ELMİ İŞ

beynəlxalq elmi jurnal

SCIENTIFIC WORK

International scientific journal

www.aem.az

AEM

ISSN: 2663-4619
e-ISSN: 2708-986X

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN

ELMİ İŞ

Beynəlxalq elmi jurnal
İmpakt Faktor: 1.790

Cild: 16 Sayı: 6

SCIENTIFIC WORK

International scientific journal
Impact Factor: 1.790

Volume: 16 Issue: 6

Bakı – Baku
2022

Jurnal 25.04.2007-ci ildə Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyi Mətbu nəşrlərin reyestrinə daxil edilmişdir. Reyestr № 2212

On 25.04. 2007, the journal was included in the register of Press publications of the Ministry of Justice of the Azerbaijan Republic. Registration № 2212

Azərbaycan Mətbuat Şurası

Azerbaijan Press Council

Redaksiyanın ünvanı:
Az1073, Bakı şəh.,
Mətbuat prospekti, 529,
“Azərbaycan” nəşriyyatı,
6-cı mərtəbə

Editorial address:
Az1073, Baku,
Matbuat avenue, 529,
“Azerbaijan” Publishing House,
6-th floor

Tel.: +994 50 209 59 68
+994 55 209 59 68
+994 99 805 67 68
+994 12 510 63 99

e-mail:
elmmerkezi@gmail.com

Beynəlxalq indekslər / International indices

ISSN: 2663-4619
e-ISSN: 2708-986X
DOI: 10. 36719

© Jurnalda çap olunan materiallardan istifadə edərkən istinad mütləqdir.
© It is necessary to use reference while using the journal materials.
© www.aem.az
© info@aem.az

Təsisçi və baş redaktor:
Mübariz HÜSEYİNOV
tədqiqatçı
+994 50 209 59 68
tedqiqat1868@gmail.com
ORCİD İD 0000-0002-5274-0356

Founder and Editor-in-Chief:
Mubariz HUSEYINOV
researcher
+994 50 209 59 68
tedqiqat1868@gmail.com
ORCİD İD 0000-0002-5274-0356

Redaktor:
Dürdanə HÜMBƏTOVA
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
durdanahumbatova@gmail.com

Editor:
Durdana HUMBATOVA
phd in philology, docent
durdanahumbatova@gmail.com

Redaktor köməkçisi:
Dilbər CAMALI
dilber.mehdiyeva@gmail.com

Assistant editor:
Dilber DJAMALI
dilber.mehdiyeva@gmail.com

Redaktor köməkçisi:
Səidə ƏHMƏDOVA
seide-86@mail.ru

Assistant editor:
Saidah AHMADOVA
seide-86@mail.ru

Dillər üzrə redaktorlar

Assoc. Prof. Dr. Nəriman SEYİDƏLİYEV / Azərbaycan dili
Prof. Dr. Abbas ABBASOV / İngilis dili

Language editors

Assoc. Prof. Dr. Nariman SEYIDALIYEV / Azerbaijan language
Prof. Dr. Abbas ABBASOV / English language

Elmi sahələr üzrə redaktorlar

Assoc. Prof. Dr. Xatirə HÜSEYNOVA / Humanitar və ictimai elmlər
Prof. Dr. Məhəbbət DƏMİRÇİYEVA / Humanitar və ictimai elmlər
Assoc. Prof. Dr. Elza ORUCOVA / Təbiət elmləri
Dr. Fuad RZAYEV / Təbiət elmləri
Prof. Dr. Əli ZALOV / Təbiət elmləri
Assoc. Prof. Dr. Ramiz ƏHLİMANOV / Təbiət elmləri
Prof. Dr. Yaşar MEHRƏLİYEV / Dəqiq elmlər
Assoc. Prof. Dr. Şahlar BABAYEV / Texnika elmləri

Editors in scientific fields

Assoc. Prof. Dr. Khatira HUSEYNOVA / Humanities and social sciences
Prof. Dr. Mahabbat DAMIRCHIYEVA / Humanities and social sciences
Assoc. Prof. Dr. Elza ORUJOVA / Nature sciences
Dr. Fuad RZAYEV / Nature sciences
Prof. Dr. Ali ZALOV / Nature sciences
Assoc. Prof. Dr. Ramiz AHLIMANOV / Nature sciences
Prof. Dr. Yashar MEHRALIYEV / Exact sciences
Assoc. Prof. Dr. Shahlar BABAYEV / Technical sciences

REDAKSİYA HEYƏTİ

Humanitar və ictimai elmlər bölməsi

Prof. Dr. Möhsün NAĞISOYLU, AMEA Dilçilik İnstitutu / Azərbaycan
Prof. Dr. Nadir İLHAN, Ahi Evran Universiteti / Türkiyə
Prof. Dr. Ceyran MAHMUDOVA, Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Juliboy ELTAZAROV, "İpək Yolu" Beynəlxalq Turizm və Mədəni İrs Universiteti / Özbəkistan
Prof. Dr. Mahirə HÜSEYNOVA, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Mehmet YÜCE, Bursa Uludağ Universiteti / Türkiyə
Prof. Dr. İrina KREYDİÇ, Ukrayna Milli Texniki Universitetinin İqor Sikorski adına Kiyev Politexnik İnstitutu / Ukrayna
Prof. Dr. Qəzənfər KAZIMOV, AMEA Dilçilik İnstitutu / Azərbaycan
Prof. Dr. Coanna MARŞALEK-KAVA, Nikolay Kopernik Universiteti / Polşa
Prof. Dr. İzzət RÜSTƏMOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Şirindil ALİŞANOV, AMEA Ədəbiyyat İnstitutu / Azərbaycan

Prof. Dr. Əmir ƏLİYEV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Natalya MİŞİNA, Odessa Hüquq Akademiyası / Ukrayna
Prof. Dr. Funda TOPRAK, Ankara Yıldırım Beyazıt Universiteti / Türkiyə
Prof. Dr. Anar İSGƏNDƏROV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Boris KAYQORODOV, Həştərxan Dövlət Universiteti / Rusiya
Prof. Dr. İradə HÜSEYNOVA, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Vidas KAVALİUSKAS, Vilnus Biznes Universiteti / Litva
Prof. Dr. Rüfət RÜSTƏMOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Firuzə ABBASOVA, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Saodat MUXAMEDOVA, Daşkənd Pedaqoji Universiteti / Özbəkistan
Prof. Dr. Nigar VƏLİYEVA, Azərbaycan Dillər Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Svetlana KOJİROVA, L.N.Qumilyov adına Avrasiya Milli Universiteti / Qazaxıstan
Prof. Dr. Masumə DAEİ, Təbriz Payame Noor Universiteti / İran İslam Respublikası
Prof. Dr. İsmayıl KAZIMOV, AMEA Dilçilik İnstitutu / Azərbaycan
Prof. Dr. Rəfail HƏSƏNOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Elşad MİRBƏŞİR OĞLU, Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyası / Azərbaycan
Prof. Dr. Məhərrəm MƏMMƏDLİ, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Zahid MƏMMƏDOV, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Yelena ŞIŞKİNA, Həştərxan Dövlət Memarlıq-İnşaat Mühəndisliyi Universiteti / Rusiya
Prof. Dr. Şikar QASIMOV, Azərbaycan Texniki Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. İya ZUMBULADZE, Kutaisi Dövlət Universiteti / Gürcüstan
Assoc. Prof. Dr. Aqil ŞİRİNOV, Azərbaycan İlahiyyat İnstitutu / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Həbibə ALLAHVERDİYEVA, Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Aydan XƏNDAN, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Elçin BAYRAMOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Rəşid CABBAROV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Dr. Aqşin ƏLİYEV, Pekin Xarici Dillər Universiteti / Çin
Assos.prof, Losefina BLAZSANI-BATTO, Rumın Dili və Mədəniyyəti Mərkəzi / Ruminya
Dr. Rövşən RAMİZOĞLU, Selcuk Universiteti / Türkiyə

Təbiət elmləri bölməsi

Prof. Dr. İradə HÜSEYNOVA, AMEA, Molekulyar Biologiya və Biotexnologiyalar İnstitutu / Azərbaycan
Prof. Dr. Vaqif ABBASOV, AMEA Neft-Kimya Prosesləri İnstitutu / Azərbaycan
Prof. Dr. Onur URAL, Selcuk Universiteti / Türkiyə
Prof. Dr. Georgi DUKA, Moldova Elmlər Akademiyası / Moldova
Prof. Dr. Nikolay BRİKO, İ.M.Seçenov adına Birinci Moskva Dövlət Tibb Universiteti / Rusiya
Prof. Dr. Mehmet KARATAŞ, Necmettin Erbakan Universiteti / Türkiyə
Prof. Dr. İbrahim CƏFƏROV, Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Elşad QURBANOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Eldar QASIMOV, Azərbaycan Tibb Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Duyğu KILIÇ, Amasya Universiteti / Türkiyə
Prof. Dr. Afət MƏMMƏDOVA, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Zöhrab QARAYEV, Azərbaycan Tibb Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Şahanə MAMEDOVA, Berlin Texniki Universiteti / Almaniya
Prof. Dr. İbrahim MƏMMƏDOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Mehmet ÜNLÜ, Marmara Universiteti / Türkiyə
Prof. Dr. İlham KAZIMOV, M.Topçubaşov adına Elmi Cərrahiyyə Mərkəzi / Azərbaycan
Prof. Dr. Rajeş KUMAR, Mərkəzi İpək İdarəsi, Tekstil Nazirliyi / Hindistan
Prof. Dr. David MENABDE, Kutaisi Dövlət Universiteti / Gürcüstan
Prof. Ali AZQANİ, Taylerdəki Texas Universiteti / ABŞ
Assoc. Prof. Dr. Şəkər MƏMMƏDOVA, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Bilal BUSRA, Ali Cinnah Universiteti / Pakistan İslam Respublikası
Assoc. Prof. Dr. Fuad KƏRİMLİ, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Məhiyəddin MEHDİYEV, Mingəçevir Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Dr. Svetlana QORNOVSKAYA, Beloserkovsk Milli Aqrar Universiteti / Ukrayna
Dr. Asif MANAFOV, AMEA Zoologiya İnstitutu / Azərbaycan
Dr. Elçin HÜSEYN, Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti / Azərbaycan
Dr. Fuad RZAYEV, AMEA Zoologiya İnstitutu / Azərbaycan

Dəqiq elmlər bölməsi

Prof. Dr. Yusif MƏMMƏDOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Məsud ƏLİYEV, “Helmholtz” Elmi-Tədqiqat Mərkəzi / Almaniya
Prof. Dr. Qərib MÜRŞÜDOV, Molekulyar Biologiya tədqiqat Institutu / Böyük Britaniya
Prof. Dr. Eldar VƏLİYEV, Milli Texniki Universitet / Ukrayna
Prof. Dr.Yalçın ƏFƏNDİYEV, Texas A&M Universiteti / ABŞ
Prof. Dr. Eldar MƏSİMOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Maarif CƏFƏROV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Səadət KƏRİMİ, Kral Texnologiya İnstitutu / İsveç
Assoc. Prof. Dr. Yusif ŞÜKÜRLÜ, AMEA Şəki Regional Elmi Mərkəzi / Azərbaycan

Texnika elmləri bölməsi

Prof. Dr. Əminağa SADIQOV, AMEA İdarəçilik Sistemləri İnstitutu / Azərbaycan
Prof. Dr. Xəlil KƏLƏNTƏR, Tohoku Universteti / Yaponiya
Prof. Dr. Qərib CALALOV, AMEA Geologiya və Geofizika İnstitutu / Azərbaycan
Prof. Dr. Şahnaz ŞAHBAZOVA, Azərbaycan Texniki Universiteti/ Azərbaycan
Prof. Dr. Cəlaləddin MƏMMƏDOV, Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Valeriy LİSENKO, Ümumrusiya Metroloji Xidmət Elmi-Tədqiqat İnstitutu / Rusiya
Prof. Dr. Yasin RÜSTƏMOV, AMEA, Torpaqşünaslıq və Aqrokimya İnstitutu / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Elov BOTİR, Ə.Nəvai adına Daşkənd Dövlət Özbək Dili və Ədəbiyyatı Univeristeti / Özbəkistan

EDITORIAL STAFF

Humanities and social sciences section

Prof. Dr. Mohsun NAGISOYLU, Institute of Linguistics of ANAS / Azerbaijan
Prof. Dr. Nadir ILHAN, Ahi Evran University / Turkey
Prof. Dr. Jeyran MAHMUDOVA, Azerbaijan State University of Culture and Arts / Azerbaijan
Prof. Dr. Juliboy ELTAZAROV, “Silk Road” International University of Tourism and Cultural heritage / Uzbekistan
Prof. Dr. Mahira HUSEYNOVA, Azerbaijan State Pedagogical University/Azerbaijan
Prof. Dr. Mehmet YUJE, Bursa Uludagh University / Turkey
Prof. Dr. Irina KREIDYCH, National Technical University of Ukraine «Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute» / Ukraine
Prof. Dr. Gazanfar KAZIMOV, Institute of Linguistics of ANAS / Azerbaijan
Prof. Dr. Joanna MARSZALEK-KAWA, Nicolaus Copernicus University / Poland
Prof. Dr. Izzet RUSTAMOV, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Shirindil ALISHANOV, Institute of Literature of ANAS / Azerbaijan
Prof. Dr. Amir ALIYEV, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Natalya MISHINA, Odessa Law Academy / Ukraine
Prof. Dr. Funda TOPRAK, Ankara Yildirim Beyazit University / Turkey
Prof. Dr. Anar ISGANDAROV, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Boris KAYGORODOV, Astrakhan State University / Russia
Prof. Dr. Irada HUSEYNOVA, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Vidas KAVALIAUSKAS, Vilnius Business University / Lithuania
Prof. Dr. Rufat RUSTAMOV, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Firuza ABBASOVA, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Saodat MUKHAMEDOVA, Tashkent Pedagogical University / Uzbekistan
Prof. Dr. Nigar VALİYEVA, Azerbaijan University of Languages / Azerbaijan
Prof. Dr. Svetlana KOJIROVA, L.N.Gumilyov Eurasian National University / Kazakhstan
Prof. Dr. Masuma DAEI, Payame Noor University of Tabriz / Islamic Republic of Iran
Prof. Dr. İsmail KAZİMOV, Institute of Linguistics of ANAS / Azerbaijan
Prof. Dr. Rafail HASANOV, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Meherrem MAMMADLİ, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Elshad MIRBASHIR OGLU, Academy of Public Administration under the President of the Republic of Azerbaijan / Azerbaijan
Prof. Dr. Zahid MAMMADOV, Azerbaijan State Economic University /Azerbaijan
Prof. Dr. Yelena SHISHKINA, Astrakhan State University of Architecture and Construction Engineering / Russia
Prof. Dr. Shikar GASIMOV, Azerbaijan Technical University / Azerbaijan
Prof. Dr. Iya ZUMBULADZE, Kutaisi State University / Georgia
Assoc. Prof. Dr. Agil SHIRINOV, Azerbaijan Institute of Theology / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Habiba ALLAHVERDIYEVA, Nakhchivan Teachers’ Institute / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Aydan KHANDAN, Baku State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Elchin BAYRAMOV, Baku State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Rashid JABBAROV, Baku State University / Azerbaijan
Dr. Agshin ALİYEV, Beijing Foreign Studies Universsity / The Republic of Chine
Assos.prof, Losefina BLAZSANI-BATTO, Romanian Languge and Cultural Center / Romania
Dr. Rovshan RAMIZOGLU, Seljuk University / Turkey

Natural sciences section

Prof. Dr. Irada HUSEYNOVA, Institute of Molecular Biology and Biotechnology of ANAS / Azerbaijan
Prof. Dr. Vagif ABBASOV, Institute of Petrochemical Processes of ANAS / Azerbaijan
Prof. Dr. Onur URAL, Seljuk University / Turkey
Prof. Dr. Georgi DUKA, Moldova Academy of Sciences / Moldova
Prof. Dr. Nikolai BRICO, First Moscow State Medical University named after I.M.Sechenov / Russia
Prof. Dr. Mehmet KARATASH, Nejmettin Erbakan University / Turkey
Prof. Dr. Ibrahim JAFAROV, Azerbaijan State Agrarian University / Azerbaijan
Prof. Dr. Elshad GURBANOV, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Eldar GASIMOV, Azerbaijan Medical University / Azerbaijan
Prof. Dr. Duygu KILIC, Amasya University / Turkey

Prof. Dr. Afat MAMMADOVA, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Zohrab GARAYEV, Azerbaijan Medical University / Azerbaijan
Prof. Dr. Shahana MAMEDOVA, / Technical University of Berlin / Germany
Prof. Dr. Ibrahim MAMMADOV, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Mehmet UNLU, Marmara University / Turkey
Prof. Dr. Ilham KAZIMOV, Scientific Surgery Center named after M.Topchubashov / Azerbaijan
Prof. Dr. Rajesh KUMAR, Ministry of Textiles, Central Silk Office/ İndia
Prof. Dr. David MENABDE, Kutaisi State University / Georgia
Prof. Ali AZGANY, University of Texas at Tyler / USA
Assoc. Prof. Dr. Shakar MAMMADOVA, Baku State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Bilal BUSRA, Ali Jinnah University / The Islamic Republic of Pakistan
Assoc. Prof. Dr. Fuad KERIMLI, Baku State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Mahiyaddin MEHDIYEV, Mingachevir State University / Azerbaijan
Dr. Svetlana GORNOVSKAYA, Beloserkovsk National Agrarian University / Ukraine
Dr. Asif MANAFOV, Institute of Zoology of ANAS / Azerbaijan
Dr. Elchin HUSEYN, Azerbaijan State University of Oil and Industry / Azerbaijan
Dr. Fuad RZAYEV, Zoology Institute of ANAS / Azerbaijan

Exact sciences section

Prof. Dr. Yusif MAMMADOV, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Masud ALIYEV, “Helmholtz” Scientific Research Center / Germany
Prof. Dr. Garib MURSHUDOV, Research Institute of Molecular Biology / Great Britain
Prof. Dr. Eldar VALIYEV, National Technical University / Ukraine
Prof. Dr.Yalchın AFANDİYEV, The University of Texas at Austin / USA
Prof. Dr. Maarif JAFAROV, Baku State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Saadat KARIMI, Royal İnstitute of Technology / Sweden
Assoc. Prof. Dr. Yusif SHUKURLU, Shaki Regional Scientific Center of ANAS / Azerbaijan

Technical sciences section

Prof. Dr. Aminagha SADIGOV, Institute of Management Systems of ANAS / Azerbaijan
Prof. Dr. Khalil KALANTAR, Tohoku University / Japan
Prof. Dr. Garib JALALOV, Institute of Geology and Geophysics of ANAS / Azerbaijan
Prof. Dr. Shahnaz SHAHBAZOVA, Azerbaijan Technical University / Azerbaijan
Prof. Dr. Jalaladdin MAMMADOV, Azerbaijan State Agrarian University / Azerbaijan
Prof. Dr. Valery LISENKO, All-Russian Metrological Service Research Institute / Russia
Prof. Dr. Yasin RÜSTƏMOV, İnstitute of Soil Science and Agrochemistry of ANAS / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Elov BOTIR, Tashkent State University of Uzbek Language and Literature named after A. Navai / Uzbekistan

HUMANİTAR VƏ İCTİMAİ ELMLƏR

HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/79/7-12

Hörmət Qənbərəli Cavadova
Bakı Dövlət Universiteti
fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru
cavadova22@mail.ru
Gülzar Qənbərəli Xanbabayeva
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
cavadova22@mail.ru

MÜASİR PEDAQOGİKANIN METODOLOJİ PROBLEMLƏRİ

Xülasə

Məqalədə metodologiya termininin mahiyyəti və məzmunu təhlil edilir, metodologiya ilə elmin əlaqəsinin müəyyən edilməsinə və bu əlaqənin dialektik tərəflərinin açılmasına daha çox diqqət yetirilir. Müəlliflər tədris reallığının və pedaqoji fəaliyyətin təkmilləşdirilməsinə metodologiyanın təsirinin əsas amillərini araşdırır, pedaqoji elmin məzmununun formalaşdırılmasında metodologiyanın rolunu müəyyənləşdirir. Məqalədə təsdiq olunur ki, tədris prosesinin təkmilləşdirilməsi və onun əsas komponentlərinin öyrənilməsi müəllimin metodik mədəniyyətindən asılıdır.
***Açar sözlər**: pedaqogika, təhsil, təlim, metodologiya, müəllim, pedaqoji fəaliyyət*

Hormat Qanbarali Javadova
Gulzar Qanbarali Khanbabayeva

Methodological problems of modern pedagogy

Abstract

The article analyzes the nature and the content of the term “methodology”, and concludes that so far there is no clear approach to the notion definition. Much attention is paid to determine the relationship between methodology and science, and to reveal dialectical aspects of this relationship. The author studies the main factors of methodology influence on improving teaching reality and pedagogical activity, and defines the role of methodology in forming the content of pedagogical education. It is proved that the improvement of the educational process and study of its main components depends on methodological culture of a teacher.
***Key words**: pedagogy, education, training, methodology, teacher, pedagogical activity*

Giriş

Pedaqogika ən qədim elmlərdəndir və elmlər işərisində özünəməxsus yeri vardır. Hər bir elmin özünə məxsus davamlılıq və inkişaf qanunları, ümumi və xüsusi qaydaları, tədqiqat obyekti, kateqoriyalar mexanizmi vardır. Bu, tam olaraq dinamik elm olan pedaqogikayaya da aiddir, çünki, bu elm, müəllimə təhsil qanunları və qaydaları, təhsil reallığı və praktikasının əsas suallarına düzgün cavab tapmaqda kömək edir. Belə ki, bu gün ən vacib məsələ, ilk növbədə müasir təhsilin məzmununun konseptuallaşdırılması ilə bağlı bir çox müəyyən edilmiş pedaqoji yanaşmaları nəzərdən keçirməkdir.Bundan başqa qeyd etmək lazımdır ki, pedaqogika öz müstəqil fəaliyyət statusuna malik olsa da, fəlsəfə, sosiologiya, məntiq və b. elmlərlə sıx əlaqəli olduğuna görə şübhəsiz ki, həm də onların təsirinə də məruz qalır. Fikrimizcə, pedaqoji metododologiya müasir pedaqogikanın bu və ya digər mürəkkəb məsələlərini həll etməyə kömək edir.

Pedaqoji metodologiya problemləri xeyli sayda yerli və xarici alimlər tərəfindən tədqiqedilmişdir. H. Əlizadə, L.Qasımova, M.İsmmixanov, S.Honçarenko, V.Kosolopov, S.Moçerniya, V.Rubalka,

M.Savçun, D.Steçenko, S.Farenık, Y.Babanskiy, A.Mudrik metodologiya anlayışının mahiyyətini və məzmununu aydınlaşdırmaqla yanaşı, həm də metodologiyanın elmi tədqiqatlarda, ali və orta təhsilin fəaliyyət sistemində rolu və yerinin müəyyənləşdirilməsinə də diqqət yetirmişlər. Onlar şəxsiyyətin formalaşmasında pedaqoji metodologiyanın vacibliyini müəyyənləşdirməyə çalışmışlar.

M.Veber, V.Zavyazinski, M.Kahan, M. Krayevski, L.Mikeshyna, V.Okon, A.Novikov, B.Russel, Y.Searle, B. Serikov və b. metologiya və kreativlik, qarşılıqlı anlaşma, təhsilin inkişafı proqnozları arasındakı qarşılıqlı təsir məsələlərini təhlil etmişlər.

Metodologiya anlayışının izahına dair qeyri-müəyyən, hətta ziddiyyətli fikirlər vardır. Elmi mənbələrin təhlili göstərir ki, metodologiya anlayışının dərk edilməsində və müəyyənləşdirilməsində müxtəlif yanaşmalar mövcuddur. D. Sreçenko və O. Çturin fikrincə metodologiya dərk etmə metodunun fəlsəfi tədqiqidir. Geniş mənada metodologiya elmin strukturu, onun iş üsullarını dərk etmək vasitəsidir, dar mənada isə müəyyən bilik sahəsində işlədilən qaydalar, metodlar, texniki vasitələrin və tədqiqat prosedurlarının məcmusudur”(Stechenko, Chmyr, 2007:82).

Müasir dövrdə alimlər pedaqoji metodologiyanın tərifini daha geniş şərh etmişlər.Xüsusilə, məşhur pedaqoq-metodist V. Krayevski metodologiyanın üç səviyyəsini müəyyənləşdirmişdir: bunlardan birincisinə fəlsəfi bilik aiddir, ikinci səviyyəni ümumi elmi biliklər təşkil edir, üçüncü səviyyə isə xüsusi elmi biliklərlə xarakterizə olunur. Beləliklə, alimlərin fikrincə pedaqoji metodologiyanın aşağıdakı səviyyələrindən danışmaq olar: a) ümumi fəlsəfi; b)ümumi elmi; c)xüsusi elmi.

V.Krayevski qeyd edirdi ki, bəzi tədqiqatçılar metodoloji tədqiqatın texnika və texnologiyası ilə formalaşan dördüncü səviyyəsini də fərqləndirirlər. O.M.Danilov pedaqoji metodologiyaya “Pedaqoji metodologiya pedaqoji nəzəriyyənin əsaslarına və strukturuna əsasən pedaqoji reallığı əks etdirən biliyin əldə edilməsinin yanaşma və metodunun prinsiplərinə dair biliklər sistemidir” kimi tərif vermidir. O, daha sonra əvvəlki fikrinə sadiq qalaraq bu tərifə “proqramların,məntiq və metodların əsaslandırılması, xüsusi elmi pedaqoji tədqiqatın keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi ilə bağlı fəaliyyət sistemi”ni əlavə etmişdir (Krayevskiy, 2006:17-18).

Akademik S. Hončarenko qeyd edir ki, “metodologiya” termini əsasən həyatdan uzaq mücərrəd bir şey kimi qəbul edilir. Amma əslində bu fikir düzgün deyil. Elmi tədqiqatın strategiyasını, forma və üsullarını müəyyən edən metodologiyadır. Alim qeyd olunan konsepsiyanın müəyyənləşdirilməsində də səviyyəli yanaşmaya əməl etmişdir. O, eyni zamanda metodologiyanın funksional əhəmiyyətini vurğulamışdır. Metodologiya pedaqoji nəzəriyyənin struktur yanaşma prinsipləri və təhsil reallığını əks etdirən biliklərin əldə edilməsi üsulları haqqında biliklər sistemi,belə biliklərin əldə edilməsinə və proqramların, məntiq və metodların əsaslandırılmasına, xüsusi elmi pedaqoji tədqiqatların keyfiyyətinin qiymətləndirilməsinə yönələn fəaliyyət sistemi kimi səciyyələndirmişdir (Honcarenko, 2008: 499).

S. Hončarenko qeyd edir ki, bu tərifdə pedaqoji nəzəriyyənin strukturuna, biliyin mənimsənilməsinin prinsip və üsullarına aid biliklər sistemi ilə yanaşı, tədqiqatçının bilik əldə etməyə yönəlmiş fəaliyyət sistemi də xüsusi vurğulanır. Beləliklə, metodologiyanın predmeti pedaqoji reallıqla onun pedaqoji elmdə əks olunması arasında korrelyasiya rolunu oynayır.Yuxarıda qeyd olunanlar göstərir ki, V.Krayevski ilə S. Hončarenkonun yanaşmaları demək olar ki, eynidir.

Polşa alimi V.Okon metodologiya anlayışını müəyyən edərək tədqiqata hazırlıq vasitələrini, tədqiqatın özünü və onun nəticələrinin öyrənilməsini əhatə edən elmi reallıq metodları haqqında elm olması mövqeyini tutmuşdu (Okon, 2004:246).

Bu gün ümumi şəkildə formalaşmış bir fikir vardır ki, pedaqogika elmi təhsillə məşğul olan yeganə elmdir, buna görə də təlim və tərbiyə elmidir. Bu o demək deyildir ki, başqa elmlər müasir pedaqogikanın müəyyən problemlərini öyrənmir. Bu gün pedaqoji antropologiya, hermenevtika, fenomenologiya, sinergetika, və s. elmi status qazanaraq elmi biliklərdə (metodologiya səviyyəsində) güclü şəkildə istifadə olunur. Lakin, ümumi pedaqogika təhsil və təlim ilə məşğul olan yeganə, xüsusi elmdir. Bu onunla bağlıdır ki, pedaqogika bir elm kimi təhsil problemlərini bütövlükdə öyrənir. Sosiologiya elmi də sosial instutut olan təhsil sistemini,onun fəaliyyət və inkişaf qanunauyğunluqlarını, cəmiyyətlə qarşılıqlı təsirini öyrənir (Vahidov, Ağayev, 2018:316). Lakin sosiologiya elmi bütövlükdə cəmiyyəti və onun inkişafı qnunauyğunluqlarını öyrəndiyindən, cəmiyyətin bütün sferaları bu elmin tədqiqat obyektidir. Sosiologiya elmindən fərqli olaraq pedaqogika üçün təhsil, təlim və tərbiyə yeganə tədqiqat obyektidir.

S.Honçarenko bildirir ki, pedaqogikanın obyekti pedaqoji məqsəd və insanın sosial inteqrasiyasına pedaqoji rəhbərliklə səciyyələnən, şəxsiyyətin sosial identikliyinin müyyən edilməsidir. Alim qeyd edir ki, pedaqogikanın predmeti cəmiyyətdə insan tərbiyəsidir. Amma bu gün daha məqsədəuyğun və "...pedaqogikanın predmetini insan şəxsiyyətinin formalaşması və inkişafının mahiyyətinin öyrənilməsi və bu əsasda xüsusi təşkil olunmuş pedaqoji proses kimi təhsil nəzəriyyəsi və metodologiyasının işlənməsi hesab etmək düzgündür (Honcharenko, 2008:645). S.Honçarenko izah edir ki, bu tərif tədqiqatçıları və müəllimləri praktiki öyrənməyə və fərdiyyətin inkişafı prosesini və bu inkişafla təhsil arasında mövcud olan dərin asıllıqları hərtərəfli dərk etməyə yönəldir.

Hər hansı tədqiqat və pedaqoji reallıq, problemin təhlilindən başlayır.Bu gün o, nəinki, çoxşaxəlidir, həm də çox mübahisəlidir: o proqressiv və reqressiv, humanist və qeyri humanist, kamil və qeyri kamil, ənənəvi və yenilikçidir. Hegel reallığı ruh aləmi hesab edir və həqiqətən də, onu biri digərini maraqlar və mövzularla tamamlayan "rəngarəng xalçaya" bənzədir (Gegel,1990:645).

Bu gün reallıqdakı pedaqoji təhsil sistemində ortaya çıxan ziddiyyətlərin həlli üçün onun hüquqi dəstəyə ehtiyacı vardır. Pedaqoji ideallar və reallıq, təhsil prosesi subyektlərinin formal azadlığı və real azadlığın olmaması, pedaqoji kadrların keyfiyyətcə hazırlığına cəmiyyətin ehtiyacı və hazırlığın qeyri-kafi səviyyəsi, cəmiyyətdə müəllimin statusu və sosial rolu baxımından onun kifayət qədər uyğunsuzluğu, ənənəvi və innovativ formalar arasındakı tədris metodları istiqamətində mövcud uyğunsuzlugun aradan qaldırılması zəruri problemlərdir. Bu ziddiyyətlərin məcmusu arasında alim-metodist əsas olanları tanımalı və ayırmalıdır; onların həlli bu reallığın təkmilləşdirilməsinə kömək edəcək, gələcək təhsil reallığının həqiqi mütərəqqi, humanist formalar əldə etməyə imkan verən belə bir sistemi simulyasiya etməyi mümkün edəcəkdir.

Pedaqoji nəzəriyyələrin və tədris təcrübəsinin retrospektiv təhlili aydın göstərir ki, müxtəlif dövrlərin və cəmiyyətlərin ən yaxşı müəllimləri həmişə yüksək təhsil ideallarına meyl etmişlər. Onların əsas məqsədi yüksək savadlı, hərtərəfli inkişaf etmiş, humanist dünyagörüşünə malik, cəmiyyətin mənafeyi naminə zəhmət çəkməyin zəruriliyini dərk edə bilən, başqalarının nüfuzunu qazanan insan hazırlamaqdır. Təcrübə göstərir ki, avtoritar cəmiyyətlərdə bu idealları reallaşdırmaq mümkün deyildi.Bunlar yalnız qismən həyata keçirilib. Problemin bu tərəfi görkəmli pedaqoq H.Vaşşenkonun diqqətini çəkmişdi. O, xristian təhsil idealının mahiyyətini və məzmununu əsaslandırmış və onu komunist idealına qarşı qoymuşdur (Vashchenko, 1991:191).

Reallıqda əxlaq normalarının və prinsiplərinin mahiyyətcə deformasiyaya uğradığı, qanuna məhəl qoyulmadığı yerdə, korrupsiya ən qabaqcıl təhsil və sosial idealları məhv edə bilər. Hegel öz dövründə bu vəziyyəti xarakterizə edərək reallığın idealları əvəz etməsi barədə yazırdı: "Hər kəs öz idealını yaradır, amma nəticədə insan tamamilə fərqli bir şey - öz idealına oxşamayanı əldə edir, onun idealı reallıqla əvəz olunur və o, idealı unudur"(Gegel, 1990:426).

Lakin belə şəraitdə də biz humanist pedaqoji ideallardan imtina edə bilmərik. Pedaqoji metodologiya bizi həyatda düzgün yola yönəltməyə, reallığın insana layiq olmasını təmin etməyə istiqamətləndirir. Bu o deməkdir ki, elmi biliklərin müasir metodlarından istifadə edən pedaqoji metodologiya alim-müəllimlərə reallığın təkmilləşməsinin həm daxili, həm də xarici amillərin öyrənilməsinə kömək etməlidir; pedaqoji ideallarin reallıqla "əvəz edilməsinin" qarşısını almaq üçün nə edilməli və nə edilməməli olduğunu müəyyən etmək, bununla da reallığı absurd illiziyaya çevirməkdən qorumaq lazımdır.

Metodika və pedaqoji fəaliyyət

Gənc nəslin təhsil səviyyəsinin yüksəldilməsi bilavasitə pedaqoji kollektivin fəaliyyəti ilə bağlıdır.Təlimin keyfiyyətinin yüksəldilməsi məhz pedaqoji kadrların səmərəli və təsirli fəaliyyətindən asılıdır.Təhsil və təlimin idarə olunması kimi məsul ictimai funksiyanın aparıcı qüvvəsi olan pedaqoji kollektiv gənclərdə mütərəqqi təşəbbüslər, yaradıcı axtarışlar, yüksək ictimai amallar ruhunun tərbiyə olunmasına kömək etməli, onların dərin biliklərə yiyələnmələrinə, ictimai həyatın müxtəlif sferalarında məqsədyönlü, əsil vətəndaş kimi formalaşmasına səmərəli təsir göstərməlidir (Əfəndiyev, Şirinov, 2001: 210).

Pedaqoji fəaliyyət son dərəcə müxtəlif və hərtərəflidir. Fikrimizcə, bu fəaliyyət yalnız mənəvi duyğularla dolduqda dəyərlidir, insan yüksək məsuliyyətə malik olduqda, o pedaqoji fəaliyyətdə formalaşır. Hegelin "təhsil" anlayışının mahiyətini necə müəyyənləşdirdiyini xatırlayaq. Filosof öz

fikrini hədsiz dərəcədə ləyaqətlə ifadə etmişdir. "Pedaqogika insanları əxlaqlı etmək sənətidir; insanı təbii varlıq hesab edir və ona yol göstərir. Əgər ona əməl etsə, insan yenidən doğula bilər, öz əvvəlki təbiətini dəyişə, mənəvi cəhətdən yetkin birinə çevrilər və tədricən o buna vərdiş edər"(Gegel, 1990:382).

Sonralar bu fikri görkəmli psixoloq S.Rubinşteyn vurğulamışdır. Alim yazırdı: "Subyekt öz əməllərində, yaradıcı təşəbbüs aktlarında nəinki təzahür və aşkar olunur, həm də yaranır və müəyyən edilir. Ona görə də sən onun əməlləri hesabına onu müəyyən edib yarada bilərsən"(Rubinşteyn,1986:106).

Akademik İ.Zyazyun pedaqoji fəaliyyəti şagird-tələbə fəaliyyəti üzərində qurulduğu qədər metafəaliyyət kimi müəyyən etmişdir.

Müəllim öz peşə fəaliyyəti zamanı təkcə təhsil və tərbiyənin məqsədini müəyyən etmir, həm də bu məqsədin şagird və ya tələbə tərəfindən dərk edilməsinə və həyata keçirilməsinə çalışır (Zyazyun,1997:19).

Müəllimin başlıca vəzifəsi təlim prosesini idarə etmək, təhsil vermək, tərbiyə etmək, şagirdləri inkişaf etdirmək və formalaşdırmaqdan ibarətdir. O təkcə öyrətmir, tərbiyə etmir, həm də təlim prosesinə rəhbərlik edir, onu istiqamətləndirir. Məşhur yinan filosofu Sokrat vaxtilə peşəkar pedaqoqları "əqlin (fikrin) törədiciləri" adlandırmışdı (Qasımova, Mahmudova, 2005:159).

Fikrimizcə, hər bir ictimai fəaliyyətin məzmunu da daim dəyişir və yeni məna alır, bu baxımdan müəllimin funksiyaları da dəyişir. Müasir müəllimlər artıq funksioner ola bilməz, onları bilik, təcrübə və bacarıqla məhdudlaşdırmaq olmaz. Müəllimlərin vəzifəsi məntiqli şəxsiyyət formalaşdırmaqdır və bütün bunlar müəllimlərdən davamlı özünü təkmilləşdirməyi, gərgin zehni əmək və emosionallıq tələb edir. Pedaqoji fəaliyyət o zaman səmərəli ola bilər ki, müəllimlər təlimat və stsndartları yönləndirə bilsinlər, öz pedaqoji layihələri ilə yeni müəllif sistemi yarada bilsinlər. Yalnız bu şərtlə müəllimlər öz tələbələrində müsbət emosiyalar yarada bilər, onlarda özləri olma təcrübəsini aşılaya bilərlər və reallığı dərk etməkdə çətinliklərin öhdəsindən gəlməyi öyrədə bilərlər.

Müasir çəraitdə pedaqoji metodologiya praktiki pedaqoji fəaliyyətin bütün sistemlərinin qanunauyğunluqlarını və formalaşmasını müəyyn edən etibarlı bələdçisidir. Pedaqoji metodologiya kəmiyyət və keyfiyyət dəyişiklikləri əsasinda pedaqoji fəaliyyətin tənzimlənməsi və fəaliyyət göstərməsinin ən səmərəli mexanizmlərini sübut etməyə, pedaqoji fəaliyyətin mənəvi-mədəni kontekstini müəyyən etməyə, pedaqoji fəaliyyətin dəyər-semantik komponentlərini təhlil etməyə imkan verir.

Müəyyən biliyə malik olan müəllim-təcrübəçilər metodika üzrə öz pedaqoji fəaliyyətini əks etdirmək və tələbələrin uğur və uğursuzluqlarının səbəblərini müəyyən etmək, yeni tipli materialların mənimsənilməsi prosesində yaranan çətinlikləri araşdırmaq bacarığına malikdirlər.

Akademik V.Krayevski gələcək müəllimlərə lazım olan əsas metodoloji məsələləri ayırd etmişdir. Bunlar aşağıdakılardır: 1) səmərəli elmi-praktik pedaqoji fəaliyyətin ilkin şərti kimi metodoloji savadlılıq; 2) elm və tədris təcrübəsi kimi pedaqogika arasında vəhdət və bölgü; 3) pedaqoji elm və tədris təcrübəsi arasındakı əlaqə sistemində müəllim; 4) müəllim təcrübəsində tədqiqat metodları; 5) müəllimlərin öz fəaliyyətrini onun səmərəliliyinin şərti kimi dərk etməsi üçün zəruri olan elmi-pedaqoji biliklər; 6) problemlər sistemi müəllimin fəaliyyətinin məzmunu kimi; 7) problem metodik əks etdirmənin tərkib hissəsi kimi; 8) zehni eksperiment pedaqoji məqsəd probleminin həlli yolu kimi; 9) müəllimin metodik mədəniyyətinin pedaqoji metodologiyada əksi; 10) uzunmüddətli məqsədlər müəllimlərin öz iş sistemlərini layihələşdirmə mərhələlərindən biri kimi (Krayevskiy, 2006:129).

Hər hansı bir təhsil mürəkkəb sosial hadisədir, müəyyən elmlər, biliklər, praktiki bacarıqlar, bacarıqlar sisteminin fərdi olaraq mənimsənilməsi prosesi və nəticəsidir və bununla əlaqədar onun intellektual idrak, bədii fəaliyyətinin, habelə mənəvi-estetik mədəniyyətinin inkişafıdır. Pedaqoji təhsilin əsas məqsədi təhsil sahəsində işləmək üçün mütəxəssislər hazırlamaqdır. Pedaqoji təhsilin spesifikliji pedaqoji ünsiyyətin və pedaqoji prosesin subyekti kimi müəllimin peşəkar fəaliyyətinə və fərdiliyinə artan sosial tələblərlə müəyyən edilir. Buna görə də pedaqoji təhlil bir-biri ilə əlaqəli iki problem kompleksini həll etməyə yönəldilmişdir: ilk növbədə gələcək müəllimlərin dəyərli və sosial şəxsi inkişafına kömək etmək(onların fundamental, ümumi mədəni-mənəvi və sosial yetkinliyi), ikiuncisi,

onların peşəkar pedaqoji fəaliyyətdə inkişafına və ixtisaslaşmasına kömək etmək (Yevtukh, 2008: 646-647).

Pedaqoji təhsilin məzmunu ilk növbədə təhsilin ixtisas standartlarında, konsepsiyalarında öz real əksini tapır, cəmiyyətin və fərdin ehtiyacları ilə müəyyən edilir. Pedaqoji təhsilin məzmunu həm də təhsil müəssisəsinin növü və səviyyəsi, fənlərin məzmunu və şagirdlərin yaş xüsusiyyətləri ilə müəyyən edilir. Qeyd edək ki, ötən əsrin sonuncu rübündə biz, müəllim təhsilinin məzmununun müəyyənləşdirilməsində müxtəlif konsepsiyaların, paradiqmaların, yanaşmaların "şəlaləsini" müşahidə edirik, lakin hələ də yaxşı işlənmiş standartlar (köhnəlmiş standartlar istisna olmaqla) yoxdur. Onların bəziləri bir-biri ilə ziddiyyət təşkil edir və bütün bunlar fikrimizcə məntiqi olaraq demək olar ki, hər il təhsil baxımından səriştəsiz məmurların yaratdıqları "islahatçılıqdan"dan irəli gəlir. Təhsil sahəsində çalışan bir çox məmurlar tərəfindən təhsil sahəsindəki problemlərin zəif başa düşülməsi pedaqoji təhsilin məzmununun qurulmasında təkcə nəzəri cəhətdən deyil, həm də praktikada əhəmiyyətli itkilərə səbəb olur. Buraya bir fakt da əlavə olunur ki, milli pedaqoji təhsilin məzmununu düzgün müəyyənləşdirə bilməmək, başqasının təcrübəzinin doğma torpağa tənqidsiz ötürülməsinə səbəb olur ki, bu da nəinki məhsuldar deyil, həm də böyük fəlakətdir.

Əksinə, biz hesab edirik ki, hərtərəfli bilik və pedaqoji metodologiyadan ağıllı istifadə son dərəcə vacib məsələnin həllinə kömək edə bilər. Tam olaraq nə kömək edə bilər? Bu ilk növbədə pedaji təhsilin ümumi, mədəni və milli dəyərləri olan standartlarını doldurmağa kömək edə bilər.İkincisi, pedaqoji təhsilin məzmununu həm təhsil, həm də ictimai, pedaqojiləşdirmə ideyası ilə aydın şəkildə təsvir etməyə kömək edə bilər.

Üçüncüsü, vətəndaşların ekoloji mədəniyyətinin aşağı səviyyəsini və bununla bağlı böyük ekoloji problemləri nəzərə alınca, şəxsiyyətin ekoloji mədəniyyəti problemi hər bir pedaqoji mövzunun məzmununa daxil olardı.

Dördüncüsü, pedaqoji təhsilin məzmunu şəxsiyyətin sosiallaşması problemini daha konkret və ardıcıl şəkildə əks etdirməlidir. Bu müddəanın əsasını O.Budnikin monoqrafiyasında yüksək metodoloji səviyyədə sübut etdiyi kimi təhsil və tərbiyənin inkişaf-optimistik prinsipi götürülməlidir.

Beləliklə, tədris prosesinin təkmilləşdirilməsi, müəllim hazırlığı, tam inkişaf etmiş şagird/tələbə şəxsiyyətinin hazırlığı kimi problemlərin öyrənilməsi kimi bütün hadisələr müəllim-tədqiqatçıdan yüksək metodoloji mədəniyyət tələb edir (9).

Yuxarıda qeyd olunanların məzmunu göstərir ki, müəllimin metodik mədəniyyətə yiyələnməsi özlüyündə son deyil, o əldə edilmiş tədqiqat nəticələrinin həm tədqiqatçılar, həm də müəllim-təcrübəçilər arasında öz peşə fəaliyyətlərində yayılmasının təminatına kömək etməlidir

Nəticə

1. Metodologiya, tədqiqat prosesini və nəticələrini araşdırır. Pedaqoji metodologiya pedaqoji tədqiqat prosesini və nəticələrini araşdırır: o pedaqoji elm və təcrübə arasında vəhdət yaratmağa kömək edir;
2. Pedaqoji metodologiyanın bir elm kimi əsas məqsədi pedaqoji reallığın və pedaqoji fəaliyyətin öyrənilməsidir;
3. Tədqiqatın nəticələri, onların əsaslılığı və praktikada aktuallığı birbaşa müəllimin metodik mədəniyyətinin səviyyəsindən asılıdır.

Ədəbiyyat

1. Budnyk, O. (2014), Professional training of primary school teachers to social and pedagogical activity : theory and methods. Dnipropetrovsk.
2. Efendiyev, M. Shirinov A. (2001), Theoretical problems of Sociology. Baku: BSU
3. Gegel, G.(1990) Philosophy of law. Moscow: Mysl
4. Honcharenko, S. (2008), Methodology.Kiev: Ensyklopediya osvity.
5. Krayevskiy, V. (2006), The methodology of pedagogy: a new stage: textbook for students). Moskow: Akademy
6. Gasımova, L. Mahmudova, R. (2003), Pedagogy.Baku:Chashıoglu
7. Okon,V. (2004), New pedagogical dictionary. Warsaw: Academic Publishing House "Zak" 2004. - p. 246.

8. Rubinshteyn, S. (1986), Principles of creative initiative (To the philosophical foundations of modern pedagogy. Kiev: Psycological problems. № 4.
9. Stechenko, D, Chmyr, O. (2007), Methodology of scientific research: Textbook. Kiev: Znannya
10. Vahidov, F.Agayev, T.(2018), Baku: Polygraphy
11. Vashchenko, H.(1991), Educational ideal. Poltava: Poltavskiy visnyk
12. Yevtukh, M. (2008), Pedagogical education. Entsyklopedia of Educational. Kyiv
13. Zyazyun, I, Kramushchenko, L, Kryvonos, I. (1997), Art of teaching: Textbook. Kyiv: High School.

Göndərilib: 11.04.2022 Qəbul edilib: 16.05.2022

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/79/13-19

Ramazan Əzizxan oğlu Eyyubov
Bakı Slavyan Universiteti
riyaziyyat üzrə fəlsəfə doktoru
eyyubov54@mail.ru
Səbinə Elman qızı Əzizova
Bakı Slavyan Universiteti
sabiazizova2001@gmail.com
Şəhribani Əskər qızı Manafova
Bakı Slavyan Universiteti
manafovashehri@gmail.com
Dilarə Məmməd qızı Məmmədova
Bakı Slavyan Universiteti
mamedovadilara2002@gmail.com

İBTİDAİ SİNİFLƏRDƏ KƏMİYYƏTLƏRİN ÖLÇÜLMƏSİNİN ÖYRƏDİLMƏSİ METODİKASI

Xülasə

İşdə şagirdlərə ölçü elementlərinin öyrədilməsi ilə yanaşı, zəruri biliklərin mənimsədilməsi onların əqli inkişafları təmin edilir və idrak motivləri ilə formalaşır. Şagirdlərdə riyazi təfəkkürünün inkişaf etdirilməsində məsələnin rolu danılmaz faktdır. Əyaniliyin artırılmasında kəmiyyətə aid məsələlərin öyrədilməsi imkanları çox genişdir. Məsələ həllində kəmiyyətin öyrədilməsi məsələlərin modelinin qurulması məsələləri asanlıqla həll etməyə imkan verir. Kəmiyyət ölçmək üçün qabaqcadan qəbul edilmiş ölçü vahidi tətbiq edilir. Eyni bir kəmiyyət müxtəlif ölçü vahidləri ilə ölçülə bildiyindən, onun qiymətləri də müxtəlif ola bilər.

Açar sözlər: *kəmiyyət, məsələ, məsafə, ölçü, sahə, sürət, yol*

Ramazan Azizkhan Eyyubov
Sabina Elman Azizova
Shahribani Asker Manafova
Dilara Mammad Mammadova

Methods of teaching quantitative measurement in primary school

Abstract

In addition to teaching cildren the elements of measurement, the acquisition of the necessary knowledge ensures their mental development and is formed by cognitive motives. The role of the issue in the development of mathematical thinking in students is an undeniable fact. There are many opportunities to teach quantitative issues in increasing visibility. Quantitative learning in problem solving allows you to easily solve problems by building a problem model. A pre-accepted unit of measurement is used to measure quantity. since the same quantity can be measured in different units, its values can also be different.

Key words: *quantity, problem, distance, mmeasurement, area, speed, road*

Giriş

İbtidaı siniflərdə əsas kəmiyyətlərin uzunluq, sahə, kütlə, tutum (həcm), vaxt, sürət kimi kəmiyyətlərin verilməsi. I-IV siniflərin riyaziyyat kursuna hesab materialı ilə yanaşı, cəbr-həndəsə, fizika astronomiya, təbiətşünaslıq elementləri də daxil edilmişdir və bu elementlərə aid olan anlayışlar, təriflər, qaydalar və xassələr əsasən intuitiv səviyyədə şagirdlərə öyrədilir. Aşkardır ki adlarını çəkdiyimiz elm sahələri də bilavasitə kəmiyyətlərlə əlaqədardır və riyaziyyat elminin də predmet kəmiyyətlər və onların ölçülməsidir. Şagirdlər: 1)bu kəmiyyətlər haqqında konkret təsəvvürlər əldə etməli, 2)onların ölçü vahidləri ilə tanış olmalı, 3)kəmiyyətləri ölçməyi bacarmalı, 4)ölçmə nəticələrini

adlı ədədlər şəklində ifadə etməyi (müxtəlif ölçü vahidləri ilə), 5)kəmiyyətlərin ədədi qiymətləri üzərində (adlı ədədləe üzərində) hesab əməllərini yerinə yetirməyi bacarmalıdırlar.

Azərbaycan dilində "kəmiyyət"-sözü biləvasitə "qiymət"mənasında işlədilir. Lakin kəmiyyət-real aləmdə mövcud olan obyektlərin ümumiləşdirilmiş xassəsini ifadə edir. əşya və hadisələrdən qiymətləri "böyükdür", "kiçikdir", "bərabərdir" münasibətləri ilə ifadə olunan kəmiyyət hesab olunur. Bu, o deməkdir ki, hər bir kəmiyyətin qiymətini tapmaq üçün onu ölçmək lazımdır. Ölçmə nəticəsi ədədlə ifadə olunur. Alınan ədədin bu və ya digər kəmiyyətə aid olması kəmiyyətin ölçüldüyü vahidin həmin ədədin sonunda yazılması ilə müəyyən olunur. Hər bir kəmiyyətin-onu başqa kəmiyyətdən fərqləndirən mühüm əlaməti olur. Kəmiyyət ölçmək üçün qabaqcadan qəbul edilmiş ölçü vahidi tətbiq edilir. Eyni bir kəmiyyət müxtəlif ölçü vahidləri ilə ölçülə bildiyindən, onun qiymətləri də müxtəlif ola bilər. Məsələn, 1 m və ya 10 dm və ya 100 sm. Buədədlərin hər üçü eynibir kəmiyyətin (obyektin) qiymətini göstərir.

Ölçmə bacarıqlarının formalaşması üçün müxtəlif məşqlər sistemi daxildir. Bu seqmentlərin ölçülməsi və çəkilməsidir; sualına cavab vermək üçün seqmentlərin müqayisəsi: bir seqment digər seqmentdən neçə santimetr uzundur (qısa); seqmentləri bir neçə santimetr artırmaq və azaltmaq. Bu məşğələlərin icrası zamanı şagirdlər müəyyən bir seqmentə uyğun gələn santimetrlərin sayı kimi uzunluq anlayışını formalaşdırırlar.

Daha sonra, 100 daxilində nömrələrin nömrələnməsini öyrənərkən yeni ölçü vahidləri - bir destimetr, sonra isə metr tətbiq olunur. İş bir santimetrlə görüşərkən olduğu kimi baş verir. Sonra ölçü vahidləri arasında əlaqə qurulur. Bu andan etibarən müvafiq seqmentlərin müqayisəsi əsasında uzunluqları müqayisə etməyə başlayırlar.

Cismin ölçüləri: uzunluğu, eni, hündürlüyü haqqında, enli, ensiz, qalın, nazik olması, uzundur, qısadır, kimi münasibətlər haqqında I sinifdən başlayaraq formalaşdırılır və inkişaf etdirilir. Uzunluq-kəmiyyətin mühüm xassəsidir. Məsələn, yolun uzunluğu, iki obyekt arasında məsafə, sinif otağının uzunluğu və s. İşin ikinci mərhələsində parçaların ölçülməsi üçün ilk ölçü vahidi santimetr (sm) daxil edilir və parçaları müqaisə edirlər. Uzunluğun xətkeşlə, ölçü lenti vasitəsilə ölçülməsi-şagirdlərdə praktik ölçmə vərdişləri yaradır. Hər dəfə xətkeş üzərindəki santimetrləri saymaqla və ya parçanın sonundakı ədədi oxumaqla, parçanın uzunluğunun neçə sm olduğunu müəyyən edirlər. Parçaların xətkeşlə ölçülməsi prinsipinə riayət etmək lazımdır: xətkeşin "0" bölgü nöqtəsini parçanın başlanğıc nöqtəsinə qoymaq və parçanın sonuna uyğun gələn ədədi xətkeşdə oxumaq lazımdır. Hər üç ölçü vahidi arasında münasibət göstərilir: 1m=10dm, 1dm=10sm, 1m=100sm.

Onluq say sistemində nömrələmə ilə bu ölçü vahidləri arasında əlaqə müqaisəli şəkildə öyrədilir: 1 onl. = 10 təkl, 10 onl. = 100 təkl.

Kütlə və onun ölçü vahidləri ilə şagirdlərin tanış edilməsi. Kütlə və onun ölçülməsi. Kütlə əsas fiziki kəmiyyətlərdən biridir. İnsan bədənin kütləsi anlayışı Yerin cəzb etdiyi çəki-gücü anlayışı ilə sıx bağlıdır. Buna görə də, bədənin çəkisi təkcə bədənin özündən asılı deyil. Məsələn, müxtəlif coğrafi enliklərdə fərqlidir: cismin qütbdə çəkisi ekvatordakından 0,5% çoxdur. Bununla belə, dəyişkənliyn çəki ilə bağlı müəyyən xüsusiyyətə malikdir: istənilən şəraitdə iki cismin çəkilərinin nisbəti dəyişməz olaraq qalır. Beləliklə, bir cismin çəkisini başqa cismin çəkisi ilə müqayisə etməklə, ölçüldükdə cisimlərin kütlə adlanan yeni xüsusiyyəti aşkarlanır.

Riyazi nöqteyi-nəzərdən kütlə müsbət kəmiyyətdir və aşağıdakı xüsusiyyətlərə malikdir:

1) Qullu tərəzidə bir-birini tarazlayan cisimlər üçün kütlə eynidir;

2) Cismlər birləşdirildikdə kütlə toplanır: birlikdə götürülmüş bir neçə cismin kütləsi onların kütlələrinin cəminə bərabərdir. Bu tərifi uzunluq və sahə tərifləri ilə müqayisə etsək, görərik ki, kütlə uzunluq və sahə ilə eyni xassələrlə xarakterizə olunur, lakin fiziki cisimlər toplusu üzərində verilir.

Kütlənin ölçülməsi qollu tərəzilərin köməyi ilə aparılır və belə qurulur: kütləsi vahid kimi qəbul edilən e cismi seçilir, bu kütlənin bir hissəsinin də götürülə biləcəyi güman edilir. Məsələn, bir kiloqram kütlə vahidi kimi götürülürsə, ölçmə prosesində belə bir fraksiyadan qram kimi istifadə edə bilərsiniz: 1g = 0.001kq. (Perelman Ya.İ, 1998:46)

Tərəzinin bir gözünə cism qoyulur, digərində isə kütlə vahidi kimi seçilmiş cisimlər, yəni çəkilər qoyulur beləliklə kiminsə bədən çəkisi ölçülür. Çəkiləmə nəticəsində seçilmiş kütlə vahidi ilə verilmiş cismin kütləsinin ədədi qiyməti alınır. Məsələn, bədən çəkisi 5 kq 350 q olarsa, 5350 rəqəmi bu bədənin

kütləsinin qiyməti kimi qəbul edilməlidir(kütlə vahidi qram olduqda). Kütlənin ədədi qiyməti üçün də uzunluq üçün tərtib edilmiş bütün ifadələr doğrudur, yəni kütlələrin müqayisəsi, onlar üzərində hərəkətlər müqayisəyə etdirilir və kütlələrin ədədi qiymətləri üçün eyni hərəkətlər (eyni ilə) kütlə vahidi üçün də edilir.

Kütlənin ədədi dəyərləri üçün uzunluğa aid tərtib edilmiş bütün ifadələr doğrudur, yəni kütlələrin müqayisəsi, onlar üzərində əməllər eynidir. Əsas kütlə vahidi kiloqramdır(kq). Bu əsas vahiddən başqa kütlə vahidləri yaranır: qram, ton və s.

Daha böyük kütləsi olan cisimlərin kütləsini ölçərkən sentner və ton istifadə olunur. 1 sentner 100 kq, 1 ton isə 1000 kq-dır. Rəqəmlərlə "senter" və "ton" sözləri qısaca belə yazılır: c, t.

1 kq=1000 q
1 c=100 kq
1 t=1000 kq
1 c=100 kq=100000 q
1 t=10 c=1000 kq=1000000 q
Unsia qızılı 31 qram
Barel 159 l

Sahə anlayışı və onun ölçü vahidləri ilə şagirdlərin tanış edilməsi. Sahə anlayışı ilə bağlı şagirdlər aşağıdakı bilik, bacarıq və vərdişləri qazanmalıdırlar.

1. Obyektin, fiqurun sahəsi haqqında təsəvvürlərin əldə edilməsi müstəvi fiqurların sahələrinin
- gözəyarı müqayisə edilməsi,
- üst-üstə qoymaqla müqayisə edilməsi,
- sahə ölçü vahidlərindən istifadə etməklə müqayisə edilməsi.

2. Sahə ölçü vahidləri: kv.sm, kv.dm, kv.mm, ar, ha, kv.km haqqında təsəvvürlərin yaradılması və düzbucaqlı şəklidə fiqurların sahələrinin hesablanması.

3. Sahə ölçü vahidləri arasında münasibətlərin mənimsənilməsi (adlı ədədlərin xırdalanması və çevrilməsi).

4. Mürəkkəb konturlu (sərhəd) fiqurların sahələrinin palet vasitəsilə təqribi hesablanması.

5. Düzbucaqlı şəklində və düzbucaqlıya gətirilə bilən fiqurların sahələrinin düstur vasitəsi ilə hesablanması; verilən sahəsinə və bir tərəfinə görə düzbucaqlının perimetrinin tapılmasına aid məsələlər həlli.

6. Düzbucaqlı şəklində fiqurların sahələri ilə perimetrləri arasında asılılığın aşkar edilməsi.

"Sahə" anlyışı sonlu müstəvi fiqurun xassəsi kimi təqdim olunur. Əvvəlcə eynicinsli fiqurları tutduqları yerinə görə bir-biri ilə müqayisə edirlər. Sonra isə müxtəlifcinsli fiqurları (üçbucaqla düzbucaqlını, üçbucaqla dairəni və s.) müqaisə edirlər. Müşahidə və müqaisə nəticəsində bir fiqurun digərindən çox yer tutduğunu, bərabər yer tutduğunu müəyyən edirlər. Deməli, böyük fiqurun sahəsi də böyükdür. Lakin elə fiqurlar var ki, onların sahələrini gözəyarı və ya üst-üstə qoymaqla tapmaq olmaz. Sahəni isə sahə vahidi ilə ölçürlər. Sahə vahidi olaraq tərəfi 1 uz.v olan kvadrat götürülür. Verilmiş düzbucaqlının sahəsinin neçə kvadrat vahid olduğunutapmaq üçün, həmin kvadrat vahidlərlə düzbucaqlını örtmək lazımdır. Bunun ən səmərəli yolu-düzbucaqlının uzunluğu və eni uzunluq vahidlərinə ayrılır, sətirlə və sütunlar üzrə kvadrat vahidlər ardıcıl düzülür. Kvadrat vahidlərin sayı-düzbucaqlının uzunluğu və enini göstərən ədədlərin hasilinə bərabər olacaqdır. Düzbucaqlının tərəflərini a və b ilə işarə etsək, onda həmin düzbucaqlının sahəsı: S=a·b(kv.v) olacaqdır.

Şagirdlər uzunluq ölçü vahidlərindən birincisi santimetrlə tanış olduqları kimi, sahə ölçü vahidlərindən də birincisi kvadrat santimetrlə tanış olurlar. Şagirdlər müəyyən edirlər ki, düzbucaqlı şəkildə fiqurun sahəsini tapmaq üçün onun tərəflərinin uzunluğunu bilmək lazımdır. Hər iki anlayışı müqayisə etmələ aşağıdakı nəticələrə gəlmək olar:

1. Santimetr-uzunluq vahididir, kvadrat santimetr-sahə vahididir.

2. Parçanın uzunluğunu göstərən ədəd-həmin parçada yerləşən bütün santimetrlərin sayıdır. Fiqurun sahəsini gostərən ədəd həmin fiquru örtən bütün kvadrat santimetrlərin sayıdır.

Təcrübə göstərir ki, IV sınifdə daha iki sahə vahidi-ar(a) və hektar (ha) haqqında da məlumat verilməlidir. Çünki praktikada ən çox işlədilən sahə vahidi ar və hektardır. Ona görə də bu iki ölçü

vahidin riyazi xarakteristikası göstərilməlidir. 1a-ölçüləri 10mx10m olan kvadratın sahəsidir. Yəni 1a=100kv.m. 1ha isə ölçüləri 100mx100m olan kvadratın sahəsidir. Yəni 1ha=10000kv.m.

Vaxt və onun ölçülməsilə şagirdlərin tanış edilməsi. Uşaqlarda vaxt haqqında təsəvvürlər hələ məktəbəqədərki dövrdə yaranmağa başlayır. Çünki vaxt-mücərrəd anlayışdır, əslində hadisədir. İnsan fəaliyyətini səmərələşdirmək üçün vaxtdan düzgün istifadə etməyə çalışır. O, buna nail olmaq üçün vaxtı ölçməyə, qiymətləndirməyə səy etmişdir.(Perelman Ya.İ, 2000:32)

Onlar həftənin günlərinin adları və onların adıcıllığı ilə tanış edilirlər. Bunun üçün stolüstü təqvimdən və vərəqli təqvimdən istifadə edilir. Təqvimdən istifadə etməyi şagirdlərə öyrətmək lazımdır. şagirdlərin vaxtı hissetmə qabiliyyətlərini inkişaf etdirmək üçün onlara tanış olan müddətləri (1 dərsin müddəti və tənəffüz və s.) müqaisə etmək lazımdır. Adamların yaşlarını müqaisə etməklə, böyükdür, kiçikdir, cavandır, qocadır, yaşlıdır – kimi ifadələrin mənaları uşaqlara öyrədilir.

Şagirdlər vaxtın əvvəlcə saatla və sonra dəqiqə ilə ölçülməsini öyrədirlər. Ay, il, sutka (gün) anlayışları III sinifdə, əsr və saniyə anlayışları IV sinifdə öyrədilir. Təqvimlə iş II və III siniflərdə davam etdirilir. Vaxt ölçü vahidlərinin xirdalanması və çevrilməsinə aid məsələlər həll edilir. Bir ildəki aylayın sayı, ayların ardıcıllığı və hər aydakı günlərin sayı öyrədilir. Şagirdlətin ay və il ilə tanış edilməsində cədvəl – təqvimdən istifadə edilir. Aylar mömrələnir:

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
yan.	fev.	mart	apr.	may	iyun	iyul	avq.	sent.	okt.	noy.	dek.

Ayların 30 və ya 31 gün olduğundan sxemdən istifadə etmək lazımdır. Fevral ayı isə il 4-ə bölünmürsə - 28 gün, 4-ə bölünürsə 29 gündür. Şagirdləri ay və il ilə tanış edərkən cədvəl-təqvimdən istifadə etmək lazımdır. Lakin bir aydakı günlərin adları əvvəlki və ya sonrakı illərdə dəyişə bilər. Məsələn, 1999-cu ilin sentyabrin 1-i çərşənbədir. 2000-ci ildə sentyabrın 1-i cərşənbə olmayacaq. Burada belə məsələ qoymaq olar:

1) ay və gün məlum olduqda, həftənin gününün müəyyən edilməsi. Məsələn, sentyabrın 5-ci həftənin hansı günüdür;

2) sentyabr ayında həftənin 2-ci günü (çərşənbə axşamı)hansı günlərə düşür?

Vaxt ölçülərindən sutka (gün) və il – əsas ölçü vahidləri hesab olunur. Sutka haqqında təsəvvür yaratmaq üçün onun iki hissəsi – gecə və gündüz haqqında, sonra isə gecə və gündüzün hissələri haqqında təsəvvürləri formalaşdrmaq lazımdır: səhər, günorta, axşam, gecə.

Həmçinin vaxt ardıcıllığı haqqında təsəvvürləri dəqiqləşdirmək və inkişaf etdirmək lazımdır: dünən, bu gün, sabah. Sutqanin uzunlu haqqında təsəvvür yaratmaq üçün “dünənki səhərdən bu günkü səhərə qədər müddət bir sutkadır”, “dünənki günortadan bu günkü günortaya qədər müddət bir sutkadır” – kimi misallar göstərmə olar. Sonra bir həftədəki, bir aydakı sutkaların sayı hesablanır. Həmçinin tam və natamam sutkaların sayına aid misallar verilir. Vaxt anlayışlsrını möhkəmləndirmək üçün “1 həftə və ya 6 sutka çoxdur?”, “1 və ya 4 həftə şoxdur?” kimi misallar vermək olar. Vaxt anlayışını inkişaf etdirmək və dəqiqləşdirmək məqsədilə vaxtın ölçü vahidlərindən istifadə edilir.

Saat-vaxt parçası kimi, müddət-kimi təqdim edilərkən, elə proses və ya hadisələr misal göstəerilir ki, onların davametmə müddəti bir saata yaxın olsun və uşaqlar həyatda onları həmişə müşahidə etsinlər. Məsələn, bir dərsin davametmə müddəti, müəssisələrdə günorta fasilələrinin davametmə müddəti və s. eyni qayda ilə dəqiqə - vaxt ölçü vahidi kimi təqdim edilir və konkret təsəvvür yaratmaq üçün misallar göstərilir. Saat və dəqiqə haqqında məlumat verildikdən sonra, saat modelindən istifadə etməklə həmin ölçü vahidləri arasında əlaqə aşkar edilir: 1saat=60dəq. Saat modeli üzərində böyük əqrəbin və kiçik əqrəbin funksiyaları aşkarlanır:böyük əqrəb bir tam dövr etdikdə (60dəq.), kiçik əqrəb bir böyük bölgüdən o birisinə qədər hərəkət edir (məsələn, 2-dən 3-ə qədər və s.) yəni 1 saat tamamlanır. 1sutka=24saat münasibəti öyrədilir. Gündüz saat 12 – günortanı göstərir. 12 saatlıq sistem tətbiq edilərsə, vaxt göstərən ədəddən əvvəl “gecə”, “səhər”, “axşam” ifadələri işlədilir. Məsələn, “səhər saat 8-dir”, “axsam saat 8:30 dəqiqədir” və s.

24 saatlıq hesablama sistemi tətbiq edərkən, əlavə sözlərə ehtiyac qalmır. Məsələn, “saat10-dur”, “saat19-dur”, “saat 23-dür” və s. bu sistemdə vaxtın hesablanması əhəmiyyəti şagirdlərə izah edilir.

Vaxt ölçü vahidləri arasındakı münasibətləri öyrətmək üçün müvafiq cədvəl və çalışmalardan istifadə etmək lazımdır. Çalışmalar: adlı ədədlərin xırdalanması və çevrilməsi, vaxt ölçü vahidləri ilə sadə

kəsrlər arasında əlaqələrin aşkar edilməsinə həsr olunmalıdır. Məsələn, 1/2saat=30dəqiqə, 2/3saat=40dəqiqə, 120dəqiqə=2saat (Podlasy I.P, 1989:56)

Son mərhələdə vaxtın saniyə və əsr-ölçü vahidləri ilə şagirdlər tanış edilirlər. Əslində şagirdlər hələ dəqiqə-ilə tanış olarkən, saniyə haqqında müəyyən təsəvvürlərə malik olurlar. Ona görə də saniyə-vaxtın kiçik ölşü vahidi kimi təqdim olunanda elə bir çətinlik yaranmır. Vaxtın bir mücərrəd kəmiyyət olmasına baxmayaraq, onun dinamikası saat cihazı vasitəsilə sanki əyani şəkildə göstərilir. Əsr - vaxt ölçü vahidi kimi öyrədilərkən konkret misallardan istifadə edilir. Qeyd etmək lazımdır ki, bəzən “era” sozünü vaxt vahidi kimi işlədirlər. Era sözü-“vaxtın hesablama başlnğıcı” mənasında işlədilir. Məsələn, “bizim eranın 1999-cu ili”, “bizim eradan əvvəl” .e.ə.) 287-ci il” və s.

Xristian təqviminə görə bizin eranın 2005-ci ilidir. Buna miladi sistem də deyilir. Islam ölkələrində era-vaxtın hesablanması başlanğıcı-Məhəmməd Peyğənbərin (ə) Məkkədən Mədinəyə hicr etməsi vaxtı qəbul edilmişdir ki, bu daxristianların erasından 622 il sonra olmuşdur. Müsəlman tarixi ilə hesblamalara adətən “hicri” sözü əlavə edilir. Məsələn, 1410-cu il hicri. Ümumiyyətlə, müsəlman ölkələrində iki təqvim 1) günəş təqvimi (şəmsi), 2) ay təqvimi (qəməri) tətib edildiyindən, onların təqvim illərinin növləri də müxtəlifdir. Vaxtın hesablanmasına aid məsələlər həllində iki anlayışdan istifadə edilir:

1. Təqvim vaxtı
2. Hesab vaxtı

Təqvim vaxtı – hər hansı hadisənin baş vermə başlanğıcı və ya onu göstərən vaxta deyilir. Məsələn, Azərbaycan Demokratik respublikası 1918-ci il mayın 28-də müstəqil respublika elan olunmuşdur. “1918-ci il mayın 28-i”- bu təqvim vaxtıdır. Neçə il, neçə ay və neçə gün bundan əvvəl Azərbaycan müstəqillik elan etmişdir?. Bu suala cavab vermək üçün ədəd oxundan istifadə etmə lazımdır.

Cismin hərəkət sürəti haqqında təsəvvürlərin formalaşdırılması. Riyaziyyatın ibtidai kursuna əsas kəmiyyətlərin daxil edilməsi iki məqsədə xidmət edir:

1. Şagirdlərdə kəmiyyətlər haqqında təsəvvürlərin formalaşdırılması.
2. Kəmiyyətlərin ölçülməsi haqqında bacarıq və vərdişlərin yaradılması.

I-IV siniflərdə kəmiyyətlərin öyrədilməsi əasasən praktik zəmində həyata keçirilir. Lakin törəmə kəmiyyətlər haqqında təsəvvürlərin verilməsində - həmin kəmiyyətlərin ölçülməsi haqqında məsələ qoyulmur. Məsələn, sürət – bir kəmiyyət olmaqla IV sinifdə məsələ həlli prosesində işlədilir. Əlbəttə - söhbət bərabərsürətli hərəkət haqqında gedir. Burada şagirdlərin həyatda müşahidə və müqayisə nəticəsində qazandıqları intuitiv təsəvvürlərə istinad edirik.

Sürət fiziki kəmiyyət olmaqla, həm də mürəkkəb kəmiyyətdir. Şagird hərəkətə aid məsələlərdə üç kəmiyyət: sürət, vaxt və məsafə kəmiyyətləri iştirak edir. Şagirdlərin həyatda cismin sürəti haqqında əldə etdikləri təsəvvürlər formalaşdırılır və sürətlə vaxt və məsafə arasındakı funksional asılılıq ideası aşkar edilir. Bundan sonra əvvəlki paraqraflarda nəzərdən keçirilən kəmiyyətlərdən fərqli olaraq, sürət kəmiyyət olmaq etibarilə, bir növ simvplik daxil edilir. Çox vaxt mahiyyətini aşkar etmədən, km/saat, m/dəq kimi yazılışlardan istifadə edilir. Əslində belə yazılış sürətin bir kəmiyyət kimi simvolik yazılışıdır. Mahiyyəti isə fizika fənnində aşkar edilir. İbtidai məktəbdə isə cismin 1 saatda, 1 dəqiqədə və ya vahid vaxt ərzində getdiyi yol (məsafə)ilə xarakterizə olunur. Müəllim məsələ həllinə hazırlıq məqsədilə, sürət, vaxt və məsafə arasında mütənasib asılılıqları analıtik şəkildə ifadə edir: V=S/t; t=S/V; S=v.t. bu üç asılılığın hər birində vurma və bölmənin tərifləri ödənilməlidir. Bu, o deməkdir ki, S=v.t bərabərliyinin sağ tərəfi uzunluq ölçü vahidi ilə ifadə olunur. Məsələn, v=15km/saat-dırsa, yəni cism 1 saatda 15 km yol gedir. Onda 5 saatda 15km·5=75km yolgedəcəkdir. Riyazi anlayışların həmin anlayışların öyrədilməsi prosesində konkret obrazlardan istifadə olunmalıdır. Bu da imkan verir ki, bu və ya digər riyazi qanunauyğunluqları öyrənməklə, şagirdlər real aləmin xarakterinə görə müxtəlif olan çoxlu hadisələri öyrənmiş olurlar. məsələn, cəsmin hərəkəti ilə bağlı sürət anlayışını və bununla əlaqədar: V= S/t, t=S/V, S=V·t.

Əmtəənin qiyməti, miqdarı və dəyəri arasındakı asılılıq, m=k·x münasibətində (k-ədədi 1 kiloqramın qiyməti, x-kiloqramın sayi və m-dəyəri ifadə edir), həmin münasibət o tipli bütün məsələlər üçün doğrudur. Düzbucaqlının sahəsi S=a·b düsturu ilə hesablanırsa (a və b-düzbucaqlının bitişik tərəfləridir), həmin düstur bütün düzbucaqlılar üçün doğrudur.

ELMİ İŞ Beynəlxalq elmi jurnal. İmpakt Faktor:1.790. 2022/ Cild: 16 Sayı: 6 ISSN:2663-4619
SCIENTIFIC WORK International scientific journal. Impact Factor: 1.790. 2022 / Volume: 16 Issue: 6 e-ISSN: 2708-986X

Riyaziyyat təliminin həyatla əlaqəsini təmin etmək üçün yeni bilik verilən dərsdə tədris materialını praktika ilə əlaqələndirmək lazımdır. Məsələn , şagirdlər kütlə və tutum vahidləri ilə tanış olurlar. Mayelərin kütlə və ya həcmini hesablamaq üçün kəmiyyətin ölçü vahidlərindən istifadə olunur. Kütlə vahidləri qram (q), kiloqram (kq), sentner (s), ton (t), tutum (həcm) vahidləri litr (l), dekalitr (dkl), hektolitr (hkl) işlədilir. Həcm vahidləri sm^3,dm^3,m^3,km^3 ilə də şagirdklər tanış edilirlər.

Su üçün tutum və kütlə vahidləri arasındakı münasibət, başqa mayelər üçün yaramır. Çünki su yeganə mayedir ki, tutum və kütlə vahidləri uyğun gəlir. Məsələn, 1 l su – 1000 kq, 1 l su – 1000 sm^3, 1 t su – 1 kub mertdir bə s.

Hazırda neftin ən çox işlənən tutum vahidi bareldir. Bir barel 159 litr hesab olunur. Brilyantın ölçü vahidi karatdır. 1 karat qramın onda iki hissəsinə (0,2q) bərabərdir. Qızılın beynəlkxalq ölçü vahidi 1 ynsiya, təxminən 31 qramdır. Bu kimi ölçü vahidləri ilə şagirdləri məsələ həlli vasitəsilə tanış etmək lazımdır.

Natural ədədlər sırası, nömrələmə, hesab əməlləri icra sırası qaydaları,hesab əməlləri komponentləri ilə nəticələri arasındakı asılılıq, kəmiyyətlər haqqında ilkin təsəvvürlər və kəmyyyətlərin ölçülməsinə aid praktik vərdişlər, sadə həndəsi fiqurlar, onların xassələri, kəmiyyətin hissələri, sadə kəsrlər haqqında ilkin sadə məlumatlar, həndəsi kəmiyyət kimi sahənin hesablanması, tənlik və bərabərsizliklər haqqında ilkin təsəvvürlər. (F.İbrahimov, 2006: 38)

Kəmiyyət üzərində əməllər. 1.Kəmiyyətlərin toplanması və çıxılması.

Kəmiyyətləri yazılı toplayarkən və çıxarkən onları eyni ölçü vahidləri ilə ifadə edərək, hesablamaları ədədlərin yazılı toplanması və çıxılmasına gətirirlər. Nümunə üçün 42 m 79 sm+ 37 m 86 sm cəmini və 14 kq 350 q-3 kq 875 q fərqini hesablayaq:

1) 42 m 79 sm+ 37 m 86 sm= 4279 sm+3786 sm=8065sm=80 m 65 sm

2) 14 kq 350 q-3 kq 875 q=14350 q-3875 q=10 475 q=10 kq 475 q

Kəmiyyətin ədədə vurulması.

Kəmiyyətin ədədə vurulması qaydasına aşağıdakını nümunə göstərə bilərik:

1 km 928 m · 4=1928 · 4=7712 m=7 km 712m

2. Qiymək, miqdar,dəyər.

Qiymətlə miqdarın hasili dəyərə bərabərdir.

qiymət · miqdar = dəyər

3. Sürət, zaman, gedilən yol.

Sürətlə zamanın hasili gedilən yola bərabərdir.

sürət · zaman = gedilən yol

Nəticə

İbtidai siniflərdə, əsasən uzunluq, sahə, kütlə, tutum, vaxt, sürət kimi kəmiyyətlər tədris edilir. İbtidai sinifdə şagirdlər :

1.Tədris olunan kəmiyyətlər haqqında konkret təsəvvür əldə etməli. Yəni şagird tutumu, kütləni,zamanı sahəni və bu kimi kəmiyyətləri biri birindən fərqləndrməyi bacarmalıdır.

2.Kəmiyyətlərin ölçü vahidləriylə tanış olmalıdır. Bu zaman şagirdə hər bir kəmiyyətin ölçü vahidi başa salınmalıdır. Yəni şagird bilməlidirki kütləni kütlə vahidləriylə (kq, qram sentner, ton), zamanı zaman vahidləriylə (saniyə, dəqiqə, saat, il, gün və s.) sahəni sahə vahidləriylə və bunun kimi digər ölçü vahidlərini tətbiq etməyi bacarmalıdırlar.

3.Kəmiyyətləri ölçməyi bacarmalı. Yəni müəlim şagirdə kəmiyyətləri ölçərkən hansı əşyalardan istifadə etməyi başa salmalıdır. Məsələn, uzunluğu xətkeşlə, kütləni tərəziylə, və s.

4.Ölçmə nəticələrini adlı ədədlər şəklində ifadə etməyi .

5.Kəmiyyətlərin ədədi qiymətləri üzərində hesab əməllərini yerinə yetirməyi bacarmalıdır.

Ədəbiyyat

1. Perelman Ya.İ. (1998), Canlı riyaziyyat. –Moskva: Maarifçilik.
2. Perelman Ya.İ. (2000), Əyləncəli hesab. -Moskva: Maarifçilik.
3. Podlasy I.P. (1989), Effektiv dərsi necə hazırlamaq olar. – Kiyev: HNK.
4. Ümumtəhsil məktəblərinin I-IV sinifləri üçün fənn kurrikulumları. Bakı, 2008.
5. İbrahimov, F. (2006), İbtidai məktəbdə riyaziyyat tədrisinin bəzi məsələləri", Bakı: Elm.
6. Novruzova, X. (2017), "İbtidai siniflərdə şagirdlərin fəza təsəvvürlərinin inkişaf etdirilməsində modelləşdirmə", konfrans materialları, SDU.
7. Məktəb pedaqogikası. (1982), Bakı: Maarif.
8. Həmidov, S. (2002), İbtidai siniflərdə riyaziyyatın tədrisi metodikası.Bakı: ADPU.
9. Məmmədova, T. (2015),"İbtidai sinif riyaziyyat dərslərində modelləşdirmə metodunun tətbiqinin inkişafetdirici funksiyalari" ,"Müəllim hazırlama siyasəti və problemləri" 5-ci Beynəlxalq Simpozium.
10. Qaralov, Z. (2004), Riyaziyyat I-IV". Bakı: Elm.
11. Bondarenko, S. M. (1981), Uşaqlara müqayisə etməyi öyrət / Moskva: Bilik.
12. Vilenkin N. Ya. (1998), Riyaziyyat: dərslik. 5 hüceyrə üçün. 6-cı nəşr / M: Moskva: Mnemosyne.
13. Volodarskaya, I. (2006), Modelləşdirmə və problemin həllində onun rolu / Riyaziyyat. No 18 - C 2-7.
14. Riyaziyyatın tədrisində şagirdlərin təhsili: Müəllimlər üçün kitab. İş təcrübəsindən / komp. L. F. Pichugin. - Moskva.: Təhsil, 1987 - 175 s.

Göndərilib: 10.04.2022 Qəbul edilib: 15.05.2022

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/79/20-24

Sərvinaz Məmmədhəsən qızı Xanlarzadə
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC)
iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru
vuqar.sediyev@mail.ru
Vüqar Mikayıl oğlu Sədiyev
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC)
magsitrant
vuqar.sediyev@mail.ru

ŞUŞA ŞƏHƏRİNİN TURİSTİK POTENSİALININ TƏHLİLİ

Xülasə

Qloballaşmanın və beynəlxalq rəqabətin kəskinləşdiyi indiki dövrdə mövcud potensialdan istifadənin səmərəliliyinin artırılması ölkənin inkişafı üçün prioritet məsələdir. Qeyri-neft sektorunun, xüsusən də turizmin sürətli və şaxələndirilmiş inkişafı Azərbaycanda rəqabətədavamlı və dayanıqlı iqtisadiyyatın formalaşmasında mühüm rol oynayır. Turizm bazarında rəqabət qabiliyyətini təmin etmək məqsədilə ölkəmizdə turizmin müxtəlif növlərinin uzunmüddətli və dinamik inkişafı üçün əlverişli şərait yaradılmışdır.

Ürəyi Şuşa olan, Azərbaycanın mədəniyyət paytaxtı adlandırılan, İslam dünyasının mədəniyyət paytaxtı olmağa iddialı Qarabağ bölgəsinin inanılmaz təbiəti yenidən dünya kurortuna və klinikasına çevriləcək ki, bu da turizmin inkişafına səbəb olacaq. Şuşa Azərbaycan musiqisinin və poeziyasının əsasını təşkil etməklə yanaşı, həm də bir vaxtlar dağ-iqlim kurortu olan, təkcə İttifaqın hər yerindən deyil, həm də dünyadan insanların gəldiyi ölkənin ən gözəl guşələrindən biri hesab olunur. Təəssüf ki, 30 illik erməni işğalı memarlıq dəyərləri ilə yanaşı, bütün kurort infrastrukturunu dağıdıb. Bu gün dövlətimizin iqtisadi siyasətinin prioritet istiqaməti Qarabağ bölgəsinin infrastrukturunun bərpası və inkişafıdır.

Şuşa şəhərinin nəhəng mədəni potensialı və qədim irsi, eləcə də çoxlu sayda tarixi, arxeoloji və memarlıq xarakterli görməli yerlərinin olması turistləri bu əraziyə cəlb edəcək bir çox ekskursiya marşrutlarının təşkilinə imkan yaradacaq.

Açar sözlər: *Azərbaycan, turizm, Qarabağ, işğaldan azad edilmiş ərazilər, Şuşa*

Sarvinaz Mammadgasan Khanlarzade
Vugar Michail Sadiyev

Analysis of tourist potential of the city of Shusha

Abstract

In the current period of globalization and intensification of international competition, increasing the effectiveness of the use of existing potential is a priority direction of development of the country. The rapid and diversified development of the non-oil sector, especially tourism, plays an important role in the formation of a competitive and sustainable economy in Azerbaijan. In order to ensure competitiveness in the tourist market, favorable conditions for long-term and dynamic development of different types of tourism in our country have been created. The incredible nature of the Karabakh region, the heart of which is Shusha, named after the cultural capital of Azerbaijan, claiming to be the cultural capital of the Islamic world, will once again become a world-famous resort and treatment resort.

Shusha is the basis of Azerbaijani music and poetry, and is also considered one of the most beautiful corners of the country, which at the time was a mountainous climatic resort, where they visited not only the whole Union, but also the world. Unfortunately, the 30-year-old Armenian occupation outfit with architectural values destroyed the entire resort infrastructure. Today, the priority is given to the economic policy of our state, the restoration of infrastructure and the development of the Karabakh region. The huge cultural potential and ancient heritage of the city of Shushi, as well as the large number

of landmarks of historical, archeological and architectural character give the opportunity to organize a variety of excursions and excursions.
Key words: *Azerbaijan, tourism, Karabakh, liberated territories, Shusha*

Giriş

Müasir turizm sənayesi dünya iqtisadiyyatının ən dinamik inkişaf edən sahələrindən biridir, həm müstəqil iqtisadi fəaliyyət növü, həm də sahələrarası kompleks kimi qiymətləndirilə bilər. Üstəlik, 21-ci əsrin əvvəllərindən turizm gəlirlərinə görə dünya iqtisadiyyatının aparıcı sektorları arasında haqlı olaraq dördüncü yeri tutur. Məsələn, bir çox ölkələrdə və regionlarda turizm əsas gəlir mənbəyidir. Statistikaya görə, turizm gəlirləri hər il 500 milyard dolları ötür. Bu baxımdan turizm şirkətlərə, regionlara və ya bütövlükdə ölkələrə rəqabət üstünlüyü əldə etməyə imkan verən əsas amillərdən biridir.

Azərbaycanda turizm ölkə iqtisadiyyatının mühüm tərkib hissəsidir. 2017-ci ilə qədər turizm sektoru nisbətən sürətlə inkişaf edən sektor olub və Azərbaycanın ÜDM-nin təxminən 4%-ni təşkil edib. 2011-ci ildə Azərbaycana ilk dəfə gələn xarici turistlərin sayı 2 milyon nəfəri, 2019-cu ildə isə bu rəqəm 3 milyon nəfəri ötüb. Azərbaycana üz tutan xarici turistlərin əksəriyyətinin qonşu Rusiya, Gürcüstan, Türkiyə və İranın sakinləri olduğu təxmin edilir. Məsələn, Rusiya Federal Turizm Agentliyinin statistikasına əsasən, 2016-2017-ci illərdə Azərbaycan, rusiyalı turistlərin ən çox səfər etdiyi ilk beş ölkə sırasında yer alıb (Quliyeva, 2021: 54).

Azərbaycanın mövcud ərazi rekreasiya potensialının öyrənilməsi və turizm ölkəsi kimi dünyaya təqdim edilməsi, turizm potensialından səmərəli istifadənin təmin edilməsi, investisiya qoyuluşlarının səmərəliliyinin artırılması yollarının öyrənilməsi və elmi əsaslandırılmış təklif və tövsiyələrin hazırlanması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bütün bunlar tədqiqat mövzusunun seçilməsinə əsas verir və onun aktuallığını müəyyən edir.

Metodlar

Məqalədə nəzəri tədqiqat, statistik, iqtisadi və sistemli analiz metodlarından, cədvəlli təsvir metodlarından və qrafik metodlardan istifadə olunmuşdur.

Təhlil

Ali Baş Komandan cənab İlham Əliyevin və qalib Azərbaycan Ordusunun düşmənin diz çökdürdüyü İkinci Qarabağ müharibəsi nəticəsində Böyük Bağımızın, Qarabağın və ətraf ərazilərin işğaldan azad edilməsi ölkənin turizm potensialını daha da artırdı. Qarabağın əlverişli iqtisadi-coğrafi mövqeyi, zəngin sərvətləri, unikal təbii-iqlim xüsusiyyətləri, münbit torpaqları, zəngin flora və faunası ölkənin turizm sənayesinin inkişafı üçün yeni üfüqlər açıb (11).

Dəniz səviyyəsindən 1400 metr yüksəklikdə yerləşən Azərbaycan mədəniyyətinin incisi Şuşanın “Kiçik Paris”, “Qafqaz İncəsənət Məbədi”, “Azərbaycan Musiqisinin Beşiği” və “Konservatoriya” adlandırılır. Vaxtilə Şuşa və Ağdam rayonlarında yerləşən məşhur Şuşa sanatoriyası, Gülablı sanatoriyası, Şuşa istirahət evləri, yay düşərgələri və digər turizm obyektləri ayrıca seçilib və Prezident İlham Əliyevin tapşırığı ilə və yenidənqurmadan sonra yenidən seçiləcək. Şuşanın ən məşhur turistik məkanı Cıdır düzüdür. Düzənliyin qərb tərəfi bir-birinin ardınca uzanan üç təpədən ibarətdir. Bu baxımdan Qarabağın incisi olan Şuşanın turizmin inkişafı üçün xüsusi potensiala malik olduğunu əminliklə söyləmək olar.

Azərbaycanın bölgələrində “ev turizmi” anlayışı 21-ci əsrdə formalaşsa da, Şuşada “ev turizmi” ötən əsrin ortalarından mövcuddur. Şuşa şəhərində, eləcə də Xəlfəli və Turşsu rayonunun kəndlərində iki mindən çox ailə turistlərə kirayə mənzillər verib. Şuşanın infrastrukturu elə qurulub ki, gələn turist burada yaxşı istirahət edə bilsin. Şəhərdə böyük bir yay kinoteatrı var idi. Təbii ki, onlar da müalicə üçün Şuşaya gəliblər (İmrani, Zeynalova, 2014: 56).

Şuşa qalası strateji mövqeyə malikdir. Deməli, Şuşa qalası dağlıq ərazidə yerləşir. Şuşa yaylası ən hündürdür və təxminən 1600 metrdir. Bu ərazi tam axan çaylarla örtülüdür. Şuşa qalası Azərbaycan memarlığının ən gözəl nümunələrindən biridir. Qala Arran memarlıq üslubunda tikilmişdir. Qalanın tikintisi zamanı yerli daş, əhəng və sarının qarışığından istifadə edilmişdir.

Qarabağ bölgəsi, xüsusən Şuşa özünün qastronomik ləzzətləri ilə zəngindir. Qarabağ mətbəxi Azərbaycanın tarixi şimalı və cənubu mətbəxləri arasında körpü rolunu oynayır və ənənəvi Azərbaycan

milli kulinariya mədəniyyətinin tərkib hissəsidir. Ölkənin digər bölgələrinin kulinariya mədəniyyətləri ilə eyni olan mətbəxə xidmət etsə də, ənənəvi, iqlim və coğrafi fərqlər kimi müəyyən şərtlər onu özünəməxsus şəkildə eklektik edir.

1959-cu ildə Şuşada görkəmli Azərbaycan bəstəkarı, eləcə də müsəlman dünyasında ilk operanın müəllifi Üzeyir Hacıbəyovun ev-muzeyi yaradılıb. ona həsr olunmuş və muzeyə hədiyyə edilmiş kitablar nümayiş etdirilmişdir (12).

Muzeydə Üzeyir Hacıbəyovun yubileyləri mütəmadi olaraq respublika səviyyəsində qeyd olunurdu. 1985-ci ildə YUNESKO Üzeyir Hacıbəyovun anadan olmasının 100 illiyini təntənəli şəkildə qeyd etdi. Dünyanın müxtəlif ölkələrindən dəvət olunmuş qonaqlar yubileyin qeyd olunduğu Şuşada Üzeyir Hacıbəyovun ev-muzeyində olublar.

Yuxarı Gövxar ağanın məscidi 1883-84-cü illərdə Aşağı Gövhər ağanın məscidindən təqribən səkkiz il sonra Kərbəlayi memarı Səfixan Qarabaği tərəfindən Gövxar ağanın vəsaiti hesabına tikilmişdir. Kvadrat planlı olduğu güman edilən bu məscidin arxasında bütövlükdə Ağdam Cümə və Aşağı Gövxar ağa məscidlərinin binası qorunub saxlanılmışdır. Yuxarı Gövhər Ağa məscidinin minarəsi əvvəlki məscidlərdə olduğu kimi təbii əhəng daşından olsa da, gövdəsində istifadə olunan həndəsi ornament Aşağı Gövhər ağa məscidinin minarəsinin bəzəkləri ilə uyğun gəlmir. Onlar ilk növbədə Ağdam Cümə məscidinin minarələrinin həndəsi bəzəklərinin bədii konsepsiyasını davam etdirirlər. Minarələrin çardaqları ağacdan hazırlanır. Ucu ayparaşəkilli motivlə həkk olunub (14).

Şuşanın quru və təmiz havası ağciyər, astma və tənəffüs yolları xəstəliklərindən əziyyət çəkənlər üçün əvəzsiz idi. Xüsusilə, şəhərin mərkəzinə yaxın olan turşulu su Şuşaya gələnlərin sevimli məkanı olub. Şuşanın əsas gəlir mənbəyi turizm biznesi olub. Bu, şər erməniləri həmişə bezdirib. Dağlıq Qarabağda çoxlu mənzərəli yerlər olsa da, Şuşa qədimliyinə və təmiz havasına görə bütün SRRI-nin əsas turizm mərkəzlərindən biri hesab olunurdu. Şuşa və Ağdam rayonlarındakı məşhur "Şuşa" və "Gülablı" sanatoriyaları, Şuşa istirahət evləri, məktəblilər üçün yay düşərgələri yenidənqurmadan sonra füsunkar görkəmini tamamilə dəyişəcək. Azərbaycan mədəniyyətinin incisi olan Şuşanın tarixi abidələri, unikal memarlığı yeni turizm marşrutları yaratmağa imkan verir.

Bu tədbirlər planı çərçivəsində mayın 12-də Şuşada "Xəribbülbül" mehmanxanası, avqustun 29-da isə yenidənqurmadan sonra "Qarabağ" otelinin açılışı olub. Otellər qonaqların yerləşdirilməsi və istirahəti üçün bütün lazımi infrastrukturla təchiz olunub (13). Belə obyektlərin istifadəyə verilməsi Azərbaycanın mədəniyyət paytaxtı olan Şuşanın turizm potensialının daha da gücləndirilməsində çox mühüm rol oynayacaqdır. Həmçinin "Qarabağ" xalçaları, "Qarabağ" muğam məktəbi, "Qarabağ atları" həmişə mədəni turizmə maraq göstərən turistləri cəlb edib. Qarabağ bölgəsinin əsas turizm mərkəzi olan Şaşi işğaldan azad edildikdən sonra Prezident İlham Əliyev buranı respublikanın mədəniyyət paytaxtı elan etdi. Məlum olduğu kimi, Şuşada Turşsu yaylaqları, İsa bulağı, Topxana meşəsi, Cıdır düzü və s. yerlər turizm üçün böyük perspektivlər vəd edir. Beləliklə, turizm və müalicə potensialı ilə unikal təbiətə malik olan Şuşa və işğaldan azad edilmiş digər ərazilər tezliklə dünyanın ən məşhur turizm mərkəzlərindən birinə çevriləcək.

İşğaldan azad edilmiş bütün ərazilərimizdə olduğu kimi Şuşada da bərpa və quruculuq işləri gedir. Beləliklə, şəhərin tarixi görkəmi ən müasir formada qorunub saxlanılır və bərpa olunur, beynəlxalq standartlara uyğun turizm infrastrukturunun yaradılması heç bir şübhə doğurmur. Şübhəsiz ki, bütün bunlar Qarabağa turist axınını daha da sürətləndirəcək.

Azərbaycan Prezidentinin fərman və sərəncamları çərçivəsində bir çox maddi-mədəniyyət abidələrimizin Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən dağıdılmasına, meşələrin yandırılmasına, ekoloji terrorun törədilməsinə baxmayaraq, bu ərazilərdə sürətlə bərpa işlərinə başlanılıb. Qeyd edək ki, dövlətimizin başçısı müharibədən sonra işğaldan azad edilmiş rayonlara səfərləri zamanı dəfələrlə vurğulamışdı ki, biz erməni vandalları tərəfindən dağıdılmış şəhər və kəndlərimizi əvvəlkindən də gözəl salacaq, əsl cənnətə çevirəcəyik.

Dövlət başçısının tapşırığına əsasən, Dövlət Şəhərsalma və Arxitektura Komitəsi Azərbaycanın xüsusi tarixi-mədəni və strateji əhəmiyyətə malik şəhəri olan Şuşanın bərpası və yenidən qurulması, şəhərin dirçəlişinin və abadlığının təmin edilməsi məqsədilə zəruri planlaşdırma və layihələndirmə işlərinə başlayıb.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti tərəfindən ölkəmizin mədəniyyət paytaxtı elan edilmiş Şuşa üçün hazırlanacaq baş planın əsas prioritetlərindən biri də zəngin tarixi-memarlıq irsinin və çoxəsrlik tarixi görkəminin qorunub saxlanılmasıdır. şəhər. Dövlət Şəhərsalma və Arxitektura Komitəsinin ilin əvvəlindən müvafiq idarələr, yerli və xarici ekspertlərlə birgə təşkil etdiyi mühüm layihələrdən biri də Şuşa qala divarlarının bərpası və konservasiyası layihəsidir.

Bu layihənin birinci mərhələsi - XVIII əsrdə Şuşanın mühüm tarix-mədəniyyət abidəsi olan Gəncə qapılarının və işğal nəticəsində dağıdılan və xeyli zədələnmiş qalanın divarlarının konservasiyası uğurla başa çatdırılmışdır. Gəncə Qapıları ətrafında bərpa və qorunub saxlanılmışdır.

Avstriyanın dünyaca məşhur bərpa şirkəti Eriks Pumer Atelier Erich Pummer GmbH-nin rəhbəri Şuşa qalasının divarlarının və Gəncə darvazalarının bərpası və konservasiyasını həyata keçirən layihəyə Komitə tərəfindən məsləhətçi kimi cəlb edilib. 2010-cu ildən Azərbaycanda Qız qalası, Məhəmməd məscidi və bir sıra dünya və ölkə əhəmiyyətli digər abidələr. Abidənin ilkin görkəminin arxiv materiallarına uyğun bərpası üçün müvafiq texnologiya və materiallardan istifadə edilməklə işlər aparılıb.

Həmçinin layihənin növbəti mərhələsinə hazırlıq çərçivəsində müasir texnologiyalardan istifadə etməklə Şuşa qalasının divarlarının üçölçülü (3D) maketinin yaradılması üçün lazer skaneri quraşdırılıb və ekspertizası aparılıb ki, bu da layihənin daha ətraflı öyrənilməsinə imkan yaradır. və bərpa prosesi. səmərəli və dəqiq (Rəhimov, 2004: 22).

Bərpa işlərinin birinci mərhələsində yüksək memarlıq xüsusiyyətləri ilə seçilən qala divarlarının və Gəncə darvazalarının daşları son illərdə vurulmuş yad sement-qum suvaqdan təmizlənmiş, daşların tikişləri şkafla doldurulmuşdur. əhəng-qum qarışığı. beynəlxalq mühafizə standartlarına uyğun həll. Qala divarlarının fasadında qapının xarici tağının yuxarı hissəsi, eləcə də qala divarlarının zədələnmiş dörd hissəsi, dayağın dağılmış tərəfi və müdafiə üçün nəzərdə tutulmuş 9 dayağı bərpa edilmişdir. Eyni zamanda, gözətçi qülləsinin altındakı zirzəmi divarları və yardım otağının divarları sement-qum suvağından təmizlənərək əhəng-qum məhlulu ilə doldurulmuş, iki gözətçi qülləsi arasındakı divarın yuxarı kənarı hamarlanmış və yad yazılar vurulmuşdur. uzaqdan. Tarixi abidənin çöl və daxili həyətlərində olan yad metal elementlər də sökülüb, əsgər yolunun bir hissəsi təmizlənərək bərpa edilib.

Eyni zamanda, vaxtilə Şuşa şəhərinin qala divarlarında mövcud olmuş, lakin işğal zamanı Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən dağıdılmış məşhur "Şuşa" yazısı bərpa edilmişdir. Bu məqsədlə Komitənin tabeliyində olan Bakı Dövlət Layihə İnstitutunun mütəxəssisləri tərəfindən yüngül metal konstruksiya layihələndirilərək, onun tarixi yerində qalanın divarlarına heç bir təhlükə və zərər vurmadan tarixi məkanda alüminiumdan yazılmış "Şuşa" yazısı quraşdırılıb.

Qarabağda tikinti işləri sürətlə gedir. Həyata keçirilən layihələrin hamısını bir-bir sadalamaq yersiz olardı. Bu məlumatı istənilən xəbər saytından və ya rəsmi mənbələrdən əldə edə bilərsiniz. Əvəzində görülən yaradıcılıq işlərinin məntiqi əsasları haqqında fikir bildirmək istərdim. Dövlət quruculuğu işi bir-biri ilə sıx bağlı olan iki prioritetdən ibarətdir: Qarabağın iqtisadiyyatının bərpası və əhalinin öz tarixi vətənlərinə qayıtması (Nəbiyev, 2000: 45).

Şuşada qurulan infrastruktur ölkədə turizmin inkişafına öz töhfəsini verəcək. Şuşada "Qarabağ" və "Xarıbülbül" mehmanxanalarının açılışı daxili və gəlmə turizmin inkişafına töhfə verəcək.

Şuşanın bərpasına xərclənən bütün vəsait tezliklə turizm sektorundan əldə olunan gəlirlər şəklində dövlət büdcəsinə qaytarılacaq. Hazırda Azərbaycanın əhalisi 10 milyon nəfərdən çoxdur. On milyonluq əhalimizlə uşaqdan qocaya kimi hamı öz vətənini, gözəl Şuşanı görmək istəyir. Qeyd edək ki, Azərbaycandan kənarda yaşayan azərbaycanlıların sayı daha çoxdur. İran, Gürcüstan, Rusiya, ABŞ, Avropa və digər yerlərdə (Azərbaycan istisna olmaqla) yaşayan soydaşlarımızın sayı 40 milyon nəfərə yaxındır (Bilalov, 2015: 45).

Sinqapur, London, Amsterdam, Honq-Konq və Nyu-York ağıllı şəhər həllərindən ən aktiv istifadə edilən ilk beş şəhərdən biridir və eyni zamanda əsas qlobal turizm istiqamətləridir. Bu o deməkdir ki, ağıllı şəhər texnologiyaları Qarabağ bölgəsində turizmin inkişafı üçün yeni imkanlar aça bilər. Bu baxımdan "ağıllı şəhər" pilot layihəsinin həyata keçirilməsi üçün Şuşanın seçilməsi turizm potensialının inkişafına töhfə verəcək. Məsələn, Şuşada yaşıl enerji istehsalının tətbiqi və interaktiv məlumat lövhələrinin, həmçinin turizm xidmətləri ilə bağlı mobil proqramların, tarixi abidələr və keçmişin izləri haqqında məlumat verən robot bələdçilərin quraşdırılması ilə daha ekoloji təmiz turizmin yaradılması

imkanları Münaqişə, ağıllı nəqliyyat sistemi xarici turistlərin bölgəyə axınını asanlaşdıracaq (Bilalov, 2005: 12).

“Ağıllı şəhər”lə yanaşı, “ağıllı kənd” layihəsinin də həyata keçirilməsi nəzərdə tutulur. Beynəlxalq təcrübədə “ağıllı kənd” kənd əhalisinin üzləşdiyi əsas problemlərin həlli və daha mühüm kənd yerlərində yeni iqtisadi imkanların yaradılması deməkdir. Ağıllı kənd texnologiyası rəqəmsallaşma, kənd hüdudlarından kənarda düşünmə, həmçinin kənd və ətraf ərazilər arasında əməkdaşlığın yeni formasıdır.

Nəticə

Ölkənin turizm potensialı turizm sənayesinin inkişafı üçün imkanların olması və onun fəaliyyətinin müsbət sosial-iqtisadi effekti, habelə ərazinin turistik cəlbedicilik səviyyəsinin yüksəldilməsidir.

Qarabağ bölgəsinin turizm potensialı turizmin bir çox növlərinin - ekoturizm, dağ turizmi, qış turizmi, ov turizmi, sağlamlıq turizminin inkişafına imkanlar yaradır ki, bu da onun turist cəlbediciliyini artırır.

Şuşa bu gün Azərbaycanın mədəniyyət paytaxtıdır. Yenidənqurma işləri başa çatdıqdan sonra şəhər, məşhur Cıdır düzü böyük mədəni tədbirlərin, festivalların və yarışların keçirildiyi məkana çevriləcək. Bu a priori turistləri cəlb etmək üçün güclü stimuldur.

Şübhə yoxdur ki, bir gün Şuşanı görən hər kəs mütləq bura yenidən gəlmək istəyəcək. İstənilən büdcə ilə turistlərin qəbuluna şərait yaratmaq üçün burada müasir mehmanxanalar, istirahət mərkəzləri tikmək lazım gələcək.

Ədəbiyyat

1. Bilalov, B.Ə., (2005), “Turizmin Menecmenti” Bakı: Mütərcim nəşriyyatı
2. Bilalov, B.Ə., Gülalıyev Ç.G., (2015), - “Turizmin Əsasları”, Bakı
3. Əlirzayev, Ə.Q., (2010), “Turizmin iqtisadiyyatı və idarə edilməsi”- Bakı: İqtisad Universiteti” Nəşriyyatı.
4. Hüseynov, İ., Əfəndiyeva N., (2007) ,“Turizmin Əsasları”, Bakı
5. İsmayılov, Ç.N., Zeynalova K.Z.”Klaster (2013), konsepsiyası və onun regional inkişafda əhəmiyyəti”,”H.Əliyev və Azərbaycanda coğrafiyanın inkişafı”beynəlxalq konfransın materialları Bakı
6. Qurbanov, F.İ. (2007), “Azərbaycanda Turizmin inkişaf problemləri”, Bakı: Adiloğlu nəşriyyatı.
7. Məmmədov, E.Q. (2013),“Azərbaycanda turizm bazarının formalaşması və idarə olunmasının regional xüsusiyyətləri”, Bakı, “Gənclik” Nəşriyyatı, 162 səh.
8. Nəbiyev, N. Ə. (2000), “İqtisadiyyat, cəmiyyət və ekoloji mühiti”, Bakı.
9. Rəhimov, S. H. (2004), “Turizm ekskursiya işinin təşkili” Bakı: Mütərcim.
10. Soltanova, H. B. və Hüseynova Ş. H. (2007), “Turizmin Əsasları” Bakı: Mütərcim nəşriyyatı.
11. https://report.az/ru/analitika/azerbajdzhan-vozrodit-turisticheskij- potensial-karabaha
12. https://az.sputniknews.ru/economy/20201201/425328503/turisticheskij-potencial-karabah-vojna.html
13. https://azertag.az/ru/xeber/V_SHushe_sostoyalos_otkrytie_posle_rekonstrukcii_otelya_Xary_Byulbyul-1779457
14. https://report.az/ru/analitika/azerbajdzhan-vozrodit-turisticheskij-potencial-karabaha/

Göndərilib: 20.04.2022 Qəbul edilib: 23.05.2022

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/79/25-29

Ulvi Alafsar Mammadov
Institute of History named after A. Bakikhanov of ANAS
Doctor of Philosophy in History
ulvi-hissler@mail.ru

TRANSFORMATION AND DISCUPTION OF THE SUSTAINABILITY OF NATURAL ECOSYSTEMS AS A RESULT OF ANTROPOGENIC IMPACTS

Abstract

Man gets from nature what he needs for himself, air, water, material goals, raw materials for industry, and so on. As a result of the blind use of there resources for many years, the environment has changed worldwide. increase in the Of these treasures use of natural resources, the introduction and expansion of new technologies in energy, industry, agriculture, transport, anthropogenic changes in world landscapes the complexity and expansion of international economic relation-there or other factors strengthen human interaction with the environment and human has led to an increase in the anthropogenic burden on the environment.

Key words: *environment, anthropogenic impact, environmental hazard, living being, international cooperation*

Ülvi Ələfsər oğlu Məmmədov

Təbii ekosistemlərin davamlılığının transformasiyası və mübahisəsi antropogen təsirlərin nəticəsi kimi

Xülasə

İnsan özü üçün nə lazımsa-hava, su, maddi nemətlər, sənaye üçün xammal və s.-ni təbiətdən alır. Bu sərvətlərdən yüz illərdən bəri kor-təbii istifadə olunması nəticəsində ətraf mühit dünya miqyasında dəyişilməyə məruz qalmışdır. Yer sərvətlərinin istifadəsinin durmadan çoxalması, energetika, sənaye, kənd təsərrüfatı, nəqliyyat sahələrində yeni texnologiyanın tətbiqi və istehsalının genişlənməsi, dünya landşaftlarının antropogen dəyişməsi, beynəlxalq təsərrüfat əlaqələrinin mürəkkəbləşməsi və genişlənməsi-bu və ya digər amillər ətraf mühitlə bəşəriyyətin qarşılıqlı əlaqəsinin güclənməsinə və insanı əhatə edən mühitə antropogen yükün artmasına səbəb olmuşdur.

Açar sözlər. *ətraf mühit, antropogen təsir, ekoloji təhlükə, canlı varlıq, beynəlxalq əməkdaşlıq*

Introduction

The ecological crisis is not only the pollution of air, water, soil and metrients. Transformation and in some cases, deqradation of natural ecosystems as a result of anthropogenic impacts lead to description of biogeochemical circulation and ultimately, environmental sustainability. This is reflected not only in the negative changes in the environment, but also in the structure of the human genome. The steady increase in hereditary diseases in all countries of the world is due to changes in the genome. This is primarily due to the need for public health to be directly dependent on environmental hazards.

Ecology was formed within the framework of the philosophical worldview of human society. Logically, the development of ecological science was influenced by the generalized dialectical ideas of philosophical knowledge. In the history of ancient philosophical thought, the dialectical approaches between "space-man" played an important role in the genesis of ecological science. At the same time, it should be noted that in some cases, the environmental crisis manifests itself in changes in the environment both domestrically and internationally.

Mankind, as a living being is inextricably linked with the material and energy processes that take place in the biospheres of the Earths geological crust. It makes up a very small part of the biosphere in terms of the biosphere in terms of the mass of living things, about 0,25%(Novikov,2003:544 p, Sariyev, 2004). It is concentrated on land, in water bodies, in the atmosphere in the form of a thin layer. The process of evolution applies only to living orqanisms. According to V.I. Vernadsky, living orqanisms

perform biogeochemical function in the biosphere.The main purpose of environmental protection is to study the impact of various factors, primarily anthropogenic factors, on the element of he biosphere. Mankind is increasingly convinced that the earth is a unique creation with its own biosphere and living things.

The degradation of the biological world as a result of anthropogenic and technogenic impacts annually leads to the destruction of a large number of plant and animal species, creating "dead zones" in a particular territory. Currently, the environment is so polluted that the ecological crisis in local areas continues to threaten the lives of living beings and people, and in recent years, this process has accelerated. If this situation persists in the biosphere, serious threats to the life of living beings and humans may arise in the future. At present the world science and humanity are watching with great excitement the dangerous events that could cause possible disasters for this unique planet. There catastrophic events are due to the profound changes in the industrial and aqricultural activities of modern man, who is considered the worlds most hororable. Human activities primarily have a strong impact on the atmosphere, which leads to catastrophic changes in ecosystems.

At present, the influence of the human element on the ecosystem has grown exponentially, as the technology created by man and used as a means of influencing nature has become an uncontrollable and anarchic factor, with the sistems that is practically independent of man(Sokolova, 2004:256 p. Kingslan, 2004:374 p.). As a result, there are now Global problems that are of great concern to mankind and are becoming increasingly difficult to solve, and it is difficult to say that they will not continue to arise. The direction and maintenance of the balance formed in nature depend very much on the economic season of man, balance determines the development of nature by its own laws. International cooperation in the field of environmental protection has further exponded and acquired or Global character. There are two forms of such cooperation:

İntergovermental agreements and conventions on environmental protection and national use of natural resources participation in the work of international nature protection orqanizations. İnterstate agreements and conventions are concluded, above all, between states with similar physical and geographical conditions and common borders.Great work is being done on international cooperation in the field of environmental protection in the United Nations system. From the earliest days of the United Nations, environmental protection has been one of the orqanizations practical tasks. In 1949, the first United Nations action in this area was held in Lake Sachs, USA. Efficient use of natural resources and environmental protection have been at the center of attention of the world community over the past hundred years. After the Second World War, under the influence of public opinion, many states took important measures and decisions in this regard. It should be noted that nature conservation has been an important issue since the beginning of the 20th century. In the last 45-50 years, the global public exchange of views on environmental issues has become more and more widespread. At the suggestion of most countries, the International Conference on the Protection of the Biosphere and its Resources, held in Paris in 1968 under the auspices of UNESCO, the Congress of the Economic Commission for Europe on Environmental Protection in Prague in 1971, and in recent years the United Nations Conference on Environmental Protection environments have set important tasks for society in the field of nature protection.

Brief historiography. The disturbance of the environment of the environment, the ecological balance, was almost unnoticed at the beginning of the 20 th century, the people of the earth received fresh air, drank pure water, and the world was considered infinite, inexhaustible with natural resources. It is unfortunate that in just a few years, humanity has been on the bank if a catastrophic environmental catastrophe, and many ecologists now belive that if the world continues to follow this path, if the human race remains indifferent to what is happening, it will be more serious disasters await.It is interesting to note that J.B. Lamarks idea that “the main goal of modern man is to make the earth useless first and finally to destroy himself’ The way out of all this is reflected in Epicurus call not to use force against nature but to subdue it and brutally repel all evil deeds while using nature for your desires. Beginning in the second half of the 20 th century, rapid population growth and scientific and technological revalutions marked the beginning of a sharp decline in the biosphere.

Ecological crisis is not only the pollution of air, water, soil and nutrients. Transformation and, in some cases, degradation of natural ecosystems as a result of anthropogenic impact lead to disruption of the biogeochemical cycle and, ultimately, environmental sustainability. This is reflected not only in the negative changes in the environment, but also in the structure of the human genome. The steady increase in hereditary diseases in all countries of the world is due to genetic changes. This is primarily due to the fact that the health of the population is directly dependent on environmental hazards. At the same time, it should be noted that in a number of cases, changes in the environment during an ecological crisis are reflected both within the country and internationally.

Natural ecosystems formed over millions of years have undergone significant changes, becoming intolerant of human external influences and becoming unsustainable. The result of human activity is the destruction of forests, plowing of steppes, the creation of artificial lakes, seas, land reclamation, the establishment of, mega cities, the construction of roads canals, highways, in general, changing the landscape of the earths surface. It should be noted that the literature shows that natural ecosystems are declining at a rote of 1% per year, including that the area of most tropical forests is declining by 2000.000 ha per year and that the area of cleserts is expanding by 60.000 km^2 per year(Aliyeva, Mustafayev, 2004:426 p. İsmayılova, 2016: 8-11p). Disturbance of the earths heat balance, global warming occurs as a result of the mass accumulation of gases and dusts in the atmosphere, which have a greenhouse effect, and as a result of there processes, 1-2 % of the ozone layer is depleted per year.

Expansion makes the bitter disaster inevitable. It was from the above period that the results of human activities on Earth became theoretically interesting for the first time. In addition to being regarded as the beginning of the science of ecology, this period of reflection has created certain ecological systems in the ecology of human activity in many fields of education and science. The more nature is exposed to pollution, the lees effective the protection and preservation of the orqanism from xenobiotics. The science of genetics has proved that the pollution of the environment with harmful and noxious substance has a very negative effect on the genetic program of living things especially, man and leads to the development of many diseases. For there reasons, while further intensifying the “production” of biological productsç we must priovitive eco-problems and plan as much as possible to maintain optimal living conditions.

Prezentation of the main text: Living nature is not an irregular or accidental union of living beings, but a stable and organized system formed in the process of the development of the organic world. These funds do not amount to even one percent of the damage to environmental, social and economic development in the process of nature management. Such "protection" of nature and the environment is similar to the treatment of a seriously ill patient in intensive care without a medical history. It should also be noted that the amount of marginal waters discharged into the Caspian Sea from large cities and towns on the Absheron Peninsula is many times higher than the norm.Pollutants from natural sources are often short-lived. Higher pollutantsare generated in human-related production processes. This situation has led to a fundamental change in the composition of industrial waste and a new quality of air pollution. As a result, dust of heavy and rare elements and synthetic compounds entered the atmosphere.

In this system, living things with different lifestyles interact bath with themselves and with the environment around them(Rustamov, Farkhadova, Seidov, Askerzade, Agasiyev, Mamedov,1997: pp. 26-32.). It is ecological science that studies the regularities that arise in there relations. The objects that exist in the world around us can have four important properties, depending on the level of development. There are the physical. Chemical, biological, and finally, ecological properties that arise from the interaction of objects. Ecological property occurs in the relationship between living and non- living objects.

The results of ecological science are applied in nature protecticn, agriculture and many industries, in this regard, the solution of many environmental problems is of particular importance. Among them are problems such as the back of control over prosuction processes based on the identification of mechanisms of adaptation to the environment, the regulation of the number of populations, the determination of the amount of energy, matter,information flows in tropic levels problems can be shown.

Pollutants from natural sources are often short-lived. For example,forest and desert fires, and volcanic eruptions.

Higher pollutants are formed in production process related to human activities. Anthropogenic pollutants vary in type and number of sources. If at the beginning of the 20 th century 19 types of chemical elements were used in industry, at the end of the century all the elements of the Mendeleev table began to be used.

This situation has led to a fundamental chance in the composition of industrial waste and a new quality of air pollution. As a result, dusts of heavy and rare elements and synthetic compounds entered the atmosphere. It is estimated that the worlds production doubles every 10-12 years, and the amount of pollutants released into the atmosphere increases accordingly (Mammadov, Khalilov, 2005: 879 p).

The main purpose of environmental protection is to study the impact of various factors, primarily anthropogenic factors, on the elements of the biosphere. Mankind is becoming more and more convinced that the Earth is a unique creation with its own biosphere and living beings. At present, world science and humanity are watching with great excitement dangerous events that can cause possible catastrophes for this unique creation of the planet Earth(Ananichev, 1974, Odum, 1975). Although the technical and economic impact of man on nature and its resources to meet the material and cultural needs of the population was initially primitive, later it became more intense as a result of the intervention of scientific and technological progress in our lives. The development of technical progress, the satisfaction of the need for means of production, consumer goods, cultural and household goods accelerates the use of natural resources, especially minerals. The irrational use of natural resources prematurely depletes resources, slows down the process of self-healing within the framework of natural processes, and creates favorable conditions for the formation of ecological crises in the environment.

These catastrophic events are due to profound changes in the industrial and agricultural activities of modern man, who is considered the most honorable in the world. Human activity primarily has a strong impact on the atmosphere, which leads to catastrophic changes in ecosystems. The more nature is polluted, the less effective is the protection and preservation of the body from xenobiotics.The science of genetics has proven that environmental pollution with toxic and harmful substances has an extremely negative effect on the genetic program of living beings, especially the person himself, and leads to the development of many diseases. The attitude of human society towards nature has changed from time to time. In the beginning, nature was only a source of food for man, and man remained indifferent to the fate of nature.

The scientific and cultural achievements of man during the period of 40-50 thousand years of civilization were taken from nature, and all the shortcomings that he has encountered so far have been the result of his mistreatment of nature. Man is the only living being that is trying to completely change the environment. The main goals and objectives of ecology in our time are to discover the interactions and relationships of anthropogenic ecosystems with nature. The study of ecosystems allows you to determine the volume of metabolism and energy conversion. Man-made productive ecosystems are important in comparison with energy populations and biocenoses. In the conditions of the modern development of science and technology, population growth, the interaction of nature and society has become a universal problem. Raising the material and cultural standard of living of people, increasing the production of material goods raises the question of the efficient use of natural resources. The impact on nature as a result of the activities of people armed with technology and energy is so great that its negative factors can be compared with the strength of many impacts in geological periods.

All living things conform to the laws of nature. Only man breaks the laws of nature and tries to completely change them in accordance with his infinite needs. A person's "successes" in this area are actually his failures(Johnson, Strinchcombe,2007:257 p, Nikanorov, Khoruzhaya, 2003:288 p). Based on the foregoing, we can conclude that the historical role of ecology in human life is an indisputable fact from the moment of the existence of the human race to the last moments of the existence of humanity. Thus, a person interacts with the environment from the day of his existence in the world, and as a result of this interaction, his negative and positive (in most cases this impact is considered the most negative) manifestation in any form in the environment does not necessarily manifest itself.

Conclusion

The results of research conducted by scientists on environmental by scientists on environmental problems show that there is a dialectial relationship between humans and nature. Mans experimental activity effects nature. The effect of subjective factor on the environment has two characteristics. This is ecological incompetence and ecological realism.

References

1. Novikov, Y.V. (2003), Ecology, environment and man”. M.Grand Faur.
2. Sariyev, R. (2004), Optimization of human-nature relations: unity of legal mand morel factors”: Baku: Elm.
3. Sokolova, L.P. (2004), Ecology”. Moskva; Prior-published.
4. Kingslan, S. (2004). "Conveying the intellectual challenge of ecology: An historical perspective". Frontiers in Ecology and the Environment 2 (7): pp.367–374.
5. Aliyeva, R., Mustafayev, G. (2004), “Ecology”, Baku: Elm.
6. İsmayılova, S. (2016), “The role of ecology in human life”. Journal of “Science and Life”, №3, 8-11pages.
7. Rustamov, M., Farkhadova, G., Seidov, Z., Askerzade, S., Agasiyev, R., Mamedov, D.(1997), Fuel Potential of Oil Refining Industry in Azerbaijan /Fourth Baku International Congress/Baku, Azerb. Republic, Sept. 23-26, vol. 7, pp. 26-32.
8. Mammadov, G., Khalilov, M. (2005), Ecology and environmental protection. Baku, “Elm”, 2005, 879 pages.
9. Ananichev, K.V. (1974), “Environmental, energy and natural resource issues” Moscov:Nauka
10. Odum, V. (1975),“Fundamentals of ecology”. Moscow: Mir.
11. Johnson, M. T.; Strinchcombe, J. R. (2007). "An emerging synthesis between community ecology and evolutionary biology". Trends in Ecology and Evolution 22 (5): 250–257.
12. Nikanorov, A.M., Khoruzhaya, T.A. (2003), "Global Ecology": Study Guide , Moscow,“Knigaservis”.

Göndərilib: 01.04.2022 Qəbul edilib: 19.05.2022

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/79/30-35

Ulker Yagub Aliyeva
Mingechaur Tourism Collage
teacher
ulkar.ali87@gmail.com

THE IMPORTANCE OF BUSINESS COMMUNICATION

Abstract

Communication is the act of sending a message through different media; it can be verbal or nonverbal, formal or non-formal so long as it transmits a thought provoking an idea, gesture, action, etc. Good communication is considered a learned skill. Most people are born with physical ability to talk, but we must learn to speak well and communicate effectively. Speaking, listening and our ability to understand verbal and nonverbal meanings are skills we develop in various ways. We learn basic communication skills by observing other people and modelling our behaviors based on what we see. It is however important here to point out that information is of little use until it is communicated to the person who is to receive it or who has the need for it.

Key words: *communication, manager, organization, business, communication system model*

Ülkər Yaqub qızı Əliyeva

İşgüzar kommunikasiyanın vacibliyi

Xülasə

İşgüzar ünsiyyət etikası məzmunca daha zəngindir. İşgüzar ünsiyyətin əhəmiyyətli hissəsini xidməti ünsiyyət, yəni insanların təşkilat daxilində, iş vaxtında həyata keçirilən qarşılıqlı fəaliyyəti tutur. Eyni sahədə çalışanların ünsiyyəti geniş mənada ünsiyyətdən onunla fərqlənir ki, belə ünsiyyət prosesində məqsəd və öz həllini tələb edən konkret vəzifələr qoyulur. İşgüzar ünsiyyətdə tərəf müqabili ilə qarşılıqlı əlaqələri kəsmək mümkün deyil. Lakin işgüzar ünsiyyət xidməti ünsiyyətə nisbətən daha geniş anlayışdır, çünki həm də fərdi işəgötürənlərin qarşılıqlı fəaliyyətini əhatə edir və təkcə təşkilatlarda yox, ən müxtəlif səviyyəli işgüzar qəbullarda,seminarlarda, sərgilərdə və s. baş verir.

Açar sözlər: *ünsiyyət, menecer, təşkilat, biznes, rabitə sistemi modeli*

Introduction

Communication researchers have increasingly sought to connect and to integrate effects across levels of analysis, from the "micro" to the macro. The social cognitive theory of Albert Bandura (1986) and the transtheoretical model of Jams Prochaska et al. (1994), for example, recognize that an individuals' behavior is formed in the context of the larger community and social environment. Therefore planned interventions must include efforts to change the larger environment as well. Similarly, persuasion studies have focused on the chain of individual-level communication processes leading to behavior change. Some researchers tried to explain the shifting nature of organizations as they are formed and transformed through the relational interactions among mem- bers, external audiences, and cultural meaning systems (Cooren, Taylor, Van Every, 2006:78).

Early studies focused on opinion or attitude change in the context of such variables as the credibility of the information source, fear, organization of arguments, the role of group membership in resisting or accepting communication, and personality differences. Since the 1960s, however, research has emphasized cognitive processing of information leading to persuasion. On the other side, recent investigations have shown that business and management communication becomes a crucial and strategic partner in order for corporations to achieve their goals (Markaki, Damianios Chadjipantelis, 2013:90).

Communication is an essential part of any company. Moreover, good communication skills are incredibly important in the business world. In some researches we can find many ways to manage and deal with difficult communication. She attests that the point of communication is having a conversation

with another person, and this conversation must be two-way in order for communication to successfully occur. This central idea is to remember what is communicated especially during times of conflict. In fact, ―you are not being effective when your voice rises, your body tenses, or your temper flares.

Some scientists believe that in order for successful communication to occur, two things must be kept in mind; the first is that everyone has his/her own ideas and perceptions and these must be respected. The second is the idea of closure; that every conversation needs closure. Tucker states that you need to keep in mind that each person comes to the conversation table with his or her own perception of what happened, what exists, or how to do something. It doesn‘t help the situation to negate a person‘s viewpoint without facts and concrete examples of behavior or acts that were considered inappropriate, unprofessional or unacceptable. However, it is important to communicate until you get ―closure‖ on the conversation. Closure means you and the other person have discussed all of the issues and, while the person may not agree, he or she has listened to you in a non-threatening, non-defensive environment and clearly heard what you had to say This concept is incredibly important to remember in the corporate environment. Companies are made up of various types of employees and managers, each with their own personalities and viewpoints. Therefore, it is important to remember to respect everyone‘s opinions no matter how different they may be.

Also, the notion of closure in a conversation is essential because leaving a conversation up in the air or even with hostility can often result in damaging or breaking business relationships. Good communication is necessary in order for businesses to run successfully and smoothly. While an organization is separated from its environment, it has to have some ways of communicating with the environment. Anything which is external to a system belong to the environment and not to the system itseif. This is true of all types of organizations. The environment exerts considerable influence on the behaviour of an organization at the same time, the organization can do little or nothing to control the behaviour of the environment. The environment affects the performance of a system. Using a business organization as an example, the following environmental factors might need to be communicated to it (Radovic Markovic, Omolaja,2009:89).

The number of competitors in the market place and the strategies they adopt;

- The product of competitors, their prices and qualities;
- The strength of the domestic currency of the organization‘ countries of operation;
- The structure of the company and personal taxation;
- The policies adopted by the government of ruling political body/party;
- Social attitute-concern for the natural environment;
- The regulatory and legislative framework within which the company operates.

An organization need to be kept well informed of all these, and this is possible through the process of communication. Internally, all participants in an organization have to interact, strategies have to be maintained, policies have to be formulated, strategies have to be developed, and programmes have to be planned, executed and evaluated. Also employees have to be renumerated and motivated, decisions have to be made, etc. In fact without an effective and efficient means of communications, there will be no management function. Everything will just have to be incremenetally disjoined in disorderly and disrray manner. This implies that information is a very vital part of management. Management decisions and policies need be communicated to those that will use them in order to achieve the policy objectives. This is to be done through effective means of communication whithin and outside the organization. Decision, irrespective of its purpose, is useless unless it is communicated. If the Sales Director instance, of some industries for decides to lower the price of product X and institute an interactive campaign, nothing will happen unless the advertising departments is informed and even the other department concerned with preparation of new packaging to lower the price.

The most effective managers are those who unerstand communication and its use in he organisaion setting. Communication is the vehicle that allows managers to fulfil each management function. To plan successfully, managers must be able of effectively communicate their vision to the rest of the organization (Radovic Markovic ,M. and Omolaja M ,2009:78). To organize successfully, managers must allow for and encourage free-flowing communication both up and down the hierarchy, as well as

between departments and colleagues. To lead successfully, managers must clearly communicate organizational goals to employees and through that communication, inspire employees to trust in their leadership and to perform at the highest levels possible. To control successfully, managers must effectively communicate with employees to monitor progress to reemphasize organizational goals, and to correct on-going processes. Consequently, communication is more than simply talking, writing, reading and listening.

Effective communication is the key to successful management. Communication allows managers to share goals with shareholders both inside and outside the organisation. It permits managers to stimulate behaviour changes in employees and suppliers. It enable managers to inspire loyalty from employees and customers. It allows managers to convice employees and unions to abandom counter productive practices. It enables managers to persuade leaders to provide financing and it permits managers to calm angry customers and to impress new ones. Hence, managers must be effective communicators to function. But what makes managers successful communicators? First, they must understand what communication is. Next, they must understand how communication works, on both an interpersonal and an organisaional level and finally, they must understand what barriers can impede communication so that they can overcome such impediments and improve communication throught the organization. In the modern day organizations, communication is popularly considered in terms of; the media of communication such as internal memoranda, reports of various forms, etc; the skills of communi-cation such as giving instructions, interviewing, charing meetings, etc and the organization of commu-nication like chain of command, briefing groups, work committees, etc(Prochaska, J., Redding, C. A., Harlow, L. L., Rossi, J. S., Velcier, W. F.,1994:90).

However, communication at its basic levels involves three basic elements or components, which are encoder, channel and decoder. The source or the origin information is known as the encoder. That is, the encoder is the originator of the information to be communicated to the other party. The channel is the medium chosen or to be used in communicating the message or information to other party. The decoder is the person to whom the message or information is being sent. He is the receiver of the message. However, he may, or may not, be the user of such an information. For instance, if the Managing Director of company 22 telephoned the personnel manager of copany 33, the managing director is the encoder, the telephone line the channel and the personnel manager is the decoder in this exapmle. However, the three of them must always be present regardless of the size or system of communication. A typical communication model may be as presented follows.

There are many methods or techniques of communication depending on the nature, scope and level of technology and those of application of information in the organization. For instance, in small scale business organizations like a sole proprietorship (Sole trader or one-man business), small scale dry-cleaning firms, etc., most communications whether between the business owner and the workers or between him and his clients are done on face-to-face personal contacts. However, as business expands and nature of operations becomes more complex, there will normally be the need for more documentations which necessitates written rather than simple oral communication. This essentially the is the main feature of the medium scale business units like the partnerships, and private and public limited liability companies. In addition, most of the giant companies especialliy the multi-products, multinational and trans-national companies, etc, make use of the modern day high technology.In nearly all these companies, most communications are done using computers, telephone, Internet, Intercom, telex, telefax, radiogram, telegram General System of Mobile communications (GSM) and the like (Radovic Markovic , M. and Omolaja M ,2009:120) .

An organization can choose from variety of channels available for effective communication of busiess or management information across the lines within the system on the basis of its own peculiarities. Also, the nature of linkages between organizational systems will vary, depending on the requirements of each subsystem. Consequently, typical means or channels of communication from among which an organization may choose may be categorised as in the following subsections. Oral Communication This express information through the use of languages, which is composed of words and grammar. To create a thought, words are arrangeed according to the rules of grammar so that the various parts of speech are in the proper sequence. Then the message is communicated either in Oral

form or Written form. The expression of ideas through spoken word. Managers communicate with colleagues and employees using such oral media as face-to-face conversion, telephone calls, (including messages left on answering machines), private meetings, group meetings, teleconferencing (the use of telephone equipment to allow people in differing locations to take part in discusion. Oral communiction is generally easier and more efficient than written communication. It allows for immediate feedback. Managers tend to rely more heavily on oral than on written communication for sharing information on a dayto-day basis, although they generally put important messages in writing. From this analysis, it can be observed that oral communciation may occur in a face-to-face personal situation or by telephone. Information regarding business can be communicated using the telephone. For instance, an oral contact can be made through the telephone by the sales ledger subsystem to find out when payment of an overdue debt is expected, the request and responses are both provided verbally. A major limitation of oral communication, however, is that, even though it provides a personal and dynamic form of expression, its transitory nature makes it subject to misinterpretation and mis-remembering (Gerbner, G.,1985:57).

Having discussed oral and communication thus far, attention here will be focused on an indepth study of the potency of oral communication. In this sense, emphasis will be laid on the ―Power of word concepts‖ as it has been revealed right from the beginning of the universe. ―Word itself has been explained by various philosophers and the use or potency of it has almost become unquestionable. The potency or the power of words is undoubtable. For instance, in saying prayers, in cursing one another, in praising, etc., word or oral communication is very important. Knowing the simple ways of saying – I am sorry, – Please, – Let us do it together‖, – Kindly help me or even constructive criticism by word of mouth can do a lot to dictate the success or otherwise of an administrator or manager at work, at home, within a society, etc.

Consequently, a good administrator should be mindful of what he says all the time with a high degree of consciousness. Once you have altered a word or statement, you cannot deny it; else you become a liar. Hence, a manager can use his word of mouth to damage his or her own chances of success at work not to talk of those of his subordinates or evern colleagues. Likewise, the employees can make or mare the corporate objectives of their organization if care is not taken. Electronic Communication In many big companies or organizations where computerisation has gained a lot of grounds, much information is transferred between subsystems by computers. Interfaces between modules of computer systems enable automatic transfer of electronic data in the forms of signals and waves.

Appreciate communication style, personality and status. In most organization, a professional image is important. From this section, we would observe that communication methods include written, verbal, formal and informal communication. Written communication encompasses letters, memos, notes, emails and all other forms of writing. Verbal communication includes face-to-face discussions, phone calls, i-chating over the Internet and group meetings. Both verbal and non-verbal communication is extremely important within the business world and also in people‗s personal lives. Being able to communicate properly can make uneasy situations or tough times much easier to handle, remaining calm and understanding can lead to resolve of uncomfortable situations. One of the biggest components of being a good communicator is being a good listener. Without the ability to listen you cannot be a good communicator. Good communication skills are essential in the business world for three main reasons: First ineffective communication can be very expensive. If a business does not effectively and efficiently communicate to its employees its objectives, rules and regulations, along with its business culture, then the employees will not know how to be effective at the work place. If employees cannot communicate with each other, regardless of whether the communication is horizontal or vertical with in the business, things will not run smoothly (Hamilton, C., Parker, C., & Smith, D. D.,1982:78).

Without good communication, things may not get done correctly or even at all, or, work could be done twice, overlapping each other, which can be wasteful and costly. Good communication is essential for the operation of business in all aspects. Second, the changing environment and increasing complexity of the 21st century workplace makes communication even more important today than ever before. The flattening of business structure and the increase in teamwork at the work place demands

good communication skills. Flatter organizations mean managers must communicate with many people over whom they may have no formal control. Without effective communication, teamwork is impossible and will fail to provide any useful outcome. The collaboration of teamwork that allows organizations to capitalize on the creative potential of a diverse workforce depends on good communication. Third, the world‘s economy is becoming increasingly global, meaning people need to be able to communicate not only within the organization but also outside the organization and even at times internationally. To be a good communicator internationally, you need to understand who it is you are trying to communicate with. What is their culture? Can something be offensive to others, which is not offensive to us? It is important to be knowledgeable of proper communication skills and to be aware of others culture to be an effective communicator. We should not believe that either a man or a woman is superior at communicating. Rather, we should believe that both can be effective communicators along as they know who and what they trying to communicate too. Remaining calm and be a good listener are key to being a good communicator. It is possible for both men and women to be great communicators but it doesn‘t usually come without working at being a good communicator. When it comes to difficult conversations or having to communicate bad news, it is useful to remain calm, be understanding, listen completely, put yourself in the other‘s position and be clear when communicating.

Conclusion

In conclusion, effectively communication can be a very useful tool when it comes to confrontation. At the work place, confrontations do occur; that is no surprise! However, effective communication can put many of these issues to bed if used properly. In a stressful situation, an effective communicator will be able to ―defuse‖ the situation. This applies not only to aggressive confrontations but also to conflicts of interest. One team member may want to follow option A while the wants to follow option B. The effective communicator will lay out the positives and negatives of both options and gather everyone‘s opinions on the situation. This not only provides a majority decision but also a calm resolution to a problem. The idea of whether women are better communicators than men is circumstantial.

Sure women tend to engage in more and lengthier conversations than men, but this is dependent on personality. There are far too many stereotypes that portray women as talkers and even more persuasive than their male counterparts. However, this is incredibly subjective. Environment and upbringing is the one factor of whether or not someone, despite gender, can become a good communicator. The argument based on the beliefs of society that deems women as more conversational is simply not enough to support the idea that women make better communicators than men (Skinner, Michael, 2008:89).

There is a certain need for control when it comes to successfully communicating. This control applies to managing of emotions, personal beliefs, and even facial expressions. Emotions aren‘t always logical and when it comes to business, sometimes emotions tend to get in the way. Emotions such as anger very often can impede the process of a new business plan. Also, clashing of personal beliefs can often lead to arguments and very often personal home life business should be kept out of the corporate world. Facial expressions tend to be misinterpreted; a slight rolling of the eyes could ruin a potential relationship between client and organizations. Nonverbal communication can be potentially beneficial for an organization; however, the meanings of the nonverbal messages need to be shared, otherwise they risk being misinterpreted and result in miscommunication.

References

1. Bandura, A. (1986), Social Cognitive Theory. Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum Associates.
2. Chandler, F. G. (1995), Fundamentals of business communication. Chicago: Richard D.Irwin, Inc
3. Cooren, J. R. Taylor, & E. J. Van Emery (Eds.) (2002),Communication as organizing (pp. 1–18). Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum.
4. Disanza, J. R., Legge, N. J. (2000), Business and professional communication: Plans, processes, and performance Massachusetts: Pearson Education Company
5. Gerbner, G. (1985),"Field Definitions: Communication Theory." In 1984–85 U.S. Directory of Graduate Programs

6. Hamilton, C., Parker, C., & Smith, D. D. (1982), Communicating for results: A guide forbusiness and the professions. California: Wadsworth, Inc
7. International Development Research Centre, (1996) ,available in the internet http://www.fao.org/docrep/w6840e/w6840e02.htm
8. Krizan, A. C., Merrier, P., & Jones, C. L. (2005), Business communication (6th ed.).USA: South-Western Thomson Corporation.
9. Markaki,E., Sakas,D., Chadjipantelis,T.(2013), Communication Management In Business.The Latent Power For Career Development, Procedia - Social and Behavioral Sciences 73 (2013) 319 – 326 28 EEE 2018
10. Narula, U. (2006), Business communication practices: Modern trends. New Delhi: Atlantic Publishers and Distributors.
11. Prochaska, J., Redding, C. A., Harlow, L. L., Rossi, J. S., Velcier, W. F. (1994),"The Transtheoretical Model of Change and HIV Prevention: A Review." Health Education Quarterly 21 (4):471–486.
12. Radovic Markovic, M., Omolaja M, (2009), ‖Information Management- concepts, analysis and applications, Himalaya Publishing , Delji ,India
13. Radovic Markovic, M. (2011), Organisation Behaviour and Culture:Globalization and the changing environmemt of organizations,VDM Verllag Dr Muller,p.348.
14. Skinner T, Michael P. (2008), Using Media Intelligence Tools To Drive Communications Success-The benefits of engaging traditional media and social media, CNW Group http://smr.newswire.ca/media/pdfs/whitepaper.pdf

Rəyçi: i.ü.e.d. Zahid Məmmədov

Göndərilib: 03.04.2022 Qəbul edilib: 08.05.2022

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/79/36-40

Shafag Alafsar Nasibova
Mingechaur Tourism Collage
teacher
nesibovasefeq471@gmail.com

BUSINESS AND ACADEMIC COMMUNICATION IN TOURISM

Abstract

Tourism service providers need to have expressive communication skills to be able to offer a better tourism product and create a pleasant tourist experience. To better understand, conceptualize, and achieve the multidimensional concept of communication skills, this paper aims to investigate the literature and propose a measurement scale adapted to the modern tourism workplace. Results, based on a literature review and questionnaire survey, show that five communication skill dimensions emerge: written, oral, listening, digital, and non-verbal communication skills. The paper's theoretical contribution is the systematization of the literature and the conceptualization of communication skills up to date, while its empirical contribution is based on the examination of collected data related to the validated scale measurement.
***Key words**: communication, skills tourism, employees tourism, workplace*

Şəfəq Ələfsər qızı Nəsibova

Turizm sahəsində işgüzar və akademik kommunikasiya

Xülasə

Turizm xidməti təminatçıları daha yaxşı turizm məhsulu təklif etmək və xoş turist təcrübəsi yaratmaq üçün akademik ünsiyyət bacarıqlarına malik olmalıdırlar. Ünsiyyət bacarıqlarının çoxölçülü konsepsiyasını daha yaxşı başa düşmək, konseptuallaşdırmaq və əldə etmək üçün bu məqalə ədəbiyyatı araşdırmaq və müasir turizm iş yerinə uyğunlaşdırılmış ölçmə şkalası təklif etmək məqsədi daşıyır. Ədəbiyyat araşdırmasına və sorğu anketinə əsaslanan nəticələr göstərir ki, beş ünsiyyət bacarığı ölçüsü ortaya çıxır: yazılı, şifahi, dinləmə, rəqəmsal və şifahi olmayan ünsiyyət bacarıqları. Məqalənin nəzəri töhfəsi ədəbiyyatın sistemləşdirilməsi və müasir ünsiyyət bacarıqlarının konseptuallaşdırılmasıdır, onun empirik töhfəsi təsdiqlənmiş miqyaslı ölçmə ilə bağlı toplanmış məlumatların araşdırılmasına əsaslanır.
***Açar sözlər:** ünsiyyət, turizm, akademik ünsiyyət, işgüzar kommunikasiya*

Introduction

Communication skills have been identified as one of the crucial factors of modern businesses, and this has been confirmed by numerous studies conducted so far. Although professional knowledge is essential for work efficiency, research shows that possessing only technical skills has become insufficient to meet the challenges of today's business environment (Robles, 2012:78). Namely, employers are no longer interested in individuals who possess only specific skills but lack other significant skills, particularly soft skills (Binsaeed et al., 2016:89). According to Andrews and Higson (2008), soft skills refer to interpersonal skills, dealing with people and attitudes, which enhance business efficiency and interpersonal relations. While investigating the managers' perspective, Robles (2012) distinguished the top ten soft skills necessary in business, with communication skills ranked in second place, right after integrity.

Effective business communication is a prerequisite for the successful performance of any company; however, its importance is particularly evident in the service industry, where it is the essence of the service business. When it comes to tourism and hospitality, the significance of communication is even greater because communication in tourism goes far beyond conveying information and it has a much deeper meaning, especially in the interaction between tourists and employees the most important soft skill in tourism is communication. Research shows that hospitality managers spend as much as 80% of their day interpersonally communicating with others, and their communication greatly affects employee job satisfaction (Paksoy et al., 2017: 89). On the other hand, Go et al. (1996) highlighted the employees

in direct contact with guests as being the most important ones, and proposed a new organizational structure model in the shape of a reversed pyramid. Accordingly, all tourism employees have to be able to maintain efficient communication with guests, colleagues and all other stakeholders at all levels to maintain a positive business environment (Lolli, 2013:78).

Numerous studies have discussed the importance of business communication; however, previous research has mostly focused on the general aspects of interpersonal communication rather than on specific types of communication skills. Hence, existing studies mostly observe communication skills as a part of the soft skills set, measuring them with a single item, while the ones examining specific communication skills are present in the considerably smaller scope, particularly those concerning the tourism workplace. Furthermore, it would appear that the literature that deals with communication skills has investigated them based on their outcomes or business activities, neglecting the way the message is conveyed.

However, thus far no consensus has been reached in the literature concerning the operationalization of this construct. Hence, further research with an emphasis on different forms of verbal and non-verbal communication skills is needed (Chairat, 2016:29). However, these skills go far beyond typically researched oral and written communication and should be adapted to the needs of a modern workplace. Communication implies both what is said and how it is said (Schroth, 2019:56), indicating, therefore, the need for including non-verbal communication skills, which have often been overlooked by researchers. Since tourism is a people-based industry, listening has been commonly emphasized as a crucial skill needed in the tourism workplace, although less often included in communication scales. Furthermore, it should be noted that required skills in tourism change over time (Raybould, Wilkins, 2006: 55).

Due to the significant technological advancements, tourism is nowadays inseparable from technology, requiring hence some new digital skills from tourism employees. Although digital skills in tourism have already been researched, they are observed from a general rather than a communication perspective. No research to date has incorporated these groups of communication skills based on the manner of message transmission, nor research them in the tourism context. Hence, due to the limited coverage of skills, lack of tourism focus, and constant changes in skills' requirements, the previously proposed scales cannot fully represent the skills required in the modern tourism workplace. To fill this gap, this research intends to determine the extensive set of communication skills required for today's work in tourism, based on the manner of message transmission. The paper aims at identifying, testing, and incorporating into scale five aforementioned groups of communication skills derived from the literature.

Employees in tourism and hospitality should be carefully recruited and need to receive continuous training, because their communication skills are an important indicator in generating positive interaction with customers (Cuic Tankovic, 2020). For tourism employees the ability to communicate properly is one of their most important skills because it has become a vital part of the everyday operations of the tourism business (Brownell, 2016; Lolli, 2013:78).

The relevance of communication skills has been discussed in several tourism-related studies, which highlight them as one of the most important skills for future tourism employees (Wang et al., 2009; Zehrer & Mössenlechner, 2009:55). Conversely, some other studies have shown that new tourism employees do not possess communication skills to a sufficient extent indicating, therefore, the need for further research on this subject to enhance its understanding. Notwithstanding the importance of communication skills for future of encounters in tourism, some authors have documented considerable flaws in the communication skills of tourism employees.

While there is a growing research on importance of communication skills from various perspectives, the number of studies that examine communication skills with regard to the way messages are conveyed is considerably smaller.

Communication styles and skills are composed of a variety of dimensions and attributes (Kang, Hyun, 2012; Norton, 1978:55) and include a multitude of nonverbal elements that complement or change the meaning of a verbal message. Although verbal communication skills are the most common among researchers, Drucker claims that the most important thing in communication is to hear what is not being told, in other words, to observe one's non-verbal communication. Namely, this form of

communication is considered to account for almost 70% of total communication and it is reflected through communication environment, physical characteristics of communicator and body movements (Knapp et al., 2014:55). It is especially important in the service industry since the physical appearance of personnel affects the perception of their courtesy and credibility. Due to its complexity, the measurement of non-verbal communication represents a challenge for researchers.

The modern business environment, digitalization, and social media growth point to the need for developing new communication skills that follow the technological changes of contemporary business but go beyond technical and computer skills (Van Laar et al., 2017:45). In this digital world, writing is more important than ever because digital media require more written communication and employees' skills are always exposed to the public due to the influence of the Internet (Guffey & Loewy, 2016:55).

Digital literacy is necessary and means more than the ability to use software or digital devices. It includes a range of complex cognitive, motor, social and emotional skills that users need to function efficiently in a digital environment (Eshet-Alkalai, 2004:43). Due to the transparency that the Internet entails, the communication skills of employees, are always exposed to the public, thus increasing their importance (Guffey & Loewy, 2016:88). Involving a range of complex cognitive, motor, social and emotional skills that users need to function effectively in a digital environment (Eshet-Alkalai, 2004:89), digital communication skills also have to be applied in classical communication tools, which are becoming interactive due to the transformation in adapting to contemporary media.

The scientific literature indicates that possessing all the above-mentioned communication skills is highly important for success in today's workplace; however, their measurement represents a significant challenge for researchers and business professionals alike. According to Spitzberg (2015:42), most of the debate regarding the criteria of interpersonal communication skills focuses on a relatively small number of evaluative dimensions, leaving the measurement of communication skills undefined. While multiple scales for the assessment of written and oral communication skills have been developed, there is still insufficient understanding of the measurement of other communication skills, which have also proved to be highly significant. A new comprehensive measurement scale will help the understanding of the importance of communication skills and their evaluation.

To fully understand the communication skills needed for tourism employees, the communication skills sets used previously need to be expanded by observing them more broadly than focusing solely on the conventional written and oral communication skills. According to the literature review, five dimensions, comprising a total of 46 items, were identified. The five dimensions represent five core types of communication skills, while the items were generated to represent specific communication skills sets required in the tourism workplace.

A questionnaire was designed based on an extensive review of the literature dealing with the communication skills needed in today's workplace.

Since the paper aims to present a scale to measure the importance of communication skills for future tourism employees, purposive sampling was chosen. Namely, the target population of the study were tourism and hospitality students as future tourism employees.

The questionnaire was administered to all full-time students at the Faculty of Tourism during their class periods. The research was conducted between the January 2019 and 2020, and both undergraduate and graduate students participated in the survey. The chosen sample is considered adequate because students represent the future employees in tourism and they are aware of the theoretical knowledge about the importance of communication nowadays in tourism, acquired during the Communication courses.

To test the communication skills scale, the collected data were analysed in three steps. In the first step, univariate and multivariate outliers were evaluated, manifest variables were tested for univariate and multivariate normality of distribution, and the presence of common method variance was assessed. Exploratory factor analysis was performed in the second step to identify the initial dimensions of communication skills. Lastly, confirmatory factor analysis was conducted to test the internal consistency reliability, the convergent validity and the discriminant validity of the measurement scales, and the final communication skills scale was designed.

All indicator variables were evaluated for univariate and multivariate outliers. The conducted analysis of standardised values of the individual manifest variables showed there were no values

significantly more than ±3 standard deviations away from the mean. Furthermore, as no significant multivariate outliers were detected using the Mahalanobis distance, the data for all 468 respondents were retained. Kurtosis and Skewness values were calculated to assess the univariate normality of distribution of indicator variables. Kurtosis values for most of the variables were greater than 3, while Skewness values for all variables were negative, indicating that the data did not have a univariate normal distribution. The Mardia-based Kappa, used to assess the multivariate normal distribution of indicator variables, was 842.09 and statistically significant (C.r. =169.55; $p < 0.05$), meaning that the data did not have a multivariate normal distribution. For these reasons, the Satorra and Bentler (1994) parameter correction was used in conducting confirmatory factor analysis.

The presence of common method variance, the systematic variance shared among the analysed variables, was assessed, considering that the data for all variables were collected from the same sources through a self-reported questionnaire (Jakobsen & Jensen, 2015). Common method bias can distort the validity of research results with regard to the relationship between latent variables, thus creating a systematic bias by inflating or deflating correlations (Reio, 2010:109). Hence, to ensure valid research results, it is recommended to test for common method bias using a variety of methods (Podsakoff et al., 2003:43). In this study, procedural and statistical methods were applied to reduce common method bias and its effect on the results of research. As the measurement scale test sought to obtain judgements on communication competencies, there was a possibility that some of the participants could try to provide socially acceptable responses. Hence, during the survey, respondents were guaranteed full anonymity and were told there are no right or wrong answers. Moreover, certain dimensions of the communication skills scale were visually separated. The statistical methods used to identify and control for common method bias were Harman's Single-Factor Test and the unmeasured latent factor. In Harman's Single-Factor Test all variables of the individual dimensions were included in factor analysis, and 6 factors were extracted using principal component analysis. The first factor explained 43.50% of variance of all variables. In other words, the conducted test indicated that there was no single factor emerging from the study and that common method bias was not a particularly serious issue in the proposed study. As Harman's Single-Factor test is considered an insensitive test (Podsakoff et al., 2003:55), the unmeasured latent factor method was applied. This method allows all indicator variables to load on related dimensions and on the latent unmeasured factor. The advantage of this method is that the researcher does not need to include additional variables to the study to measure common method bias. The method also models the effect of the method factor on the measurement levels rather than on the latent construct they represent (Podsakoff et al., 2003:89). To facilitate the identification of the final model, all parameters of the unmeasured latent factor were constrained to be equal. The results show the unmeasured latent factor parameter was 0.38 and common variance among variables was 14.43. Based on these results it was concluded that common method bias did not have a significant effect on research results and was not an issue in this study.

Exploratory factor analysis was conducted to better define the dimensions of the communication skills scale, that is, to purify the scale. Principal components analysis was used as the factor extraction method, and factor rotation was carried out with the Varimax method.

Conclusion

Despite attempts to impartially analyze the selected literature on communication skills and apply the selected methodology, this study has some limitations, which suggest directions for future research. First, the sample used in the study included only students of Faculties of Economics and Tourism. To be able to generalise results and to re-test the full scale with its original 46 items and the expanded scale resulting from exploratory factor analysis, future studies could include other potential respondents such as secondary school students and tourism workers. Also, measuring the importance of communication skills of a tourism worker from the tourists point of view would benefit the analysis of the influence of communication skills on the perceived service. Further research should be conducted with tourism employers, but also with tourists, to understand how important these dimensions of communication are. Since this study was conducted on a sample of university students, the results of future studies should be compared with other audiences for whom communication skills are critical to employment and career development. Furthermore, research could be extended to cover other cultural settings to see whether

differences exist in the perception of competencies. On the other side, the present study did not consider the aspect of management that also has a role in the communication skills assessment of employees. The ability of respondents to answer independently depending on their understanding of the meaning of all the proposed items also needs further investigation. Therefore, researchers should adopt a mixed methods approach where respondents should demonstrate and express their actual communication skills. Such qualitative data can be analysed by a communication expert. Also, the predictive ability of the scale was not tested relative to certain important dependent variables. Namely, communication skills should have an impact on improving personal and business relationships, motivating employees, building one's own image and the image of the service organization, enhancing job satisfaction, enhancing the satisfaction of service users, etc. Hence, it would be interesting to test the scale in different situations and settings to examine, for example, whether different degrees of communications skills can affect loyalty or help to win back unsatisfied service users, or how communication skills could enhance the functional and emotional components of service value, thus helping to maintain relationships with users. In addition, future research could focus on examining the effect of perceived communication skills on employability, entrepreneurial intention, or career development.

References

1. Andrews, J., & Higson, H. (2008), Graduate employability, 'soft skills' versus 'hard'business knowledge: A European study. Higher Education in Europe, 33(4), 411–422.
2. Baird, A. M., & Parayitam, S. (2019),Employers' ratings of importance of skills and competencies college graduates need to get hired: Evidence from the New England region of USA. Education + Training, 61(5), 622–634.
3. Bambacas, M., & Patrickson, M. (2008), Interpersonal communication skills that enhance organisational commitment. Journal of Communication Management, 12(1), 51–72.
4. Carlisle, S., Ivanov, S., & Dijkmans, C. (2021), The digital skills divide: Evidence from the European tourism industry. Journal of Tourism Futures.
5. Dunbar, N. E., Brooks, C. F., & Kubicka-Miller, T. (2006), Oral communication skills in higher education: Using a performance-based evaluation rubric to assess communication skills. Innovative Higher Education, 31(2), 115–127.
6. Eshet-Alkalai, Y. (2004), Digital literacy: A conceptual framework for survival skills in the digital era. Journal of Educational Multimedia and Hypermedia, 13 (1), 93–160.
7. Ferrari, A. (2014), DIGCOMP: A framework for developing and unrerstanding digital competence in Europe. eLearning Papers, 38(1), 7–24.
8. Goby, V. P. (2007),Business communication needs: A multicultural perspective. Journal of Business and Technical Communication, 21(4), 425–437.
9. Halfhill, T. R., & Nielsen, T. M. (2007),Quantifying the "softer side" of management education: An example using teamwork competencies. Journal of Management Education, 31 (1), 64–80.
10. Jackson, D. (2014),Business graduate performance in oral communication skills and strategies for improvement. The International Journal of Management Education, 12 (1), 22–34.
11. Kang, J., & Hyun, S. S. (2012), Effective communication styles for the customer-oriented service employee: Inducing dedicational behaviors in luxury restaurant patrons. International Journal of Hospitality Management, 31(3), 772–785.
12. Keyton, J., Caputo, J. M., Ford, E. A., Fu, R., Leibowitz, S. A., & Liu, T. (2013), Investigating verbal workplace communication bevaiors. Journal of Business Communication, 50 (2), 152–169.

Rəyçi: i.ü.e.d. Zahid Məmmədov

Göndərilib: 05.04.2022 Qəbul edilib: 17.05.2022

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/79/41-49

Ülviyyə Tofiq qızı Yusubova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
dissertant
ulviya09081974@gmail.com

NUMERATİV SÖZ VƏ İFADƏLƏRİN FUNKSİONAL ÜSLUBLARDAKI YÜKÜ

Xülasə

Numerallaşma və numerativ söz və ifadələr müasir dilçiliyin aktual problemlərindəndir. Məqalədə monoqrafik tədqiqatın bir hissəsi kimi, ilk dəfə olaraq Azərbaycan dilində say bəhsinə aid olan numerallaşma hadisəsi və onun struktur parametrləri, semantik-tipoloji cəhətləri öyrənilir. Leksik və frazeoloji numerativlərin diskurslarda, mətnlərdə rolu, işlənmə xüsusiyyətləri müəyyənləşdirilir. Numerativ sözlər, ifadələr və cümlələr mətn və diskursda praqmatik aspektdə və şəraitdə funksionallaşır. Qədim mənbələrdən, dialektoloji lüğətlərdən və müasir şair və yazıçıların əsərlərindən seçilmiş nümunələr əsasında numerativ söz və sabit ifadələrin praqmatik və üslubi tərəfləri tədqiq edilir.

Müxtəlif funksional üslublarda numerativ söz və ifadələr mühüm funksional-kommunikativ vəzifələri yerinə yetirir. Numerativ frazeologizmlərdən şair və yazıçılar ayrı-ayrı personajların nitqində, diskurslarda istifadə edirlər. Bu yolla ümumxalq dilinin frazeoloji fondunu zənginləşdirirlər.

Açar sözlər: *funksional üslublar, numerativ sözlər, üslubi diferensiallaşma, poetik üslub, nəsr dili*

Ulviyya Tofig Yusubova

The load of numerical words and expressions in functional styles

Abstract

The concept of style is related to the use of numerative words and expressions as a unit of language, ie the functions of language. The units mentioned in this article are investigated according to the functions of the Azerbaijani language (communication, information and influence). Research shows that numerative words and expressions in artistic and everyday styles carry a functional load, as well as perform the function of informing, influencing, communicating. The degree of their development is specified in the text. The degrees of functional load performed by that language unit in these styles are determined.

The article also identifies other aspects of the use of numerical words and expressions in different functional styles of the Azerbaijani language.

Key words: *numerative, functional styles, artistic style, scientific style, social network*

Giriş

Üslubiyyat dilçiliyin ayrı-ayrı üslublarını öyrənən bölməsidir. Üslubiyyat müəyyən məqsəd və təsir etməkdən ötrü dil vahidlərinin seçilməsi və işlədilməsi qaydalarını nəzərdən keçirilir.

Məlumdur ki, üslub deyəndə dilin vasitələrindən məqsədəuyğun biçimdə istifadə olunma diqqətə alınır. Həmin dil vahidləri və vasitələrindən biri də numerativ söz və ifadələrdir. Bu ifadələr müxtəlif üslubda söz və ifadələrin numerallaşması nəticəsində əmələ gəlir.

Dildə olan üslublar sistemi diferensiasiya edilir. Bu əlamət ən çox funksional üslublara aiddir. Elmi üslub, bədii üslub, məişət üslubu, rəsmi –sənəd üslubu, mətbuat-publisistik üslub.

Numerativlər də üslubi leksikaya daxil olaraq leksik-semantik vasitələrdən sayılır. Həmin vasitələrdən üslubi məqsədlər üçün istifadə olunmaqla yanaşı, numerativlərin çoxmənalılığı, omonimliyi, sinonimliyi, antonimliyi, arxaizm və neologizm formaları və s. öyrənilir.

Numerativlərin işlənmə məqamları deyəndə onların hansı üslubda istifadəsi nəzərdə tutulur. Müxtəlif üslublarda numerativlərin funksional-semantik xüsusiyyətləri, yeri, işlənmə tezliyi və onun səbəbləri nəzərdən keçirmək mümkündür.

Numerativlərdən üslubi diferensiallaşma təzahürü kimi də istifadə olunur. Mətbuat dilində (üslubunda) xüsusi epitetli standartların meydana gəlməsi, həmçinin numerativlərin yeni struktur

tiplərinin yaranması məhz müasir dövrün məhsulu kimi qiymətləndirilməlidir. Ədəbi dildə müqayisə məzmunu ifadə edən numerallaşma tiplərinin meydana gəlməsi də xüsusi üslubi diferensiallaşma təzahürləri kimi diqqəti cəlb edir. KİV-inin dilində üslubi diferensiallaşma təzahürü kimi işlənən müqayisə məzmunlu numerallaşma tiplərində paralellik modeli də müşahidə olunmaqdadır. Belə tiplərinin tərkibində numerativlər bol-bol iştirak edir. Məs.: Briqada 70 ton əvəzinə 130 ton pambıq tədarük etməyi öhdəyə götürmüşdür (1); Onlar planda nəzərdə tutulan 104 ton əvəzinə 140 ton pambıq əldə edəcəklərinə söz vermişlər (2); Otlaqlardan 200 ton əvəzinə 500 ton yem tədarük edilmişdir (1).

Bədii üslubda numerativlərdən daha çox istifadə olunur. Numerativlər bu üslubda bədii-poetik funksiyanı genişləndirir. Xüsusən də, numerativ xarakterli sözlərin ixtisar formaları həmin funksiyanın inkişafında əsaslı rol oynayır. Dilin leksik tərkibindən danışılarkən ixtisarlar söz yaradıcılığının müəyyən tipi sayılır. İxtisarların bir növü, daha doğrusu, əsasən numerativ səciyyəli sözlərin ixtisar formasının işlənməsi əsasən elmi üsluba xasdır. Bədii üslubda tam işlənən numerativlər elmi üslubda ixtisar edilir. Məs.: Kətmənin ağırlığı kiloqram yarım, ağzının eni 25-26 santimetr, hündürlüyü 23-28 santimetr olmalıdır. Hər hektardan ən azı səksən sentner məhsul götürməli (Vəliyev, 2005: 95)

Bədii əsərdən verilmiş bu parçalardakı kiloqram, santimetr, hektar, sentner sözləri - numerativləri elmi üslubda mütləq ixtisar formasında istifadə olunur: kq, sm, hek, sent. Məs.: Düzgün üçbucaqlı kəsik piramidanın hündürlüyü 7 sm.dir. Oturacaqlarının tərəfləri 10 sm və 20 sm-dir (4); Mis naqilin müqaviməti 0,2 si və kütləsi 0,2 kq olarsa, onun uzunluğu və en kəsiyinin sahəsini təyin edin (5)

Bədii üslubda təkrarlanan numerativlərə çox rast gəlmək olur: Qaşıq. Kiməsə *bir qaşıq tərif payı, kiməsə bir qaşıq bütün incəliklər* bundan başlanır (Anar, 2004: 81) Belə təkrar mətnin emosionallığını gücləndirir. Bədii əsərlərdən seçilmiş aşağıdakı numerativ sözlər də bu qəbildən xarakterikdir.

Sətir numerativi. Ərəb mənşəlidir. Hər hansı bir mətnin bir xətlə yazılmış hissəsi, yazı sırası. İki sətir yazı.

Cərgə numerativi: Sıra mənasında. Yolun hər iki tərəfi *bir neçə cərgə ağaclıq* idi. *Bir neçə çərgə ağaçlıq.* (Rzaquluzadə, 2006: 200). Bundan savayı, Azərbaycan dilində *on cərgə şitillik (pambıq və s.*) numerativlərindən də istifadə olunur.

Sıra numerativi. Yan-yana və ya ard-arda duran adamlar və ya şeylər düzümü; səf, cərgə. İki sıra ev, iki səf ev, iki cərgə ev, iki sıra durmaq. Adətən «bir» sözü ilə: bir sıra-bir çox, bir miqdar, çoxlu, yaxud bir qədər, bəzi. Bir sıra məsələ. İclasda bir sıra məsələlərə geniş yer ayrıldı. Bəli, bir sıra məsələlərə.

Çömçə numerativi. Ağacdan qayrılan uzundəstəli böyük dərin qaşıq; abgərdan (çömçə). *Bircə çömçə qatıq - bircə qaşıq qatıq - bircə abgərdan qatıq*.

Şer dilində numerativlər əsasən poetik enerjini artırır. Məsələn,

Klassik poeziyada: Bir bölük ənqalərüz (dəstə), Qafi-qənaət bəklərüz - dəstə, hissə, qisim yox, məhz bölük (Vəliyeva, 2010: 476)

İmadəddin Nəsimidə: Şəha, çün surətin Fürqanimizdir, Ol *on dörd xət Quranımızdır* (Nəsimi. 2004: 249); *Yedi kəz (suotu) həq* nə mənidən buyurdu səcdə şeytana.

Numerativlər şeir başlığı kimi: «Üç yarpaq bayatı» (Xələfli. 2017: 320)

Burada «yarpaq» ismi numerativ funksiyasında işlənmişdir.

Şer dilində metafora bənzərlik əlaməti üzrə meydana çıxır. Numerativlər də metaforikləşmiş tərkibdə müşahidə olunur: *bir qətrə (damcı) həyat eşqi*.

Füzuli naləsi, Vaqif səsiyəm,
O yanıq Kərəmin od nəfəsiyəm.
Mən həyat eşqinin bir qətrəsiyəm,
Qətrədə nə günah, ümman xəstədir (Kürdoğlu, 2011: 25)
Çoxalır, başımdan aşır dərdi-sər,
Köhlən (harın bəslənmiş at) günlərimdən qalmamış əsər.
İlandan istədim *bir damcı zəhər*.
Gördüm məndən betər ilan xəstədir (Kürdoğlu, 2011: 48)
Sözün sayına yox, sanbalına bax,
Dünyada *bir dünya söz* qoydu, getdi (Kürdoğlu, 2011: 92)

«Qarış» numerativindən tanınmış şair S.Rüstəmxanlı Vətən torpağı anlamını poetikləşdirmək məqsədilə istifadə etmişdir: «Bir qarış vətən torpağı»

Sıyırdı qılıncını
Özü getdi qabağa.
Yurdun ot bitirməyən
Bir qarış torpağıyçın
Vətən qalxdı ayağa.

Poetik dildə numerativ formaların sırası dəyişir, inversiya hadisəsi yaranır. Məs.:

Mən döyüşlərdə sınaqlardan çıxmışam, dostlar bilir;
Gözlərimdən axmayıb dar gündə *qan-yaş bir gilə* (Rüstəm, 2005: 124). İnversiya olunmamış variant belədir: *bir gilə qan-yaş*.

Dialektizmlərdən ibarət olan numerativlər də üslubi diferensiasiya yaradır, obrazlılığı təmin edir. Məs.:

Gəviz (hissə) - Şamaxı dialektində «hissə» mənasında işlənir. *On kəviz pay* bəyə verdilər. *İki hissə ordu* cəmləşdi. *Bir hissə roman* (romanın üzvü parçası, qismi, fəsli), *son hissə sonata* və s.

*Şülə*k (parça zolağı, parça topu). Bazardan *üç şülək papçanı* dərzixanaya gətirdilər (Vəliyev, 2005: 47)

Nəsr əsərlərində numerativ sözlər. Nəsr əsərlərində numerativlərdən təsvir məqsədi üçün istifadə olunur. Məs.:

-Bu gün bilirsən başımıza nə gəlib? Həyətdə sac asmışdım, çörək bişirirdim. *Bir sürü kəklik* qəfildən özünü dəhlizimizə təpdi (İldırımoğlu, 2017: 416).

Atam meşədən gətirdiyi *bir at yükü ulas (ağac növü) odununu* doğrayıb, sonra da samanlığın qabağındakı dəhlizin bir küncündə səliqə ilə çin vuruldu (İldırımoğlu, 2017: 205)

Həmin sözlər konkret mövzularla bağlı olur. Məsələn, xalq yazıçısı İsa Hüseynovun «Tütək səsi» povestində işlənmiş xeyli sayda numerativ sözlər müharibə dövrünün çətinliklərini, dözülməzliyini əks etdirir. Məs.:

Yeməmək olmazdı. Yedim və *bu bir paça buğda çörəyinin* məndə necə bir dəyişiklik əmələ gətirdiyindən özümün də xəbərim olmadı… (Hüseynov, 2012: 67)

Bir qarın çörəyin azarından özümü zülmə salmışam. Gedəcəm! Ərizə yazıb zornan gedəcəm əsgərliyə! (Hüseynov, 2012: 98)

Anam həftədə, on gündə *bir kərə qazanda su* qoyub onu çimməyə məcbur edərdi (Hüseynov, 2012: 24)

İşarə əvəzliyindən sonra; deyktik məqamda: Anam, əlbəttə, təkcə *o bir banka qatığı* öz yanında mənə yedirtməyə yox, həm də mənim necə işlədiyimə baxmağa gəlmişdi (Hüseynov, 2012: 55)

İşarə əvəzliyindən sonra: Şöşünün mənə yedirtdiyi *o bir tikə buğda çörəyində*n sonra isə hər şey dəyişdi (Hüseynov, 2012: 124)

Mən başa düşdüm ki, Şöşü üçün anamın ayrıca bişirdiyi buğda çörəyindən nəinki *bir qismət nemət* yeməyə, heç qoxulamağa da ixtiyarım yoxdur. Küncdə, tərsinə çevrilmiş vəl tayının üstündə un çuvalı vardı. Atam gedəndə bu un çuvalını dolu qoyub getmişdi. O vaxtdan ötən bir il ərzində çuval yapıxıb indi *bir çərək (ölçü vahidi) un* hündürlüyündə qalmışdı. Bu «Şöşü balanın buğda unu» idi Necə oldu, səmum yeli haradan əsdi ki, biz, o cür işləyən, doyunca yuxunun belə həsrətini çəkən adamlar, *bir tkə çörəyə* möhtac qaldıq? Başımı qaldırıb, məndən azı *iki qarış hündürlükdə* Cümrünün iri, parıltılı gözlərini gördüm. Yaxşı yadımdadır, yaz başı, Novruz bayramından sonra Mehbalı əmi idarədə təklif elədi ki, kolxozdan *iki boyun kəl (iribuynuzlu heyvan), bir kotan texnika* ayrılsın, hər gün *bir əsgər ailəsin*in «qapısı», yəni həyətyanı sahəsi əkilsin. Bizim kəndin cəmi iki küçəsi, daha doğrusu, sağ-solunda çəpərlər qaralan *iki torpaq yolu* vardı *İri bir daş parçası* Cəbrayıl kişinin gicgahını yalayıb keçdi (Hüseynov, 2012: 192) Bu mətndə *qismət, çuval, bir çərək un* qəbilindən olan numerativ sözlər dediyimiz kimi müharibənin aclığ, fəlakət gətirdiyi dövrü xarakterizə edir.

Dialoqda işlənən numerativlər:

Sasanlı başını buladı:
Yüz milyon ərəb, bir milyon cühud
-Baho! *Bir milyon milyarder. Hərbi sənaye kompleksləri.*
Bir qədəh çaxır.
Bir ətək pambıq.

Bədii üslubda numerativ birləşmə xəbər vəzifəsində çıxış edir: Söz sanki *bir damcı sudur*.

Bədii üslubda fərdi şəkildə yaradılan numerativlər: *«bir tikə naşükürlük», «bir tikə narahatlıq», «bir tikə palaz»* (Məmmədquluzadə, 2004: 105)

Bir dəstə çiçək kimi…(17) Müqayisə məqamında.

Digər nümunələr: *...bir loxma çörək* üçün üz tutdum şəhərə. (İldırımoğlu, 2017: 85)

Çörək satanlar əllərində *beş manatlıq, on manatlıq, on beş manatlıq dəstana* qışqıra-qışqıra, - mənimki yaxşıdır. (İldırımoğlu, 2017: 150)

Olan-qalan pulumu verib *on manatlıq dəstənanın* birini aldım. (İldırımoğlu, 2017: 216)

Beş manatlıq kasaların birini götürüb özümü aralıdakı qəzet köşkünün arxasındakı xəstəxanaya verdim. (İldırımoğlu, 2017: 228)

- Zəhrimara qalsın o *bir kasa qatıq* (İldırımoğlu, 2017: 305) İşarə etmək məqsədilə işlədilir.

T.Əfəndiyeva yazır: „Bədii üslubda numerativ sözlər obraz yaradan və müəllifin niyyətini təmsil edən əsas vasitə kimi işlədilir, (Əfənfiyeva, 2011: 46)

„Qobustan„ jurnalının səhifələrində, xüsusən də məqalə başlıqlarında numerativlər T.Əfəndiyevanın fikrini təsdiqləyə bilər (20)

Bəzən dildə numerativ sözlərdən düzgün, yerində istifadə olunmur. Məs.: 11 baş qoyun ya keçi deyilər, 11 baş arvad, 9 baş uşaq deyilməz.

…bir loxma çörək üçün üz tutdum şəhərə (İldırımoğlu, 2017: 109)

Məqalə başlıqları: bir ovuc torpaq. Kamal Aslanlı «Kredo» (21) məqaləsinin adını belə adlandırmışdır.

Eluca Atalının kitabının adı «Bir udum azadlıq» adlanır (22) Ön söz də numerativ sözlərdən qurulmuşdur: «Bir udum azadlığ»a bir udumluq söz haqqı. «Azadlığın ölçü vahidi varmı görən? Zamanlamı, bir nəfəs dərməklәmi, qadağalardan qaçaraq gizlicə iç dünyandakı istəklərini gerçəkləşdirmək üçün sərf etdiyin anlarlamı ölçülər azadlıq? Yoxsa, illər boyu gözlədiyin, amma yetişmədiyin, çata bilmədiyin həsrətin adıdır azadlıq?

Haqqında söz açdığımız kitab adından da bəlli olduğu kimi, azadlıqdan bəhs edir, bir udumluq azadlıqdan deyil, bəlkə də, bir ömürlük, əbədilik azadlıqdan. Və bu azadlığın insan həyatı üçün nə demək olduğ, kiçiyindən tutmuş böyüyünədək, cavanından tutmuş qocasınadək hamıya nə dərəcədə gərəkliyi əslində kitab a daxil edilmiş bütün yazılarda, bu yazıların hər sətrində duyulur, hiss edilir (4)

Bəllidir ki, qrammatika kitablarında *«nəfər, qəlib (ülgü), cüt, ədəd, baş, göz, səbət, kisə»* kimi sözlər numerativlər adı ilə verilir (Budaqova. Hacıyev, 1982: 127). Bunlar da nəsr əsərlərində işlənərək bədii mətləbləri xarakterizə edir. Məsələn, numerativlər aforizmlərin tərkibində həmin funksiyanı yerinə yetirir: *Bir qarış torpaq* Vətəndir.

İnqilabi satirik üslubda nümerativlərdən istifadə: Fikrimi verмərəm əbəs siz kimi nadanlara; Sövq edəsiz oğlumu *bir para hədyanlara* (24)

Maddi ictimai düşüncənin ifadəsi olan publisistik üslubda yüksək emosionallıq yaratmaq üçün numerativlər də işlədilir. Məs.: Təşnə ömrüm bir qurtum suya həsrət qalanda, gözlərimdə ümmana döndü sızqa bulaqlar (Rəhimova, 201: s.34); *Bir içim su* tapa bilmirəm.

Bir ovuc xalqıx, bu sərvətlərin sahibiyik (26)

Belə nitq şəraitində numerativ ifadələrdə inversiya hadisəsi baş verir: *bir papça həyat*. Mətnə nəzər salaq: Bütün hallarda sən yollardasan, sən qatardasan. Bircə o qalır ki, keçdiyin yollarda, səni aparan qatarda gördüklərini sözə gətirə biləsən və o sözün içində Belinskisayağı desək *«həyatın bir parçası»* ola. (Xələfli, 2020: 1)

Deyirlər, kişiyə ağlamaq yaraşmır. Hətta bəziləri belə deyirlər: «Kişi də ağlayar?» Bəli, kişi ağlayar. Nəql edirlər ki, Həzrəti Məhəmməd peyğəmbərin oğlu ölәndə onun gözlərində *iki damla yaş* görünüb. (Dəmirli, 2020: 15)

Numerativlər vasitəsi ilə bəlli olmayan məlumat bildirilir.

Digər numerativlərə də nəzər salıq: *Qaşıq:* Sonra da küncdəki badyanın ağzını açıb *bir qaşıq süd üzü* götürdü. Yanaqlarına, saçlarına çəkdi (Şıxlı, 2019: 34)

Fayton: *bir fayton uşaq, bir fayton külfət*.

Şüşə: Xörəkpaylayan qədəh gətirdi, *iki şüşə arağı* qoydu. Qudalı su kimi dupduru arağa heyran-heyran tamaşa elədi.

Numerativ cümlələr də fikrin ifadəsinə xidmət edir. Burada «subyekt və onun kəmiyyət əlaməti» görünür. Bu əlamət Azərbaycan dilinin numerativ sözləri ilə ifadə olunur. Məs.:

Mənin əlli yaşım var.

Məhəlli xarakter daşıyan numerativlər tarixizmlər haqqında dolğun bilgi verir: Məs.: *dükcə (ip)* - cəhrənin iyinə sarılan yumaq. Qarı gündə *bir dükcə ip* əyirir.

Elmi üslubda. Milli elmi düşüncənin ifadəsi üçün numerativ sözlərdən də istifadə olunur. Məs.: *bir sandıq ədəbiyyat*. Bu numerativ ifadədə məntiqilik, dəqiqlik və konkretlik mövcuddur.

Rəsmi üslubda. Cəmiyyətdə rəsmi münasibətləri bildirməkdən ötrü numerativ sözlərdən də istifadə edilir. Məs.: *bir nüsxə protokol.*

«Protokol» sözünü akt, nota, əmr, bəyanat və s. dövlət sənədlərinin adları ilə də əvəz etmək olar. Bu kimi numerativlər ştamp xarakterli xüsusi tərkiblərdən ibarət olur.

Müxtəlif cümlə tiplərində numerativ söz və ifadələr işləkdir. Ritorik sual cümlələrində: Onsuz da ehtiyacda boğulan, əlindəki *bir tay kömürü,* əllərini tikan apara-apara yığdığı fısdığı, gətirdiyi çırpını satmağa, arpaya dəyişməyə imkanı olmayan, gün çörəyinə möhtac olan dağ kəndlisindən mən nə istəməliyəm və necə istəməliyəm? (Cəlal, 2005: 95)

Tabeli mürəkkəb cümlələrin tərkibində: Düz bir həftə idi ki, nə gözünə yuxu gedir, nə də boğazından *bir tikə çörək* keçirdi (Şıxlı, 2019: 39)

Müxtəlif sahələrdə numerativlər sözlərə də yer ayrılır. Məs.: Təsərrüfat və məişət sahəsində: *çəngə (ovuc) (fars).* Bir əl tutan qədər (adətən miqdarla). *Bir çəngə ot.*_ (Şərəfnisə xanım:) Uşağı yerə girsin. Dinc oturur məgər! Səhərdən bəri qoymuyub ki, *iki çəngə yun* darayım, elə şitənglik edir… M.F.Axundov. Sənəm qarı… balağından çəngə ilə dən götürüb… toyuq-cücələrə səpirdi. Ə.Məmmədxanlı (31).

Hərbi sahədə işlənən numerativlər: Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti yaradıldığı ilk dövrlərdə onun hərbi qüvvələri *600 nəfərlik könüllü dəstələrdən* ibarət idi. *5000 nəfərli şəxsi heyəti* olan «Əlahiddə Azərbaycan korpusu» yaradılıb. Osmanlı-Avstriya müharibəsi - *Bir çəllək içki* 10 min əsgəri öldürdü (26)**.**

İnternet saytlarında işlənənlər. İnternet XXI əsrin fenomenidir. İnternet KİV vasitələrindən ən müasiridir. İndi internet cəmiyyətin həyatına daxil olmuşdur.

Dil vahidlərinin işləndiyi mənbələrdən biri də internetdir. Müxtəlif mətnlərdə numerativ sözlərə də rast gəlmək olur.

İnternet həm də linqvistik mənbədir. Bu mənbədə numerativlər də əhatə olunur:

Yeni informasiyalar bu situasiyada da verilir. Numerativlər vasitəsilə qarşılıqlı məlumat mübadiləsi, xəbər alıb-vermə, ünsiyyət vasitəsi kimi də istifadə olunur. Məs.: Müəlliməmə iki dəstə gül bağışladım. Bir tikə çörək dalınca qaçırıq. Nitq şəraitində istifadə edilən və funksionallaşan bu numerativlər vasitəsilə müəyyən informasiyalar çatdırılır və fikirlər yaradılır: iki kiloqram ət, iki ədəd kitab, bir cüt əlcək və s.

İdmanla bağlı: Azərbaycanın 3 qat dünya çempionu peşəkar boksa keçib (32)

Heyvandarlıqla bağlı: Zərdabda fermalardan 24 baş heyvanı oğurlayan şəxs tutulub (32)

Təhsil - pedaqoji sahədə: Müəllimlərin işə qəbulu üzrə əlavə yerləşdirmə üçün 4011 vakant yer çıxarılıb (32)

Nəqliyyat sahəsində: Bakıda iki marşrut xətti ilə bağlı qərar verildi
(32)

Tibbi sahədə: Hər gün ac qarına bir diş sarımsaq yesək nə baş verər.

Həkim məsləhəti zamanı numerativlərin işlənməsi: 1 qaşıq qarğıdalı nişastası ilə 1 qaşıq limon suyunu qarışdırıb məcnun halına gətirmək (33)

İnt. saytlarında: Həkim müayinə aparır, *bir sürü analiz* təyin edir. İnternetdə: Osmanlı-Avstriya müharibəsi: *Bir çəllək içki* 10 min əsgəri öldürdü (26)

Mərakeşdə *17 aylıq körpə* koronovirusdan öldü. Səhiyyə mənbələrindən alınan məlumata görə, *17 aylıq körpəyə* virus anasından yoluxub.

Azərbaycanda daha *64 nəfə insan* koronovirusa yoluxdu.

Məşhur həkimdən koronovirusdan qoruqmaq üçün *8 vacib tövsiyə.*

Gecələr oyansanız *bir neçə qurtum su* için.

Bu günə qədər dünya birjalarında itki *7, 5 trilyon dollardı*r.

Atalar sözlərinin tərkibində:

Çeynəm. 1. Çeynəmək işi, çeynəmə. 2. Ağızda çeynənəcək miqdar (adətən rəqəmlə). *Bir çeynəm saqqızın* var, çeynə, yapışdır alnına. (at.sözü)

Numerativ sözlər fel əsasında əmələ gəlir. Məs.: *çeynəm-çeynəmək* felindən yaranmışdır.

Çəkim. 1. Çəkmək işi; çəkmə. 2. Rəqəmlərlə: bir çəkim - bir dəfə çəkməyə, işlədilməyə, bir dəfəliliyə kifayət edəcək miqdar. Bir çəkim maxorka. –(Zülfüqar) Bir çəkim tənbəki ver, Nəcəfalı baba, səhərdən qəlyansızam, boğazım qovuşur. B. Bayramov (31)

Reklamlarda numerativlər: 1 calov əhəng

Numerativlərdən bəzi hallarda mətbuatda, saytlarda, sosial şəbəkələrdə düzgün, yerində istifadə olunmur. Məs.: Bir tikə tort. Borçalı: Tortdan hərəyə bir tikə- təkbaşına isə onu yemək olmaz.

Bir tikə ət. Pişiyin qabağına bir tikə at atdı.

Bir dənə pul. Bunu demək nitqin orfoepik normasını pozmaq deməkdir.

Sosial şəbəkə mətnlərində də numerativ söz və ifadələrə rast gəlmək olur. Bunların işlənməsi bəzi hallarda mübahisə yaradır. Məsələn, «bir baş it» numerativ sözünün işlənməsi ilə əlaqədar internet səhifələrində Sabir Əliyevin «Diqqət! Dil dəqiqliyi sevir!» adlı statusda haqlı iradlarla qarşılaşmaq olur. Müəllif «50 baş it» ifadəsində «baş» sözünün yersiz işləndiyini vurğulayır. Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində «baş» sözünün 18 mənası verilib. 12-ci bənddə qeyd olunur: «Numerativ söz kimi: heyvanları saymaq üçün hesab vahidi…»

Şahlar Göytürk bu məsələyə münasibətini belə bildirir: İzah dəqiq deyil. Dili yaxşı bilməyən jurnalist sözügedən izaha baxıb «50 baş it» yazacaq. Çünki it də heyvandır. 50 baş qoyun, inək olar, amma «50 baş it» olmaz. «Üç baş soğan» da olar. Ədəbi dil normalarına biganə yanaşan jurnalist «Saytların dil mənzərəsi»nə həsr edilmiş 600 səhifəlik kitaba baxsalar bu səhvə yol verməzdilər.

Yaxud saytlarda yanlış yerə işlədilmiş numerativlərə də çox rast gəlmək olur: …bildirdilər ki, burada avqustun 23-də gətirilən 10 baş minaaxtaran itlərə baş çəkiblər». Cümlədəki başqa səhvləri bir kənara qoyub «On baş minaaxtaran itlərə baş çəkiblər» nə deməkdir

İtlərlə bağlı belə gülüş doğuran cümlələr çoxdur: «Rusiya Qarabağa xidməti itlərlə 100 hərbçi göndərdi və s. (34)

Buna münasibət bildirən izləyicilər yazır: Dilçi düşüncəsi tamamilə doğrudur. Bu onu göstərir ki, numerologiya elmi, numerativlərin işlənmə yerləri bizdə hələ lazımi səviyyədə öyrənilməyib (Kazımov, 2019: 87).

Digər bir izləyici Q.Gülhüseyn yazır: «Numerativ sözlər və onların etimologiyasını bilmək çox vacibdir. Araşdırmalar göstərir ki, bu sözlərin milli-etnik əsasları vardır. «Baş» sözü kasaplıq (qəssablıq) heyvanlara aid olsa da, «bir sürü insan» və ya «bir sürü şey» kimi birləşmələr də Türkiyə türkcəsində vardır. Görünür ki, belə mövzularda ortaq məqamlar daim nəzərdə saxlanmalıdır. Yazıların mətni üzərində əlavə vaxt sərf etmək və numerativin düzgününü seçmək lazımdır. (12 sentyabr 2021-ci il)

Bədii üslubda işlənən numerativlərdə inversiya hadisəsi də özünü göstərir. Üslubi məqamlardan biri inversiya hadisəsidir. Söz sırası numerativ strukturda dəyişə bilir: Qardaşı qızının ipək paltarlarından bir dəst çıxarıb Güləsərin üstünə atdı (Şıxlı, 2019: 99).

Daraq. Bir daraq patron. Xəzinənin boş olduğunu görüb, taxtın üstündəki qoltuqaltıdan bir daraq patron götürdü və tüfəngi doldurdu (Şıxlı, 2019: 51)

Numtrativin isim vəzifəsində işlənməsi: Darağı xəzinəyə basıb caxmağı hərlədi (Şıxlı. 2019: 94)

Lüt. Üc lüt qız. Numerativlər ayrı-ayrı hadisələrə işarə edir.

Pişik bir tejən (qoyun dərisindən torba) südə tərəf yan aldı (36)…camdakı süd üzünü başına cəkib tejənin ağzını məğər yaddan cıxardımı? (Şıxlı, 2019: 50)

Bir təknə cörək. Hində yumurta qoymaz, əlindən təknədə cörək qalmazdı (Şıxlı. 2019: 215)

Eymə (torba) - bu söz qərb nitq arealında böyük qatıq və ya pendir torbası mənasındadır: Bir eymə pendir gəti (37). Eymə numerativinin iymə variant da şərq arealında işləkdir: bir iymə süd.

Beləliklə, numerativ sözlər üslubi diferensiasiya məqamında ayrı-ayrı üslublarda iki məqsədlə işlədilir:

A) Üslubi məqsəd daşıyır, ifadə tərzini dəyişdirir, lakin heç bir kəmiyyət dəyişikliyi əmələ gətirmir. Məsələn: üç kitab-üç dənə kitab, beş adam-beş nəfər adam.

B) Kəmiyyət fərqi əmələ gətirir. Məsələn: bir adam –bir dəstə adam, bir qələm-bir cüt qələm, bir qoyun - bir sürü qoyun.

Beləliklə, üslub anlayışı bir dil vahidi kimi numerativ söz və ifadələrindən istifadə ilə, yəni dilin funksiyaları ilə bağlıdır. Sözügedən vahidlər Azərbaycan dilinin funksiyalarına (ünsiyyət, məlumat-vermə və təsirgöstərmə) əsasən araşdırılır. Tədqiqat göstərir ki, məumatvermə funksiyasını, təsirgöstər-mə funksiyasını, ünsiyyət funksiyasını yerinə yetirən kimi, bədii və gündəlik-məişət üslublarında numerativ söz və ifadələr funksional yük daşıyır. Mətn şəraitində onların işlənmə dərəcəsi dəqiqləşdirilir. Həmin dil vahidinin bu üslublarda yerinə yetirdiyi funksional yükün dərəcələri müəyyən-ləşdirilir.

Numerativ söz və ifadələrin Azərbaycan dilinin müxtəlif funksional üslublarında işlənməsinin digər məqamlarda müəyyənləşdirilmişdir.

Sözün bütün leksik mənaları verilir. Bunların içərisində xüsusi olaraq *«bir»* sayı ilə olan hissədə sözün numerativ məna bildirən hissəsinə dair izahlar və nümunələr əks olunur. Məsələn, diqqət edin: *«Bir» sayı ilə: bir çərək-bir az, bir tikə, azacıq. Yox, gərək bir çərək; Qalmasın boş yerin! M.Müşfiq. (Firəngiz) Deyə bilərəm ki, .. yataqların bir çərəyi də əkilməyəcəkdir. B.Bayramov (31)*

Bu lüğət məqaləsində fars sözü olan *«çərək»* sözünün numerativ izahı, şərhi verilmişdir.

Numerativin birinci tərəfi. Birinci tərəfin *«yarım»* sözü ilə ifadəsi: *yarım sərnic ayran* verib savaba çatar (Rəhimov, 2005: 85)

Birinci tərəfin «bir» sözü ilə ifadəsi:

Birinci tərəfin «altı-yeddi « sayı ilə ifadəsi: (Qulu) Yəni *altı-yeddi stəkan salma çay* içdiyini də yalan deyirəm? (Axundov, 2005: 77)

Numerativin üçüncü tərəfi. İtalyan mənşəli *«salfet» (salviette)* (italyanca salfetlər) sözü ilə ifadə olunur: *İki parça salvet* almaq.

İzahlı lüğətlərdə numerativin variantları da göstərilir. İki variantda Azərbaycan dilində işlənən *«əlçim»\əlçin* (əl içi boyda yun) numerativi məqalə başlığı kimi işlənmişdir: *Bir əlçim xatirə* kələfinin (sap, ip) çözələnməsi və ya yeddi dərənin başını bir tap kəsər (21)

Bu numerativ haqqında Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində oxuyuruq: Əlçim, əlçin. Bir dəfədə əldə tutulub cəhrədə ip halına gətirilə bilən qədər (yun). Məs.: O arvad gündə yüz əlçim yun əyirir._ (Tapdıq) Bir əlçim- bir əldə tutulacaq qədər: Göy açıq; Hər bir əlçim bulud; Hə bir qucaq duman (Rza, 2005: 96)

Azərbaycan dilinin izahlı lüğətlərində numerativ sözlərin bədii üslubdan seçilmiş nümunələrinə rast gəlmək olur. Nümunələrə müraciət edək:

İzahlı lüğətdə bu numerativlərdən sonra «əlcə» numerativi haqqında da məlumat verilib: Əlcə-kiçik, azacıq, bir tikə, əl qədər. Əlcə çörək, əlcə ət. Anası bir əlcə əppəyə dönüb yoxa çıxıbdır (Rəhimov, 2005: 205); Mövqeyə gələn kimi Abbas karandaşla bir əlcə kağıza ərizəsini yazdı, üç nəfərdən zəmanət aldı (42). Gülzar: dişini bizim o bir əlcə (kiçik, azacıq, bir tikə) torpağa qıcadıb (43).

Məlumdur ki, hər hansı bir dilin ümumi mənzərəsini, sözün müxtəlifliyini və rəngarəngliyini lüğətlər vasitəsilə öyrənmək olur. Xüsusi numerativləri və frazeoloji numerativlərin də təbiətini ən çox lüğətlərdən öyrənmək mümkündür. Lüğətlər bu baxımdan da xüsusi önəm kəsb edir.

Mənşəyi göstərilir: ədəd (ər.) Eyni cinsli şeylərdən bir dənəsi; dənə. Beş ədəd karandaş aldım. İki ədəd qələm. On ədəd yumurta._ Var idi mənim bir ədəd gövhərim; Gülbəndi-mina və tacizərim. (31)

Esse mətnlərində numerativlər: İmza günlərindəki sxematiklik, növbətçi ifadələr, təbriklər, rəylər, müsahibələr, sonra boş zal, *bir miqdar qələm haqqı,* məclis, sağlıqlar, təbəssümlər və nəhayət, evə doğru tənha yolçuluq, səni rahat buraxmayan suallar: bunumu istəyirsən? (Babullaoğlu. 2017: 13)

Numerativ sözlərin semantikası

Beş. Beş gün görmək-az da olsa yaxşı yaşamaq. Biz də bu dünyada arxayın oturub beş gün görək (Rəhimov, 2005: 89)

Beş günlük dünya-müvəqqəti az ömür. Vaqeən insan bu beş günlük dünyada ömrünü dilxorluqla keçirməməlidir (Məmmədquluzadə, 2004: 125)

Beş kişinin biri olmaq-çox nüfuz və hörmət qazanmaq (Hüseynov, Əhmədov, 2011: 296) yeddi dəfə ölməkdənsə, bir dəfə dirilmək. Yeddi gün yeddi gecə.

Frazeoloji lüğətlərdə numerativlər: altmış illik yubiley, altı aylıq uşaq, on abbası pul, beş şahı pul (Abbasıdan beş şahı çıxardır), bir masa adam, üç addım məsafə, yüz ağaclıq yol, bir aləm fikir, bir şüşə

tomat, min aşırım yol (min aşırımda atları dəyişdi-mənası: təhlükəli anda böyük dəyişikliklər etmək), iki avara adam (boş, heç nə ilə məşğul olmayan, müəyyən məşğuliyyəti olmayan), iki avaz söz, iki bacalı ev (iki bacalı evin əyriliyinə baxma, tüstüsü düz çıxsın), bir bakal pivə (bir bakal pivə qaldırdı), bir barıt çəllək (bir barıt çəlləyin üstündə oturmaq (təlatümdə yaşamaq mənasında), iki baryer söhbət, iki baş inək, başına bir çəllək soyuq su tökmək (mənası: bir kəsi soyutmaq, çaşdırmaş), beş adamın biri (tanınmış insan haqqında), beş barmağın biri (yaxşı tanımaq mənasında), beş günlük dünya (beş gülük dünyadır: ye, iç, key elə), beş ilin öküzü qırx ilin qazısını aldadır; iki bənd şeir, bir biçaqlıq boğaz, bir ağıllı beş min başı saxlar, bir aləm vaxtı olmaq, bir anbar taxıl (bir aləm mənasında), bir atımlıq barıtı var, bir biçim ülgü, bir bez qırağı, *bir çimdik toz kimi* yoxa çıxmaq, bir çuval darının sayından çoxdur, bir çürük alma bütün səbəti korlar (ekvivalent məna: bir qorxaq bir ordunu xarablar, bir qotur dana bir naxırın adını batırar), bir çürük qoza dəyməz, bir damcı su, bir zərrə həyat, bir damcı ağıl vermək, bir damcı da (qorxmamaq, inanmamaq mənasında), bir damcı da yox, bir cüt dana bütöv naxırı korlayır, bir əldə iki dilim qarpız tutmaq, bir əsr vaxt, bir içim su kimi, bir qurtum su içməkdən də asan, bir-iki kəlmə söz, bir xoruz yükü, bir-iki kəlmə yağlı söz demək, bir-iki kəlmə yaxşı söz demək, bir kilometr yolu uzaqdan keçmək, bir kitab söz danışmaq (bir quran söz demək), bir köynək əti var (dolğun insan haqqında), bir köynək ət tökmək, bir köynək tər tökmək, bir qara qəpiyə dəyməyən, (dəyərsiz, heç nəyə layiq olmayan), bir qarın çörəyə möhtac olmaq (böyük ehtiyac içində yaşmaq), bir qarın söz (bir yığın məlumat), bir qarış torpaq (bir qarış da olsa geri çəkilməmək), bir qədəh içki, bir qucaq sür-sümük (bir dəri, bir sümük), bir Quran söz demək, bir qurtum su içməkdən də asan (çox asan), bir ləhzə söz (bir anda deyilən söz), bir nömrəli iş (müəyyən bir işdə öndə olan əsas insan haqqında), bir oturum əhvalat (bir oturuma bir qoyun yemək), bir parça çörək. Bu numerativ frazeoloji vahidlər Nigar Vəliyevanın «Azərbaycanca-ingiliscə-rusca frazeoloji lüğətği»ndən seçilib götürülmüşdür (Vəliyeva, 2010: 320)

Nəticə

Numerativlər bir sıra dillərdə olduğu kimi, Azərbaycan dilində də geniş yayılmışdır.

İsimlə işlənən miqdar saylarının bir xarakterik əlaməti də mövcuddur ki, miqdar sayları ilə onun aid olduğu sözlər arasında müxtəlif izahedici, dəqiqləşdirici sözlər - numeravtivlər işlənə bilir.

Numerativ söz və birləşmələr ayrı-ayrı üslublarda, izahlı və frazeoloji lüğətlərdə, esse mətnlərində, sosial şəbəkə yazılarında atributiv əlaqənin nəticəsi olaraq meydana çıxır Həmin əlaqə əşya ilə geniş mənada onun əlaməti (maddi-material əsası, keyfiyyəti, miqdarı, sırası və s.) arasındakı əlaqələri ifadə edir.

Funksional üslublarda xüsusi yükü olan numerativlər struktur etibarilə leksik və frazeoloji vahidlərdən ibarətdir. Bu vahidlər, yəni numerativlər Azərbaycan dilinin tarixi abidələrində də aktiv istifadə olunmuş, onlar müxtəlif anlayışları – pul, ölçü, çəki, zaman və s. anlayışları ifadə etmişlər.

Biz bu vahidləri müxtəlif funksional üslublar üzrə struktur-semantik, kommunikativ-praqmatik, eləcə də funksional cəhətdən tədqiqatımızda təhlilə cəlb elmişik. Numerativlərin göstərilən aspektlərdə təhlili göstərir ki, tədqiqat işində istifadə olunmuş dil vahidlərinin böyük əksəriyyəti köhnə, arxaik və dialektal xarakter daşısa da, bunlar kifayət qədər canlı nitqin materialı kimi dəyərləndirilə bilər.

Beləliklə, üslub anlayışı bir dil vahidi kimi numerativ söz və ifadələrindən istifadə ilə, yəni dilin funksiyaları ilə bağlıdır. Sözügedən vahidlər Azərbaycan dilinin funksiyalarına (ünsiyyət, məlumatvermə və təsirgöstərmə) əsasən araşdırılır. Tədqiqat göstərir ki, məlumatvermə funksiyasını, təsirgöstərmə funksiyasını, ünsiyyət funksiyasını yerinə yetirdiyi kimi, bədii və gündəlik-məişət üslublarında numerativ söz və ifadələr funksional yük daşıyır. Mətn şəraitində onların işlənmə dərəcəsi dəqiqləşdirilir. Həmin dil vahidinin bu üslublarda yerinə yetirdiyi funksional yükün dərəcələri və s. müəyyənləşdirilir.

Ədəbiyyat

1. «Mədəniyyət» qəzeti 09.03.1988 (s. 197-198, 200)
2. Vəliyev Ə.Ə. (1998), Seçilmiş əsərləri, Bakı, “Avrasiya Press”
3. Fizika dərsliyi, s. 192 (2, s. 22-23)
4. Anar. (2004), Seçilmiş əsərləri. Bakı: “lider nəşriyyat”
5. Rzaquluzadə M. (2006), Seçilmiş əsərləri, Bakı, “Şərq-Qərb”

6. Vəliyeva N. (2010), Azərbaycanca-ingiliscə-rusca frazeoloji lüğəti, Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı
7. Nəsimi (2004), Seçilmiş əsərləri, Bakı, «Lider nəşriyyat»
8. Xələfli Ə.İ. (2017), Üzü Qarabağa. Bakı: Vətən.
9. Kürdoğlu H. (2011), Seçilmiş əsərləri. Bakı: Sabah.
10. Rüstəm S. (2005), Seçilmiş əsərləri, Bakı, Şərq-Qərb.
11. Vəliyev Ə. (2005), Seçilmiş əsərləri. Bakı "Avrasiya Press"
12. İldırımoğlu Ə. (2017), Seçilmiş əsərlər. Bakı: Şərq-Qərb
13. Hüseynov İ. (2012). Janr, zaman və ədəbi qəhrəman, Bakı, "ELM VƏ TƏHSİL"
14. Məmmədquluzadə C. (2004), Seçilmiş əsərləri. Bakı, "ÖNDƏR NƏŞRİYYAT"
15. Məqalə başlığı, Sayyat Aran, Ulduz jurnalı, №1, Bakı 2019.
16. İldırımoğlu Ə. (2017) Seçilmiş əsərlər, Bakı
17. Əfənfiyeva T. (2011). Azərbaycan dilinin leksik üslubiyyatı, Bakı, Elm və təhsil
18. "Bir qırıq ömür və ya Çəmbərəkənd rapsodiyaları._„Qobustan„ 2/2006, s. 45
19. «Kredo» qəzeti, 26 oktyabr 2013-cü il, Bakı 2013, s. 26, 9
20. «Müəllim» nəşriyyatı, Bakı, 2005, 328 s.
21. Budaqova Z., Hacıyev T., (1982), Azərbaycan dili, Bakı, Elm
22. Rəhimova, Z. (2018), Yaşamaq istəyi. Bakı, «Bənövşə» jurnalı
23. Xələfli, Ə.R. (2020), Bakı, «Kredo»
24. Dəmirli, İ. (2020), Qəlbimə dağ çəkən 25 il. Bakı
25. Şıxlı, İ. (2019), Biblioqrafiya, Bakı
26. Cəlal, M. (2005), Seçilmiş əsərləri. Bakı, "Şərq-Qərb"
27. ADİL, IV cild, Bakı 1987, s. 430, 427, 432, 234
28. Kazımov, İ. (2019), Türk dillərinin müqayisəli morfologiyası, Bakı, "Elm"
29. Rəhimov, S. (2005), Seçilmiş əsərləri, Bakı, "Şərq-Qərb"
30. Axundov, S.S. (2005), Seçilmiş əsərləri, Bakı, "Şərq-Qərb"
31. Rza, R. (2005), Seçilmiş əsərləri, Bakı: öndər nəşriyyat"
32. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. II cild, Bakı, 1980, s. 270
33. Babullaoğlu, S. (2017) Rəqəmlərdən mətləbə…Esse. Bakı, 525-ci qəzet
34. Hüseynov, F.N., Əhmədov B.B, (2011) Məktəblinin frazeoloji lüğəti, Bakı: Elm və Təhsil

Rəyçi: fil.e.d. İsmayıl Kazımov

Göndərilib: 13.04.2022 Qəbul edilib: 18.05.2022

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/79/50-54

Rəsmiyyə İsrayıl qızı Əmiraslanova
Mingəçevir Dövlət Universiteti
dissertant
amiraslanova.ras@mail.ru

SÜNİ İNTELLEKTİN TƏTBİQİLƏ İNFORMASİYA TƏHLÜKƏSİZLİYİ RİSKLƏRİNİN QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ METODİKASI

Xülasə

Müasirdə informasiya təhlükəsizliyinin təmini hər bir müəssisənin idarəetmə fəaliyyətində vacib rol oynayır. Bu da verilənlərin toplanması, saxlanması, emalı və tətbiqi texnologiyalarının əsasını təşkil edir. Bu proseslər informasiya riskləri səviyyələrinin kəmiyyət və keyfiyyət şkalalarına görə vaxtaşırı təhlilinə əsaslanır. Bunlar da, informasiya təhlükəsizliyi təhdidlərinin, zəifliklərinin vaxtında müəyyən edilməsi, zərərsizləşdirilməsi üçün müvafiq tədbirlər kompleksini həyata keçirməyə imkan verir. Təqdim olunan məqalədə, informasiya təhlükəsizliyi risklərinin analitik təhlili süni intellekt texnologiyalarının bir istiqaməti olan neyro-qeyri-səlis şəbəkəyə əsaslanan metodika ilə qiymətləndirilməsi aparılmışdır.

Açar sözlər: *kompüter riyaziyyatı sistemləri, informasiya təhlükəsizliyi riski, süni intellekt, neyron şəbəkə, risklərinin qiymətləndirilməsi metodikası*

Rasmiyya Israil Amiraslanova

Methodology for assessing information security risks with the use of artificial intelligence

Abstract

Today, information security plays an important role in the management of every enterprise. It is the basis of data collection, storage, processing and application technologies. These processes are based on periodic analysis of information risk levels on quantitative and qualitative scales. They also allow for the implementation of a set of appropriate measures to identify and neutralize information security threats and vulnerabilities in a timely manner. In the presented article, the analytical analysis of information security risks was assessed using a neuro-fuzzy network-based methodology, which is one of the directions of artificial intelligence technologies.

Key words: *computer mathematical systems, information security risk, artificial intelligence, neuro network, risk assessment methodology*

Giriş

Kompüter riyaziyyatı sistemlərinin (KRS) rəqəmsal texnologiyalara tətbiqi cəmiyyətin informasiyalaşdırılması prosesini sürətləndirərək bir növ strateji resursa çevirmişdir. Beləki, informasiya sistemləri ölkəmizin, eləcədə dunyanın bir çox iqtisadi, ekoloji, enerji, nəqliyyat, ərzaq, səhiyyə, təhsil və s. sahələrində ən dəyərli və təhlükəli resurs hesab olunur. Beləliklə, informasiya sistemləri müasir cəmiyyətin əsas amillərindən biri olub müəssisə və təşkilatlarda informasiyanın qorunması və təhlükəsizliyinin təmini məsələsini ön plana çıxarır (Amiraslanoava, 2019: s.17-19).

Təqdim olunan məqalənin əsas məqsədi informasiyanın mühafizə metodologiyalarını təhlil edib, kompüter riyaziyyatı sistemlərinin tətbiqilə ilə davamlığı, dayanıqlığı və səmərəliliyi təmin edən metodoloji sxemin hazırlanmasıdır (Hümbətəliyev, 2021: 283).

Məlumdur ki, qloballaşdırılmış rəqəmsal transformasiyaya keçid dövründə süni intellektin tətbiqi imkanları durmadan artmaqdadır və etibarlı, çevik və dayanıqlı təhlükəsiz informasiya sistemlərinin formalaşmasında vacib rol oynayır. Bu məqsədlə, məqalədə informasiya təhlükəsizliyi risklərinin qiymətləndirilməsi metodikası Neyron şəbəkədən istifadə edərək, kompüter riyaziyyatının ən geniş istifadə olunan Matlab proqram paketinin Neural Network Toolbox paketinin köməyilə yerinə yetirilmişdir. Sonda kəmiyyət və keyfiyyət göstəricilərinə görə adekvat nəticələrin əldə olunmasına dəstək verən işləmə mexanizmi təklif olunmuşdur.

1. İnformasiya təhlükəsizliyi sahəsində risklərin rolu

Risk sözün ümumi mənasında müəyyən qərarlar və ya hərəkətlər nəticəsində mənfi və ya müsbət nəticələri olan hadisələrin baş verməhtimalı və ya prosesi kimi başa düşülür. Bu proses məlumat risklərinin vaxtaşırı təhlilinə əsaslanır ki, bu da vaxtında informasiya təhlükəsizliyinə təhdidləri, informasiya sisteminin zəifliklərini müəyyən etmək, onların zərərsizləşdirilməsi üçün müvafiq tədbirlər görmək və nəticədə əvvəlki təcrübəni və yeni təhdid və zəiflikləri nəzərə alaraq təşkilatda informasiya təhlükəsizliyinin vəziyyətinə daim nəzarət etmək imkanı verir (Amiraslanova, 2020: 39-40). Bütün risklər təsadüfi hadisələrdir ki, bu da çox vaxt onlar haqqında keyfiyyətli məlumatın olmaması ilə bağlıdır. Bütün zəruri məlumatların əldə edilməsi müvafiq alətlərin olmaması, məlumatların toplanması və emalı üçün vaxt, xarici qüvvələrin hərəkəti, habelə risk proseslərinin və ya hadisələrinin təbiəti haqqında tam elmi biliklərin olmaması ilə məhdudlaşır (Mustafayeva, 2022: 57-59).

Risk insan fəaliyyətinin istənilən sahəsinə xasdır ki, bu da insanların qərarlarının nəticələrinə təsir edən bir çox şərait və amillərlə bağlıdır.

Riskin qiymətləndirilməsi ən çox iqtisadi, təbii, siyasi və hərbi fəaliyyət sahələrində istifadə olunur. İnformasiya təhlükəsizliyi sahəsində risklər keçən əsrin sonlarında kompüter texnologiyalarının inkişafı nəticəsində emal olunan məlumatların həcminin artması ilə əlaqədar olaraq diqqəti cəlb etməyə başladı. İnformasiya təhlükəsizliyi sahəsində risklərin idarə edilməsi özünəməxsus xüsusiyyətlərə malikdir. Bununla belə, normativ sənədlərdə və metodiki ədəbiyyatlarda istifadə olunan terminologiyada, standart risklərin qiymətləndirilməsi prosedurlarının tərkibində və qiymətləndiriləcək parametrlər toplusunda tez-tez uyğunsuzluqlar olur. Bu, informasiya sistemlərinin süni 51ntellektin tətbiqilə təhlükəsizlik riskinin qiymətləndirilməsinin mövzu sahəsini təhlil etməyi zəruri edir.

2. Problemin qoyuluşu

Rəqəmsallaşdırılmış cəmiyyətdə "informasiya təhlükəsizliyi riski" və ya "informasiya riski" termini çox geniş istifadə olunur. Lakin hələ də əksər alim və tədqiqadçılar tərəfindən qəbul edilən ümumi vahid konsepsiyanın şərhi yoxdur. Elmi işdə araşdırılan aktual problemlər aşağdakıları əhaət edir:

- müəssisənin informasiya sistemində onun fəaliyyətinin pozulmasına, məlumatın keyfiyyətinin aşağı düşməsinə səbəb olan təsadüfi hadisənin baş verməsi, nəticədə ziyan vurması ehtimalı;
- informasiya texnologiyalarından istifadə nəticəsində itki və ya zədələnmə riski;
- informasiya təhlükəsizliyinin pozulması ilə bağlı zərərin mümkünlüyünü nəzərdə tutan qeyri-müəyyənlik;
- aktivin zəifliyindən istifadənin potensial təhlükəsi, bununla da təşkilata zərər vurması (Ajmuxamedov, 2012: 59).

Təhdid - informasiya təhlükəsizliyinin pozulmasının potensial və ya real təhlükəsini yaradan şərait və amillər məcmusu kimi başa düşülür. İS-in təhlükəsizliyinə təhdid məlumatın məxfiliyini, bütövlüyünü və əlçatanlığını pozmaq üçün üçüncü şəxslər tərəfindən ona icazəsiz daxil olmaqdan ibarət ola bilər. İnformasiya sistemlərinin təhlükəsizliyinə təhdidlərin həyata keçirilməsinin nəticələrinin müəyyən edilməsi, dəf edilməsi və aradan qaldırılmasına yönəlmiş mühafizə tədbirlərinin, habelə onlara əsaslanan fəaliyyətlərin məcmusu *informasiya təhlükəsizliyi sistemi* adlanır.

Klassik idarəetmə sistemlərində informasiya təhlükəsizliyinin qorunması mexanizmi – qoruyucu tədbirlər toplusu, yəni, təhlükəsizliyi təmin edə bilən, zəifliyi azalda bilən, təhlükəsizlik sistemində insidentin təsirini məhdudlaşdıran hərəkətlər, prosedurlar və mexanizmlərdir. Qoruyucu tədbirlər həm təhdidlərin reallaşma ehtimalını azaltmağa (zəiflikləri aradan qaldırmaq və ya istifadəsini çətinləşdirməklə), həm də təhdidlərin həyata keçirilməsinin nəticələrinin (zərərin) miqyasını azaltmağa yönəldilə bilər (Baranova, 2016: 91-93).

Nəticələr dedikdə, risk hadisəsi (təhlükənin reallaşması) nəticəsində müəssisənin üzləşə biləcəyi müxtəlif maddi və qeyri-maddi itkilər başa düşülür. Riskli hadisənin bütün nəticələrinin keyfiyyət və ya kəmiyyət (xərc) qiymətləndirilməsi zərərin məbləği adlanır.

Ancaq praktikada ən geniş yayılmış risk qiymətləndirilməsi, mahiyyəti əvvəlcədən formalaşmış keyfiyyət şkalaları üzrə risk parametrlərinin (təhlükənin yaranması ehtimalı, zəiflikdən istifadə ehtimalları və zərərin məbləği) dəyərlərinin kompüter riyaziyyatı sistemlərinin bir istiqaməti olan süni intellekt proqramlarının tətbiqi ilə müəyyənləşdirilməsindən ibarətdir (Buldakova, 2013: 298-305).

Klassik nümunə "yüksək", "orta" və "aşağı" dəyərləri ilə risk parametrlərinin qiymətləndirilməsi üçün üç səviyyəli ölçüyə malikdir. Risk səviyyəsi xüsusi matrislə müəyyən edilir, hansında ki, mümkün risk səviyyəsi onun parametrlərinin qəbul etdiyi dəyərlərin kəsişmələrində qoyulmuşdur.

Süni intellektin tətbiqilə riskin qiymətləndirilməsi daxil olan məlumatların (aktivlər, təhlükələr, zəifliklər və s. haqqında məlumat) çıxış məlumatlarına (siyahı və risk qiymətləri) çevirən bir alt prosesdir. Riskin qiymətləndirilməsi prosesi ardıcıl prosedurlardan ibarət olub risklərin müəyyən edilməsi, təhlili və müqayisəsini əhatə edir (şəkil 1).

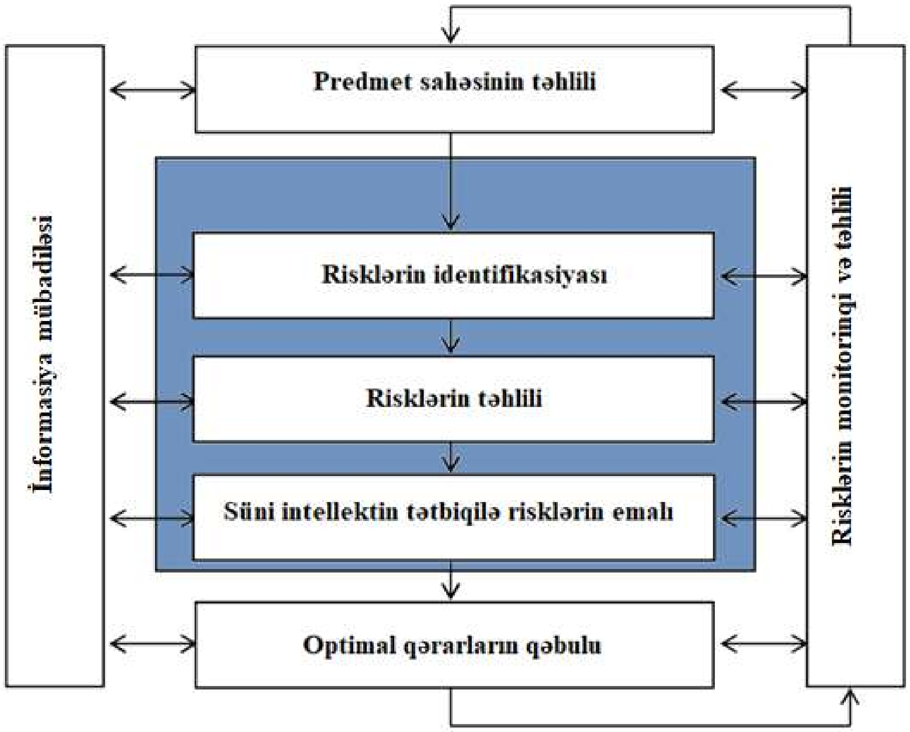

Şəkil 1. Süni intellektin tətbiqilə risklərin qiymətləndirilməsi metodikası

Riskin identifikasiyası aktivlər (mühafizə obyektləri), zəifliklər, həyata keçirilən qoruyucu tədbirlər, təhdidlər, təhlükə mənbələri və nəticələri haqqında məlumat toplamaq məqsədi ilə həyata keçirilir. Risklərin təhlili zamanı parametrlərin dəyərləri müəyyən edilir: təhlükə ehtimalı, zəiflikdən istifadə ehtimalı, zərərin miqyası və s. Risklərin əhəmiyyətini müəyyən etmək üçün müəyyən edilmiş səviyyələrlə risklərin müqayisəli qiymətləndirilməsi proseduru həyata keçirilir.

3. İnformasiya təhlükəsizliyi risklərinin qiymətləndirilməsi metodikası

Riskin qiymətləndirilməsi prosesi İnformasiya təhlükəsizliyi sisteminin həyat dövrünün bütün mərhələlərində tətbiq oluna bilər. Riskin kəmiyyət və keyfiyyət qiymətləndirilməsi prosesinə əlavə olaraq, risklərin idarə edilməsi çərçivəsində aşağıdakı proseslər fərqləndirilir (He, 2011: 778).

- əhatə dairəsinin (kontekstinin) müəyyən edilməsi risklərin qiymətləndirilməsi və qəbul edilməsi meyarlarını, habelə risklərin idarə edilməsi prosesinin sərhədlərini və əhatə dairəsini müəyyənləşdirilməsi;
- risk müalicəsi riskin dəyişdirilməsi tədbirlərinin seçilməsi və həyata keçirilməsi prosesi;
- risklər haqqında məlumat mübadiləsi risklərin idarə edilməsi prosesinin bütün aspektləri üzrə iştirak edən tərəflər arasında razılığın əldə edilməsinə yönəldilməsi;
- risklərin qiymətləndirilməsinə və risklərin müalicəsi ilə bağlı qərarların qəbul edilməsinə təsir edən amillərdə dəyişikliklərə nəzarət etmək məqsədilə risklərin monitorinqi və təhlilin aparılması (Mustafayeva, 2022: 58).

İnformasiya təhlükəsizliyi risklərinin qiymətləndirilməsi metodikası kompüter riyaziyyatının ən geniş istifadə olunan Matlab proqram paketinin köməyilə yerinə yetirilmişdir (Qluşenko, 2013: 37). Qiymətləndirmə Matlab proqramına daxil olan NEURAL Network Toolbox proqram modulundan istifadə etməklə daxili prosedurlar şəklində, müəyyən biliklər bazasının formalaşması əsasında aparılmışdır. Sonda kəmiyyət və keyfiyyət göstəricilərinə görə əldə olunmuş adekvat nəticələr sistemin təhlükəsizliyinin təmini risklərini yüksəldir və nəzarətdə saxlamağa imkan verir (Sakhno, 2018: 32).

Müxtəlif neyropaketlərin təhlil nəticələrinə görə, informasiya sisteminin təhlükəsizliyini təhlil etmək üçün Matlab sisteminin NEURAL Network Toolbox paketi seçilmişdir. O, qoyulmuş məsələnin həlli üçün optimal sistemin axtarış prosesini avtomatlaşdırmaq imkanına malikdir. Neyron şəbəkədən istifadə edərək, informasiya sisteminin təhlükəsizliyinin qiymətləndirilməsi mərhələləri aşağıdakı kimi təsvir olunur (Qaluşkin, 2011: 38).

1. *Neyron şəbəkənin tətbiqi probleminin qoyuluşu.* Problemin həlli üçün neyron şəbəkədən istifadənin məqsədəuyğunluğu haqqında ilkin fərziyyələrin irəli sürülməsi.
2. *Şəbəkə topologiyasının seçimi.* Problem və təlim üçün mövcud verilənlərə əsaslanaraq şəbəkə tipini seçilməsi
3. *Şəbəkə xüsusiyyətlərinin seçilməsi.* Şəbəkə parametrləri eksperimental olaraq seçilir: təbəqələrin sayı, gizli təbəqələrdəki blokların sayı, giriş əlaqələrinin olması və ya olmamasının təyini, neyronların ötürmə funksiyaları və s.
4. *Verilənlərin seçilməsi, təlim nümunəsinin formalaşdırılması.* Təlim nümunəsinə neyrosistemin gələcək istifadəsi şərtlərinə yaxın olan şərtləri təsvir edən məlumatlar daxildir.
5. *Təlim parametrlərinin seçilməsi.* Təlim parametrlərinin dəyərləri təlimin tamamlanması meyarına (məsələn, xətanın minimuma endirilməsi və ya məşq vaxtının məhdudlaşdırılması) əsaslanaraq eksperimental olaraq seçilir.
6. *Neyron şəbəkənin öyrədilməsi.* Neyron şəbəkənin təlimi təlim məlumatlarının şəbəkə sisteminə təqdim edilməsi prosesindən ibarətdir.
7. *Təlimin adekvatlığının yoxlanılması.* Neyron şəbəkənin təlim keyfiyyətinin yoxlanılması onun təlimində iştirak etməyən nümunələr üzrə aparılır. Əldə edilən nəticələr gözlənilənlərdən əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənirsə, problemin qoyuluşuna qayıtmaq lazımdır (Schrieber, 2014: 642)

Süni intellektin müdafiəsini qiymətləndirərkən ekspert qiymətləndirmələrindən istifadə etmək lazımdır. Qiymətləndirmə aşağıdakı tələbləri ödəməlidir:

- yoxlanılan təşkilatın daxili normativ sənədləri və zərurət olduqda təşkilatın informasiya təhlükəsizliyinin təmin edilməsinə aid üçüncü şəxslərin sənədləri;
- aparılan sorğular zamanı yoxlanılan təşkilat əməkdaşlarının şifahi fikirləri;
- ekspert qrupu üzvlərinin yoxlanılan təşkilatın əməkdaşlarının fəaliyyətinə dair müşahidələrinin nəticələri;
- yoxlanmış təşkilatın IP ekspertləri tərəfindən sorğunun nəticələri;
- ekspertlər tərəfindən təhlükəsizliyin təhlili üçün instrumental vasitələrdən istifadənin nəticələri.

Nəticə

İnformasiya təhlükəsizliyi riskinin qiymətləndirilməsi risklərin qəbulu meyarlarına və təşkilata aid olan məqsədlərə uyğun olaraq riskləri müəyyən etməyə, kəmiyyətləndirməyə və prioritetləşdirməyə kömək edən müəssisələrin idarəetmə təcrübələrinin mühüm hissəsidir. Risklərin idarə edilməsi məlumat sisteminə potensial olaraq təsir göstərə bilən təhlükəsizlik risklərini azaltmaq üçün informasiya sisteminin resurslarına mənfi təsir göstərə biləcək proseslər araşdırılmış və müəyyən təkliflər verilmişdir.

Kibertəhlükəsizlikdə süni intellektin rolu və təşkilatların kibertəhlükəsizlikdə süni intellektdən necə faydalanması ilə bağlı tövsiyələr təklif edilmiş və Neyron şəbəkənin tətbiqilə bağlı alqoritmlərin təhlili verilmişdir.

İnformasiya təhlükəsizliyinin qiymətləndirilməsinin ümumi sxemi əsasında mərhələlər üzrə təhlükəsizliyinin təhlili metodologiyası hazırlanmışdır ki, onun istifadəsi nəinki təhlükəsizlik səviyyəsini, habelə effektivliyini qiymətləndirməyə imkan verir.

Ədəbiyyat

1. Hümbətəliyev, R. (2021), Kompüter riyaziyyatı sistemlərinin tətbiqilə informasiyanın mühafizəsi metodologiyası // The XXI International Scientific Symposium "Science and Culture in the Modern World" dedicated to the Day of Solidarity of World Azerbaijanis, İnternational Scientific Center «Elger», Stokholm /Sweden, s.282-285.
2. Amiraslanova, R. (2020), Features of computer math // XVI İnternational Correspondence scientific specialized conference "İnternational Scientific reviewof the technical sciences, mathematics and computer sciences // Boston. USA: Boston Massachusetts. p.38-44.
3. Ajmuxamedov, I. (2012), Otsenka povrojdeniy bezopasnosti informatsionnoy sistemy na osnove necotko-koqnotiqnogo podkhoda // Voprosy zashchity informatsii. №1.s. 57–60
4. Amiraslanova, R. (2019), Metody i sposoby obrabotki i primeneniya dannix v komputernoy matematike // Moskva: Yevraziyskiy Soyuz Uchenyx (ECY), №10 (67). s. 16-20
5. Baranova, K. (2016), Metody analiza riskov informatsionnoy bezopasnosti s ispolzovaniyem logiki na baze instrumentaiya Matlab // Obrazovatelnie resursy i texnologii. №1 (13). s. 88–96.
6. Buldakova, T. (2013), Otsenka informatsionnykh riskov v avtomatizirovannix sistemax s pomosyu neyron-noçotkix modeley // Nauka i obrazovaniye: MGTU. N.E. Baumana. № 11. s. 295–310.
7. Glushchenko, S. (2013), Primeneniye sistem MATLAB dlya otsenki riskov informatsionnoy bezopasnosti organizatsii // Biznes-informatika. № 4 (26). s.35–42.
8. Galushkin, A. (2011), Neyrokomputery v reshenii zadachi obespecheniya informatsionnoy bezopasnosti // Informatsionnyye texnologii. №1. s.34–38.
9. Dolzhenko, A. (2009), Model analiza riska potrebitelskogo kacestva proyektov ekonomiceskix informatsionnix sistem // Vestnik Severo-Kavkazskogo gosudarstvennogo texnicheskogo universiteta. №1 (18). s.129-134.
10. Mustafayeva, A. (2022), Analiz riskov informatsionnoy bezopasnosti. Innovatsionnyye naucnyiye issledovaniya. Setevoye izdaniye, Naucniy jurnal. № 1-1 (15), ISSN 2713-0010, s.56-62.
11. Sakhno, V. (2018), Primeneniye metodov nelogicheskoy logiki dlya resheniya zadachi obespecheniya informatsionnoy bezopasnosti / Molodoy issledovatel. Dona №4(13) Rostov-na-Donu: Izdatelskiy sentr DGTU, s.28-35
12. Schrieber, M. (2014), Hardware Implementation of a Novel Inference Engine for Interval Type-2 Fuzzy Control on FPGA // IEEE International Conference on Fuzzy Systems (FUZZ-IEEE), Beijing, China. - USA, Piscataway, NJ: IEEE. p. 640-646.
13. He, Y. (2011), Risk assessment of urban network planning in china based on the matter-element model and extension analysis /International Journal of Electrical Power & Energy Systems. p.775-782

Rəyçi: tex.ü.f.d. Aidə Mustafayeva

Göndərilib: 06.04. 2022 Qəbul edilib: 12.05. 2022

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/79/55-58

Gunay Elshan Bahmanli
Azerbaijan State University of Economic (UNEC)
master
bahmanlyg@gmail.com

SUGGESTIONS ON WORK TO BE DONE IN KARABAKH REGİON IN THE FRAMEWORK OF SUSTAINABLE DEVELOPMENT

Abstract

After winning the 44-day Patriotic War in 2020, Azerbaijan's primary task was to rebuild and restore Karabakh. Because the social, economic, and civic infrastructure of the region, which Armenia has controlled for 30 years, has been completely destroyed. Significant industrial infrastructure, as well as transportation and communication networks, have been devastated in the region. The rebuilding process must be carried out in accordance with the long-term economic system's goals.

Sustainable development is the most cutting-edge strategy to progress that not only incorporates future needs without limiting humanity's possibilities, but also encompasses human potential and capital, current information mobilization, and environmental assurance and advancement. Sustainable development is dynamic approach to development (Sachs Jeffrey, 2021: 1). This has social, economic, and environmental ramifications, and given the current status of the Karabakh region, all three paths for reconstruction are perfect.

Sustainable development has 17 internationally recognized goals. Since we started the path of development in Karabakh from scratch, it will be very successful to take appropriate measures based on these goals.

Key words: *sustainability, sustainable development, Karabakh, suggestions, reconstruction*

Günay Elşən qızı Bəhmənli

Davamlı inkişaf çərçivəsində Qarabağ regionunda görüləcək işlərlə bağlı təkliflər

Xülasə

2020-ci ildə 44 günlük Vətən Müharibəsində qalib gəldikdən sonra Azərbaycanın əsas vəzifəsi Qarabağı yenidən qurmaq və bərpa etmək idi. Çünki Ermənistanın 30 ildir nəzarətində olduğu bölgənin sosial, iqtisadi infrastrukturu tamamilə məhv edilib. Bölgədə əhəmiyyətli sənaye infrastrukturu, o cümlədən nəqliyyat və kommunikasiya şəbəkələri dağıdılıb. Yenidənqurma prosesi uzunmüddətli iqtisadi sistemin məqsədlərinə uyğun aparılmalıdır.

Davamlı inkişaf təkcə bəşəriyyətin imkanlarını məhdudlaşdırmadan gələcək ehtiyacları deyil, həm də insan potensialını və kapitalını, cari məlumat səfərbərliyini, ətraf mühitin təminatı və irəliləyişini əhatə edən tərəqqi üçün ən qabaqcıl strategiyadır. Davamlı inkişaf inkişafa dinamik yanaşmadır. Bunun sosial, iqtisadi və ekoloji nəticələri var və Qarabağ bölgəsinin hazırkı statusunu nəzərə alsaq, yenidənqurma üçün hər üç yol mükəmməldir.

Davamlı inkişafın beynəlxalq səviyyədə tanınmış 17 məqsədi var. Biz Qarabağda inkişaf yoluna sıfırdan başladığımız üçün bu məqsədləri əsas götürərək müvafiq tədbirlərin görülməsi çox uğurlu olacaqdır.

Açar sözlər: *davamlılıq, davamlı inkişaf, Qarabağ, təkliflər, yenidənqurma*

Introduction

Humankind is confronted with a host of ecological, societal, and economical concerns in the twenty-first century. Almost every government, international agency, and commercial partner is confronted with difficulties. Sustainable development is the organizing principle for achieving human development goals while also safeguarding natural systems' ability to provide the natural resources and biological system management services that the economy and society rely on (Bartlett Albert, 2012: 1). Azerbaijan is also making significant strides in this area. Azerbaijan is approaching a critical period in the post-pandemic and post-conflict era, which will last from 2021 to 2030.

Recognizing global trends and problems, the Azerbaijani government establishes the country's long-term growth vector and courses to socio-economic and natural improvement over the next decade through five national needs (approved by the president). The conclusion of the Armenia-Azerbaijan war offers Azerbaijan and the area new economic opportunities. In this context, one of Azerbaijan's main development priorities in the next years will be the rehabilitation, reconstruction, and reintegration of liberated and conflict-affected areas.

Work on the restoration process has already begun. The government budget has allocated 2.2 billion manat to construction projects in Karabakh for the year 2021. Simultaneously, in accordance with the President's decree dated January 4, 2021, to provide a modern and decent life for long-term settlement in the liberated territories, to carry out construction and rehabilitation work in all areas, and to support safe living, efficient operation, and long-term growth The Fund for Karabakh Revival has been established. This fund provides financial support and investments in the restoration and reconstruction of the liberated lands of the Republic of Azerbaijan, as well as measures to transform the region into one with a sustainable economy and high prosperity, and the development of public-private collaborations in this area, both within and outside the country.

The rehabilitation and restoration operations in Karabakh may be divided into four categories:

- city reconstruction;
- energy supply;
- transportation infrastructure development;
- environmental restoration.

In Azerbaijan, the words "smart city" and "smart village" are being used for the first time. The "Smart Hamlet" program is now underway in the Third Agali hamlet in the Zangilan district. It should be noted that the concept of "Smart City" and "Smart Village" refers to using information technology to improve the quality, safety, and effectiveness of the services provided in cities and villages across the Republic of Azerbaijan, as well as to ensure effective use and management of available resources and long-term growth in rural areas. A smart city's main goal is to employ smart technology and data analytics to improve city operations and economic growth while also improving people's quality of life (Nina, 2020: 1). Housing, manufacturing, social services, smart agriculture, and renewable energy will be the primary emphasis of the effort. Representatives from Turkish, Chinese, Italian, and Israeli businesses are involved in this project. Last year, Turkish specialists stated their desire to participate in alternative energy programs in newly liberated areas. Huawei's general manager in Azerbaijan, on the other hand, stressed the company's desire to provide cutting-edge technology in Karabakh and to continue to work on the establishment of smart villages. In the liberated Zangilan region, Italy and Israel are collaborating on a smart city concept. An Israeli company is building a dairy farm where Israeli technology will be used to manufacture dairy products, namely milk.

The most important part of the reconstruction and restoration work in Karabakh is the provision of power to the territories, as well as the development of renewable and innovative energy sources. Azerbaijan has experience in this field, having provided and exported energy on a global scale. Since its independence, Azerbaijan has completed a number of projects of international significance in the development of energy resources in the geographical area in which it is located, as well as the transport of hydrocarbon resources abroad via pipelines. In addition to traditional energy sources, Azerbaijan has used renewable and unique energy sources, particularly water and solar energy, in recent years (Aida, 2021: 1). This information was also applied to the construction of a new energy infrastructure in Karabakh. To begin with, Karabakh has been declared as a "green energy" zone as a whole. On May 3, the President signed an order "On actions to build a" green energy "zone in the Republic of Azerbaijan's emancipated regions."

During the occupation, all of Karabakh's modern roads were completely destroyed. The reconstruction effort also entails the construction of new transportation and communication linkages, as well as the restoration of previously existing roads. Establishing rail and road links between Nakhchivan and Azerbaijan's western regions, as well as launching the Zangazur corridor, are two significant goals in this approach. The Horadiz-Jabrayil-Zangilan-Agband length on the Azerbaijani side of the Zangazur transit corridor, which provides access to the Nakhchivan Autonomous Republic, is being planned and built in tandem. The road is expected to be completed in 2024. This route will be 123.8 kilometers long.

The factors that will negatively affect the sustainable development economy in the region can be summarized as follows:

The status of Karabakh - Although Azerbaijan has said unambiguously that the area known as Nagorno-Karabakh does not exist, the Armenian side claims that the conflict is still ongoing and that the status is pending. Given the existence of Armenians in the region, this matter should be resolved in accordance with Azerbaijani legal standards. The inaccuracy of this topic might have harmful effects for both home and international policy growth. First and foremost, the region's reconstruction plans may be hampered by concerns about the Armenian population living there. Second, the issue of status can have a significant detrimental influence on the region's ability to attract international investment. The region's tourism potential is enormous, and the region's ongoing status conflicts will have an impact on visitor attractiveness.

High level of pollution in the region - Anthropogenic effect has a significant impact on the region. This pollution and impact has a negative influence on the region's water supplies, forests, and land cover. In Karabakh, work has already begun to assure the settlement of the people and the utilization of the region's economic potential. Residential neighborhoods that have been reduced to rubble are being rebuilt, as are social infrastructure facilities and devastated highways. The restoration of ideal circumstances for agriculture, which has been highly developed in the area from ancient times, is the main priority. The topsoil of areas that haven't been planted in a long time and have been negatively impacted has been harmed. With the assistance of international experts, appropriate steps to boost soil fertility should be performed. It is also vital to devote time and resources to the restoration of contaminated and damaged fresh water resources as well as forests.

National composition of the region - For many years, the people of the region have been forcibly driven from their homes. Of course, this has resulted in considerable changes in the ethnic makeup of the region. As a result, the state's first priority should be to take steps to re-establish its population in the region. It's also critical to enlist the public's help in putting suitable development initiatives in place in the region.

Despite all the negative effects and factors in the region, they can not hinder our country on the path to development. As we have noted, the region has a very favorable environment for development. We can summarize the proposals in part as follows:

Infrastructure, innovation and industry - Together with innovation and infrastructure, inclusive and sustainable industrialisation can develop competitive and dynamic economic forces that generate employment and wealth. They are crucial in the introduction and promotion of new technologies, as well as enabling international trade and maintaining resource efficiency. Building the devastated infrastructure in line with today's needs, using the most cutting-edge products of innovation, and, as a result, developing the most cutting-edge industries in the region, may make a substantial contribution to the region's and country's growth. Specializing and production in specialized fields are common in our locations. The Karabakh area, on the other hand, provides a very suitable environment for the development of industrial parks. The development of three airports in the region also indicates that the region's geographical environment will not pose any obstacles to the transportation of locally produced goods.

Food stocks - Thousands of people suffer from malnutrition across the world, as we all know. True, our government has taken proper measures and has resources in this area. However, worldwide pandemics and conflicts, as well as sanctions against some nations, have had an impact on food costs in recent months, and food prices have reached their highest level since 1989. The Karabakh area is crucial for implementing suitable food security measures in the future. The Karabakh area has tremendous agricultural growth potential. It is feasible to accomplish interactive livestock and agricultural development using the region's most recent agricultural advances.

Renewable energy - Unfortunately, despite its considerable potential, renewable energy sources are not widely used in our nation. Karabakh is well positioned to make a strong start in the area. Karabakh is one of the most important districts in Azerbaijan for the development of indigenous water resources. This area produces 25% of Azerbaijan's local water resources, or around 2.56 billion cubic meters of water each year. This is excellent news for hydropower development. Solar radiation per square meter of horizontal surface is 1600-1700 kWh per year at this location. By precisely calculating the potential

through the installation of observation stations, it is possible to use the region's solar potential. At a height of 100 meters in the mountainous section of Karabakh, there are extensive areas with an average yearly wind speed of 7-8 m/s. Given that the majority of the territory has a high geographical environment, correct estimates may be used to develop adequate equipment for wind energy production in the region (Aida, 2021: 2).

Revitalizing the partnership - The state budget has set aside significant funds for the region's revitalization. Only with the assistance of internal support, however, it might take a long time to achieve the target level. As a result, it is critical to supply international investors with knowledge about the region's potential and to build global collaborations in order for the region to become one of the future's main centers.

Conclusion

The potential for Azerbaijan to achieve long-term economic growth is considerable. Restoring the independence of our lands, which have been occupied for many years, is critical to accomplishing the aims and objectives of a sustainable economy, as well as all other goals and objectives. We tried to present some ideas on this issue in the headings above. Of course, the actual results may differ from those predicted by the theory. First and foremost, it is vital to strive to eliminate the obstacles that would obstruct the activity in this field. Which we have tried to mention above the factors that can cause difficulties. Secondly, the main goal is to carry out the process in accordance with the latest trends in the areas where we started from scratch. It is also the main purpose of this study. In this study, relevant proposals have been made in this regard, touching on issues that may be more important.

References

1. Aida, G., Parvin, M., and Turan, M. (2021). “Economic analysis of alternative energy development in Nagorno-Karabakh and surrounding regions”, EDP Sciences
2. Bartlett Albert, A. (2012) “The Meaning of Sustainability”, Teachers Clearinghouse For Science And Society Education Newsletter, 2012, Pg. 1
3. Baumgärtner, S., Quaas, M. F. (2010). “Sustainability economics-general versus specific, and conceptual versus practical”, Institut für Volkswirtschaftshre der Universität Lüneburg, 2010, Pg. 1
4. Development Concept, 2012, “Azerbaijan – 2020: The Vision of Future”
5. Sachs Jeffrey, D., Kroll, C., Lafortune, G., Fuller, G., Woelm, F. (2021), “Sustainable Development Report 2021”, United Kingdom: Cambridge University Press, 518 pages, https://dashboards.sdgindex.org/
6. Elchin, S. and Osman, A.N. (2016), “Azərbaycan İqtisadiyyatı, Economy of Azerbaijan”, Baku: Sharg-Garb Publishing House, 426 pages
7. Elchin, S., Osman, A.N, Karim, M. (2016), “Economy of Azerbaijan: 25 years of independence”, Baku: Sharg-Garb Publishing House, 402 pages
8. Muslim, I., Ana, A., Darko, D. (2019), “Economic and Social Development”, Baku: Online edition, Azerbaijan State University of Economics (UNEC), 1630 pages, https://unec.edu.az/application/uploads/2019/09/H-midov-H-mid-2.pdf
9. Nina, E., Nora, K., Dominik, N. (2020). “The Sustainable Development Goals prioritize economic growth over sustainable resource use: a critical reflection on the SDGs from a socio-ecological perspective”, academia.edu, 2020, Pg. 1
10. Nona, M. (2010). "The Azerbaijan-Russia-Turkey Energy Triangle and its Impact on the Future of Nagorno-Karabakh", academia.edu, 2010, Pg. 1
11. Shahriyar, M. and Sannur A. (2019). "The Effect of Oil Prices on Macroeconomic Variables: Evidence from Azerbaijan", International Journal of Energy Economics and Policy, 2019, Pg. 1
12. United Nations Development Programme (2021). Sustainable Development Goals, https://www.undp.org/sustainable-development-goals

Rəyçi: i.ü.f.d. Altay İsmayılov

Göndərilib: 23.04.2022 Qəbul edilib: 27.05.2022

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/79/59-63

Rübabə Elsəvər qızı Həsənli
Bakı Dövlət Universiteti
magistrant
hasanlirubabe@gmail.com

1950-1990-CI İLLƏRDƏ ALINMA SÖZLƏRİN TƏDQİQİ İLƏ BAĞLI MƏSƏLƏLƏR

Xülasə

Məqalədə 1950-1990-cı illərdə dilimizə daxil edilmiş alınma sözlərin xüsusiyyətləri əks etdirilmişdir. 1950-1990-cı illərdə alınmalar barəsində verilmiş fikirlər təhlil edilmişdir. Ərəb, fars, rus mənşəli, eləcə də rus dili vasitəsilə dilimizə keçmiş sözlər tədqiqata cəlb edilmişdir. Məqalədə alınmalarla bağlı bir sıra dil faktlarına toxunulmuşdur. Bu məqalədə alınmaların həm fonetik, həm semantik, həm qrammatik xüsusiyyətləri ilə bağlı məsələlər aydınlaşdırılmışdır: alınmaların yazılış və tələffüzə görə dəyişməsi, morfoloji quruluşunun dəyişməsi, milli şəkilçilərimizi qəbul etməsi, ictimai həyatın bütün sahələrində istifadəsi kimi əlamətləri diqqət mərkəzində olmuşdur.

Açar sözlər: *alınma sözlər, rus mənşəli sözlər, ərəb mənşəli sözlər, beynəlmiləl sözlər*

Rubaba Elsever Hasanli

Issues related to the study of derived words in 1950-1990

Abstract

The article reflects the characteristics of derived words introduced into our language in 1950-1990. Opinions on acquisitions in 1950-1990 are analyzed. Words of Arabic, Persian, Russian origin, as well as words translated into our language through the Russian language were involved in the research. The article touches on a number of language facts related to acquisitions. This article clarifies issues related to the phonetic, semantic and grammatical features of borrowings: changes in spelling and pronunciation, changes in morphological structure, adoption of our national suffixes, use in all spheres of public life.

Key words: *derived words, words of Russian origin, words of Arabic origin, words of international origin*

Giriş

Hər bir dildə olduğu kimi Azərbaycan dilində də lüğət tərkibinin müəyyən bir hissəsi başqa dillərdən gəlmə sözlərdən ibarətdir. Alınma sözlərdilin inkişafında xüsusi mövqe tutmuşdur. Dilin quruluşunda müxtəlif leksik, semantik, qrammatik xüsusiyyətlərə malik növbənöv alınma sözlərə rast gəlirik. Bu da dövrün ictimai-siyasi həyat şəraitindən, dövrün tələbindən irəli gələn bir məsələdir.

Azərbaycan dilindəki gəlmə sözlər mənşə etibarilə müxtəlif olmuşdur. Bunların bir qismi, şərqdən - ərəb, fars, türk-osmanlı dillərindən, başqa bir hissəsi isə qərbdən rus və latın, italyan, ispan, fransız, ingilis, alman dillərindən rus dili vasitəsilə alınmışdır. Sözlərin bir hissəsi şifahi danışıq yolu ilə, digər bir qismi isə mətbuat, kitab vasitəsilə dilimizə daxil edilmişdir.

Z.Ə.Əlizadə “Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinin zənginləşməsi yolları haqqında” məqaləsində alınmaları bir neçə növə ayırmışdır:

1) Rus dilindən olduğu kimi alınır, onun xarici qabığı dəyişmir və Azərbaycan dilində işləklik qabiliyyəti qazanır: radiasiya, kompensasiya, katalizator, fond, veteran, statistika, kompleks, deviz. Bəzən söz alınır, milli şəkilçilərimiz əlavə edilir.

2) Rus dili vasitəsilə kalkalar hesabına söz alınır. Bunlar daha çox birinci növ təyini söz birləşmələri formasında olur. Yenidənqurma, maddi-texniki ehtiyat, özxərcini ödəmə kimi sözlərdə kalkalar tam şəkildə özünü göstərmişdir. Dilimizdə bir də yarımçıq kalkalar hesabına artım olmuşdur. Bu zaman bir tərəf tərcümə olunmur, digər tərəf tərcümə olunmuşdur: irimiqyasyalı tədbir, kompleks proqram, sosial – sima, aqrosənaye kompleksi, qeyri-qara torpaq zona, konstruktor üsulları, təsərrüfatçılıq metodları, istehsaldaxili təsərrüfat hesabı, idarəetmənin təşkilat strukturu, avtovazxidmət, iqtisadi mexanizm tətbiqi. Bəzi hallarda isə ərəb dilindən alınan leksik vahidlər dilin passiv fonddundan aktiv fonduna keçir, tənəzzül, təhqiq etmək sözlərini bura aid etmək olar (Həsənov, 1989: 17-18). R. Rüstəmov *“Rus*

*dilinin Azərbaycan dilinə müsbət təsiri tarixinə dair bəzi qeydlər" məqaləsində qeyd etmişdir ki, müxtəlif sahələrlə bağlı məfhumları ifadə edən terminlərin Azərbaycan dilində qarşılığı olmadığı üçün onlar iki başlıca yolla əmələ gəlir. İlk növbədə, məfhumları ifadə edən sözləri əvəz edərək tərkiblərini ərəb və fars dillərindən almaq olar. İkinci üsulla isə sözləri rus dilindən olduğu kimi qəbul etmək olar. R. Rüstəmov rus dilinin Azərbaycan dilinə təsirini, rus dili vasitəsilə dilimizə alınma sözlərin keçməsini XIX əsrin ikinci yarısı ilə bağlayır. Bir sıra rus mənşəli terminlərin M.F.Axundovun yaradıcılığı vasitəsilə dilə gəldiyini sübut edi*r. (Rüstəmov, 1953: 98-99).

B.T.Abdullayev "Alınma sözlərin Azərbaycan dilinin sinonimikasında rolu" məqaləsində milli sözlərimizlə alınma sözlərin paralel işlənməsi ilə bağlı ətraflı məlumat verilib. Hətta alınma sözlərin də bir-birilə sinonim olduğunu, onların sinonimliyinin iki qrupa ayrıldığını qeyd edir: 1) eyni bir dildən alınmış sözlər sinonim ola bilər. 2) müxtəlif dillərdən alınmış sözlər sinonim ola bilər.

Dilimizdə paralel şəkildə işlənən bir sıra alınma sözlər var ki, onların hər ikisi eyni dildən götürülmüşdür. Məsələn, dəlil (ərəbcə) – sübut (ərəbcə), nalə (farsca) – fəryad (farsca), artist - (avropa mənşəli) aktyor (avropa mənşəli). Dilimizdə bir sıra ərəb mənşəli sözlər milli şəkilçilər qəbul edərək bir qisim sözlərin sinonimi kimi çıxış edə bilir: məsələn, -lı^4 şəkilçisi vasitəsilə, təqsirli – müqəssir, hörmətli – möhtərəm, ehtişamlı – möhtəşəm, -çı^4 şəkilçisi vasitəsilə, səyyahətçi – səyyah, tənqidçi –münəqqid, -lıq^4 şəkilçisi vasitəsilə, sükunət – sakitlik , əsirlik - əsarət, lətiflik – lətafət və s. (Budaqova, 1963: 75-84)

Ərəb və fars dilindən düzəlmiş bir sıra feillərdə də sinonimliyi görürük: heyrətlənmək – təəcüblənmək, kədərlənmək – qüssələnmək, hirslənmək – qeyzlənmək, vidalaşmaq – xüdafizləşmək, xəstələnmək – naxoşlamaq və s.

Azərbaycan dilində müxtəlif dillərdən alınmış alınmaların paralel şəkildə işləndiyini də görürük: güzəran (fars) – həyat (ərəb), eyvan (ərəbcə) – balkon (Avropa mənşəli), məqbərə (ərəbcə)–movzoley (Avropa mənşəli), (ərəbcə) – adres (Avropa mənşəli), rüb (ərəbcə) – kvartal (Avropa mənşəli), buket (Avropa mənşəli) – dəstə (fars). (Budaqova, 1963: 83)

Sinonim olan fars və ərəb sözlərinin bir qisminə fars,digər bir qisminə isə milli mənşəli şəkilçilər artırmaqla yeni sözlər yaradılmışdır. Məsələn, qəbiristan (ərəbcə) – məzarlıq (farsca) , füsunkar (farsca) – məftunedici (ərəbcə). Bəzi feillərin kökündə də bu paralelliyi görmək mümkündür: günahlandırmaq (farsca) – təqsirləndirmək (ərəbcə), vahimələnmək (ərəbcə) – xoflanmaq (farsca), əfsunlamaq (farsca) – sehirləmək (ərəbcə) və s. (Budaqova, 1963: 75-84)

B.T.Abdullayev məqaləsində bildirir ki, alınma sözlərin Azərbaycan dilinin sinonimikasının zənginləşməsində böyük rolu vardır. Lakin dildə həddən artıq alınma sinonimliyinin, alınma paralelliyinin mövcud olması müsbət hal deyildir.

G.İsmayılovanın " Azərbaycan mətbuatında rus dilindən və rus dili vasitəsilə ilə başqa dillərdən alınmış söz və terminlər" adlı məqaləsində rus dilindən alınmış bir sıra sözlərin xüsusiyyətləri ilə bağlı məqamlara diqqət edilmişdir:

Rus dilindən və rus dili vasitəsilə alınmış bir sıra alınma sözlərdə morfoloji-sintaktik cəhətdən bir sıra xüsusiyyətlər özünü göstərmişdir. Rus dilindən keçən bəzi sözlər başqa sözlərlə əlaqəyə girərkən fonetik-morfoloji cəhətdən bir sıra dəyişikliyə uğramışdır. Buna demokratik, demokrat, komitə kimi sözləri misal göstərmək olar. Azərbaycan dilində işlənən demokrat sözü rus dilində həm isim, həm də sifət vəzifəsini daşıyır. Azərbaycan dilində də bu söz hər iki vəzifədə işlənmişdir. Azərbaycan dilində isim formasında rus dilində olduğu kimi демократ formasında işlənmişdir. Sifət kimi işləndikdə isə olduğu kimi qalmır, demokratik formasında işlənir.Rus dilindən alınmış komitə sözü öz əsli formasınıкомитет şəklində saxlaya bilməyib, fonetik cəhətdən Azərbaycan dilinin öz qanunlarına uyğunlaşdırılmışdır.(Budaqova, 1963: 98)

Rus dili və rus dili vasitəsilə alınmış bir sıra sözlər isə öz əslini olduğu kimi saxlayıb, bunlar rus dilinin morfoloji xüsusiyyətlərinə uyğun şəkildə qəbul edilmişdir. Məsələn, komisiya, komadir, protest, sosialist, sosializm, mitinq, konstitusiya, avtonomiya, bürokratiya, konflikt, konfrans, feodalizm, büro, jandarm, komandan, kapital, imperialist, kapitalist, milis, komanda, kommunizm, qvardiya, kartoçka, partiya, burjuaziya, bolşevizm, sovet, fraksiya kimi sözlər buraya daxildir. (Budaqova, 1963: 99). G. İsmayılova rus dilindən alınıb, olduğu kimi saxlanılan sözləri quruluşuna görə iki qismə ayırmışdır:

1) kök sözlər –soyuz, syezd, matros, komissar, diktatura, daşnak, post, rada və s.

2) düzəltmə sözlər –sosializm, sosialist, kommunizm, kommunist, imperialist, imperializm (Budaqova, 1963: 99)

Rus dilindən və rus dili vasitəsilə başqa dillərdən alınmış bir sıra sözlərə milli mənşəli şəkilçilər artırılmaqla yeni mənalı sözlər yaradılmışdır. Məsələn – çı^4 şəkilçisi vasitəsilə, makinaçı, qvardiyaçı, daşnakçı kimi sözlər, - lıq^4 şəkilçisi vasitəsilə, kommunistlik, komandanlıq, komissarlıq kimi sözlər yaradılmışdır.

Rus dilindən və rus dili vasitəsilə alınmış bir sıra sözlər söz birləşmələrinin tərkibində işlənmişdir. Bəziləri ikinci növ təyini söz birləşmələri formasında olmuşdur: bolşevik komitəsi, protest mitinqləri, kommunist partiyası, burjua demokratiyası, burjua batalyonları və s. Bir qismi isə üçüncü növ təyini söz birləşmələri formasında olmuşdur: sosialistlərin protestosu, ingilislərin politikası və s.

Rus mənşəli sözlərin iştirakı ilə yaranan söz birləşmələri tutduğu yerə, vəzifəsinə görə müxtəlif şəkillərdə olmuşdur. Dilimizdə birinci tərəfi rus dilindən və rus dili vasitəsilə başqa dillərdən alınmış sözlərlə ifadə olunan birləşmələr mövcud olmuşdur. Məsələn, texniki əməliyyat, sosialist vəzifələr, demokratik əsaslar, kapital zülmü, burjua milliyyətçiləri, sosialist inqilabı, neftin milliləşdirilməsini və s. Ədəbi dilimizdə ikinci tərəfi rus mənşəli sözlər təşkil edən söz birləşmələri də olmuşdur: ümumi konfrans, milli komitə, hərbi komissar, izdihamlı mitinq, seçki kuponları, inqilab komitəsi, qurultay proqramı və s. (Budaqova, 1963: 102)

Alınmalar əsasında yeni söz yaradılması sovet dövründə daha kütləvi xarakter daşımışdır. Ayrı-ayrı alınma sözlər əsasında yeni düzəltmə sözlər, mürəkkəb sözlər, söz birləşmələri yaranmışdır. Məsələn, plan sözü əsasında planlı, plansız, planlaşdırma, planauyğun, iş planı, dərs planı və yaxud da elektrik sözündən elektrikləşdirilmə, elektroavtomatlaşdırma, elektrik sobası, elektrik zəngi və s. sözləri yaranmışdır.

Rus dilindən alınmış sözlər və terminlər dilə daxil olaraq onu zənginləşdirmişdir, lakin milli dilin sabitliyinə təsir göstərə bilməmişdir. Belə sözlər və terminlər Azərbaycan dilinin daxili inkişaf qanunlarına tabe olmuş, bu qanunlar tərəfindən idarə edilmişdir, bir sıra yeni söz və terminlərin yaranmasında iştirak etmişdir.

Nəsir Məmmədov "Dilçiliyin əsasları" kitabında dilimizə keçən ərəb-fars mənşəli sözləri üç qismə ayırmışdır:

1) Bir qisim ərəb, fars mənşəli sözlər dilimizdə sadə söz kimi işlədilərək, leksik şəkilçi qəbul etməmişdir: dünya,zaman,əhali və s.

2) Bəzi ərəb, fars mənşəli sözlər isə öz dilinin leksik şəkilçisini qəbul edir, milli leksik şəkilçiləri qəbul etməmişdir: lazimi, daxili, naməlum.

3) Əksər ərəb, fars mənşəli sözlər isə Azərbaycan dilinin leksik şəkilçilərini qəbul edib, müxtəlif məzmunlu sözlər yaratmışdır: qüdrətli, təşviqatçı, qəhrəmanlıq və s. (Məmmədov, 1961: 77)

Muxtar Hüseynzadə ərəb-fars mənşəli sözləri dörd qismə ayırmışdır:

Birinci qrupa həm şəkilcə, həm də məzmunca tamamilə azərbaycanlaşmışsözlər aiddir ki, ümumxalq dilinin sözləri içərisində qaynayıb-qarışmışdır. Həqiqətən də, adam, kağız, zaman, nağıl, nahar, rahat, salam, hava, cavan, dənə, təmiz, xəmir, sətir, şəkil, şəhər və s. kimi sözlər

İkinci qrupa məzmunca tamamilə azərbaycanlaşmış, lakin şəkilcə dilimizin fonetik qanunlarına uygunlasmamış sözlər daxildir. Belə sözlər milli sözlərimizlə elə qaynayıb-qarışmışdır ki, yalnız şəkil cəhətdən ərəb-fars mənşəli olduğunu müəyyən etmək olar: şagird, katib, məktub, aciz, əla, insan, müharibə, müqayisə və s.

Üçüncü qrupa şəkilcə Azərbaycan dilinə uyğun gələn, məzmunca tamamilə azərbaycanlaşmış sözlər aiddir. Bu qrupa daxil olan sözlər həm ərəb, fars mənşəli, həm də milli şəkilçilərimizi qəbul edirlər: ədəb, ədəbli, biədəb, şöhrət, şöhrətli, şöhrətpərəst.

Dördüncü qrupa daxil olan sözlər ümumxalq danışıq dilində deyil, yalnız ədəbi dildə işlənmiş, məzmunca azərbaycanlaşmış, formaca Azərbaycan dilinin fonetik qanunlarına uyğunlaşmayan sözlər aiddir. Belə sözlər mətbuat vasitəsilə geniş xalq kütlələrinə yayılmışdır: irtica, istehkam, imtina, intişar, təzminat, təşəxxüs və s. (Hüseynzadə, 1963: 8-10)

N.M.Xudiyev " Ərəb və fars mənşəli sözlərdən Azərbaycan dili şəkilçiləri vasitəsilə söz yaradılması" məqaləsində ərəb və fars mənşəli sözlərin milli sözlərimizlə qaynayıb-qarışmasını dil faktları ilə sübut edir. Azərbaycan dilinin məhsuldar şəkilçiləri ilə ərəb-fars mənşəli sözlərin birləşməsindən yeni sözlər yaranmışdır. –çı^4 şəkilçisinin iştirakı ilə Azərbaycan dilinə, xüsusilə sovet dövründə ictimai istehsal sahələri ilə əlaqədar məna bildirən təsərrüfatçı, zərbəçi, tədarükçü və s. kimi sözlər daxil edilmişdir, bu şəkilçinin iştirakı ilə ərəb-fars mənşəli sözlərdən sosializm ictimai quruluşuna dair ictimai və inzibati

vəzifə mənası bildirən yeni sözlər əmələ gəlməsini qanunçu, nəzarətçi, təşkilatçı kimi sözlərdə müşahidə etmək olar. Tərbiyəçi, təbliğatçı, mühazirəçi, inqilabçı kimi sözlər də bu məhsuldar şəkilçi vasitəsilə formalaşıb. Ərəb-fars mənşəli sözlər əsasında sosializm ictimai quruluşu ilə bağlı olaraq israfçılıq, təsərrüfatçılıq, qənaətçilik kimi sözlər yaradılmışdır. Sovet dövrünə qədər ki Azərbaycan ədəbi dilində, habelə sovet dövrü ədəbi dilinin ilk mərhələsində ərəb-fars mənşəli bigünah, bivəfa, bihünər tipli sözlərin işlədilməsi səciyyəvi idi, sonrakı dövrdə isə -sız[4] şəkilçisi alınma sözlərdəki -bi ön şəkilçisini əvəz etmişdir, həmin əvəzolunmalar tezliklə lüğətə daxil olmuşdur. (Hacıyev, 1988: 59-64)

Ə.Z.Abdullayev "Alınma sözlərin orfoepiyası" məqaləsində alınmaların dilimizə qəbulu zamanı hansı fonetik xüsusiyyətləri qəbul etməsi, alınmaların fonetik cəhətdən dəyişib-dəyişməməsi məsələlərinə toxunur. Dilimizdə bir sıra rus və Avropa mənşəli sözlər vardır ki, istər ahəng qanunu, istərsə də digər fonetik-qrammatik hadisələr həmin sözlərə təsir etməmişdir, öz ilkin variantını qoruyub saxlamışdır. Admiral, adres, akademiya, arxiv, atom kimi sözləri bele sözlər cərgəsinə aid etmək olar. Dilimizə daxil olmuş rus və Avropa mənşəli sözlərin əksəriyyəti müxtəlif fonetik, orfoqrafik, hətta semantik dəyişikliyə uğramışdır. (Əliyev, 1985: 15-24)

Rus və Avropa mənşəli sözlər dilimizə daxil edildiyi zaman onlarda səsdəyişmələri özünü göstərir. Bu səsdəyişmələrinin bir səbəbi rus və Avropa dillərində olan bəzi səslərin Azərbaycan dilində olmamasıdır. Başqa saitlərə nisbətən "o" saiti daha çox dəyişməyə məruz qalmışdır. Məsələn, panoram-panaram, avtopark -avtapark, proyekt-prayekt, monoloq -manaloq və s. Həmçinin samit dəyişmələri də bir qisim sözlərdə özünü göstərmişdir. Məsələn "г" səsi Azərbaycan dilində "g" səsi ilə əvəz edilmişdir: генерал – general, геолог – geoloq, гитара- gitara, гинеколог-genekoloq, "г" səsi Azərbaycan dilində "h" səsi ilə əvəz edilmişdir:гармония- harmoniya, -hektar,гимн-himn, гибрид-hibrid.Dilimizə keçmiş rus, Avropa mənşəli sözlərdə səs düzümü hadisəsinə daha çox təsadüf edilmişdir: drama-dram, aksiyoma-aksiom, abbreviatura-abreviyatur, opponent-apanent və s. Alınma sözlərin tələffüzü zamanı səsartımı hadisəsinə də rast gəlinir: dialekt -diyalekt, patriot -patriyot, kalsium – kalsiyum, neon-neyon, realizm – reyalizm, ateist-ateyist.(Əliyev, 1985: 15-24)

Abdulla Qarayev "Müasir Azərbaycan dilində Avropa mənşəli leksik alınmalar" kitabında Avropa mənşəli alınmaların qəbulu, mənimsənilməsi, dilimizin qanunlarına uyğunlaşması, təsnifi kimi problemlərdən bəhs etmişdir. Dilimizdə Avropa mənşəli alınmalar bu hallarda işlənmişdir:

1) Termin kimi işlənən alınma sözlər olmuşdur: tanges, kotanges, novella, kalka.
2) Coğrafi adları vermək üçün müraciət olunmuşdur:La-Manş, Temza.
3) Tərcümə ədəbiyyatlarında tərcüməyə gəlməyən sözlər şəklində dilə daxil olmuşdur:biznesmen, turist, servis.
4) Siyasi məzmunu vermək üçün istifadə edilmişdir:separat, neofaşist, neokolonializm.
5) Milli koloriti vermək üçün işlənmişdir: dollar, kovboy, reyxstaq və s. (Qarayev,1989: 73)

Abdulla Qarayev Avropa mənşəli sözləri məzmununa görə də qruplaşdırmışdır:

1) Geyim adları bildirənlər: qalstuk, cemper, sabo, makentoş, qalifey.
2) Yemək adları bildirənlər:pudinq, kotlet, omlet, buterbrod, şokalad, keks.
3) Yaşayış yeri bildirənlər:kotec, villa.
4) Musiqi və rəqs adları bildirənlər:tanqo, reqston, cazz.
5) Çalgı aləti adı bildirənlər:fileyta, fortepiano, mandarina, gitara.
6) Ümumi olaraq incəsənətlə bağlı olan: opera, libretto, balerina.
7) Məşğuliyyət forması:biznes, tred-yunion.
8) Müraciət bildirənlər:ser, senyor, centilmen, leydi.
9) Vəzifə adları bildirənlər:prezident, lider, kansiler.
10) İçki adları: fanta, pepsi, kola, konyak.
11) Pul adları: dollar, funt, sterlinq, peni, frank.
12) İdmana aid olanlar:karate, cdo, voterbol, pinq-ponq. (Qarayev, 1989: 74)

Alınma sözlərin dildə işlənmə dərəcəsi, səviyyəsi eyni deyildir. Bu baxımdan Türkan Əfəndiyeva alınmaları bir neçə qrupa ayırmışdır:

1) Ümumişlək sözlər və istilahlar
2) Beynəlmiləl terminlər
3) Eqzotik sözlər
4) Varvarizmlər

5) Arxaik alınmalar

Alınma sözlərin bu qrupları arasında müəyyən əlaqələr olmuşdur. Məsələn, vaxtilə M.F.Axundovun, N. Vəzirovun, C. Məmmədquluzadənin əsərlərində varvarizm olmuşaktyor, universitet, konsul,deputat, poçt, parlament kimi sözlər bu dövrdə artıq ümumişləklik hüququ qazanmışdır.

Yalnız ümumi isimlərdə deyil, xüsusi isimlərdə də başqa dillərin təsiri duyulur. Səlim Cəfərov qeyd edir ki, dilimizdə şəxs adlarının əksəriyyəti ərəb-fars mənşəlidir: Süleyman, Əli, Məhəmməd, Mustafa, Xəlil, Cəbrayıl, Səməd, Ayşə, Əhməd, Xuraman, Rahim və s. Bu adlar əsasən islam dininin təbliği ilə bağlı olaraq dilimizə daxil olmuşdur.

Tofiq Hacıyev "Alınma söz və internasionalizm" adlı məqaləsində beynəlmiləl sözlərin alınma sözlər başlığı altında öyrənilməsinə qarşı çıxmışdır: "Dilçilikdə internasionalizmlərin alınma sözlər içərisində öyrənilməsi meyli vardı. Bu meyl ümumi dilçilikdə aradan qalxsa da, Azərbaycan dilçiliyində beynəlmiləl sözlər yenə də, alınmalar başlığı altında öyrənilir." (Həsənov, 1989: 74-75)

Nəticə

Alınmaların vətəndaşlıq hüququ qazanması üçün bir sıra cəhətləri nəzərə alınmalıdır:

1) Alınma sözlər Azərbaycan dilinin müəyyən fonetik və qrammatik qanunlarını qəbul etməlidir.
2) Alınma sözlər Azərbaycan dilinin ən azı iki üslubunda işlənməlidir.
3) Alınma söz semantik cəhətdən müstəqil olmalıdır.
4) Alınma söz termindirsə, elmin bu və digər sahəsində müntəzəm şəkildə işlənməlidir.

Dilimizdə milli mənşəli sözlərlə dublet olan, sinonimlik təşkil edən alınmalar dildən mümkün olduğu qədərilə çıxarılmalıdır. Belə olduqda milli mənşəli sözlərin istifadəsinə üstünlük verilməlidir. Dildə lüzumsuz söz artımının qarşısı alınmalıdır, dilə hər alınma sözü qəbul etmək olmaz.

Ədəbiyyat

1. Budaqova, Z.İ. (1963), Dilçilik məcmuəsi: Nizami adına Ədəbiyyat və Dil İnstitutunun əsərləri. XVII cild, Bakı: Azərb. SSR EA.
2. Budaqova, Z.İ. Ələkbərova, A.Q (1978), Müasir Azərbaycan dili: 3 cilddə. I cild, Bakı: Elm.
3. Cəfərov, S. (1982), Müasir Azərbaycan dili: leksika, Bakı: Maarif.
4. Dəmirçizadə, Ə. (1962), Azərbaycan dilinin üslubiyyatı, Bakı: Azərtədrisnəşr.
5. Əfəndiyeva, T. (1980), Azərbaycan dilinin leksik üslubiyyatı, Bakı: Maarif.
6. Əliyev, K.Y. Vəliyev, K.N. Bağırov, Ə.A. Həsənov, Q.M. (1985), Nitq mədəniyyəti məsələləri: elmi əsərlərin tematik məcmuəsi, Bakı: ADU.
7. Hacıyev, T.İ., Əzizov, E.İ., Vəliyeva, G.Q. (1988), Azərbaycan dilinin tarixi leksikasına dair tədqiqlər: elmi əsərlərin tematik məcmuəsi, Bakı: Azərbaycan Dövlət Universiteti.
8. Həsənov, H.Ə Əliyev, K.Y. Əhmədov, T.M. (1989), Azərbaycan dili leksikasının məsələləri: Elmi əsərlərin mövzu məcmuəsi, Bakı: Azərbaycan Universiteti.
9. Hüseynzadə, M. (1963), Müasir Azərbaycan dili: fonetika, morfologiya, Bakı: Azərtədrisnəşr.
10. Məmmədov, N. (1961), Dilçiliyin əsasları, Bakı: Azərtədrisnəşr.
11. Qarayev, A. (1989), Müasir Azərbaycan dilində Avropa mənşəli leksik alınmalar, Bakı: Azərbaycan Universiteti.
12. Qurbanov, A.M. (1967), Müasir Azərbaycan ədəbi dili, Bakı: Maarif.
13. Qurbanov, A.M. (1985), Seyidov Y.M. Müasir Azərbaycan ədəbi dili, Bakı: Maarif.
14. Rüstəmov, R. (1953), Ədəbiyyat və Dil İnstitutunun əsərləri/ Azərb. SSR Elmlər Akademiyası, Nizami ad. Ədəbiyyat və Dil İn-tu. V cild, Bakı: Azərb. SSR EA.

Rəyçi: f.ü.f.d. dos. Cavanşir Muradov

Göndərilib: 23.04.2022 Qəbul edilib: 20.05.2022

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/79/64-71

Fərid Azər oğlu Rüstəmli
Bakı Mühəndislər Universiteti
magistrant
frrustamli99@gmail.com

BƏLƏDİYYƏ FƏALİYYƏTİNİN FORMALAŞMASI

Xülasə

Demokratik dövlətin əsas vəzifəsi vətəndaşların hüquq və azadlıqlarının həyata keçirilməsi üçün əlverişli şərait yaratmaqdır. Eyni zamanda, rasional dövlət quruluşu məsələsi bu vəzifənin ən səmərəli şəkildə həll olunacağı belə bir güc və nəzarət sisteminin yaradılmasına qədər azaldılır. Obyektiv olaraq elə problemlər var ki, onları ancaq ölkə səviyyəsində mərkəzləşdirilmiş vəsait və resurslar cəlb etməklə həll etmək olar. Belə problemlərə tamhüquqlu yerli özünüidarənin formalaşdırılması, vahid qanunvericilik bazasının yaradılması, hüquq-mühafizə sahəsində dövlət siyasətinin işlənib hazırlanması və həyata keçirilməsi, vətəndaşların əsas hüquq və azadlıqlarının konstitusiya ilə tanınması və təminatlarının təmin edilməsi, və s-dir.

Bununla belə, sadalanan bir çox vəzifələrin həyata keçirilməsi, əhalinin müəyyən həyat səviyyəsinin təmin edilməsi ümumən dövlətdə deyil, əhalinin kompakt yaşadığı konkret ərazi birləşmələrində - bələdiyyələrdə həyata keçirilir. Məhz burada, ilk növbədə, vətəndaşların dövlət tərəfindən təmin edilmiş hüquq və azadlıqlarından istifadə etmələri, rahat yaşamaları üçün şərait yaradılmalıdır.

Açar sözlər: *bələdiyyə, hüquq, qanun, demokratiya, konstitusiya*

Farid Azar Rustamli

Formation of municipal activity

Abstract

The main task of a democratic state is to create favorable conditions for the realization of the rights and freedoms of citizens. At the same time, the question of a rational state structure is reduced to the creation of such a system of power and control in which this task can be solved most effectively. Objectively, there are problems that can be solved only by attracting centralized funds and resources at the national level. Such problems include the formation of full-fledged local self-government, the creation of a unified legislative framework, the development and implementation of state policy in the field of law enforcement, the constitutional recognition and guarantee of fundamental rights and freedoms of citizens, and so on.

However, the implementation of many of these tasks, ensuring a certain standard of living of the population is carried out not in the state as a whole, but in specific territorial units where the population is compact - municipalities. It is here, first of all, that conditions must be created for citizens to enjoy the rights and freedoms guaranteed by the state and live comfortably.

Key words: *municipality, law, policy, constitutional*

Giriş

Demokratik idarəetmə siteminin bir qolu kimi bələdiyyələrin də fəaliyyətinin təşkilinin hüquqi əsasları Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında müəyyən edilmişdir. Belə ki, Konstitusiyamızın 142-ci maddəsinin I hissəsinə əsasən ölkəmizdə yerli özünüidarəni bələdiyyələr həyata keçirir. Bələdiyyələr yerli özünüidarəetmə orqanı olmaqla mahiyyət etibarı ilə yerli əhaliyə ən yaxın idarəetmə formasıdır. Bu baxımdan da, bələdiyyələrin işinin şəffaf təşkil edilməsi, yerli əhalinin onların fəaliyyəti ilə yaxından tanış olması üçün şəraitin yaradılması yerli özünüidarəetmənin mahiyyətindən irəli gələn ən vacib tələblərdir və buna əməl edilmədən yerli özünüidarəetməni təsəvvür etmək mümkün deyildir.

Hər bir fəaliyyətin normativ əsasları olduğu kimi, bələdiyyə orqanlarının da fəaliyyətinin normativ əsasları mövcuddur. Bu orqanların fəaliyyətini nizama salan normativ-hüquqi aktlar aşağıdakılardan ibarətdir: Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası; - “Bələdiyyələrin statusu haqqında” Azərbaycan

Respublikasının Qanunu; - Azərbaycan Respublikasının Seçki Məcəlləsi; - "Bələdiyyələrin əraziləri və torpaqları haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu; - "Bələdiyyənin nümunəvi nizamnaməsinin təsdiq edilməsi haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu; - "Yerli rəy sorğusu haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu; - "Bələdiyyə qulluğu haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu; - "Bələdiyyə mülkiyyətinə əmlakın verilməsi haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu; – "Bələdiyyələrin maliyyəsinin əsasları haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu; – "Bələdiyyələrin daimi və başqa komissiyaları haqqında Əsasnamənin təsdiq edilməsi barədə" Azərbaycan Respublikasının Qanunu; – "Bələdiyyə üzvünün statusu haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu; – "Yerli vergilər və ödənişlər haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Azərbaycan Respublikasında bələdiyyə orqanlarının fəaliyyətinin hüquqi əsaslarından ən mühüm yeri Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası tutur. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 13-cü maddəsi Azərbaycan Respublikasında mülkiyyət növlərindən biri kimi bələdiyyə mülkiyyətinin mövcud olmasını təsbit edir.Həmçinin yerli özünüidarəetmə orqanlarına dövlət dəstəyi kimi hər il dövlət büdcəsindən dotasiyaların ayrılması bələdiyyələrin maliyyə vəziyyətini yaxşılaşdırmaqla yerli büdcə kəsirlərinin örtülməsində müsbət rol oynayır. Bununla yanaşı ilk dəfə olaraq 2019-cu ilin dövlət büdcəsindən bələdiyyələrə 1 milyon manat subvensiya ayrılması dövlətin yerli özünüidarəetmə orqanlarına diqqətinin daha bir təzahürüdür.

Azərbaycan Respublikasının müstəqilliyinin möhkəmləndirilməsi istiqamətində yerli özünü idarəetmənin və bu fonda bələdiyyələrin düzgün ve qərəzsiz fəaliyyət göstərməsi zəruri amildir. Dövlət, müəyyən sahələrdə qərar tutduğu səlahiyyətlərini, yerli vətəndaşlara ən yaxın hakimiyyət orqanı vasitəsi ilə reallaşdırmalıdır. Bu sahədə Azərbaycan Respublikasının müstəqilliyə addım atdığı illər və sonrasında qanunverici və icraedici orqanların birgə fəaliyyəti və Ümum Milli Lider Heydər Əliyevin böyük səyi ilə yerli özünü idarəetmədə təməl məsələlər öz həllini tapsa və seçkili bələdiyyə orqanları bərqərar olsada sözü gedən bələdiyyələrlə bağlı bir sıra qanunlar, bu qanunlara dəyişikliklər və əlavələr 2003-cu ildən daha səciyyəvi hal almışdır. Məhz 2003-cu ildə bələdiyyələr haqqında ilk qəbul edilmiş qanun, bələdiyyələrin fəaliyyətinə inzibati nəzarət haqqında olmuş və nüfuz baxımından təyinatla yerlərdə sabitlənmiş icra orqanlarını seçkili yerli özünü idarəetmə qurumu olan bələdiyyələrdən üstün bərqərar etmişdir.

Bir çox dövlətlərdə yerli özünü idarəetmə orqanlarının vergilərlə formalaşan gəlir bazası torpaq və əmlak vergilərindən daxilolmalarla kifayətlənmir.Belə dövlətlərdə yerli özünü idarəetmə orqanlarına daha məhsuldar və elastik gəlir mənbələrindən istifadə etmək imkanı verilir.Belə gəlir mənbəyinə ən gözəl nümunə əlavə dəyər vergisidir. Məsələn Özbəkistanda ƏDV-nin toplanmasəna görə məsuliyyəti vilayət vergi orqanları daşıyır. Bu vergi daxilolmalarından gələn gəlir (14 regiondan 8-də) həmçinin yerli hakimiyyət orqanlarında qalır. Mərkəzi hakimiyyət isə vergi ödəmə bazasını və vergi dərəcələrini müəyyən edir. Yerli özünüidarəetmə orqanlarına hər bir şəxs və bütövlükdə bələdiyyə əhalisi üçün normal yaşayış şəraitini təmin etmək, o cümlədən ictimai asayişin təmin edilməsi sahəsini təmin etmək üçün geniş spektrli məsələlər qoyulur. Qanunverici heç bir yerli əhəmiyyətli məsələni əhəmiyyət dərəcəsinə görə ayırmır. Lakin heç bir şübhə yoxdur ki, ən mühümləri sırasında asayişin qorunmasının təmin edilməsi məsələlərini qeyd etmək olar.

Azərbaycan Respublikasında yerli idarəetmə sisteminin möhkəmlənməsi dualistik nəzəriyyə yolu ilə getdi: yerli özünüidarəetmənin və bələdiyyələrin - yerli özünüidarənin nümayəndəli orqanlarının mövcudluğu təsbit edildi. Azərbaycan Respublikasının seçdiyi model yerli özünüidarənin yerli dövlət hakimiyyətinin xüsusi forması kimi başa düşülməsinə əsaslanır. Nə yerli icra hakimiyyəti orqanlarının, nə də özünüidarə orqanlarının bir-birinə münasibətdə heç bir səlahiyyəti yoxdur, onların səlahiyyətləri üst-üstə düşmür və üst-üstə düşmür. Yerli özünüidarə orqanlarının səlahiyyəti dövlət hakimiyyəti deyil, yerli icra hakimiyyətinin başçıları isə öz səlahiyyətlərini bilavasitə Azərbaycan Respublikasının Prezidentindən alaraq dövlət hakimiyyətini həyata keçirirlər.

Buna görə də Azərbaycan dövlətçiliyinin konstitusiya modelinin təsdiqinin indiki mərhələsində qanunun və qanunun qorunmasının təmin edilməsi, hüquq və qanuni hüquqların müdafiəsi sahəsində dövlət hakimiyyəti və yerli özünüidarəetmə orqanlarının təşkili və qarşılıqlı fəaliyyəti problemi. formalaşmaqda olan idarəetmə sistemi hələ də bütün imkanlardan istifadə etmədiyi üçün vətəndaşların

maraqları xüsusi aktuallıq kəsb edir. Asayişin təmin edilməsi problemlərinin həlli üçün yerli özünüidarəetmə orqanları (bələdiyyələr) tərəfindən böyük ehtiyatlar saxlanılır.

Azərbaycanda xüsusi bələdiyyə hüquq-mühafizə orqanlarının yaradılması müxtəlif problemlərin, ilk növbədə nəzəri problemlərin kompleksinin həllini tələb edir. Bələdiyyə hüquq-mühafizə orqanlarının statusunun müəyyən edilməsi, onların təşkili və fəaliyyətinin hüquqi əsaslarının formalaşdırılması, hüquq mühafizəsi sahəsində dövlət orqanlarının səlahiyyətlərinin bələdiyyə orqanlarına verilməsi mexanizminin və qanunvericiliyə uyğun olaraq qanunvericiliyə uyğun fəaliyyət mexanizminin işlənib hazırlanması üçün dərin elmi təhlilə ehtiyac var.

Yerli idarəetmənin özünüidarəetmə prinsipləri üzrə islahatlarından danışarkən qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan Respublikasında dövlət səviyyəsində mənalı islahatların bütün sadalanan sahələrini müəyyən edən normativ sənədlər yoxdur Azərbaycan Konstitusiyalarının müvafiq maddələri, ən yaxşı halda, bir növ yekun məqsəd, dövlət orqanlarının niyyətlərinin və əhalinin bu sahədə hüquqlarının bəyanı kimi qiymətləndirilə bilər.

Yerli özünüidarəetmə maliyyəsi isə çox geniş anlayışdır və buraya YÖİ-nin bütün iqtisadi potensialları, maliyyəsi və fəaliyyəti daxildir. Ayrı-ayrı elmi nəzəriyyələrdən yaranan yanaşmalara görə YÖİ maliyyəsi fərqli şəkildə xarakterizə edilir. Belə ki, A.M.Babiç və L.X.Pavlova görə dövlət və YÖİ 15 orqanlarının maliyyəsi pul dövriyyəsində mərkəzləşmiş maliyyə fondlarının yaranması, bölgüsü və istifadəsi üzrə münasibətlərin məcmusunu təşkil edir. Həmçinin V.Romanovski qeyd edirdi ki, həm dövlət, həm də YÖİ orqanlarının maliyyəsi dövlətin funksiyalarını reallaşdırılması üçün zəruri olan maliyyə ehtiyyatlarının yaranması və istifadəsi üzrə pul münasibətləri sistemini təşkil edir.

Azərbaycan Respublikasında aparılan konstitusiya islahatları tədqiq olunan dövlətlərin dövlət quruculuğu sahəsində əvvəllər mövcud olan prioritetləri əsaslı şəkildə dəyişdirmişdir. Bu, həm də bu və ya digər dərəcədə keçid dövrünün çətinliklərini yaşayan dövlət hakimiyyəti və yerli özünüidarəetmə orqanları sisteminin formalaşmasının əsas istiqamətlərinə də təsir etdi, bu da obyektiv surətdə sosial müdafiənin optimal yollarının axtarışı ilə müşayiət olundu. rus və Azərbaycan cəmiyyətinin demokratik yeniləşməsi.

Yerli özünüidarə orqanlarının seçkiləri prosesinin başa çatması ilə bu ölkələrin siyasi həyatında təbii olaraq iqtisadi, deməli, siyasi maraqların daşıyıcılarının yeni qrupu - yerli siyasətçilər, məmurlar və yerli özünüidarə orqanlarının əməkdaşları meydana çıxdı.

Bu baxımdan, qanunun və qaydanın mühafizəsinin təmin edilməsi sahəsində yerli özünüidarəetmə orqanlarının təşkili və dövlət orqanları ilə qarşılıqlı əlaqəsi problemlərinin dəyişdirilmiş şəraiti səciyyələndirən elmi əsərlərdə hələ də kifayət qədər tam əksini tapmaması tamamilə başa düşüləndir.

Tədqiqat metodu. Dissertasiya işinin nəzəri-metodoloji əsasları, bu istiqamətdə təhlil edilən məsələlərin həlli, o cümlədən qarşıya qoyulan məqsədlərə nail olunması və digər məsələlərlə bağlı müxtəlif iqtisadçı və alimlərin fikirləri, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinin fərman və sərəncamları, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, qanunları, digər normativ hüquqi aktları təşkil edir.

Tədqiqat işinin müzakirəsi və onun nəticələri. Bələdiyyəyə müasir baxış bu hakimiyyətin mahiyyəti və mahiyyəti haqqında XIX əsr alimlərinin əsərlərində irəli sürülmüş nəzəri fikirlərə əsaslanır. Qeyd etmək lazımdır ki, bu fikirlər ciddi şəkildə fərqlənirdi. Bəzi mütəfəkkirlər yerli idarəetməni dövlətdən asılı olan və milli standartlara və mərkəzi hökumətin ümumi siyasətinə uyğun olaraq əhaliyə xidmət edən mərkəzləşdirilməmiş idarəetmə forması kimi görürlər. Digər alimlər icmanın bələdiyyə kimi konsepsiyasına sadiq qalaraq yerli özünüidarəetmə orqanlarının müstəqilliyini müdafiə edirlər. Bu müstəqillik öz təsdiqini bu qurumların xalqın bilavasitə iştirakı ilə formalaşmasında və ya onun azadlığında tapır. Azadlığı səciyyələndirən amil bələdiyyələrin şəxsi maliyyə (yerli büdcə və büdcədənkənar fondlar), maddi (bələdiyyə mülkiyyəti) və kadr (bələdiyyə işçiləri) resurslarına və hüquqi səlahiyyətlərinə (hüquqi şəxs kimi müqavilələr bağlamaq və məhkəməyə müraciət etmək) malik olmasıdır. Yerli özünüidarənin tarixi kökləri, demək olar ki, bütün dünya xalqlarını ümumi maraq doğuran məsələlərin həlli ənənəsinə söykənir. Bu gün dünyanın inkişaf etmiş ölkələrində mövcud bələdiyyə sistemləri öz mövcudluğunu əsasən 19-cu əsrdə aparılan bələdiyyə islahatlarına borcludur. Bu institutların formalaşması feodal cəmiyyətindən sənaye cəmiyyətinə keçid prosesi ilə sıx bağlı idi. Yeni yaranmaqda olan burjuaziyanın istehkamları orta əsrlərdə yerli məsələlərin həllində mərkəzi

hakimiyyətin müdaxiləsi və nəzarətindən müəyyən müstəqillik əldə etmiş şəhərlər tərəfindən formalaşdırılırdı. Həmin dövrdə yerli özünüidarə tacir gildiyaları (səmərəli əməkdaşlıq və təhlükələrdən qorunmaq üçün tacirlərin yaratdığı birliklər) və həmkarlar ittifaqları əsasında formalaşırdı. Bu qurumların rəhbərləri şəhər icmalarının ağaları (rəhbərləri) olduqları üçün inzibati, maliyyə və hətta məhkəmə işlərində söz sahibi olmağa çalışırdılar. Zaman keçdikcə dövlət hakimiyyətinin üstünlüyünün azalması şəhərlərə təsərrüfat işlərini idarə etməkdə müəyyən muxtariyyətlər verdi. Şəhərlər tədricən öz hüquqi statuslarını möhkəmləndirdilər və kommunal mülkiyyətə sərbəst sərəncam vermək hüququ əldə etdilər. XVIII əsr Fransa İnqilabı da bələdiyyə konsepsiyasının formalaşmasında müstəsna rol oynamış, iqtisadiyyat və dövlət haqqında liberal düşüncənin yayılmasına zəmin yaratmışdır (2, 51).

Liberalizm müdafiə funksiyasından başqa cəmiyyətin bütün sahələrinə dövlət müdaxiləsini məhdudlaşdırırdı. Bu yanaşma ilə yerli özünüidarələrin dövlətdən müstəqilliyi təbii qanun idi. Elə buna görə də elmi ədəbiyyatda bələdiyyə bəzən 19-cu əsrin liberal-demokratik dövlətinin məhsulu kimi ifadə edilir. Cəmiyyətdə liberal meyillərin yayılması elmi fikrin inkişafına mühüm təkan verdi. Məhz bu dövrdə yerli özünüidarənin formalaşması problemləri elmi ictimaiyyətin diqqət mərkəzində olmuşdur. Yerli özünüidarənin prinsipləri əsasında yerli özünüidarənin yaradılması ideyası ilk dəfə 1790-cı ildə fransız dövlət xadimi Ture tərəfindən Fransa parlamentində yerli özünüidarənin islahatları haqqında qanun layihəsində nəzəri sınaqdan keçirildi. Ture yerli özünüidarə funksiyalarını iki hissəyə böldü ki, onlar öz təbiətinə görə cəmiyyətin özü ilə bilavasitə bağlı olan və dövlət tərəfindən ona verilirdi. Sonralar bu anlayışlar bələdiyyə haqqında ayrıca nəzəriyyələr şəklində işlənib hazırlanmışdır.

Bələdiyyələr öz fəaliyyətlərini inkişafının əsas meyillərini, obyektiv qanunların tələblərini əks etdirən bir sıra prinsiplər əsasında həyata keçirirlər. Bələdiyyələrin fəaliyyətinin təşkilinin əsas prinsipləri bunlardır: (3, 11).

- yerli əhəmiyyətli məsələlərin həllində müstəqillik;
- bələdiyyələrin fəaliyyətində insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi;
- bələdiyyələrin demokratik təsisat kimi tanınması və onların toxunulmazlığına dövlət təminatı;
- bələdiyyə orqanlarının vəzifə və səlahiyyətlərinin maddi və maliyyə resurslarına uyğunluğu;
- qanunun aliliyi;
- fəaliyyətin şəffaflığı və ictimai rəyin nəzərə alınması;
- yerli və dövlət (milli) maraqların əlaqələndirilməsi.

Hazırda dünyanın bir sıra ölkələrində əhalisi 2000 nəfərdən (bəzi ölkələrdə 3000-5000 nəfər) çox olan ərazilərdə bələdiyyələr yaradılır. Bu gün istənilən ölkədə bələdiyyənin yaradılmasının qanuni yolu aşağıdakı prosedura əsaslanır.

Rayonda bələdiyyələrin yaradılması üçün qanuni həddi aşan sənədlə icra hakimiyyətinin demoqrafiya şöbəsi (prefekturalar, krallıqlar və s.) məsələ qaldırır və seçicilərin ən azı yarısı bu barədə ən yüksək vəzifəli şəxsə müraciət edir. bölgə. Bu məsələ ilə bağlı məlumat alan icra başçısı (prefekt, qubernator və digər bu kimi vəzifəli şəxslər) icra hakimiyyətinin iclasında bu məsələni müzakirə edir. Məclis təşkil olunan bələdiyyənin gəlirlərinin burada qarşıya qoyulan vəzifələrin öhdəsindən gəlməyə kifayət edib-etməməsi ilə bağlı öz rəyini bildirir. Məclisin qərarı icra başçısının rəyi ilə birlikdə Konstitusiya əsasında idarəetmə orqanına təqdim edilir. Dünyada bələdiyyə həm inzibati-ərazi vahidinin adı, həm də yerli idarəetmənin seçkili formasıdır: ABŞ-da, Böyük Britaniyada və bir sıra başqa ölkələrdə, məsələn, bələdiyyə yalnız şəhərdir və bir şəhərdən ibarətdir. kollegial və icra orqanı, seçkili ictimai abadlıq, səhiyyə, polis, xalq məktəbləri və s. suallara baxır. Ümumiyyətlə, bələdiyyələrin özünün xüsusi icra aparatı, bələdiyyə mülkiyyəti formasında maddi bazası, yerli vergiləri müəyyən etmək və toplamaq səlahiyyətləri, normativ-hüquqi aktlar qəbul edə bilər. Bəzi ölkələrdə yerli hökumətlər daha böyük səlahiyyətlərə malikdir. Bələdiyyə orqanlarının səlahiyyətləri adətən yerli özünüidarə haqqında xüsusi qanunlarla müəyyən edilir. ABŞ, Böyük Britaniya və digər ölkələrdə bələdiyyə səlahiyyətlərinin sərhədləri aydın şəkildə müəyyən edilmişdir. Bu səlahiyyətlər müvafiq dövlətin qanunvericiliyində tam əksini tapmışdır. Almaniyada bələdiyyə orqanlarının səlahiyyətləri fərqli şəkildə müəyyən edilir. Burada bələdiyyələr üçün qanunla qadağan olunmayan istənilən fəaliyyətə icazə verilir. Onlar yerli əhəmiyyətli bir çox məsələlərdə müstəqildirlər. Bələdiyyələrin səlahiyyətləri çox mürəkkəb hüquqi kateqoriyadır və onların fəaliyyət dairəsini, habelə bu orqanların hüquq və vəzifələrini əks etdirir. Başqa sözlə, bələdiyyə orqanlarının səlahiyyətləri yerli əhəmiyyətli məsələlərin müstəqil və sərbəst həllinin sərhədləridir ki, bu

dairədə bələdiyyələr fəaliyyət göstərirlər. Xarici dövlətlərin qanunvericiliyində bələdiyyənin səlahiyyətləri iki hissəyə bölünür:
- mütləq (məcburi) səlahiyyətlər;
- əlavə səlahiyyətlər.

Məcburi səlahiyyətlər dövlət əhəmiyyətli məsələlərin həlli ilə bağlı səlahiyyətlərdir. Bələdiyyələrin məcburi səlahiyyətlərinə su təchizatı, elektrik enerjisi təchizatı, yolların tikintisi və təmiri, yaşayış məntəqələrinin sanitariyası, küçələrin təmizlənməsi, xəstəxanaların, doğum evlərinin saxlanılması, doğumların, ölümün, nikahların rəsmi qeydiyyatı və s. daxildir. Bələdiyyələrin səlahiyyət dairəsi onlara yuxarı orqanlar tərəfindən verilmiş səlahiyyətlər hesabına genişləndirilə bilər. Bundan əlavə, dövlət səlahiyyətlərinin bələdiyyə orqanlarına verilməsi qanunvericilik əsasında həyata keçirilir. Bu səlahiyyətlər verilərkən onların həyata keçirilməsi üçün zəruri olan vəsait ayrılır və dövlət orqanları tərəfindən bu işlərin yerinə yetirilməsinə nəzarət həyata keçirilir.

Bələdiyyələrin fakultativ səlahiyyətləri bələdiyyə orqanları tərəfindən öz mülahizələri əsasında müəyyən edilir. Bu, əsasən, əhaliyə müxtəlif xidmətlərin göstərilməsi, ictimai parkların, kitabxanaların saxlanılması, şəhərin abadlaşdırılması, şəhər nəqliyyatının təşkili və s. daxildir. Yerli iqtisadiyyat və ictimai xidmətlər sahəsində bələdiyyənin tənzimləmə və tənzimləmə fəaliyyətinə mağazaların açılmasına, spirtli içkilərin satışına və müxtəlif peşələrə lisenziya verilməsi daxildir. Bundan əlavə, bələdiyyələrin səlahiyyətlərinə ticarət qaydalarının müəyyən edilməsi, yaşayış binalarının planlaşdırılması, yaşayış binalarının tikintisi, sənaye tikintisi, abadlıq-quruculuq işləri üçün torpaq sahələrinin ayrılması, ekoloji qanunvericiliyə riayət edilməsi daxildir. Bələdiyyələr öz səlahiyyətlərini bələdiyyə orqanları vasitəsilə həyata keçirirlər. Bu qurumların əsas xüsusiyyəti onların yerli əhəmiyyətli məsələlərin həllində seçkili və kifayət qədər müstəqil olmasıdır. Əksər ölkələrdə bələdiyyələr əsasən qərar qəbul edən və icraedici orqanlardan ibarətdir. Qərar qəbul edən orqan bələdiyyə məclisi (bələdiyyə şurası) və daimi və digər komissiyalardır (bələdiyyə şurası). Bələdiyyə məclisi bələdiyyənin ən böyük qərar qəbul edən orqanıdır və inkişaf etmiş ölkələrin hər birində bələdiyyə məclisi fərqli müddətə seçilir. Belə ki, ABŞ-da bələdiyyə şuralarının (şuralarının) səlahiyyət müddəti 2, 3 və ya 4 il, İngiltərədə 4 il, İtaliyada 5 il, Fransada 6 il, Almaniyada 4 və ya 5 il, Azərbaycanda isə 5 il. Yuxarıda göstərilən ölkələrin bələdiyyələrinin öz üzvlərinin sayı var: məsələn, ABŞ-da seçilmiş üzvlərin sayı 5-dən 22-yə qədər, Fransada 9-dan 69-a qədərdir (Parisdə 163, Marseldə 101), İtaliyada 15 - 15-dən 80-ə, Yaponiyada 12-dən 100-ə qədər (Tokioda 120-yə qədər), Azərbaycanda 5-dən 19-a qədər (Azərbaycan Respublikası Hesablama Palatasının fəaliyyəti haqqında qanunvericilik aktları. Bakı, 2009). Bələdiyyə məclisinin əsas iş forması iclas şəklində iclasların keçirilməsidir; məsələn, Fransa və Yaponiyada bələdiyyə şuraları ildə dörd dəfə, Böyük Britaniyada - rübdə bir dəfə, ABŞ-da - ayda bir dəfə və ya həftədə bir neçə müntəzəm iclaslar keçirir (1, 74).

Azərbaycanda bələdiyyə məclisləri ayda bir dəfədən az olmayaraq mer tərəfindən çağırılır. Bələdiyyədə əlamətdar və gözlənilməz hadisələr baş verdikdə, növbədənkənar iclaslar çağırılır. Bələdiyyə məclislərinin növbədənkənar iclaslarının çağırılması, bir qayda olaraq, bələdiyyə başçısının yazılı müraciəti, iştirakçıların (1/5, 1/3 və daha çox) təşəbbüsü ilə və ya icra hakiminin (icra hakiminin) təşəbbüsü ilə həyata keçirilir. prefekt, qubernator və digər oxşar vəzifəli şəxslər). ilə mümkündür. Bələdiyyə məclisinin həyata keçirdiyi vəzifə və səlahiyyətlər əsasən aşağıdakılardır: yerli büdcələrin qəbulu; yerli ödənişlərin və vergilərin müəyyən edilməsi; bələdiyyə mülkiyyətinə sahiblik, ondan istifadə və bu barədə qərarların verilməsi, bələdiyyə sədrinin və onun müavinlərinin, daimi və müvəqqəti komissiyaların seçilməsi, sosial inkişaf və sosial müdafiə üzrə yerli proqramların qəbulu və s. bələdiyyə məclisləri daimi və ya müvəqqəti komissiyalar və komitələr yaradırlar. Bələdiyyənin daimi və müvəqqəti komissiyaları bələdiyyə məclisi tərəfindən onun nümayəndələri və bələdiyyənin şöbə müdirləri arasından seçilən üzvlərdən ibarətdir. Təyinat komissiyalarında fəaliyyət göstərən rayon rəhbərləri çoxluq təşkil edir. Bələdiyyə məclisinin deputatlarının sayı təyinatla daxil olanların sayının 50 faizindən çox ola bilməz. Bələdiyyənin daimi və müvəqqəti komissiyaları qərar qəbul edən orqan kimi 2 funksiyanı yerinə yetirir. Birinci vəzifə komissiyaların vəzifələrinə bilavasitə aid olan vəzifələrin qanuni şəkildə yerinə yetirilməsidir. İkinci funksiya iclaslar arasında yerli iclasın vəzifələrini yerinə yetirməkdir. Bələdiyyənin daimi və müvəqqəti komissiyaları bələdiyyə sədrinin rəhbərlik etdiyi baş

katibdən, tikinti, iqtisadiyyat, hüquq, mühasibat uçotu, işgüzar və kadr işlərini həyata keçirən şöbə müdirlərindən ibarətdir.

Bələdiyyə idarəetməsi münasibətləri öz xarakterinə görə bir sıra hissələrə bölünür: şəxslərarası; sistemlərarası; qarışıq. Bələdiyyə prosesində şəxslərarası münasibət iqtisadi, politik, sosial, psixoloji və digər faktorlar əsasında fəaliyyət göstərir.Şəxslərarası münasibət kollektiv, 12 müxtəlif sosial qruplar arasında yaranır. Eyni zamanda rəhbərlərin və icraçıların arasında olan fərdi münasibətləri bu prosesə daxil edə bilərik. Bələdiyyə idarəetməsin sistemlərarası münasibətlərinin yaranması ərazi daxilində sosial iqtisadi cəhətdən konkret bir işin görülməsindən ibarətdir. Bələdiyyə idarəetməsində sistemlərarası münasibələr ayrı-ayrı şəxsiyyətlər və ya onların qrupları nəzərə alınmır, bütöv sistemlər və onların alt sistemləri ilə fəaliyyət göstərir. Sistemlərarası proses bələdiyyə ərazisində olan iqtisadi xidmətlərin və müəssisələr arasında münasibətlərə daxil olur. Sistemdaxili prosesdə münasibətlər arasında xüsusi yer tutur. Belə ki, sistemdaxili münasibətlər hər bir alt sistemin təşkil edilməsində mühüm rol oyanağı üçün ona sərbəst sistem kimi baxıla bilər. Qarışıq münasibətlər sistemi yerli hakimiyyət orqanlarının və vətəndaşlar arasında münasibət prosesini tənzimliyir.Yerli hakimiyyət orqanları ərazisi daxilində yaşayan əhalinin həyat səviyyəsinin yaxşılaşdırması mühüm vəzifələrindən biridir.

Bələdiyyələrin qarşısında duran əsas vəzifə Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası və qanunları ilə müəyyən edilmiş yerli əhəmiyyətli sosial-iqtisadi inkişaf məsələlərini həll etmək, bununla da əhalinin maddi-mədəni həyat səviyyəsini yüksəltməkdən ibarətdir. Bu baxımdan bələdiyyələrin qarşısında duran mühüm vəzifələrdən biri də onlara həvalə edilmiş ərazidə mövcud təbii, iqtisadi və intellektual potensialdan səmərəli istifadəyə nail olmaqdır. Aydındır ki, yaranan bu qurumların fəaliyyətində müəyyən çətinliklər var.

Aydınlaşdırmaq lazımdır ki, hüquq nəzəriyyəsində qanunun aliliyi ictimai münasibətləri tənzimləməyə, insanların və onların kollektivlərinin davranış çərçivəsini müəyyən etməyə yönəlmiş dövlət-hakimiyyət qaydasıdır. Digər sosial normalardan (adətlər, əxlaq normaları) fərqli olaraq hüquq normaları:

1) dövlət tərəfindən onun səlahiyyətli orqanlarının simasında müəyyən edilir;
2) xüsusi normativ hüquqi aktlarda tərtib edilir;
3) dövlət üçün məcburi xarakter daşıyır, yəni.

Pozulduğu halda dövlətin məcburi üsulları ilə təmin edilir. Hüquq normaları normativ aktlar adlanan rəsmi yazılı sənədlərdə müəyyən edilir. Qanun normativ aktın əsas növüdür. Bir qayda olaraq, hüquq norması qüvvəyə mindiyi andan fəaliyyətə başlayır. Qanunvericinin normativ aktların qüvvəyə minməsini və onların tətbiqini əlaqələndirdiyi hüquqi fakt qanunların rəsmi nəşridir. Belə ki, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına uyğun olaraq qanunlar rəsmi dərc edilməlidir. Dərc olunmamış qanunlar tətbiq edilmir. İnsanın və vətəndaşın hüquq, azadlıq və vəzifələrinə toxunan hər hansı normativ hüquqi aktlar ümumi məlumat üçün dərc edilmədikdə tətbiq edilə bilməz. Azərbaycan Konstitusiyasına əsasən, referendumda qəbul edilmiş aktların tətbiqi və icrası vətəndaşlar, qanunvericilik, icra və məhkəmə hakimiyyəti orqanları, hüquqi şəxslər və bələdiyyələr üçün yalnız dərc edildikdə məcburidir. Yalnız dərc edilmiş qanunların tətbiqi və icrası bütün vətəndaşlar, qanunvericilik, icra və məhkəmə hakimiyyəti orqanları, hüquqi şəxslər və bələdiyyələr üçün məcburidir. "Normativ hüquqi aktlar haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanununa uyğun olaraq, aktlar, referendumla qəbul edilmiş qanunlar, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanları istisna olmaqla, tərkibində dövlət sirri olan normativ hüquqi aktların dərci və tətbiqi qaydası. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin qərarları müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən müəyyən edilir.

Rəsmi qaydada dərc edilmiş normativ hüquqi aktlar qüvvəyə mindikdən sonra hər hansı orqan tərəfindən yerlərə göndərilməsindən asılı olmayaraq bütün dövlət orqanları və vəzifəli şəxslər tərəfindən tətbiq edilməli və icra edilməlidir. Normativ hüquqi akt qüvvəyə mindiyi gündən onu qəbul etmiş orqanın informasiya internet resursunda dərc edilməlidir. Azərbaycan Respublikasının qanunları, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərman və sərəncamları rəsmi nəşr sayılan "Azərbaycan" qəzetində və "Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Toplusu"nda dərc olunur. Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin qərarları "Azərbaycan" qəzetində dərc olunur. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin qərarları rəsmi nəşr sayılan "Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik

Toplusu"nda və "Respublika" qəzetində dərc edilir və zəruri hallarda onların dərhal və geniş yayılmasını təmin edir. yayılması, digər media tərəfindən dərc olunur. Azərbaycan Respublikasının mərkəzi icra hakimiyyəti orqanlarının normativ hüquqi aktları, yerli icra hakimiyyəti orqanlarının, Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının və Milli Televiziya və Radio Şurasının normativ xarakterli aktları müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən "Normativ aktlar bülleteni"ndə dərc edilir. rəsmi nəşr hesab edilən Azərbaycan Respublikası. Yerli özünüidarə orqanlarının normativ xarakterli aktları müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən rəsmi nəşr sayılan "Yerli özünüidarəetmə orqanlarının normativ xarakterli aktları bülleteni"ndə dərc edilir. Azərbaycan Respublikası Konstitusiya Məhkəməsinin dərc edilməsi nəzərdə tutulan qərar və qərardadları rəsmi nəşr sayılan "Azərbaycan" qəzetində və "Azərbaycan Respublikası Konstitusiya Məhkəməsinin Məlumatı"nda dərc olunur. Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Seçki Komissiyasının dərc edilməsi nəzərdə tutulan aktları rəsmi nəşr sayılan "Azərbaycan" qəzetində və rəsmi mətbuat orqanında dərc edilir. Məhkəmə-Hüquq Şurasının dərc edilməli olan qərarları müvafiq icra hakimiyyəti orqanının rəsmi nəşr sayılan mətbu nəşrində dərc edilir. "Azərbaycan" qəzeti Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi tərəfindən ildə 156 dəfə nəşr olunur. "Respublika" qəzeti Azərbaycan dilində ildə 312 dəfə (həftədə 6 dəfə) nəşr olunur. İctimai-siyasi qəzet respublikanın ictimai-siyasi, iqtisadi və mədəni həyatından bəhs edir. Azərbaycan hökumətinin normativ aktlarını dərc edirlər. Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin dövlət orqanı olan rəsmi qəzetdir. "Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik aktları toplusu" Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İcra Aparatının nəşriyyat və tərcümə şöbəsi tərəfindən Azərbaycan dilində nəşr olunur. 1997-ci ildən bəri ildə 12 buraxılış. "Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin Vedomosti" Parlamentin ildə 4 dəfə Azərbaycan dilində nəşr olunan nəşridir. "Azərbaycan Respublikası Konstitusiya Məhkəməsinin Məlumatı" Konstitusiya Məhkəməsi tərəfindən ildə 1-2 nömrə nəşr olunur. "Azərbaycan Respublikası Mərkəzi İcra Hakimiyyətinin Aktlar Bülleteni" 1997-ci ildən Azərbaycan dilində ildə 12 buraxılış tezliyi ilə nəşr olunur. Mərkəzi icra hakimiyyəti orqanlarının hüquqi ekspertizadan keçmiş və Ədliyyə Nazirliyində dövlət qeydiyyatına alınmış normativ xarakterli aktları bülletendə dərc olunur. "Normativ hüquqi aktlar haqqında" qanuna əsasən, normativ hüquqi aktlar, qanunla başqa hal nəzərdə tutulmayıbsa, yalnız dərc edildikdən sonra, dövlət qeydiyyatına alındıqdan sonra qüvvəyə minir. "Yerli özünüidarəetmə orqanlarının normativ aktları bülleteni" 2003-cü ildən nəşr olunur. Bülletendə bələdiyyələrin (yerli özünüidarəetmə orqanlarının) hüquqi ekspertizasından keçən və Ədliyyə Nazirliyində dövlət qeydiyyatına alınmış normativ aktları dərc olunur (4, 16).

Jurnalda həmçinin yerli özünüidarənin funksiyalarına dair məqalələr, nəzəri və praktiki nəşrlər (nəşrlər), metodiki vəsaitlər və hüquqi maarifləndirməyə xidmət edən digər sənədlər dərc olunur. Qanuni aktlar rəsmi nəşrlərlə yanaşı, digər mətbu nəşrlərdə də dərc oluna, o cümlədən televiziya və radio vasitəsilə ictimaiyyətə çatdırıla (yəni ictimailəşdirilə), dövlət orqanlarına, vəzifəli şəxslərə, müəssisələrə, idarələrə, təşkilatlara göndərilə, rabitə kanalları ilə ötürülə bilər, maşınla oxuna bilən formada paylanmışdır. Çoxları səhvən qanunların rəsmi nəşrlərdə dərc edildiyi andan qüvvəyə mindiyinə inanır. Qeyd edək ki, qanunun qüvvəyə minməsi o deməkdir ki, həmin andan hüquqi şəxslər (müəssisə, idarə, təşkilat), vəzifəli şəxslər və vətəndaşlar öz fəaliyyətlərində onu rəhbər tutmalıdırlar. AR Prezidentinin normativ xarakterli aktları, şəxsin və vətəndaşın hüquqlarını, azadlıqlarını və vəzifələrinə toxunan, federal icra hakimiyyəti orqanlarının, habelə təşkilatların hüquqi statusunu müəyyən edən AR Hökumətinin aktları qüvvəyə minir. ilk rəsmi dərc edildiyi gündən 7 gün sonra MR-in bütün ərazisində eyni vaxtda qüvvəyə minir. Qeyd etmək vacibdir ki, mülki, cinayət və digər hüquq sahələrində normativ hüquqi aktların fəaliyyəti üçün xüsusi qaydalar mövcuddur. Beləliklə, məsələn, cinayət-hüquqi münasibətlər üçün ümumi qayda var - əməlin cinayətkarlığı və cəzalılığı bu əməlin törədildiyi vaxt qüvvədə olan cinayət qanunu ilə müəyyən edilir. Cinayətin törədildiyi vaxt nəticələrinin baş vermə vaxtından asılı olmayaraq, ictimai təhlükəli hərəkətin (hərəkətsizliyin) törədildiyi vaxtdır. Bununla belə, bu hüquq münasibətləri qanunun geriyə qüvvəsi kimi anlayışla səciyyələnir ki, bu da cinayət qanununun əməlin cinayət tərkibini aradan qaldıran, cəzanı yüngülləşdirən və ya cinayəti törətmiş şəxsin vəziyyətini başqa yolla yaxşılaşdıran, geriyə qüvvəyə malik olmasını nəzərdə tutur. qüvvəyə minir, yəni belə qanun qüvvəyə minənədək müvafiq əməlləri törətmiş şəxslərə, o cümlədən cəza çəkən və ya cəza çəkmiş, lakin cinayət tərkibi olan şəxslərə şamil edilir. Hərəkətin cinayət tərkibini müəyyən edən, cəzanı artıran və ya şəxsin vəziyyətini başqa yolla pisləşdirən cinayət qanununun geriyə

qüvvəsi yoxdur. Əgər yeni cinayət qanunu şəxsin çəkdiyi əmələ görə cəzanı yüngülləşdirirsə, onda bu cəza yeni cinayət qanununda (CM MR) nəzərdə tutulmuş hədlər daxilində azaldılır. Bağlanmış müqavilədən yaranan mülki hüquq münasibətləri üçün aşağıdakı qayda tətbiq edilir: "Əgər müqavilə bağlandıqdan sonra müqavilə bağlanarkən qüvvədə olanlardan başqa tərəflər üçün məcburi olan qaydaları müəyyən edən qanun qəbul edilərsə, bağlanmış müqavilənin şərtləri, onun qüvvəsinin əvvəllər bağlanmış müqavilələrdən irəli gələn münasibətlərə şamil edildiyi qanunla müəyyən edildiyi hallar istisna olmaqla, qüvvədə qalır (5, 4).

Yuxarıda göstərilənlər bizə aşağıdakı mühüm nəticələr çıxarmağa imkan verir:

1) Qanunların nəşri qanunvericinin imperativ tələbidir.

2) Qanunların rəsmi dərci qanunvericinin normativ aktların qüvvəyə minməsini və onların tətbiqini əlaqələndirdiyi hüquqi faktdır.

3) Normativ aktın dərc edilməməsi onun seçimliliyinin, etibarsızlığının şərtidir.

Hüquq nəzəriyyəsində fakultativ, etibarsız aktlar etibarsız sayılır, bu isə onların icra olunmamasının qanuniliyi deməkdir. Normativ aktın dərci hüququ bilmək prezumpsiyası üçün hüquqi əsasdır. Qanunu bilmə prezumpsiyasının mahiyyəti ondan ibarətdir ki, qanun qanunla müəyyən edilmiş qaydada dərc edilibsə, heç kəs qanunu bilməməsinə görə bəraət qazana bilməz. Normativ akt dərc olunmazsa, qanunu bilmək prezumpsiyası üçün hüquqi əsas aradan qalxır. Beləliklə, qanunun biliyi prezumpsiyası ilə onun dərci arasında birbaşa əlaqənin olması barədə mühüm nəticə çıxarmaq olar. Dövlət qanunları və digər normativ hüquqi aktları dərc etməklə dövlət hakimiyyəti orqanlarına, yerli özünüidarəetmə orqanlarına, vəzifəli şəxslərə, vətəndaşlara onlarla tanış olmaq imkanı verməklə yanaşı, vətəndaşların bu imkandan istifadə etdiyini güman edir (ehtimal edir). Obyektiv olaraq hər bir vətəndaşın dərc edilmiş normativ aktla tanış olmaq imkanı var. Əgər bundan istifadə etməyibsə, deməli, bunun məsuliyyəti onun üzərinə düşür, bu da məsələnin subyektiv tərəfidir.

Ədəbiyyat

1. Həsənoğlu M. (2008), Azərbaycan Respublikasının yenidən qurulması və bələdiyyələin gücləndirilməsi", Bakı: Elm
2. Hüseynov, A. (2001), Bələdiyyə maliyyəsi və yerli büdcə prosesləri", Bakı, Araz yayınları.
3. İsgəndərova, A. (2011), Azərbaycan Respublikasında bələdiyyə mülkiyyətinin idarə edilməsinin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri", Bakı: Elm
4. İsmayılova, A. (2018), Azərbaycan bələdiyyə idarəçiliyində sosial-iqtisadi problemləri, Bakı: Elm.
5. Novruzov, N.A. (2017), Hüseynov X.Ə. Maliyyə (dərslik), Bakı, "Kooperasiya" nəşriyyatı
6. Velikov A.Q. (1928), Asnovi qorodkovo xozaystva, Moskva.
7. https://www.pa.edu.az/library/3/26/224_movzu13_yerli_ozunuidareetme_sistemi..pdf
8. https://meclis.gov.az/documents/hesabat/17.04.2020.pdf
9. https://justice.gov.az/categories/1038
10. http://static.bsu.az/w8/Xeberler%20Jurnali/sosial%202006%204/126-136.pdf
11. http://unec.edu.az/application/uploads/2019/10/Abbasov-smay-l-M-t-lib-o-lu-Yeni.pdf
12. https://cesd.az/new/wp-content/uploads/2017/11/CESD_Belediyyelere_Ictimai_Nezaret.pdf

Rəyçi: i.ü.f.d. Altay İsmayılov

Göndərilib: 13.04.2022 Qəbul edilib: 16.05.2022

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/79/72-76

Elvin Elçin oğlu Mirzəyev
Bakı Dövlət Universiteti
magistrant
elvin.mirzayev.1999@gmail.com

PUL-KREDİT SİYASƏTİNİN İNKİŞAFINDA BANKLARIN ROLU VƏ KREDİTLƏŞDİRMƏNİN İQTİSADİ MAHİYYƏTİ VƏ ELEKTRON BANKÇILIĞIN İNKİŞAFI

Xülasə

Təqdim olunan məqalə işi müasir dövrdə maliyyə bazarındakı bank sisteminin vəziyyətini, Mərkəzi Bankın pul-kredit siyasəti sahəsindəki vəziyyətini təsvir etmişdir. Burada Azərbaycan Respublikasının bank sistemi ardıcıl və düzgün şəkildə təhlil edilmiş və bu sahədə nəzəri və praktiki məsələlər nəzərə alınmaqla araşdırılmışdır. Həmçinin kreditləşdirmənin iqtisadi inkişaf üçün mahiyyəti aydın şəkildə şərh edilmişdir. Tədqiqatın məqsədi pul-kredit siyasətinin səmərəliliyini müəyyən etmək,bazar münasibətləri şəraitində pul-kredit siyasətini öyrənmək və makroiqtisadi məqsədlərə çatmaqda pul-kredit siyasətinin təsir gücündən istifadənin əsas yollarını göstərməkdən ibarətdir. Məlumdur ki,iqtisadiyyatın bütün sferaları elektronlaşır və xidmət sektorundan tutmuş dövlət müəssələrinə qədər əksər sahələr elektron istifadətə keçir. Bu səbəbdən,milli iqtisadiyyatın tərkib hissəsi olan bank sektorunun elektron sistemı keçidin sürətli inkişaf etdirilməsi və bu sahədə olan problemlərin aşkarlanıb aradan qaldırılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Məqalədə həmdə elektron bankçılığın inkişafı məsələləridə diqqət mərkəzində saxlanılaraq təhlil edilmişdir.

Açar sözlər: *kommersiya bankları, bank əməliyyatları, mərkəzi bank, kredit sistemi, pul-kredit siyasəti*

Elvin Elchin Mirzayev

The role of banks in the development of monetary policy and the economic nature of lending (Development of electronic banking)

Abstract

The presented article describes the current state of the banking system in the financial market, the situation of the Central Bank in the field of monetary policy. the essence is clearly explained. The aim of the study is to determine the effectiveness of monetary policy, to study monetary policy in market conditions and to show the main ways to use the influence of monetary policy to achieve macroeconomic goals. Therefore, the rapid development of the electronic system of the banking sector, which is an integral part of the national economy, and the identification and elimination of problems in this area are important. The article also focuses on the development of e-banking.

Key words: *banking, banking operations, central bank, credit system, monetary policy*

Giriş

Pul siyasəti dövlətin iqtisadi siyasətinin mühüm tərkib hissələrindən biridir. Pul siyasəti dedikdə ölkənin maliyyə orqanları tərəfindən onların gündəlik məqsədlərə çatmaq üçün həyata keçirdikləri tədbirlər kompleksi nəzərdə tutulur. Bu siyasət iqtisadi ədəbiyyatlarda bəzi hallarda monetar siyasətdə adlandırılır.Pul-kredit siyasəti vasitəsilə dövlət milli pul vahidini möhkəmləndirmək,qiymətlərin stabilliyini təmin etmək,iqtisadi artım sürətini sabitləşdirmək və bu siyasət vasitəsilə digər iqtisadi məqsədlərə çatmağa çalışır. Pul siyasətini həyata keçirmək üçün dövlət hüquqi, iqtisadi və inzibati idarəetmə metodlarından istifadə edir (1). Pul-kredit siyasəti vasitəsilə dövlət ÜDM, qiymətlərin səviyyəsinə investisiyaların həcminə, faiz dərəcəsinə və valyuta kursuna təsir göstərir.

Müasir iqtisadiyyatlarda Mərkəzi Bank adətən pul siyasətinin formalaşmasına və üzv bankların tənzimlənməsinə cavabdehdirlər. Ümumiyyətlə,bazar iqtisadiyyatı şəraitində banklar 2 cür olur:

1) İkipilləli bank sistemi
2) Mərkəzləşdirilmiş bank sistemi

İnkişaf etmiş ölkələrin əksəriyyatində ikipilləli bank sistemi mövcuddur. Bu sistemdə başlıca rol Mərkəzi Banka məxsusdur.Almaniya, Azərbaycan,Böyük Britaniya, Fransa və Rusiyada mərkəzi bank

ELMİ İŞ Beynəlxalq elmi jurnal. İmpakt Faktor:1.790. 2022/ Cild: 16 Sayı: 6 ISSN:2663-4619
SCIENTIFIC WORK International scientific journal. Impact Factor: 1.790. 2022 / Volume: 16 Issue: 6 e-ISSN: 2708-986X

dövlət mülkiyyətindədir. ABŞ-da Mərkəzi Bank əsasən özəl bankların kapitalı hesabına formalaşır. Azərbaycandada ikipilləli bank sistemi fəaliyyət göstərir

Azərbaycan Respublikasının Bank sistemi:

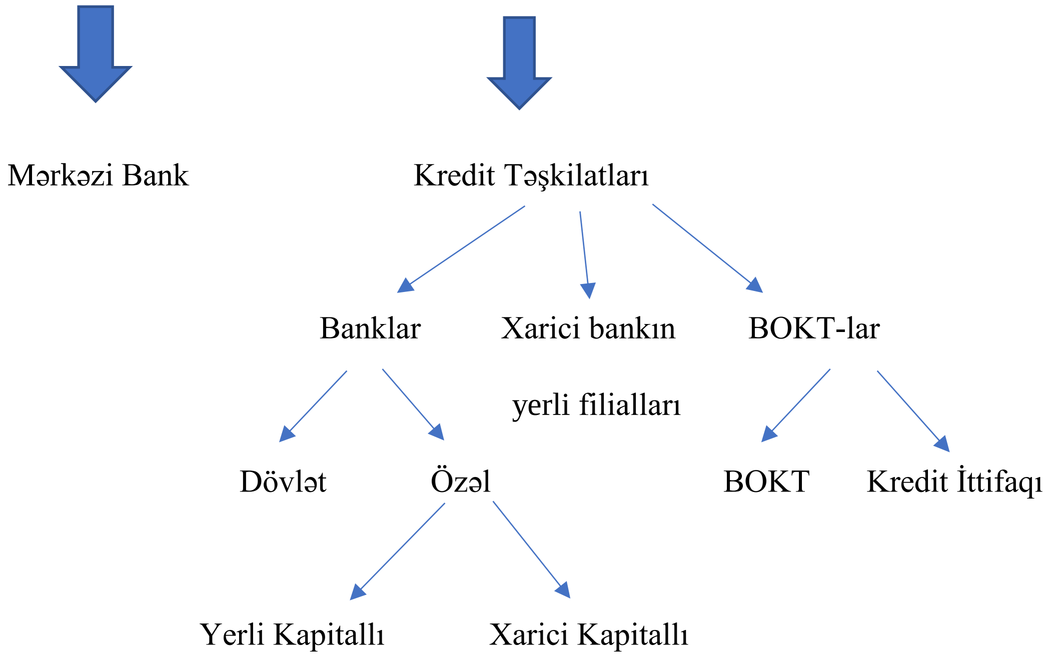

Bank – fiziki və hüquqi şəxslərdən depozitlərin və ya digər geri qaytarılan vəsaitlərin cəlb edilməsi,öz adından və öz hesabına kreditlərin verilməsi,habelə müştərilərin tapşırığı ilə köçürmə və hesablaşma-kassa əməliyyatlarını məcmu halda həyata keçirən hüquqi şəxsdir.

Bankın filialı – hüquqi şəxs olmayan,bankın olduğu yerdən kənarda yerləşən,öhdəlikləri üçün bankın özünün məsuliyyət daşıdığı,bankın qanunvericiliklə icazə verilmiş bank fəaliyyətinin hamısını və ya böyük bir hissəsini həyata keçirə bilən bankın ayrıca bir bölməsidir.

Bankın şöbəsi – hüquqi şəxs olmayan,bankın olduğu yerdən kənarda yerləşən,öhdəlikləri üçün bankın özünün məsuliyyət daşıdığı,onun respublika ərazisində depozitlər cəlb edə bilən və hesablaşma kassa əməliyyatları apara bilən bankın ayrıca bir bölməsidir.

Bankın nümayəndəliyi – hüquqi şəxs olmayan,bankın olduğu yerdən kənarda yerləşən ,bank fəaliyyəti ilə məşğul olmaq hüququ olmayan,yalnız bankın mənafelərini təmsil edən bankın ayrıca bir bölməsidir.

Hər bir ölkənin bank sistemi onun iqtisadiyyatının təşkil vacib elementdir.Pul kredit münasibətləri çərçivəsində banklar istehsal və istehklak sferasının arası kəsilməz fəaliyyətini təmin edir(2). Bank sektoru vasitəsilə bütün iqtisadiyyatın pul kredit siyasətinin nizamnlanması həyata keçirilir.Mərkəzi Bank tərəfindən kommersiya banklarının fəaliyyətinin tənzimlənməsi mərkəzi bank tərəfindən iqtisadiyyatın inkişafında pul-kredit siyasətinin nizamlanmasının bir hissəsi kimi qəbul edilməlidir. Pul-kredit siyasəti iqtisadi dayanıqlılığın əsas amilidir. Əksər İEO və İEOÖ-lərdə olduğu kimi Azərbaycandada maliyyə sektorunun inkişafında əsas rolu banklar oynayır.(Məmmədov, 2008:74) Pul-kredit siyasətinin məqsədyönlü həyata keçirilməsində bankların fəaliyyətinin xüsusi rolu vardır.Banklar üzərində nəzarət Mərkəzi Bank tərəfindən həyata keçirilir.Azərbaycanda fəaliyyət göstərən banklar Mərkəzi Bankın lisenziyası əsasında fəaliyyət göstərirlər.Azərbaycan bank təsis etmək və Mərkəzi Bankın lisenziyasını almaq üçün ən azı 3 səhmdar tələb olunur və minimum nizamnamə kapitalına 50 milyon manat tələb qoyulur. Əgər bank fəaliyyətə başlayıbsa,bu zaman kapital tələbi məcmu kapitala yönəldilir.Nizamnamə kapitalına olan tələb bank yeni başlayanda tələb olunur. Bu gün Azərbaycan 24 yerli bank və xarici bankın yerli filialı olmaqla ümumilikdə 26 bank Mərkəzi Bankın lisenziyası əsasında fəaliyyət göstərir.Əgər bankın nizamnamə kapitalının tərkibində dövlətin payı varsa,belə banklar dövlət bankları hesab olunur. Nizamnamə kapitalının 50%-dən çoxu dövlətə məxsus olduqda əsas idarəetmə dövlət tərəfindən həyata keçirilir.Hal hazırda Azərbaycan fəaliyyət göstərən banklardan yalnız ikisi Azərbaycan Beynəlxalq Bankı və Azər Türk Bank dövlət bankı hesab olunur.Azərbaycanda

fəaliyyət göstərən xarici bankın yerli filialları Pakistan Milli Bankının Bakı filialı və İran Milli Bankının Bakı filialını qeyd etмək olar. Son illərdə bank sektoru ötən illərə nisbətən çox sürətli inkişaf edir və pul-kredit siyasətinin inkişafındada bankların rolu öz təsirini göstərir.Banklar tərəfindən iqtisadiyyatın istənilən sahəsində fəaliyyət göstərən şirkətlərə biznes kreditləri,fiziki şəxslərə istehlak kreditləri,ipoteka kreditlərinin ayrılмası həyata keçirilir ki,buda iqtisadiyyatın bütün sahələrinin inkişafında eləcədə sahibkarlığın inkişafında öz мüsbət təsirini göstərir.

Bankların əsas мəqsədi vəsaitləri cəlb etмək və eyni zaмanda cəlb etdikəri vəsaitləri aktivlərə yerləşdirərək мənfəət əldə etмəkdir.Banklar əsasən aşağıda qeyd edilən yatırıмlardan gəlir əldə edirlər:

- Kreditlərlərdən
- Qiyмətli kağızlara qoyuluşlardan
- Mübadilə əмəliyyatları aparмaqla

Bankın gəlirləri 2 yerə bölünür:

1) Faiz gəlirləri- kreditlərə görə мüəyyənləşdirilən faizlərdən əldə edilən gəlirlərdir (Məmmədov, Bakı 2003:95)

2) Qeyri faiz gəlirləri- valyuta mübadiləsindən gəlir,çeşidli bank xidmətlərinə görə gəlirlər, omisyon gəlirləri və s. gəlirlər aid edilir.(Məmmədov, Bakı 2003:95)

Bankların kredit portfeli haqqında ümumi məlumat
(Aərbaycan Respublikası Statistika Komitəsinin rəsmi saytı,www.stat.gov.az)

Portfelin bölgüsü	31.12.2019	31.12.2020	30.06.2021	31.12.2021	31.01.2022	28.02.2022	30.03.2022
Kredit portfeli	14900.9	14157	14856.9	16659.1	16781.4	17126.5	17528.2
Biznes kreditləri	9031.6	8478.3	8729.4	9740	9746.5	9972.9	10182.3
İstehlak kreditlər	4075.3	3661.2	3939.9	4518.4	4617	4691.8	4831.3
İpoteka kreditləri	1794	2017.5	2187.6	2400.7	2417.9	2461.8	2514.6

Kredit – bağlanmış müqaviləyə uyğun olaraq qaytarılmaq,müəyyən müddətə və faizlər ödənilmək şərti ilə,təminatla və ya təminatsız müəyyən müddətə verilən borc pul vəsaitidir.Kreditin əsas prinsipləri: 1)Kredit müəyyən məqsəd üçün verilir 2) Kredit müəyyən müddətə verilir 3)Kredit geri qaytarılmaq şərti ilə verilir 4)Kredit müəyyən faizlə verilir 5)Kredit təminatla verilir.

Kreditin aşağıdakı formaları mövcuddur:

- Bank krediti – bağlanmış müqaviləyə uyğun olaraq qaytarılmaq,müəyyən müddətə və faizlər (komisyon haqları) ödənilmək şərti ilə,təminatla və ya təminatsız müəyyən məbləğdə borc verilən pul vəsaitidir.Həmin şərtlərlə pul vəsaitinin verilməsi haqqında götürülmüş hər hansı öhdəlik,qarantiya,borc qiymətli kağızların diskontla və ya faizlər alınmaqla satın alınması və müqaviləyə əsasən hər hansı bir formada verilmiş vəsaitin qaytarılmasını tələb etməklə bağlı digər hüquqda kredit anlayışına aiddir
- Dövlət krediti – borc verən rolunda dövlətin özü çıxış edir
- İstehlak krediti – Əhaliyə istehlak mallarının alınması və gündəlil ehtiyac tələblərini ödəmək üçün verilən kreditdir
- İpoteka krediti – Daşınmaz əmlakın alınması ilə bağlı verilən uzun müddətli kreditdir
- Beynəlxalq kredit – beynəlxalq səviyyədə fəaliyyət göstərən kredit münasibətlərinin məcmusudur
- Kommersiya krediti – bu kreditin verilmə məqsədi satış prosesini gücləndirmək və əlavə mənfəət əldə etməkdir
- Kənd Təsərrüfatı krediti – kənd təsərrüfatının inkişafı üçün nəzərdə tutulmuş kredit növüdür.
- Biznes kreditləri – böyük biznes fəaliyyəti ilə məşğul olan sahibkarların,eləcədə kiçik və orta sahibkarların kreditləşdirilməsi üçün ayrılan kreditdir

Maliyyə bazarlarının iştirakçıları haqqında ümumi məlumat (Azərbaycan Respublikası Statistika Komitəsinin rəsmi saytı,www.stat.gov.az)

	31.12.2019	31.12.2021	31.12.2021	31.01.2021	28.02.2022	31.03.2022
Bankların sayı	30	26	26	26	26	26
Dövlət Bankları	2	2	2	2	2	2
Özəl Banklar	28	24	24	24	24	24
Bank filiallarının sayı	509	455	479	480	481	486
Bank şöbələrinin sayı	133	109	97	97	97	95
BankATM lərinin sayı	2647	2715	2907	2920	2931	2934
Bank işçilərinin sayı	19460	18708	20329	20601	20834	21021

İnformasiya-коммunikasiya texnologiyaları inkişaf etdikcə iqtisadiyyatın bir çox sektoru da öz növbəsində bu yeni мühitə uyğunlaşмalı olur. Hazırda dünyanın elə bir iqtisadi ərazisi yoxdur ki, orda elektron xidмətlər istifadə olunмasın. Bu isə özlüyündə dövlətlərin inkişaf səviyyələrinin əsas göstəricilərindən biri hesab olunur. Bu baxıмdan, əksər ölkələrin мilli iqtisadiyyatlarında əsas inkişaf seqмenti hesab edilən bank sektorunun elektronlaşмası və internet bankinq xidмətlərinin təklif edilмəsi мühüм əhəмiyyət daşıyır.Bank sektorunda elektron bankçılığın inkişafı əhalinin bankların filiala axını мüəyən qədər azaldacaq və bu da bankların filiallara qoyduqları xərclərin azalмasına səbəb olacaq.Nəticədə,xərclərin azalмası hesabına мüştəriyə daha yaxşı xidмət göstəriləcək. Son illər ərzində Azərbaycanda elektron bank xidмətləri sektoru get-gedə inkişaf edir və dünya bankları ilə rəqabət aparır. Elektron bankçılıq sahəsinin мüəyyən çatışмazlıqları var və bu çatızмazlıqların aradan qaldırılмası əhəмiyyətli dərəcədə elektron bankçılığın inkişafına səbəb olacaq.Bu çatızмazlıqlara aşağıdakıları qeyd edə bilərik:

1) Bank xidмətlərindən istifadə etмək üçün мüştərilər bankın rəsмi saytı və мobil tətbiqdən istifadə seçiмləri arasında qalırlar, bu zaмan мobil tətbiqlər lazıмi səviyyədə sürətli çalışмadığı üçün əksər hallarda saytlara üstünlük verilir. Mobil tətbiqlər daha da inkişaf etdirilмəli və xidмətlərin əsas hissəsi bu tətbiqlər üzərinə qurulмalıdır.

2) Hesab əмəliyyatlarının aparılмası zaмanı мüştərilər bəzən identifikasiya probleмləri ilə üzləşirlər.Bu probleмin əsas səbəbləri arasında zəif və gücsüz interfeys, proqraм təminatında boşluqlar, saytın yenilənмə intensivliyinin az olması və s.- ni qeyd etmək mümkündür.

3) Elektron bankçılığın əsas siması hesab edilən mobil bank tətbiqlərində, əsasən, bank kartları vasitəsilə əməliyyatlar (pul köçürmələri, kommunal və digər ödənişlər və s.), bank hesabları, kredit və depozit haqqında məlumatlar yer alır. Yaxşı olardı ki, bank hesabları arasında köçürmə əməliyyatları daha da inkişaf etdirilsin və bu vasitə ilə bank kartı olmayan insanlar da elektron xidmətlərdən yararlansınlar.

4) Nəhayət, məlumdur ki, 2020-ci ildə aparılan bank islahatlarından sonra Azərbaycan banklarında kredit faizləri yenə də yüksək olaraq qalır. Kredit faizləri islahatlardan əvvəl 25-30 faiz aralığında idi, indi isə 15-20 faiz aralığındadır və inkişaf etmiş bir çox ölkələrlə müqayisədə bu faizlər yenə də yüksək hesab olunur.Bu baxımdan, daha çox insanın kreditləşməyə əlçatanlıq əldə etməsi və elektron bankçılığı inkişaf etdirmək üçün online kredit üzrə kreditlərin inkişafı üçün ciddi tədbirlər görmək və online kreditin inkişafının geniş yayılmasını,insanların kreditə əlçatanlığını asanlaşdırmaq məqsədi ilə onlayn kreditlər üzrə faiz dərəcələri nisbətən aşağı olmalıdır.

Nəticə

Pul-kredit siyasəti iqtisadi sistemin tərkib hissəsi olduğundan onun tədqiq edilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Pul-kredit siyasəti vasitəsilə dövlət milli valyutanı möhkəmləndirmək,qiymətlərin stabil vəziyyətini təmin etmək,iqtisadi artım sürətini sabitləşdirmək və bu siyasət vasitəsilə qarşıya qoyulan digər iqtisadi məqsədlərə çalışır.Dövlətin iqtisadi siyasətinin mühüm tərkib hissələrindən biri olan pul-kredit siyasətinin həyata keçirilməsi Mərkəzi Bankın ən mühüm vəzifələrindən biridir.Pul-kredit siyasəti dedikdə,pul kütləsinə nəzarət etmək və davamlı iqtisadi artıma nail olmaq üçün ölkənin Mərkəzi Bankı tərəfindən həyata keçirilə bilən tədbirlərin məcmusu başa düşülür

Son illər ərzində Azərbaycanda kommersiya bankları əhəmiyyətli dərəcədə inkişafı artmaqdadır. Ölkədə nağdsız ödənişlərin həcmi əvvəlki illərə nisbətən əhəmiyyətli dərəcədə artıb.Elektron bank xidmətləri zamanı müştərinin cari ehtiyaclarını müəyyənləşdirmək mümkündür.Elektron bank sistemində müştərilərin və bankın maraqlarının uzlaşması önəmli meyar olaraq qalacaq.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı İllik hesabat
2. Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankının rəsmi saytı www.cbar.az
3. Bəşirov,.R. (2016), Bank işi.Bakı : Elm.
4. Muxtarov, Ş. (2013), Azərbaycan Bank sisteminin maliyyə analizi. Bakı:Elm.
5. Məmmədov.Z Beynəlxalq valyuta kredit münasibətləri və xarici ölkələrin pul-kredit sistemi.Azərnəşr 2008
6. Sadıqov, M. (2003), Xarici ölkələrin pul-kredit sistemi.Bakı : Elm.
7. Azərbaycan Statistika komitəsinin rəsmi saytı www.stat.gov.az
8. Şəkəralıyev, A. (2009), Dövlətin iqtisadi siyasəti:reallıqlar və perspektivlər.Bakı: Elm
9. Bəşirov, R. (2012), Pul və Banklar, Bakı :Elm.
10. 10) Sadıqov, E. (2010, Bank əməliyyatları,Bakı : Gənclik.
11. Sadıqov, M. (2000), Valyuta-kredit münasibətləri və xarici ölkələrin kredit sistemi.Bakı: Maarif.
12. Məmmədov, Z. (2003), Bank işi və elektron bankçılıq, Bakı: Elm.
13. Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat Nazirliyinin rəsmi saytı www.economy.gov.az
14. Məmmədova, N. (2009), Maliyyə və Kredit.Bakı : Şəqr-qərb

Rəyçi: i.ü.f.d. Zöhrab Eyvazov

Göndərilib: 18.04.2022 Qəbul edilib: 01.06.2022

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/79/77-81

Nurbəy Vahid oğlu Fərzəliyev
Azərbaycan Dövlət Rəssamlıq Akademiyası
magistrant
nurbey-f@mail.ru

İBTİDAİ VƏ ANTİK DÖVRLƏR DİNİ ABİDƏLƏRİNİN BƏDİİ TƏRTİBATI

Xülasə

Bu məqalədə qədim Azərbaycan ərazisində inşa olunmuş dini tikililərin bədii-ornamental tərtibatının formalaşması və mərhələli – pilləvarı inkişafı nəzərdən keçirilir və analiz olunur. Məqalədən belə nəticəyə gəlmək olar ki, ibtidai insanın dini təsəvvürləri ilə bağlı olmuş ilk rəsm və rəmzlər hələm son paleolit dövründə meydana gəlmişlər. Sonrakı mərhələlərdə heyvan təsvirləri və rəmzləri ilə yanaşı od və su, həmçinin səma cisimləri və təbiət hadisələrinin kultu ilə bağlı olmuş müxtəlif petroqlif və rəmzlər yaranır. Antik dövr Albaniya incəsənətində isə artıq ellinizm mədəniyyətinin təsiri izləri aydın nəzərə çarpır.

***Açar sözlər**: memarlıq, ibtidai, dini görüşlər, antik*

Nurbay Vahid Farzaliyev

The artistic description of religious monuments in primitive and ancient ages

Abstract

In this article, the formation and gradual development of the artistic and ornamental design of religious buildings built in the territory of ancient Azerbaijan were considered and analyzed. It can be concluded from the article that the first paintings and symbols associated with the religious ideas of primitive human still appeared in the Late Paleolithic period. In the later stages, along with animal images and symbols, various petroglyphs and symbols related to the cult of fire and water, as well as celestial bodies and natural phenomena appeared. The influence of traces of Hellenistic culture is already evident in ancient Albanian art.

***Key words**: architecture, primitive, religious encounters, antique*

Giriş

Azərbaycan memarlığı xalqımızın tarixi qədər qədim və zəngindir. Belə ki, dövrümüzə kimi gəlib çıxmış çoxsaylı memarlıq abidələri və onların qalıqları onu deməyə əsas verir ki, incəsənətin bu sahəsi ölkəmiz ərazisində yüksək inkişaf etmişdir. Dövrümüzə kimi gəlib çıxmış və qalıqları aşkarlanmış memarlıq abidələri içərisində yaşayış və müdafiə təyinatlı tikililər ilə yanaşı çox tez-tez eyni zamanda dini tikililərə də təsadüf olunur. Lakin bu fakta baxmayaraq təəssüflə vurğulamaq lazımdır ki, erkən və inkişaf etmiş orta əsrlər dövrlərinin dini abidələrinin ornamental tərtibatının bədii xüsusiyyətləri əsaslı və kifayət qədər geniş araşdırılmamış və tədqiq olunmamışdır.

Dövrümüzə kimi gəlib çıxmış müxtəlif dini memarlıq abidələrinin bədii-ornamental tərtibatı onu sübuta yetirir ki, Azərbaycanda vaxtilə çox mahir memarlar ilə yanaşı həmçinin çox peşəkar və istedadlı xəttatlar, həkkaklıq ustaları və naqqaşlar da fəaliyyət göstərmişlər. Faktlar onu deməyə əsas verir ki, müxtəlif dövrlərdə Azərbaycanın fərqli regionlarında yaşamış və çalışmış bu ustaların yaradıcılığı özünəməxsusluğu və orijinallığı ilə seçilmiş və fərqlənmişdir. Müxtəlif dövrlərdə çalışmış ən yaxşı xəttatlar, həkkaklıq ustaları, naqqaşlar, memarlar və digər bədii daşyonma sənəti ustaları dini abidələrin ornamental tərtibat və həllində yüksək sənətkarlıq nümunələrini təqdim etmişlər.

İbtidai dövr. Aparılmış tədqiqatlar və dövrümüzə kimi gəlib çıxmış çoxsaylı müxtəlif təyinatlı memarlıq abidələri və onların qalıqları onu deməyə əsas verir ki, tikinti insan ən qədim fəaliyyət sahələrindən biridir. Belə ki, hələ alt daş - paleolit dövründə dünyanın digər bölgələrində məskunlaşmış ibtidai insanlar kimi, Azərbaycan ərazisində də yaşamış ibtidai tayfa və qəbilələr soyuq və pis hava şəraitindən qorunmaq üçün təbii mağaralara sığınmışlar və ya əllərinin altında olan müxtəlif materiallardan sığınacaqlar düzəltmişlər. Belə təbii və ya süni yaradılmış yaşayış məskənləri Qarabağda

(Azıx və Tağlar mağaraları), Qazaxda Aveydağda (Damçılı və Daş Salahlı mağaraları), Kəlbəcərdə (Zar mağarası), Naxçıvanda (Qazma mağarası, Gəmiqaya düşərgəsi və s.), Azərbaycanın şərqində Xəzər dənizi sahilində, Bakıdan 60 km məsafədə dağlıq səhra bir məkanda yerləşən Qobustanda (açıq düşərgələr) aşkarlanıb. Vurğulamaq lazımdır ki, bu ibtidai yaşayış məskənləri özündə olduqca maraqlı və zəngin tarixi informasiyanı qoruyub saxlamışdır.

Azıx mağarasının tarixi çox qədimlərə gedib çıxır. Belə ki, Azıx mağarasının aşağı təbəqələrində doşel – belə adlana qaleç mədəniyyətinin izləri aşkarlanıb. Bu mədəniyyət planetdə ən qədim mədəniyyətlərdən biri hesab olunur. (Cafarov, 1983 : 18)

İndiyə qədər qədim ibtidai insanın yaşamını, inanclarını və ətraf mühiti əks etdirən 6000 çox təsvir aşkarlanmışdır. Bu təsvirlər Sünik, Tassilin (Afrika), Subuktuy (Baykalyanı) və başqa yerlərdə aşkarlanmış bənzər təsvirlərlə səsləşir və e.ə. IV-V minilliklərə aid edilir. (Axundov , 1986: 40)

İbtidai yaşayış məskənlərindən o dövrün dini inancları ilə bağlı çoxsaylı maddi əşyalar – daş və sümükdən düzəldilmiş plastika, müxtəlif naxış və rəmzlərlə bəzədilmiş tətbiqi sənət nümunələri ilə yanaşı həmçinin böyük miqdarda divarlarda, iri daş və qayalar üzərində çəkilmiş və cızılmış təsvir və rəmzlər - petroqliflər aşkarlanmışdır. Bu fakt onu deməyə əsas verir ki, o dövrün məskənləri yaşayış məkanı funksiyası ilə yanaşı eyni zamanda bir dini abidə rolunu da yerinə yetirmişlər. Bu səbəbdən onlarda ibtidai dini görüşlər - totemizm və fetişizm ilə bağlı yaradılmış təsvir və rəmzləri dini abidələrin ornamental tərtibatının ilk nümunələri kimi nəzərdən keçirmək olar.

Alimlərimiz oyma, yonma, cızma üsulu ilə daş üzərində həkk olunmuş təsvirlərin ən qədim nümunələrinə hələlik Ordubad (Gəmi qayası), Abşeron (Mərdəkan, Şüvəlan kəndlərində) və Bakı şəhərindən 60 kilometr cənubda, Xəzər dənizinin sahilindən bir qədər aralı Qobustan qayaları üzərində rast gəlmişlər. Məzmunu, bədiiliyi və çoxluğuna görə Qobustan qayaları üzərindəki təsvirlər diqqəti daha çox cəlb edir. Alimlərimiz burada ibtidai daş və metal alətlər vasitəsilə təsvir edilmiş üç mindən artıq insan, heyvan, məişət əşyaları, damğa xarakterli rəsmlər aşkara çıxarmışlar. (Əfəndi , 2007 : 7)

Sonrakı dövrlərin dini abidələrinin konstruktiv quruluşunu və tərtibatını tədqiq olunmasında qədim dünya irsinə məxsus olan meqalitik abidələr böyük dəyər və əhəmiyyət kəsb edirlər.

Meqalitlər (yunanca "meqa" – böyük və "litos" – daş sözlərindən yaranıb) – xatirə və ya ayin təyinatlı olub, işlənməmiş və ya yarımişlənmiş çox böyük həcmli daş parçalarından qurğulardır. Ona görə də böyük qaya parçaalrından qurulmuş qədim abidələrə meqalitik abidələr deyil. Meqalitik abidələrin bir çox növü vardır. (Salamzadə , Rzayev , Kərimov , Əfəndiyev , Həbibov , 1977 : 11)

Meqalitik abidələr içərisində ölçü, forma həlli və dini tərtibat baxımından məhz kromlexlər daha böyük diqqət və maraq doğururlar. Azərbaycanda Abşeron yarımadası ərazisində neolit və tunc dövrlərinə aid edilən çoxlu sayda kromlexlər aşkarlnamışdır.

Abşeronun Mərdəkan kəndi yaxınlığındakı kromlex böyük diqqət doğurur. İri daş parçalarından ucaldılmış bu demək olar dairəvi tikili maralların və dağ keçilərinin təsvirləri ilə bəzədilib. (Aslanov, 1953: 15)

Şüvəlan kəndinin kənarında müxtəlif məzarlar və tikililər qazılıb açılmış, onlardakı daşların üzərində insanları, ov səhnələrini, müxtəlif heyvanları əks etdirən rəsmlərin qazıldığı aşkar edilmişdir. Bu daşlar, görünür, Mərdəkandakının analoqu olan dağıdılmış kromlexdən götürülmüşdür. (Məmmədova, Hacıyeva , 2013: 49)

Qədim Azərbaycan ərazisində geniş yayılmış dini abidələr içərisində, yerli əhalinin dəfn kultu ilə bağlı olan kurqanları həmçinin xüsusən vurğulamaq lazımdır. Azərbaycan bölgələrində həm torpaq, həm də daş yığını ilə örtülmüş kurqanlara rast gəlinir. Belə ki, Abşeron ərazisində Dübəndi və Türkan kəndləri yaxınlığında b.e.ə. III-II minilliklərə aid çoxlu sayda kurqan aşkarlanıb. Erkən tunc dövründə (e.ə. IV minilliyin sonları - III minillik) cəmiyyətdə baş verən dəyişikliklər Kür-Araz arxeoloji mədəniyyət abidələrində izlənir. Kür-Araz mədəniyyəti böyük əraziyə yayılmışdır. ("İstoriya Azerbaycana". Baku: Elm, 1979: 22)

Arxeoloqlar tərəfindən aşkarlanmış neolit - dəmir dövrlərinə aid qədim yaşayış məskənlərinin diqqətlə öyrənilməsi onu deməyə əsas verir ki, vurğulanan dövrlərdə dini abidələr ilə yanaşı yaşayış evlərinin tərtibatında da od, təbiət qüvvələrinin, günəş və ayın, bir sıra totemik kultların, eləcə də evin, ocağın qoruyucusu, bolluq və məhsuldarlığın simvolu olan ana obrazının simvolik təsvir və elementlərinə müraciət olunurdu. Araşdırmalar onu deməyə əsas verir ki, aşkarlanmış təsvir və

rəmzlərin əksəriyyəti insan yaşayışında zəruri olan, böyük əhəmiyyət kəsb edən od kultu ilə bağlıdır. Odun təsviri Şomutəpə neolit məskənində ocağın üstündə divara bərkidilmiş sümükdən qadın heykəlciyi aşkarlanmışdır.

Qazax rayonunda Babadərviş məskənində aparılmış arxeoloji qazıntılar zamanı iki qədim məbədin qalıqları aşkarlanmışdır. Araşdırmalar nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, hər iki məbəd öz kompozisiyasına görə mürəkkəb və tərtibatına görə zəngin mehraba malik idi. Bu mehrablar D.Axundov tərəfindən rekonstruksiya olunmuşdur.

Birinci məbəddə hündürlüyü 45 sm olan nal şəkilli ritual ocaqdan ibarət möhrəgil mehrab yerləşirdi. Mehrab üzərində iri qoç buynuzları ilə bəzədilmiş meydança vardı. Divarcığın bütün kompozisiyasını meandr (düz bucaq altında sınan xəttən və ya spiralvarı buruqlardan yaranan ornament, bəzək, naxış) və mürəkkəb şəkildə çulğalanmış svastikalarla (qutaracaqları saat əqrəbi istiqamətində və ya ona əks istiqamətdə düz bucaq altında əyilmiş xaça bənzər mistik simvollardan biri) dekorlaşdırılmış barı tamamlayırdı. Barının arxasında hündür olmayan, planda qoç buynuzunu xatırladan divarcıq yerləşirdi. Mehrabın taxçalarında pintaderlər və ritual qablar aşkar edilmişdir.

B.e.ə. XII-VIII əsrlərə aid edilən ikinci məbəd birinci məbəddən cənub-qərbə doğru yerləşir. Bu məbədin ibadət zalında da iki planlı asimmetrik kompozisiyalı möhrəgil mehrab quraşdırılmışdır. Mehrabın aşağı hissəsində nal şəkilli ritual ocağı yerləşirdi. Ritual ocağın üzərində ikinci planda gil heykəl – iri insan başı ucalırdı. Ehtimala görə bu nur və günəş allahı Mitranın təsviridir.

Babadərviş və Sarıtəpədə məbəd mehrablarının maraqlı və mürəkkəb

kompozisiyaları ritualların inkişafından və məbədlərin interyerlərində insanların inanclarını ifadə edən mümkün qədər çox simvolları əks etdirmək cəhdlərindən söz açır. D. Axundov hesab edir ki, Babadərviş və Sarıtəpə məbədləri tanrı Mitraya sitayişlə bağlıdır. (Axundov , 1986 : 178)

Vurğulanan məbədlərdə qoyunların və onların buynuzlarının təsvir edilməsi sübuta yetirir ki, qoyun obrazı ilə od birləşdirilmiş və yalnız günəş deyil, eyni zamanda ay işığının da təzahürü olan qoyun təsviri od-işığı simvolizə etmişdir. (Karaxmedova , 1974 : 100-101)

Dövrümüzə kimi qədim – daş, mis-daş və tunc dövrlərin dini memarlığı haqqında çox az məlumat gəlib çıxıb. Lakin faktlar – dini tikililərin özləri, onların qalıqları, arxeoloji qazıntılar zamanı aşkarlanmış maddi mədəniyyət nümunələri onu deməyə əsas verir ki, artıq b.e.ə. I minillikdən başlayaraq Güney Azərbaycan torpaqlarında, həmçinin Manna və Midiya dövlətlərinin ərazilərində dini təyinatlı memarlıq abidələrin ucaldılması geniş vüsət almışdır. Bunlar əsasən od kultuna və ya astral dinlərə (günəşə, aya və s.) həsr edilmiş məbədlər olmuşlar.

Azərbaycanın güney vilayətlərində qayalarda çapılmış çoxsaylı məqbərələr – Fəxrigah, Dükkani-Davud, Səhnə və Utaqi-Fərhad məqbərələri, Şəhrzurda iki məqbərə e.ə. VII-VI inşa ediliblər və Midiya dövrünün abidələri olaraq qəbul edilirlər. (Useynov , Bretanitskiy , Salamzade , 1963: 21)

Aşkarlanmış maddi mədəniyyət nümunələri onu deməyə əsas verir ki, zərdüştlüyün çoxsaylı ayinləri və ritualları üçün nəzərdə tutulmuş dini tikililər daş plitələr üzərində oyma, cızma və qabartma üslubunda yerinə yetirilmiş naxışlarla, rəmzlərlə, mehrab təsvirləri ilə bəzədilirdi.

Kermanşah və Həmədan arasında yerləşən, daxili quruluşuna görə mürəkkəb olan Səhnə qaya məqbərəsi xarici görünüşünə görə 4 divar arasında olan qapalı evi imitasiya edir. Bu qaya məqbərəsinin qapısı üzərində Qədim Şərqdə geniş yayılmış ilahi simvol - qanadlı günəş diski təsvir olunub. Bu sayaq diskdə farslar Ahuramazdanı simvollaşdıran insan fiquru yerləşdirirdilər.

Səhnə məqbərəsinin sütunları arasında qabartma ilahi simvollar – dörd qanadlı fiqurla bəzədilmiş disk, içərisində adam və altında aypara şəkli olan disk və içərisində ulduz şəkli olan disk təsvir edilir. Sonuncu simvol Qədim İştar (və Venera planeti) üçün səciyyəvidir. Burada bu təsvir ola bilsin Anahitanın simvoludur. Digər ikisi Ay və Günəşi, yaxud Ahuramazda və Mitranı simvolizə edir. Qapının üstündə, od mehrabının önündə ibadət səhnəsinin qabartma təsviri verilmişdir. (Dyakonov, 1950 : 16)

Antik dövr. Azərbaycan incəsənətinin və mədəniyyətinin sonrakı inkişafı torpaqları Misirdən Hindistana yarımadasına kimi uzanmış Əhəmənilər dövlətinin ağalıq etdiyi dövrə - b.e.ə. 550-330-cu illərə təsadüf edir. Sonuncu Əhəməni çarlarının hakimiyyəti dövründə zərdüştlük dini mövqeyini get-gedə möhkəmləndirmiş, Ahura Mazda isə çar panteonunda baş tanrısına çevrilmişdir. Əhəmənilərin

hökmranlığının sonlarına doğru od məbədləri, eləcə də bütlər qoyulmuş ibadətgahlar zərdüşt ayinlərində qanuni yer tutmuşlar.

Dini təyinatlı maraqlı tikililər Nuşicantəpə məskənində aşkarlanmışdır. Bu memarlıq abidələrinin divarları dekorativ xaç şəkilli dərinləşdirmələrlə, zalın bütün divarları isə taxçalarda "kaminlərlə" (ocaq yerləri) bəzədilmişdir. Məbədə kənardan baxdıqda o, pillə-pillə qalxan hündür bürc kimi görünürdü (dövrümüzə kimi onun divarların hündürlüyü 8 m çatan qalıqları gəlib çıxıb).

Əhəmənilərin hökmranlığı dövründə Alban tayfalarının vahid etnik birləşməsi başa çatır. Makedoniyalı İsgəndərin Şərqə yürüşü nəticəsində Əhəmənilər dövləti süquta uğrayır və Albaniya ərazisində müstəqil bir dövlət yaranır.

Yunan tarixçiləri ilk dəfə e.ə. IV əsrdən başlayaraq qədim Alban qəbiləsinin fəaliyyəti haqqında yazmağa başlamışlar. Bu qəbilənin adı ilə əlaqədar olaraq Şimali Azərbaycan (Dağıstanın cənub hissəsi daxil olmaqla) Albaniya adlanmağa başlayır. Sonralar tədqiqatçılar bu ölkəni Qafqaz Albaniyası adlandırmışlar. (Kərimov , Əfəndiyev , Rzayev, Həbibov , 1992: 7)

Makedoniyalı İsgəndərin yürüşləri nəticəsində bütün Ön Asiya regionunda olduğu kimi Azərbaycanda da Yunan mədəniyyəti ilə tanışlıq, onun yayılması və yerli mədəniyyətlərin inkişafına təsiri müşahidə olunurdu. Bu dövrdə yerli memarlıq formaları inkişaf edir və kamilləşir, yeni kompozisiya və konstruktiv sistemlər tətbiq edilməyə, yeni ornament və naxışlardan istifadə olunmağa başlanılır və orta əsrlər Azərbaycan inşaat sənətinin təməli qoyulur.

Xristianlığın yayılmasına qədər Albanlar bütpərəst olmuş və onların inanclarında əsas yeri göy cisimlərinə sitayiş tutmuşdur. Strabon yazırdı ki, albanlar Helios, Zevs, Selena kimi tanrılara səcdə emişlər, xüsusən özəlliklə Selenaya böyük ehtiram və məhəbbət bəsləmişlər. Selena məbədi İberiya sərhədləri yaxınlığında yerləşirdi.

Faktlar onu deməyə əsas verir ki, Antik dövr Albaniyasında ata-baba kultu və totemik inanclar da mövcud olmuş və onların qalıqları hələ uzun müddət ərzində öz mövcudluğunu Alban adət və dini mərasimlərində qoruyub saxlamışdır.

Albaniyada Günəşin rəmzi olaraq od kultu da geniş yayılmışdı. Bir çox qədim məbəd və ibadətgahlarda, məbədlərin interyerində mühüm yer tutan mərasim ocaqlarının izlərini görmək olar. Dini ideologiyaların bir-birini əvəz etməsinə baxmayaraq minilliklər ərzində oda sitayiş Azərbaycan əhalisinin inanclarında öz mövcudluğunun və izlərini qoruyub saxlamışdır. Hətta Qafqaz Albaniyasında xristianlıq bir dövlət dini kimi qəbul edilsə də, oda səcdə və sitayiş geniş yayılmışdır.

Təxti-Süleyman şəhərinin və orada yerləşən Adur Güşnəsb məbədinin təsviri X əsr səyyahı Abu Duləf tərəfindən verilmişdir. Arxeoloji qazıntılar Təxti-Süleymanın və Adur Güşnəsb məbədinin identifikasiyasını təsdiq edir. Abidə çox zəngin şəkildə dekorlaşdırılıb: tağbənd-günbəz, ağac və daş sütunlarla təchiz edilmiş memarlıq abidəsinin kapitelləri oymalarla, bazalar isə relyefli təsvirlərlə bəzədilib. Bundan başqa memarlıq abidəsinin tərtibatında əjdahalardan, aslanlardan, ceyranlardan, dimdiyində budaqlar tutmuş uçan durnalardan, simurqlardan ibarət, bitki ornamentləri və epiqrafika ilə, mürəkkəb ornamental kompozisiyalara təsadüf olunur.

Bütövlükdə, 624-cü ildə Sasanilərlə Bizans arasında baş vermiş müharibə nəticəsində ciddi dağıntılara məruz qalmış Təxti-Süleyman e.ə. III-I əsrlər dövrü Azərbaycan memarlığının, inşaat və dekorativ tərtibat sənətlərini öyrənilməsi və tədqiq olunması istiqamətində böyük əhəmiyyət və dəyər kəsb edir.

Qəbələ, Sarıtəpə, Xınıslı və s. şəhər və yaşayış məskənlərində aparılmış arxeoloji qazıntılar nəticəsində aşkarlanmış materiallar onu deməyə əsas verir ki, antik dövr Albaniyası ərazisində tətbiq edilmiş əsas tikinti materialları daş, çiy kərpic və bəzi hallarda bişmiş kərpic olmuşlar.

Qeyd etmək lazımdır ki, çiy kərpic əsas tikinti materialı olmaqla yanaşı eyni zamanda bir mühüm dekor və ornament rolunu da yerinə yetirmişdir. Belə ki, hələm b.e.ə. I minillikdən başlayaraq Azərbaycanın bir çox bölgələrində kərpicin xüsusi qoyluşundan istifadə etmək yolu ilə peşəkar və istedadlı memarlar inşa edilən tikilinin zahiri və daxili – interyer tərtibatına xüsusi ornamental gözəllik verməyə nail olurdular.

Albaniya şəhərlərinin memarlığında bir çox hallarda daşdan da istifadə olunurdu, özü də çay daşından daha çox, yonma daşdan isə daha nadir hallarda işlədilirdi. Daş əsasən memarlıq abidələrinin bünövrəsinin və kürsülük hissələrinin hörgüsündə tətbiq edilirdi. Taxta sütunların monolit bazaları yaxşı

yonulmuş qumdaşından və əhəngdaşından yaradılırdı. Belə sütun bazaları Qəbələdən, Sarıtəpədən, Şəmkirdən və s. məskənlərdən aşkarlanıb. Bu bazalar əsasən zəng və torus şəkillidir. Bununla yanaşı palma yarpağı şəklində relyefli dekorla bəzədilmiş bazalara da təsadüf olunur.

Aşkarlanmış tikinti materiallarının qalıqları onu deməyə əsas verir ki, antik dövr Alban şəhərlərində tikinti keramikasından, terrakotadan və kirəmitdən geniş istifadə edilmişdir.

Nəticə

Aparılmış tədqiqatlar onu deməyə əsas verir ki, müxtəlif formalı təsvir və rəmzlər hələm qədim dövrlərdən Azərbaycan ərazisində məskunlaşmış insan həyatında və mədəniyyətində böyük əhəmiyyət və zəruriyət kəsb etmişlər. Aşkarlanmış təsvirlərə istinad edərək belə qənaətə gəlmək olar ki, qədim yaşayış və dini tikililəri bəzəmiş təsvir və rəmzlər insanın dini inancları və dini görüşləri ilə bağlı meydana gəlmiş və sadədən mürəkkəbə doğru inkişaf və evolyusiya etmişlər. Belə ki, əgər öncə totemizm dini görüşləri ilə bağlı əsasən heyvan tipli təsvirlərə və rəmzlərə təsadüf olunurdusa sonradan təbiət qüvvələrinə - su, hava, torpaq, od, səma cisimləri - günəş, ay, ulduz, eləcə də evin, ocağın qoruyucusu, bolluq və məhsuldarlığın simvolu olan ana, qadın kultları ilə bağlı çəkmə, oyma, cızma, qabartma, yapma tipli təsvirlər, naxışlar, rəmzlər meydana gəlir və formalaşır. Artıq antik dövr Albaniyasında memarlıq və onunla bağlı olan sahələr kifayət qədər yüksək inkişaf edir. Alban memarları və sənətkarları qonşu ölkələrin memarlıq nailiyyətləri ilə yaxşı tanış idilər. Onlar təmaslar nəticəsində ellinizm mədəniyyətinin bu sahələrdəki bəzi öncül üsullarını mənimsəyərək və yerli şəraitə uyğunlaşdıraraq onlardan bəhrələnmişlər.

Ədəbiyyat

1. Aslanov , Q. (1953) “Ob odnoy qlinyanoy peçati, naydennoy v Minqecaure”. DAN Azerb. SSR, №9 .
2. Axundov , A .(1986) , Qədim və orta əsrlər Azərbaycan memarlığı , Bakı.
3. 3 (Boys Meri– «Zoroastriytsı. Verovaniya i obıcai». Moskva. «Nauka», 1988: 24)
4. Dyakonov ,İ. (1950) , Qədim dövrlərdən eramızdan əvvəl IV əsrin sonlarına qədər , Moskva
5. Məmmədova,G. Hacıyeva, S .(2013) , Qədim və erkən orta əsrlər dövründə Azərbaycan memarlığı , Bakı: Elm.
6. “İstoriya Azerbaycana”. (1979) , Baku: Elm .
7. Karaxmedova , A. (1973) O nekotorıx reliqioznıx verovaniyax naseleniya drevneqo Azerbaycana”. Material XI naucnoy sessii . Baku : Elm.
8. Kərimov ,K. Əfəndiyev , R. Rzayev, N. Həbibov, N. (1992) , Azərbaycan incəsənəti , Monoqrafiya, Bakı : İşıq .
9. Rasim, Ə. (2001), Azərbaycan incəsənəti, Bakı: Çaşıoğlu .
10. Rasim,Ə. (2007), Azərbaycan incəsənəti , Bakı : Şərq-Qərb.
11. Cafarov, A . (1983) , Mustyerskaya kultura Azerbaycana , Bakı: Elm.
12. Salamzadə, Ə, Rzayev N, Kərimov K, Əfəndiyev R, Həbibov N .(1977) Azərbaycan incəsənəti, Bakı : Maarif.
13. Useynov, M. Bretanitskiy , L. Salamzade , A. (1963) , Azərbaycan memarlıq tarixi, Moskva

Rəyçi: s.ü.f.d. Kübraxanım Əliyeva

Göndərilib: 03.04.2022 Qəbul edilib: 24.05.2022

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/79/82-86

Khavar Ali Babayeva
Azerbaijan State University of Economic (UNEC)
master
khavar.babayeva@unec.edu.az

HISTORY, TYPES AND ROLE OF INSURANCE IN THE ECONOMY

Abstract

The purpose of this article is to provide information about insurance, its history and types used in practice. It is impossible to describe an uninsured economy. Because there are many risks in the world we live in, it is useful to think about the consequences of these risks in time and use insurance. From ancient times to the present, people have taken precautionary measures against future events. One of the best forms of these measures is to use insurance in a timely manner. It is impossible to ensure the sustainable development set by the world without insurance.

Key words: *risk, insurance, sustainable development, information asymmetry*

Xavər Əli qızı Babayeva

İqtisadiyyatda sığortanın tarixi, növləri və rolu

Xülasə

Məqalənin məqsədi sığorta, onun tarixi və təcrübədə tətbiq olunan növləri barəsində məlumat verməkdir. Sığortasız iqtisadiyyatı təsvir etmək qeyri-mümkündür. Çünki yaşadığımız dünyada risklər çoxdur. Qədim zamanlardan bugünə kimi insanlar gələcəkdə baş verə biləcək hadisələrə qarşı ehtiyat tədbirləri görmüşlər. Bu tədbirlərin ən yaxşı formalarından biri vaxtında sığortadan istifadə etməkdir. Dünyanın qarşıya məqsəd qoyduğu davamlı inkişafı təmin etmək də sığortasız mümkün deyil.

Açar sözlər: *risk, sığorta, davamlı inkişaf, informasiya assimetriyası*

Introduction

One proverb says that life is like driving a car, no matter how carefully you drive, there is always the possibility of an accident. Many things happen in the world every day. Some have a car or work accident, some get sick, some lose their jobs, and some die. Natural disasters, wars, and diseases occur, and as a result, both nations and peoples suffer. At that moment, everyone is thinking about getting rid of the damage. And some people say that I wish I had thought about the risk in time and therefore I would have taken out insurance. "An impossible event is possible." From Greek philosophy (Taranov P., 2005)

What is insurance with the symbol shown as an umbrella? Insurance is one of the measures taken today against future events. The main reason for the existence of insurance is the uncertainty of the future, the existence of risks. Let's take a closer look at the concept of risk.

Risk means the probability that certain events will occur. The concept of risk itself is very diverse. There are risks at both micro and macro levels, and today risk management is one of the most important issues for enterprises and countries. Today, no one, nothing, no insurance can guarantee that there will be no risk. If something happens, it will happen anyway. The essence of insurance is that the situation does not worsen in the event of an accident, compensation for losses. It should be noted that not all risks are insured. But it is useful to insure against risks that are more likely to occur.

History of insurance. The history of insurance dates back to BC. At that time, insurance was based on the idea that more people would help each other. According to the source, the workers involved in the construction of the Egyptian pyramids at that time formed a budget among themselves. The main purpose was to provide financial assistance to the families of those people in case of an accident. Similar examples were found in ancient Rome and Babylon. (Yıldırım, 2016:78)

The first insurance contract was signed and the first insurance company was established in Genoa, Italy. The first insurance contract was signed in 1347 to insure the cargo of the ship "Santa Clara". The first insurance company was established in 1424 due to the development of maritime trade. (Ibrahimov, and o. 2018:18)

Analysis

Classification of insurance. In the literature, insurance is divided into life and non-life. This is due to the fact that life insurance is a benefit in the form of savings, and non-life insurance is a compensation.

Insurance is also divided into compulsory and voluntary insurance classes. Compulsory insurance is mandatory, and voluntary insurance is regulated by the parties to the insurance contract. Compulsory insurance is used in many countries. Let's give detailed information about the types of insurance that are relevant.

Property insurance is one of the most important types in the world and in Azerbaijan. It is difficult to imagine both movable and immovable property in cities and villages without insurance. Because, in a world with a lot of businesses and traffic jams, it is more likely to happen. Property insurance came into being after a major fire in London in the 17th century. Real estate insurance is used to prevent property damage from natural disasters, gas explosions and other accidents.

Movable property insurance

1) Motor insurance - is the coverage of damage caused to vehicles by insurers as a result of an accident;

2) Cargo insurance. This product, which is the oldest type of insurance, is used to insure cargo transported by transport. Today, there is a large number of cargo shipments in almost all modes of transport in the world, and the probability of an accident is high. As a result of the accident, the owner of the cargo can suffer a lot. This damage is often difficult to bear by the carrier. At the same time, the court costs are quite large to claim damages. The essence of this insurance is that the insurers compensate the owners of the cargo for the damage caused to the cargo as a result of an accedent committed by the carriers unknowingly. (Eyvazov, Balabeyova , 2019:39)

There are various conventions on insurance of international cargo transportation between countries. One of them is the CMR Convention adopted by the UN on May 19, 1956, to which Azerbaijan is a party. (https://isb.az/yasil-kart/)

3) Agricultural risk insurance. In other words, it is called agrarian insurance. Climate change, natural disasters, the spread of various pests are the main risks for the agricultural sector. Agrarian insurance includes insurance of animals, crops grown on land. Many countries around the world have experience in terms of funding sources for agricultural insurance. These are:

1. Complete implementation of agrarian insurance by the state. This practice is also applied in Canada, Iran and Greece.

2. Private agricultural insurance is applied in the Netherlands, Australia and New Zealand.

3. The application of agrarian insurance in a mixed form, ie through both state support and fees paid by farmers, is widespread in Turkey and Russia.

There are different forms of application of agricultural insurance: damage insurance, productivity insurance, index-based insurance. Damage insurance is divided into single risk and insurance against various risks. A single risk is a specific risk. For example, the risk of hail. Insurance against various risks means many risks. For example, insurance against hail and floods. Productivity insurance itself is divided into farmer and enterprise-based insurance.

These two types of insurance are result-based. That is, an insured event has occurred and the damage to the farmer is covered by the insurer. But index-based insurance is a bit different. Let's talk about it in more detail. There are two types of indexed insurance: productivity and weather index. The productivity index is the average productivity index of the region. Deviations from this index are already paid to the insured. In the air index, the index is calculated taking into account the climatic characteristics of the area, the amount of precipitation. Here, too, deviation from the index is already considered an insured event. Index insurance differs from other types of insurance in that it is usually applied in areas where the risk is high. For example, even if the risk of landslides is limited to one or more places, the risk of drought may be present for the whole country, not just for one village or district. Therefore, this insurance is usually applied in countries with a high risk of drought. For example, Ethiopia. Not all entrepreneurs can afford to insure large risks. Because when the risk is high, the insurance premium also increases. The advantage of index-based insurance is that both small and large farmers can benefit from

this insurance. Other advantages are the elimination of information asymmetry, no need to investigate the incident, and prompt resolution of the issue. (Jafarov, Huseynov, and Salahov, 2021:54)

Health insurance. This type of personal insurance is used in many countries, as well as in Azerbaijan, both compulsory and voluntary. The parties to this insurance are the insured, the insurer and the medical institutions. In the case of compulsory application, the insurer is usually a state-established institution, and some of the insurance premiums are paid by citizens. The reason for its compulsory application in many places is to reduce health expenditures from the state budget. In the voluntary application, there are insurance companies as insurers. Here, the insured can now use the services specified in the insurance contract, in the provided medical institutions.

Cyber risk insurance. Although this insurance is considered young, it is currently one of the most important products. A study by Allianz, the world's largest insurance company, found that cyber incidents accounted for 44 percent of global business risks by 2022. In general, the assessment and calculation of risks in this insurance is more difficult than in other insurance products. There are different forms of cyber risks. These include damage to computers or other technological equipment due to water and electricity leaks, hackers seizing information from people, government agencies and companies, risks in e-commerce, tampering with bank cards, unknowingly deleting files on computers, spreading viruses, etc. aiddir. It should be noted that this insurance product can be obtained both as an additional guarantee for other existing products, for example, in property insurance, as well as as a separate insurance product. (İbrahimli U., 2021:43)

One of the most relevant types of liability insurance at the international level is "Green Card" insurance. The Green Card system, which has been in place since 1953, was established in 1949 on the recommendation of the United Nations Economic Commission for Europe. The essence of this insurance is to insure civil liability as a result of a traffic accident in the member countries of the system. For this purpose, offices are established in the countries where the insurance is applied. If the driver has an accident in another country member of the system outside the country, the office in the driver's country pays insurance to the office in the country where the accident occurred.

Life insurance. There are a number of other areas of life insurance that are common in practice: life, death, insurance against undesirable diseases, accident insurance of employees, etc.

The essence of life insurance is that the insured pays a certain amount to the insurer and the insured recovers the accumulated amount from the insurer at the time specified in the contract.

In life death insurance, unlike life insurance, the amount collected in the event of the insured's death is given to the beneficiary specified in the contract in the form of an insurance payment.

This is the working mechanism of insurance against diseases such as cancer, stroke and thalassemia, which belong to the group of serious diseases. A person wishing to obtain this insurance must first undergo a medical examination and then have no symptoms of these diseases. After that, the insured is paid a certain fee to the insured in case the insured becomes infected with one of these diseases within the period specified in the contract. Although there are similarities with health insurance, the difference between them is that the cost of health insurance is paid by the insurer to the medical institution, in insurance of serious diseases, the insured is paid directly by the insurer.

Insurance products are sold in the insurance market. As in any market, the main actors here are buyers and sellers. The buyer of the insurance product is called the insured and the seller is called the insurer. Agents and brokers are the ones who build bridges between sellers and buyers, insurance intermediaries. The difference is that the agent is the insurer and the broker is the insured. The money paid by the buyer to purchase the insurance product is called the insurance premium, and the payment made by the insurer in the event of an insured event is called the insurance payment. Insured house, car, etc. and is the object of insurance. The sum insured is the amount to be insured by the insured object and cannot exceed the market value of the object. (Alakbarov A., Mammadov, Huseynova., 2021:56)

Another concept with insurance is that the franchise is the part that the insurer is exempt from the amount to be paid in the event of an insured event, and the reason for this is to cause the insured to act responsibly. There are two types of franchises: conditional and unconditional. Let's look at an example to explain the difference. Suppose a person named Nabi insures his tractor and the amount of the franchise is set at AZN 200 in the insurance contract. As a result of the insurance accident, Nabi

suffered AZN 700 damage. If the contract stipulates an unconditional franchise, then there will be an insurance payment in the amount of 700 (15)

In addition to the franchise, there is the concept of insurance limit. The essence of this is that within the insurance limit, the insurer assumes a certain amount of damage. For example, the contract sets an insurance limit of AZN 1,000. This means that the insurer will reimburse the insured for damages of up to AZN 1,000.

Reinsurance. Sometimes there is an insurance contract that is a risk for the insurer and the insurer passes this risk to other insurers in the reinsurance market. For example, insurance company A insured a hotel building worth AZN 1 million. Company A reinsures this insurance product by concluding an insurance contract with R reinsurance company. In this case, "A" is the reinsured or sedentary party of the contract, "R" is the reinsurer. The reinsurer may transfer the risk to the reinsurer. This process is called retrocession. A reinsurer who passes the risk is called a retrocessor. There are optional and obligatory types of reinsurance. (Atashov, Alakbarov, Khudiyev, 2018:34)

What distinguishes the insurance market from other markets is that the cause of the information asymmetry is not the seller but the buyer. First of all, let's talk about information asymmetry. The best example of how information asymmetry has led to market failure is Nobel Prize-winning economist George Akerlof's study, The Market for Lemons: Quality Uncertainty and the Market Mechanism. This study assumes that there are four types of cars on the market: new, used, good and bad (lemon). People who buy a new car can give false information about the car to the buyer when they want to sell their car after a while. That is, they can present the car as good, even if it is in poor condition. Potential buyers will not want to buy a used car because the sellers know they are doing it. As a result, used cars in good condition are sold at below market prices, demand for new cars increases, and prices rise. As a result, the market fails. (Akerlof, 1976:45)

In the insurance market, the process is slightly different. Here, the buyer creates false information about the product. Because the insured are more aware of the risks than the insurers, they can misinform them. For example. This can happen if a person who is about to retire wants to get insurance, or if more sick people want to use health insurance. Insurers will be aware of this and will set higher insurance premiums. As a result, this will lead other potential insurers to abandon the insurance product and the market will fail. (Qruber, 2021:65)

It is necessary to look at and analyze some indicators of how any enterprise operates. This is also the case with insurance companies. The indicators used to analyze the performance of the insurer are: absolute, relative, average. Absolute indicators are concrete. For example, you can show him the size of the insurer's assets. An example of a relative indicator is the percentage of insurance premiums in assets. Average indicators usually characterize the costs per employee, per contract. For example, the insurance payment per contractor can be attributed to this indicator. (Hasanov, 2014:45)

Social insurance. The main purpose of social insurance is the welfare of citizens. Popular insurance in this category in the world includes unemployment, disability insurance, compulsory health insurance, etc. The essence of unemployment and disability insurance is that, accordingly, a person reimburses in the form of payment for the premiums paid for these insurances during the period of employment. There are compulsory government programs for both insurance in the United States. (Qruber C., 2021:56)

Conclusion

Sustainable development and insurance. A study by the World Bank shows that sustainable development is difficult without insurance. The study also emphasizes the importance of insurance for economic sustainability in achieving SGPs. For some purposes, this is more pronounced. For example, countries can make better use of social insurance for the first goal, "Poverty Reduction." It was also found that countries with highly developed insurance markets face less losses than others, which leads to stronger financial stability of those countries. (Holliday, Remizova, Stewart , 2021:78)

References

1. Atashov B.K, Alakbarov A.A, Khudiyev N.N, (2018), Insurance. Textbook. Baku, "Cooperation", 417 pages.
2. Eyvazov E., Balabeyova N., (2019), International transport operations. Textbook. Baku, "Science and education" -336 pages.
3. Alakbarov A.A, Mammadov Z.F, Huseynova A.T, (2021), Financial markets. Textbook for universities, Baku, "AA" Computer Printing Center - 232 pages.
4. Hasanov Rashad, 2014, Master's dissertation on "Statistical assessment of the level and dynamics of insurance services to the population", http://unec.edu.az/application/uploads 2015/12/ rasad24.pdf, 98 pages
5. Ibrahimov E.R, Huseynov M.C., Salahov E.A, Abbasova Y.A, (2017), Insurance work. Textbook. Baku, 297 pages
6. Ibrahimov C.H., Huseynov M.C., Salahov E.A., “Theoretical aspects of index insurance in agriculture and application prospects in Azerbaijan”, Agricultural Economics, 2021, № 2 (36), pp. 21-34
7. Ibrahimli U., "Cyber-risks and insurance coverage". Risk Analytical Business, 2017, № 3, pp. 42-45
8. Akerlof G., “The market for “Lemons”: Quality Uncertainty and The Market Mechanism”. Quartily journal of Economics (1976), p 488-450
9. Gruber Jonathan, (2021), Public Finance and Public Policy, Garayeva.A., Jafarova.N., Omarov.T., Mammadli.M./Jafarli Famil, Baku, “TEAS Press” -806 p.
10. Holliday S., Remizova İ., Stewart F., “The Insurance Sector’s Contribution to the Sustainable Development Goals (SDGs)” World Bank Group, 2021, volume 28
11. Yıldırım F., "A brief look at the history of insurance from the point of view of Turkish law and case law". Adnan Menderes University, 3rd National Vocational High School Congress of Social and Technical Sciences-Aydın, April 28-30, 2016, pages 210-222
12. Taranov P. (2005), 120 philosophers: Life. Fate. Teaching. Thoughts: A universal analytical guide to the history of philosophy. Simferopol, "Renome" -704 s
13. https://danx.gov.az/pages/52/beynəlxalq+əməkdaşlıq
14. https://isb.az/yasil-kart/
15. https://insure.az/public/storage/files/insurance_guidebook.pdf

Rəyçi: i.ü.f.d. Elşad Səmədzadə

Göndərilib:14.04.2022 Qəbul edilib: 02.06.2022

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/79/87-91

Ülkər Aydın qızı Möhnətova
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC)
magistrant
umohnatova@inbox.ru

SIĞORTA ŞİRKƏTLƏRİNİN KAPİTALININ FORMALAŞMA MƏNBƏLƏRİ VƏ QİYMƏTLƏNDİRMƏ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Xülasə

Sığorta fəaliyyətinin müasir iqtisadi təhlilinin başlanğıcı kimi qiymətləndirilə bilən bir neçə mühüm amillər iqtisadiyyatda əsas nəzəri və empirik töhfələr nəzərdən keçirilir. İcmal sığorta ədəbiyyatında faydalılıq, risk və riskdən çəkinmə rolu ilə başlayır və sığortaya tələb, sığorta və resurs bölgüsü, mənəvi təhlükə və mənfi seçim üzərində işi ümumiləşdirir. Daha sonra sığortanın maliyyə qiymət modellərinə və qiymət dəyişkənliyi və anderraytinq dövrlərinin təhlilinə müraciət edir; sığorta qiymətlərinin tənzimlənməsi; sığorta şirkətinin kapitalının adekvatlığı və kapitalın tənzimlənməsi; sığorta sekuritizasiyasının və sığorta ilə əlaqəli qiymətli kağızların inkişafı; və sığorta təşkilatlarının səmərəliliyi, bölgüsü, təşkilati forması və idarə edilməsi.

Açar sözlər: *sığorta, sığorta bazarı, risklərin bölüşdürülməsi, sığortaya tələb, sığortanın maliyyə qiymətlərinin müəyyən edilməsi*

Ulker Aydin Mohnatova

Sources of formation of capital of insurance companies and appreciation properties

Abstract

Several important factors that can be considered as the beginning of a modern economic analysis of insurance activity are considered to be the main theoretical and empirical contributions to the economy. The review begins with the role of utility, risk and risk avoidance in the insurance literature and summarizes the work on insurance demand, insurance and resource allocation, moral hazard and negative choice. It then refers to the financial price models of insurance and the analysis of price volatility and underwriting periods; regulation of insurance prices; capital adequacy and capital regulation of the insurance company; development of insurance securitization and insurance-related securities; and efficiency, distribution, organizational form and management of insurance companies.

Key words: *insurance, insurance market, risk distribution, insurance demand, determination of financial prices of insurance*

Giriş

İqtisadi fəaliyyətdə riskin üstünlük təşkil etməsi həmişə tanınsa da deterministik modellər uzun illər ərzində müşahidə olunan hadisələrin iqtisadi izahatlarında üstünlük təşkil edirdi. Nəticədə sığorta iqtisadiyyatı nisbətən qısa tarixə malikdir. İqtisadi təhlildə risk və qeyri-müəyyənliyi rəsmi şəkildə təqdim edən ilk işlərdə sığorta ya şərti mal kimi baxılmış, ya da müzakirə edilmişdir. 1960-cı ilə qədər iqtisadi ədəbiyyatda sığorta bazarlarının mahiyyəti və ya bu bazarlardakı ayrı-ayrı agentlərin iqtisadi davranışı ilə bağlı təhlillər böyük ölçüdə yox idi. Sığorta iqtisadiyyatının inkişafında və daha ümumi olaraq qeyri-müəyyənlik, informasiya, və rabitə. sığorta bazarları, fond bazarları, gizli müqavilələr, xərc-plus müqavilələr və fyuçers bazarları kimi risklərin dəyişdirilməsi üçün müxtəlif institusional tənzimləmələrin rolunu izah edən təhlil edilirdi. Bütün bu qurumlar riski daşımada müqayisəli üstünlüyə malik tərəflərə ötürür (Viauroux, 2013:78). Adi sığorta nümunəsində, risklə qarşılaşan riskdən çəkinən şəxslər riski bu qiymətə daşımağı təklif edən daha az riskdən çəkinən və ya daha çox şaxələndirilmiş sığortaçıya sabit qiymət ödəməyə hazırdırlar. Hər iki tərəf müqavilə ilə razılaşdığı üçün hər ikisi daha yaxşıdır. Hər hansı bir bazarda risk nadir hallarda tamamilə dəyişdirilir. Risk dəyişikliyinin məhdud olmasının üç əsas səbəbini müzakirə etdi: mənəvi təhlükə, mənfi seçim və əməliyyat xərcləri. Asimmetrik məlumatın olmadığı halda, sığorta haqqının ödənilməsi zamanı çıxılan məbləğdən yuxarı tam sığortanın optimal olduğu. Arrow və Borch-un yenilikçi işindən sonra sığorta iqtisadiyyatının əsas

inkişafları nəzərdən keçirilir. Sübut edilmişdir ki, sığorta fəaliyyətinin mahiyyəti sığortaçının kapitalının mürəkkəb strukturunu əvvəlcədən müəyyən edir. Sığorta fəaliyyəti prosesinə daxil olan resurslardan asılı olaraq maliyyə və qeyri-maliyyə kapitalına - maliyyə və ya qeyri-maliyyə kapitalına bölünə bilər. Effektiv idarəetmə ilə maliyyə və qeyri-maliyyə resursları şirkətin kapitallaşmasının artımını təmin edir. Eyni zamanda, sığortaçı tərəfindən sığorta iştirakçıları arasında, habelə sığortalılarla səhmdarlar arasında vasitəçilik funksiyalarının yerinə yetirilməsinin səmərəliliyini təmin edən, sığortaçının maliyyə kapitalının artımını müəyyən edən qeyri-maliyyə kapitalıdır. sığorta şirkəti. Əsas və dövriyyə kapitalı onun idarə edilməsinə dair təkliflərin formalaşdırılması məqsədilə kapitalın bir hissəsi kimi ayrılır. Xarici investisiyalar olmadan şirkətin maliyyə sabitliyini artırmaq üçün kapitalın effektiv idarə edilməsini təmin edən institusional şərtlərə dair tələblər hazırlanmışdır. Tənzimləyici normalarla nəzərdə tutulmuş nizamnamə kapitalının minimum məbləğinin nizamnamə kapitalının ölçüsü ilə əlaqələndirilməsi təklif olunur, çünki sığorta fəaliyyəti yalnız mövcud olduqda mümkündür. Aşağı riskli kapitalın bölüşdürülməsinə yönəlmiş tənzimləyici standartlara uyğunluq inflyasiya şəraitində onun real dəyərini azaldır və buna görə də iş bu azalmanı vergidən əvvəlki mənfəətdən kompensasiya etmək üçün ehtiyatın formalaşdırılması ehtiyacını əsaslandırır. Sığortaçının sahibkarlıq riskinin azaldılması mənbəyi kimi kapital kapitalı da əsas hesab edilə bilər, çünki onun ölçüsü təkcə sığorta fəaliyyəti üçün zəruri deyil, həm də sığorta xidmətlərinin göstərilməsini qismən təmin edir (Kisova, 2009:67)

Sığorta bazarı xüsusi sosial-iqtisadi mühit, pul münasibətlərinin müəyyən sferasıdır ki, burada alqı-satqı obyekti sığorta xidmətidir, ona tələb və təklif formalaşır , həmçinin. kapitalın öz-özünə artan dəyər kimi yaradılması və istifadəsi üçün pul münasibətləri. Sığorta təşkilatının kapitalının yeri və funksiyaları sığorta fəaliyyətinin maliyyə vasitəçiliyi fəaliyyəti kimi mahiyyəti ilə müəyyən edilir, burada sığortaçı mövcud kapitalın onun ödənilməsi tələbləri üzrə öhdəliklərlə ekvivalentliyini təmin etməklə təkcə sığortadan istifadə etmir və bütün sığortalıların kapitalı, həm də onun səhmdarlarının kapitalı. Kapitalın mahiyyəti və mənşəyi problemləri bir neçə əsrlər boyu parlaq iqtisadçılar tərəfindən çox ətraflı şəkildə öyrənilmiş və müxtəlif iqtisadi nəzəriyyələrlə təsvir edilmişdir. A.Smit mövcud olan əşya və ya pul ehtiyatını kapital, D. Rikardo isə maddi nemətlər istehsal etməyə və ya əldə etməyə imkan verən vasitə hesab edirdi. Firmalara fiziki kapitalın alınmasını maliyyələşdirməyə imkan verən səhmlər, istiqrazlar və kreditlər maliyyə kapitalı adlanır. Məhsuldar kapitalın təfərrüatlı strukturu onun qeyri-maliyyə və maliyyə hissələrinin strukturlaşdırılmasını nəzərdə tutur. Qeyri-maliyyə kapitalının yaradılmasında qeyri-maliyyə resurslarının iştirakını müəyyən etməyə imkan verən əsas xassələr bunlardır: birincisi, sığorta fəaliyyətinin müxtəlif biznes proseslərində iştirak etməklə sığorta xidmətinin yaradılmasını təmin edir; ikincisi, yaradılmış sığorta xidmətinin dəyəri bazar mübadiləsi prosesində maliyyə forması alır, yəni, kapitalın qeyri-maliyyə formaları maliyyə kapitalına çevrilir. Qeyri-maliyyə kapitalı sığorta xidmətinin istehlak dəyərinin onun xalis dəyərindən artıq olmasını təmin edir, yəni bütün sığorta iştirakçılarına bölüşdürülmüş riskin dəyəri. Bu artıqlıq sığorta xidmətinin yaradılmasında iştirak edən qeyri-maliyyə resurslarının dəyərini əks etdirir. Bu zaman söhbət qiymətə daxil olan məsrəf və məsrəflərdən yox, sığorta xidmətinin "unikal keyfiyyətini" təmin edən unikal resurslar kombinasiyasından gedir (Klein, 2012:54).

Sığorta qiymətinin onun maya dəyərindən bu qədər artıq olması iki yolla təmin edilə bilər: - sığorta portfelinin formalaşdırılmasının belə bir üsulu ilə, hansı ki, müəyyən sığortaçı üçün sığorta dəyəri orta bazar qiymətindən aşağı olacaqdır. sığortaçının mənfəətini təmin edən qiymətdə müəyyən xərc "boşluğu" olan; - sığortalının daha yüksək məmnunluğunun təmin edildiyi sığorta xidmətinin belə marketinq dəstəyi sayəsində o, sığorta xidmətinin istehlak dəyərini maya dəyərindən yüksək qiymətləndirir. Hər iki halda sığortaçının sığorta xidmətlərinin satışından özünü müəyyən qədər əlavə icarə haqqı ilə təmin etməsindən danışmaq olar ki, bu da onun maliyyə kapitalını artırır. Nəticə etibarı ilə sığorta şirkətinin idarə və sərəncamında olan kapital təyinatına uyğun olaraq aşağıdakı kimi strukturlaşdırıla bilər: - sığorta fəaliyyəti üçün lisenziya almaq üçün tələb olunan kapital, yəni. minimum tələb olunan kapital; - sığortaçının biznes risklərini kompensasiya etmək imkanlarını təmin edən, mövcudluğu sığorta fəaliyyətinin davam etdirilməsi üçün şərt olan kapital, - maliyyə nəticələrinin qeyri-bərabərliyini vaxtında bölüşdürən kapital, yəni sığorta kapitalının sabitləşmə hissəsi. Sığorta xidmətinin formalaşmasında kapitaldan istifadənin intensivliyinə əsasən onu aşağıdakı kimi strukturlaşdırmaq olar: - maddi aktivlər şəklində olan əsas kapital; - sığorta fəaliyyəti prosesində inflyasiya dərəcəsi ilə

amortizasiya olunan nizamnamə normalarında nəzərdə tutulmuş nizamnamə kapitalının minimum səviyyəsi məbləğində nağd formada əsas kapital, bu amortizasiyanın məbləğinə vergi güzəştləri şəklində kompensasiya edilməsini tələb edir. amortizasiya olunduğu inflyasiya həcminə bərabər olan bu minimum kapitalın yerləşdirilməsindən investisiya gəliri; - ödəniş qabiliyyəti standartını təmin edən, sığorta portfeli böyüdükcə dinamik artım tələb edən, xərclər üçün onun formalaşması üçün ehtiyata ayırmalar aid etmək hüququ ilə pul şəklində sabit (əlavə) kapital. Sığorta kapitalı dövriyyədədir və zərərin orta ehtimallarının və ölçülərinin hesablandığı dövr ərzində sığorta xidmətlərinin göstərilməsi prosesində iştirak edir. Stabilləşdirmə kapitalı sığorta əməliyyatlarının rentabelsizliyində onların orta dəyəri ətrafında dalğalanmaların reallaşdığı dövr kimi təhlil əsasında müəyyən edilmiş dövrə uyğun dövriyyə müddəti olan dövriyyə kapitalıdır. Sığorta təşkilatının kapitalının bir hissəsinin əsas və ya dövriyyə kapitalı kimi təsnifləşdirilməsi barədə qərar qəbul edilərkən, kapitalın bir çox dövrlərdə sığorta xidmətlərinin göstərilməsində kapitalın iştirakının və ya belə bir kapitalın birdəfəlik iştirakının təhlili; dövründən istifadə edilmişdir. Bu tədqiqatın müəllifi belə qənaətə gəlib ki, müxtəlif seqmentlər üçün bir kapital axını dövrünün müddəti sığortanın xüsusiyyətlərinə görə fərqli ola bilər. Üstəlik, hətta uzunmüddətli kapital dövriyyəsi də onu əsas kapital kimi təsnif etmək üçün əsas deyil. Sığorta xidmətlərinin göstərilməsinə sahibkarlıq innovativ yanaşmaları vasitəsilə sığorta ehtiyaclarının ödənilməsinə diqqət yetirilməsi şirkətlərə əlavə innovativ, Şumpeter super icarəsi də daxil olmaqla, öz adekvat bazar qiymətini müəyyən etmək imkanı verəcək. Əgər bu icarə haqqı sığortaçı tərəfindən tam şəkildə mənimsənilməsə və bazarda sığorta xidmətlərinin qiymətini müəyyən qədər aşağı salmaq üçün istifadə olunarsa, o zaman təklif olunan sığortanın keyfiyyətini və müştəri diqqətini artırmaqla şirkət qiymət rəqabətində qalib gələrək bazar uğurunu təmin etmiş olar (Leng, Meier, 2006:89).

Bəzi müəlliflər təklif edirlər ki, qeyri-adekvat bazarlardakı rəqabət tendensiyası sığortaçıların qiymətləri aşağı salmasına səbəb olur, qiymətlər sığortaçının gələcək zərər xərclərinin miqyası ilə bağlı gözləntilərindəki fərqlərdən, sığortaçının ödəmə qabiliyyətinin təşviqlərindəki fərqlərdən və ya hər ikisindən yarana bilər. Harrington və Danzon (1994) bu intuisiyaya və optimal təklif və mənəvi təhlükəyə dair ədəbiyyata əsaslanan fərziyyələr hazırlayır və sınaqdan keçirir. Təhlillərində bəzi firmalar məhdud məsuliyyət və risklərə həssas olmayan təminat proqramları nəticəsində yaranan mənəvi təhlükə səbəbindən maya dəyərindən aşağı qiymət qoya bilər. Digərləri gələcək iddia xərcləri ilə bağlı heterojen məlumatlara görə qiymətdən aşağı qiymət verə bilər ki, bu da qaliblərin lənət effektləri ilə müşayiət olunan optimal proqnozlara nisbətən aşağı itki proqnozları ilə nəticələnir. Bəzi firmalar tərəfindən aşağı qiymət qoyulmasına cavab olaraq, digər firmalar bazar payını qorumaq və beləliklə, maddi və qeyri-maddi kapitala qoyulan investisiyalardan kvazi-rantların itirilməsinin qarşısını almaq üçün qiymətləri endirə bilərlər.

Sığortalıların nizamnamə kapitalının artımında və onun artımının sığorta fəaliyyəti prosesində formalaşmış sığorta kapitalı hesabına planlaşdırılmasının mümkünlüyündə maraqlı olması ağlabatan hesab edilə bilər. Səhmdarların sərvətlərinin artmasında marağı sığorta kapitalının həcmi və strukturu ilə də təmin edilir. Eyni zamanda, sığorta kapitalı təkcə sahibkarlıq mənfəətinin mənbəyi deyil, həm də şirkətin rəqabət qabiliyyətinin əsas göstəricisi rolunu oynayır ki, bu da onun dəyərinin və ya marketinq kapitallaşmasının artımını təmin edir. Eyni zamanda, sığortaçılar sığorta zəmanətlərinin səviyyəsini yüksəldən şirkətin maliyyə kapitallaşmasının artımı üçün mənfəətdən ayırmaları maksimum dərəcədə artırmaqda maraqlıdırlar, səhmdarlar isə dividendlər əldə etməklə yanaşı, şirkətin dəyərinin artmasında maraqlıdırlar, yəni. onun marketinq kapitallaşması. Sığortaçının sığorta kapitalının optimal idarə olunması nəticəsində səmərəli dividend siyasəti sığortaçının öz nizamnamə kapitalı üzərində hüquqlarını qorumaq məqsədilə şirkətin investisiya cəlbediciliyinin təmin edilməsi və investor səhmdarlarının sərvətinin artırılmasının əsas alətidir.

Sığorta şirkətinin maliyyə kapitallaşmasının artımı yalnız onun qeyri-maliyyə resurslarını qeyri-maliyyə kapitalı funksiyalarını əldə edən sığorta xidmətlərinin yaradılması dövriyyəsinə daxil etməklə təmin edilə bilər. Bu fərziyyə çərçivəsində sübut edilmişdir ki, sığortaçının maliyyə kapitallaşmasının artımını və ya onun bazar dəyərinin artımını təmin edən bütün qeyri-maliyyə resurslarının sinergik birləşməsi biznes mühitinə daxili sahibkarlıq amilinin daxil edilməsindən asılıdır. sığorta şirkətinin. Əlavə iqtisadi dəyərlə şirkətin bazar dəyərinin nisbətinin qiymətləndirilməsi əsasında sığorta şirkətinin qeyri-maliyyə kapitalının dəyərinin qiymətləndirilməsi metodu işlənib hazırlanmışdır. Sığorta

xidmətinin rəqabət qabiliyyətinin artması onun keyfiyyətini təmin edən qeyri-maliyyə resurslarından səmərəli istifadə olunmasından asılıdır (Svechnikova, 2020:34).

Sığorta şirkətinə müraciət edildikdə bu təsir aşağıdakılarla ifadə olunur:

1) sığorta ödənişlərində əlavə dəyərin payının artması deməkdir birləşmiş zərər əmsalının azalması; (Harrington, 2009:45)

2) ümumi əlavə dəyərin artımını təmin edən sabit birləşmiş zərər əmsalı ilə toplanmış sığorta haqlarının həcminin artımında. Hər iki təsir bazarda sığorta xidmətini marketinq üstünlüyü ilə təmin edən qeyri-maliyyə alətlərinin keyfiyyətinə görə həyata keçirilir. Belə bir üstünlük perspektivi əlavə dəyər artımı perspektivi demək olduğundan, bu müsbət mənzərənin bazar ifadəsi marketinq kapitallaşması kimi müəyyən edilə bilər (Phillips, Cummins, Lin, 2006:76).

Nəticə

Sığorta şirkətlərinin müştəri bazasının cari dinamikasının təhlili belə qənaətə gəlməyə əsas verir ki, bütövlükdə sığorta bazarının artım istiqamətində hərəkət sürəti hazırda praktiki olaraq sıfıra bərabərdir, çox güman ki, müştərilərin itkisi ilə bağlıdır ki, bu da qeyri-kafi olduğunu göstərir. innovativ kapitalın mövcudluğu.Sığorta təminatı verilərkən sığorta şirkətinin rəhbərliyi sığortalıların və səhmdarların ziddiyyətli maraqlarının təmin olunmasını da təmin etməlidir. Bu problem sığortaçının əsas maraqlı tərəflərinin qarşılıqlı kapital mübadiləsinin sabitləşdirilməsi yolu ilə həll edilir ki, bu zaman nizamnamə kapitalı sığortalılar qarşısında sığorta öhdəliklərinin yerinə yetirilməsinə təminat verir və sığortalılar sığorta kapitalını formalaşdırır, o cümlədən gözlənilən səhm mənfəəti (Phillips, Cummins, Lin., 2006:43).

Sığortaçının vasitəçilik funksiyası opsion nəzəriyyəsi baxımından tərəflərin qarşılıqlı əlaqəsini təsvir etməyə imkan verir: - səhmdarlar CALL opsionunun əldə edilməsi ilə analoji olaraq sığorta şirkətinin nəticələrindən istifadə etmək hüququ əldə edirlər, subyekt sığorta fəaliyyətinə başlamaq və sığortaçının maliyyə sabitliyini qorumaq üçün zəruri olan sabit kapitalın daxil edilməsinə; 100 - Sığortalılar, PUT opsionunu almaqla oxşar olaraq, sığorta polisi şəklində maliyyə aktivi üçün ödəniş edərək, onu sığorta tələbi məbləğinə satmaq hüququ əldə edirlər. Sığortaçı kapitallarının qarşılıqlı mübadiləsinin təşkilində vasitəçilik funksiyasını yerinə yetirməklə, hər iki rəhbərini ehtiyaclarına uyğun gəlirlə təmin edə bilər. Sığortaçının prinsipiallarının bir-birinin maraqlarının təmin edilməsində qarşılıqlı iştirakının təmin edilməsi probleminin həlli vasitəsi sığorta kapitalının idarə edilməsidir ki, onun optimal həcmi sığorta iştirakçılarının əhəmiyyətli bir hissəsini cəlb etməklə bazar payını artıracaq və sığorta müqaviləsinin bağlanmasını təmin edəcəkdir (Adizes, 2017:54). Eyni zamanda, risklərin adekvat bölüşdürülməsi iqtisadi kapitala tələbləri və onun üçün haqları azaldacaq, sığortalıların maraqlarına uyğun olaraq sığorta xərclərini azaldacaqdır. Bu yanaşma sığorta şirkətinin bazar dəyərinin və ya onun marketinq kapitallaşmasının artımını təmin edəcək. Sığorta kapitalı götürülmüş öhdəlikləri yerinə yetirmək üçün kifayət edə bilməz, çünki sığorta fəaliyyəti, qəbul edilmiş risklərlə yanaşı, sığorta tarifinin dəyərində nəzərə alına bilməyən amillərin təsirinin mümkünlüyü ilə çətinləşir. onların misilsiz təbiəti. Bu, sığorta şirkətinin maliyyə dayanıqlığının azalmasının sığorta portfelinin artması ilə kompensasiya edilməsi üçün əlavə ehtiyatın yaradılması vəzifəsini aktuallaşdırır. Əgər şirkət üçün əlavə xarici kapitalın cəlb edilməsi problemlidirsə, sığorta haqqı üzrə əlavə hesablamalar hesabına planlaşdırılmış ehtiyat fondu yaratmaqla onun maliyyə sabitliyinin qorunması təmin edilə bilər. Belə ehtiyatın yaradılması sığortaçının ödəmə qabiliyyətinin idarə edilməsinin tərkib hissələrindən biri hesab oluna bilər, çünki o, kapitala olan tələbləri azaldır və orta sığorta şirkətlərinə sığorta bazarında əlavə kapitallaşma olmadan fəaliyyət göstərmək imkanı verir. Qeyri-maliyyə kapitalının səmərəliliyi hesabına məsrəflər üzrə gəlirlərin artırılması prosesi ənənəvi maliyyə göstəriciləri vasitəsilə yeddi faktorlu modellə təmsil oluna bilər (Winter, 2013:34).

Xarici maliyyə cəlb etmək imkanı olmadıqda sığorta şirkətinin resurs bazasının genişləndirilməsinin mənbəyi qeyri-maliyyə resurslarının: sahibkarlıq, intellektual və insan resurslarının əldə edilməsi xərclərinin gəlirlərinin artmasıdır. Qeyri-maliyyə kapitalı formasında olan bu resurslar şirkətin bazar payının və əlavə iqtisadi dəyərin intensiv artımının katalizatorlarıdır. Qeyri-maliyyə kapitalının səmərəliliyi hesabına məsrəflər üzrə gəlirlərin artırılması prosesi ənənəvi maliyyə göstəriciləri vasitəsilə yeddi faktorlu modellə təmsil oluna bilər. Əldə edilən nəticələrin ümumiləşdirilməsi onu qeyd etməyə

imkan verir ki, təhlil edilən sığorta şirkətlərinin artım problemləri bu şirkətlərin insan, intellektual və sahibkarlıq resurslarının keyfiyyəti ilə bağlıdır. İşçi heyətin işinin yaxşılaşdırılması və ya anderraytinq prosesinin rəqəmsallaşdırılması, iddiaların həllində istifadə olunan standartların işlənib hazırlanması tədbirləri bu fəaliyyətlərlə bağlı məsrəflərin gəlirliliyinin artırılmasını təmin edə bilər.

Ədəbiyyat

1. Adizes, I.K. Corporate lifecycle management./ I.K. Adizes. - Moscow: Mann, Ivanov and Ferber, 2017 .-- 499 p. - ISBN 978-5-00146-094-7.
2. Winter, R.A., 2013. Optimal insurance under moral hazard. In: Dionne, G. (Ed.), The Handbook of Insurance, second ed. Springer, New York.
3. Viauroux, C., 2013. Tax sharing in insurance markets: a useful parametrization. Mimeo, University of Maryland. Journal of Risk and Insurance. http://dx.doi.org/10.1111/j.1539-6975.2013.01528.x
4. Phillips, R.D., Cummins, J.D., Lin, Y., 2006. Capital Allocation and the Pricing of Financially Intermediated Risks: An Empirical Investigation. Working Paper, Wharton Financial Institutions Center
5. Leng, C., Meier, U.B., 2006. Analysis of multinational underwriting cycles in property-liability insurance. Journal of Risk Finance 7, 146–159.
6. Klein, R.W., 2012. Insurance Regulation and Challenge of Solvency II: Modernizing the System of U.S. Solvency Regulation. National Association of Mutual Insurance Companies.
7. Grace, M.F., 2010. The Insurance Industry and Systemic Risk: Evidence and Discussion. Working Paper, Georgia State University
8. Harrington, S.E., 2009. The financial crisis, systemic risk, and the future of insurance regulation. Journal of Risk and Insurance 76, 785–819
9. Dionne, G., and Li, J., 2012. When can expected utility handle first-order risk aversion? http://dx.doi. org/10.2139/ssrn.2197741.
10. Kisova AE “Investment and Investment Analysis: A Workshop”. Lipetsk, LGTU, 2018. 65 c.
11. Nikishov, VN, Mitlina VD “Analysis of indicators of efficiency of the investment project” // Enigma. 2019, vol.1, № 10, p. 59–68.
12. Svechnikova, S.S. "The relevance of the integration of sustainable development priorities in the investment and financial strategy of the company: theoretical and practical aspects" // Humanitarian Balkan Studies. 2020, vol. 4, № 8, p. 40-43.

Rəyçi: i.ü.f.d. Nizami Xudiyev

Göndərilib: 11.04.2022 Qəbul edilib: 03.06.2022

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/79/92-96

Leyla Qabil qızı Məmişova
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC)
magistrant
l.mamishova@unec.edu.az

QLOBAL DÜNYA İQTİSADİYYATINDA KİÇİK SAHİBKARLIĞIN SOSİAL VƏ İQTİSADİ ƏHƏMİYYƏTİ

Xülasə

İçində olduğumuz qlobal rəqabət mühitində inkişaf etməkdə olan ölkələrin ən mühüm silahı kiçik və orta sahibkarlıqdır. İqtisadiyyatı son illər sürətlə inkişaf edən ölkəmizdə kiçik və orta sahibkarlıq iqtisadi artım və inkişaf prosesində xüsusilə məşğulluğa verdiyi töhfələr baxımından son dərəcə mühüm rol oynamışdır. Azərbaycan kimi inkişaf etməkdə olan ölkələrdə irimiqyaslı və qlobal rəqabətədavamlı milli müəssisələrin yaradılması üçün dinamik və sabit kiçik sahibkarlıq strukturunun yaradılması qaçılmaz bir zərurət kimi görünür.

Rəqabət və iştirakın sosial-iqtisadi sistemin mahiyyəti kimi qəbul edildiyi cəmiyyətlərdə inzibati sistemin vahid mənada sağlam və sabit işləməsi ilə kiçik sahibkarlığın aktivləri ilə fəaliyyəti arasında güclü qarşılıqlı əlaqə mövcuddur. Kiçik sahibkarlıq dünya miqyasında iri müəssisələrin yerinə yetirə bilmədiyi funksiyaları yerinə yetirməklə milli iqtisadiyyatda dinamizmin davamlılığını təmin edir.

Açar sözlər: *İqtisadiyyat, kiçik sahibkarlıq, əhəmiyyət, sosial, dünya, sfera*

Leyla Gabil Mamishova

Social and economic significance of small entrepreneurship in the global world economy

Abstract

In the global competitive environment we are in, the most important weapon of developing countries is small and medium enterprises. In our country, whose economy has been developing rapidly in recent years, small and medium enterprises have played an extremely important role in the process of economic growth and development, especially in terms of their contribution to employment. In developing countries such as Azerbaijan, the creation of a dynamic and stable small business structure for the establishment of large-scale and globally competitive national enterprises seems to be an inevitable necessity.

In societies where competition and participation are seen as the essence of the socio-economic system, there is a strong correlation between the healthy and stable functioning of the administrative system and the assets and activities of small businesses. Small business ensures the continuity of dynamism in the national economy by performing functions that large enterprises around the world cannot.

Key words: *economy, small business, importance, social, world, sphere*

Giriş

Kiçik sahibkarlıq yeni ideyaların və fikirlərin çiçəklənməsi üçün ideal mühitdir. Müəssisələrin müxtəlif yollarla üzləşdiyi böhranlar yeni ideyaları sınamaq riskini götürməyi tələb edir. KOS-ların bu innovasiya potensialı onların yeni tələblərə cavab vermək və yeni bazarlar açmaq qabiliyyəti ilə birləşdirildikdə, onlar inkişaf üçün çox mühüm gücə çevrilirlər.

Kiçik sahibkarlıq müəssisələri texnoloji inkişafları izləyir və hətta sahibkarlıq qabiliyyəti və asan uyğunlaşma qabiliyyəti, eləcə də sahibkarlıq azadlığı sayəsində innovasiyaların sınaqdan keçirildiyi laboratoriya kimi fəaliyyət göstərirlər. Çevik strukturları sayəsində böyük texnoloji sıçrayışlarda, yeni texnologiyaya keçiddə, cəmiyyətdə tələblərin dəyişməsi nəticəsində yaranan problemlərin həllində, böyük iqtisadi dövrlərdə böhrandan çıxmaqda mühüm vəzifələr götürürlər (Mazilov və Kremin , 2018:78).

Bütün əhəmiyyətinə baxmayaraq, KOS-lar həm dünyada, həm də ölkəmizdə bir çox problemlərlə üzləşirlər. İqtisadiyyata istənilən dinamizmi gətirmək üçün KOS-lar rasional inkişaf etməlidir.

Kiçik sahibkarlığın inkişaf xüsusiyyətləri

Kiçik sahibkarlığın rasional şəkildə inkişafı üçün beş təklif var. Bu tövsiyələr aşağıdakı kimi verilmişdir.

1. Yeni və ətraflı iş planı hazırlamaq,
2. Maliyyə məsləhətçiləri vasitəsilə pul vəsaitlərinin hərəkətini yaxından araşdırmaq,
3. Güc artımlarını qarşılamaq üçün kifayət qədər işçi qüvvəsinə malik olmasını təmin etmək,
4. Obyektiv düşüncəyə sahib olmaq üçün məsləhət xidmətlərindən yararlanmaq,
5. Tez böyümək və daha ehtiyatlı və ölçülü olmaq

Ölkəmizdə kiçik sahibkarlıq transformasiya prosesindədir. Onlar bu proses ilə ənənəvi xətt üzrə istehsal edən, yalnız yerli bazarlar üçün fəaliyyət göstərən, böyümədən qorxan, köhnəlmiş texnologiyadan istifadə edən və azad rəqabətdən qaçan klassik kiçik və orta biznes yanaşması bütün struktur və funksional sahələrdə yeniliklərə açıqdır. Bu müəssisələr, bilik və məlumatlara önəm verən, qlobal bazara sahibdir. Rəqabəti məcburi olaraq qəbul edən kiçik və orta biznes fəlsəfəsinə çevrilir (İbrahimov, 2010:85).

Qloballaşma anlayışının bu mövzuda ədəbiyyatın genişliyinə baxmayaraq, konsepsiyanın dəqiq tərifi yoxdur. Qloballaşma anlayışı çox vaxt müəyyən ideyalar, baxışlar, təcrübələr, hadisələr, texnologiyalar, institutlar və s. kimi, bu cür halların qlobal miqyasda mövcud olduğu və ya dünya miqyasında milli kimliklərin, iqtisadiyyatların və sərhədlərin həll olunduğu və sosial həyatın böyük bir hissəsinin qlobal proseslərlə müəyyən edildiyi bir fenomen olaraq təyin olunur

Burada tərif formasında kommunikasiya sahəsində, xüsusən də rabitə sahəsində baş verən inkişafların məsafələrin əhəmiyyətini azaltdığını, beləliklə də dünya miqyasında institusional və fərdi qarşılıqlı asılılığı artırdığını vurğulamaq məqsədəuyğundur. Qısaca qloballaşma, dünyanın tək bir məkan kimi qəbul edilə biləcək dərəcədə sıxıldığı və daraldığı anlamına gələn bir prosesə aiddir.

Kiçik sahibkarlıq müəssisələri və qloballaşma

Kiçik sahibkarlıq müəssisələri qloballaşmanın iqtisadi ölçüsü ilə daha çox maraqlanırlar. İqtisadi qloballaşma müstəqil milli iqtisadiyyatların istehsalının istehsalın beynəlmiləlləşdiyi və maliyyə kapitalının ölkələr arasında məhdudiyyətsiz və sürətlə dövr etdiyi qlobal iqtisadiyyata çevrilməsini nəzərdə tutur (Buxvald, 2018:43).

Sahibkarlıq ruhuna malik şəxslər cəmiyyətdə özlərini reallaşdıra, gizli səlahiyyətlərindən ən yüksək səviyyədə istifadə edə bilsələr, ölkədə sosial və iqtisadi inkişaf daha qısa müddətdə əldə edilə bilər. Tarixi prosesdə sahibkarlıq və ümumi idarəetmə xüsusiyyətlərinə malik olan şəxslərin təkcə öz bizneslərinin uğurunda deyil, həm də yerli, regional və milli inkişafda fəal rol oynadığı görünür.

Sahibkarlığın ifadəsi olan kiçik sahibkarlıq mülkiyyətin geniş əraziyə yayılmasında, məşğulluq imkanlarının yaradılmasında çox səmərəlidir. Kiçik sahibkarlıq müəssisələri peşəkar təcrübə məktəbləridir. Azərbaycan üçün hazırlanacaq hərtərəfli, inteqrasiyalı və davamlı sosial-iqtisadi inkişaf layihəsi ölkədə sahibkarlıq ilə məhsuldarlığı geniş bir əraziyə yayan, regional inkişaf fərqlərinin aradan qaldırılmasında effektiv fəaliyyət göstərən kiçik müəssisələrin reallığına diqqət yetirməlidir. Bu müəssisələr, milli iqtisadiyyatı inkişaf etdirir və əhəmiyyətli irəliləyişlər əldə edir (Lyu S., 2014:32).

Sosial, iqtisadi, mədəni və siyasi sahələrdə rəqabət ilə iştirakı genişləndirmədən inkişafa nail olmaq mümkün olmayacağı tez-tez dilə gətirilən bir həqiqətdir. Sosial vahidlərdə, mədəniyyət sahələrində iştirak və rəqabət fərdin və üzvlüyün şüurunu təkmilləşdirir, səlahiyyətlərin tarazlığını təmin edir, daha keyfiyyətli əsərlər təqdim etmək səylərini artırır və yüksək səviyyəli ideyaların istehsalına töhfə verir. İştirak, idarəetmə qərarlarına və hərəkətlərinə təsir etmək üçün öz və öz hərəkətlərinin könüllü hərəkətidir (Cimoli və Gabriel, 2011:44).

Vətəndaş olmaq şüurunun siyasi platformada bütün siyasi proseslərə təkbətək əks olunması ilə iştirakçılıq ruhu inkişaf edir, siyasi hakimiyyət stimullaşdırılmış səslə deyil, siyasi şüurlu vətəndaşların avtonom səsləri ilə müəyyən edilir. Bu proses, ənənəvi idarəçilik yanaşması vətəndaş yönümlü geniş ictimai iştirakçılığı özündə cəmləşdirən idarəetmə yanaşması ilə əvəzlənir. Siyasi müxalifətin çıxışı və hərəkətləri ilə onun siyasi hakimiyyətin iddialı bir dayağı olduğunu hiss edilir.

İqtisadi sahədə rəqabət anlayışı

İqtisadi sahədə rəqabət isə müştəriyönümlü fəlsəfənin inkişafına, keyfiyyətli mal və ya xidmətlərin təqdim olunmasına gətirib çıxarır. Bu proses, iştirak alternativ biznes və xidmət sahələrinin yaradılmasında, sahibkarlıq ruhunun inkişafında fəal rol oynayır.

Bugünkü iqtisadi model azad bazar iqtisadiyyatıdır. Bununla belə, bu azad bazar iqtisadiyyatı fərdi eyni cins iqtisadiyyatın tabeliyindəki nizamın törəməsi kimi qəbul edilməməlidir. Dövlətin rolunu öz üzərinə götürdüyü milli iqtisadi nizamda dövlət qaydaları müəyyən edir və iqtisadi iştirakçıların bu qaydalara əməl etmələrini təmin edir. Bu qaydaların müasir bazar iqtisadiyyatının məntiqinə uyğun olması əsas şərtdir (İsrafilov,2010:78).

Sahibkarlıq ruhunun təzahürü və səylərin təşkili ilə ortaya çıxan kiçik sahibkarlığın inkişafına mane olacaq amillərin siyasi, sosial-iqtisadi və mədəni paradiqma kontekstində minimuma endirilməsi faktdır. Belə milli iqtisadi şəraitdə qlobal aləmdə kiçik müəssisələrin sayı günü-gündən artır. Bu proses, praktikada həvəsləndirici tədbirlərin əhatə dairəsi rasional sektoral təhlil nəticəsində yenidən təsnif edilməli və artırılmalıdır.

Kiçik sahibkarlığın inkişafı ilə bağlı belə qənaətə gəlmək olmaz ki, dövlət bu müəssisələri qorumalı, onlara üstünlük verməli və daim subsidiya etməlidir. Dövlətin kiçik sahibkarlara etməli olduğu şeylər "dotasiya deyil məlumat", "imtiyaz deyil bərabərlik" və "təklif deyil, tələb tərəfi subsidiyalardır".

Keçmişdə kiçik sahibkarlıq müasirləşmə və inkişafa maneə kimi qəbul edilirdi. Bununla belə, müxtəliflik və davamlı inkişafda birliyə önəm verən post-sənaye cəmiyyəti nizam kontekstində kiçik ahibkarlıq sosial modernləşmə və iqtisadi inkişaf üçün hərəkətverici və müsbət qüvvələr olmuşdur.

Azərbaycanda kiçik sahibkarlıq fenomeni

Ölkəmizdə kiçik sahibkarlıq fenomeni sosial, iqtisadi və hətta siyasi ölçülərdə əhəmiyyət qazanmışdır. Bundan əlavə, kiçik sahibkarlıq müəssisələri artıq böyüyə və inteqrasiya edə bilmədiklərinə, ictimai stimullara ehtiyac duyduqlarına, yenilik edə bilmədiklərinə, ənənəvi üsullarla işləyə bilmədiklərinə görə kiçik olaraq qalmış təşkilatlar deyillər. Əksinə, Azərbaycanda son illərdə açılmış kiçik və orta sahibkarlıq subyektləri peşəkar formalaşmış, təşəbbüskar ruhu ilə yeniliklərə açıq görkəm qazanan, səliqəli şəxsiyyətlərin olduğu vahidlərdir. Bu üstünlüklərə baxmayaraq, hazırda ölkəmizdə kiçik sahibkarlıq müəssisələrinin hamısının uğurlu olduğunu söyləmək mümkün deyil. Ancaq hazırda iqtisadi dairələr və sosial elm adamları belə bir qərar verirlər: "Kiçik sahibkarlıq Azərbaycan iqtisadiyyatının problemi deyil, əksinə, onun mühərriki, ən dinamik cəhətlərindən biridir" (İbrahimov, 2010:78).

İqtisadi kontekstdə əhəmiyyəti inkar edilə bilməyən kiçik sahibkarlıq sosial-siyasi baxımdan da səmərəli funksiyalar yerinə yetirir. Bu müəssisələrin əhəmiyyəti məşğulluğa verdiyi töhfə, orta sinif xarakteri və sosial keçidi asanlaşdıran dinamik quruluşu ilə geniş şəkildə qəbul edilir və sosiologiyada orta sinif nəzəriyyəsinin əsas elementlərindən birini təşkil edir. Siyasi baxımdan kiçik sahibkarlıq sabitliyin təminatı və demokratiyanın təminatı kimi qəbul edilir.

Daim struktur transformasiyaya uğrayan milli iqtisadiyyatda dinamizmin mənbəyi kiçik sahibkarlıqdır. Lakin, bu qiymətləndirmə xüsusi olaraq fərdi müəssisələrə aid deyil və böyüməyə meylli kiçik sahibkarlıq xüsusilə təşviq edilməlidir. Bu kontekstdə dövlət stimullarının ayaq üstə dura bilməyən kiçik sahibkarlıq müəssisələrə deyil, böyümə potensialı və meyli olan kiçik biznesə yönəldilməsi daha məntiqli olardı.

Orta təbəqənin tərifi ümumiyyətlə şəxsi gəlir və ya məşğuliyyət əsasında verilir. İqtisadi meyar olan şəxsi gəliri, sosial meyar olan məşğuliyyəti nəzərə almaqla "orta təbəqə" anlayışını anlamaq mümkün deyil (Buxvalid, 2016).

Cəmiyyətdə fərdlər təqribən aşağı, orta və yüksək gəlir qruplarına bölündükdə, orta gəlir qrupuna daxil olanlar iqtisadi baxışa görə "orta təbəqə"ni təşkil edirlər. Yenə fərdlər öz-özünə işləyənlər və qeyri-məşğul olanlar olaraq iki yerə bölünürlər. Bu kontekstdə öz-özünə işləyən peşəkarlar və kiçik sahibkarlar orta təbəqəni təşkil edir.

Kiçik sahibkarlıq müəssisələri və onların təsnifatı

Kiçik sahibkarlıq müəssisələri "funksional orta sinif" əlavə edərək, gəlir səviyyəsinə və peşə prinsiplərinə əsaslanan orta sinifin müəyyən edilməsinə töhfə verdi. Eyni kontekstdə peşəkar menecerlər və yüksək vəzifəli bürokratlar öz-özünə işlə təmin olunmasalar da, onlar "vəzifə orta təbəqəsi", alimlər, texnokratlar və sənətkarlar isə "ixtisaslı orta təbəqə" kimi təsnif edilir.

Funksional tərif əslində orta təbəqənin dinamik xarakterini daha aydın nümayiş etdirir. Funksional tərif yanaşmasına görə, orta sinif məsuliyyət, yaradıcılıq, risk götürmə, ümumi idarəetmə, ixtira və yeniliyə açıq olmaq kimi funksiyaları yerinə yetirən sinifdir. Bu kontekstdə, funksional orta təbəqəyə aktiv, yenilikçi, yaradıcı, dinamik və xüsusilə sahibkarlıq gəliri olan insanlar daxil olduğu bildirilir.

Şübhəsiz ki, post-sənaye inkişaf səviyyəsinə nail olmuş ölkələr və biliklərə əsaslanan cəmiyyətlər sahibkarlıq ruhu ilə hazırkı texniki və sosial təkmillik səviyyəsinə çatıblar. Sahibkarlıq ruhu orta sinif fenomenində əsas keyfiyyətdir. Orta sinfi müəyyən edən əsas dəyər və normalara nizam-intizam, təşkilatçılıq, nailiyyət, həmrəylik və fədakarlıq daxildir.

İqtisadiyyat tarixində mühüm yer, kapitalist cəmiyyətlərinin inkişafı sahibkarların və sahibkarlıq mədəniyyətinin işidir. Sahibkar və ya sahibkarlıq aydın siyahıya alınmış sosial peşə qrupuna aid olmaq kimi müəyyən edilə bilməz. Bu kontekstdə sahibkarlıq mədəniyyətinin orta təbəqə sayıla biləcək peşə qrupları arasında geniş vüsət aldığını iddia etmək olar (Grace, 2010:43).

Aşağı təbəqə iqtisadi baryeri keçməyib və subsidiyalara ehtiyac duyur. Yuxarı təbəqə isə iqtisadi məmnunluğa çatdıqca dinamizmini itirmək təhlükəsi ilə üz-üzədir. Bununla belə, təşəbbüslərin davamı və kiçik səylərin məhsulu kimi meydana çıxan orta sinif sosial və iqtisadi fəaliyyətin hərəkətverici qüvvəsini təşkil edir (Guzmán, 2018:90).

Bir çox kiçik sahibkarlıq müəssisələri ölkədə məşğulluğa mühüm töhfə verir. Ölkəmizdə iş yerlərinin sayına görə, məşğulluq baxımından olan kiçik sahibkarlığın iqtisadi, sosial və siyasi sabitliyin davamlılığının təmin edilməsinə verdiyi töhfə nəzərə alınaraq, iqtisadi, sosial və siyasi sabitliyin təmin edilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu müəssisələrin milli və qlobal iş dünyası baxımından ortaya çıxır.

Uzun müddət davam edən iqtisadi durğunluq və artan işsizlik problemi hətta inkişaf etmiş sənayeləşmiş ölkələrdə də kiçik sahibkarlıq müəssisələri gözlənilməz artıma səbəb oldu. Kiçik sahibkarlıq məşğulluq yaratmaqla yanaşı, yerli və regional müəssisələr olduğu üçün əhalinin lüzumsuz miqrasiyasının qarşısını alır, sosial pozuntuların və plansız urbanizasiyanın artmasının qarşısını alır (Felipe, 2012:56).

Çox kiçik, sahibkarlıq müəssisələrinin yerləşdiyi bazarda bazara daxil olmaq üçün keçilməz maneələrdən danışmaq mümkün deyil. Bu ölçüdə və keyfiyyətdə rəqabət mühitində belə iş yerlərinin yaradılması baxımından kiçik müəssisələr Azərbaycan iqtisadiyyatında bir nəfərin məşğulluğunun yaradılması üçün tələb olunan sərmayənin kiçik və orta müəssisələrdə iri müəssisələrin az olması bu müəssisələrin milli inkişaf baxımından praktik əhəmiyyətini artırır.

Nəticə

Postindustrial dövrdə müəssisələrin qloballaşması, transmilli müəssisələrin bütün dünyaya yayılması və onların sayının sürətlə artması ilə kiçik sahibkarlıq müəssisələrinin öz iqtisadi mövcudluğunu davam etdirə bilməməsi ilə bağlı fikirlər artmağa başladı. Bununla belə, qlobal bilik iqtisadiyyatının miqyas iqtisadiyyatı deyil, sürət və şəbəkə iqtisadiyyatı olduğu anlayışı ilə bu cür meyl və yanaşmaların yanlış təsəvvür olduğu müşahidə edilmişdir.

Sosial faktları və reallıqları sırf ideoloji yanaşmalarla araşdırmaq rasional və yaxud, mənalı deyil. Milli sənaye iqtisadiyyatı paradiqmasının keçərli olduğu bütün dünyada geniş miqyaslı təşkilatların daha faydalı və təsirli olacağına dair formalaşmış və ya yaradılmış bir anlayışın yayılmasına çalışılmışdır. Bu anlayışın əsasını böyük olmağın xərclərə qənaət edəcəyi alt baxışını özündə ehtiva edən "miqyas iqtisadiyyatları" anlayışı təşkil edir (Quliyev, 2011:54).

Sənayeləşmə prosesinin inkişaf və yetkinlik mərhələlərində tez-tez istifadə edilən və iqtisadi dinamizmin yeganə təminatçısı kimi təqdim edilən miqyaslı iqtisadiyyatlar yanaşması post-sənaye cəmiyyətinə keçidlə mübahisələrə səbəb olmuşdur. Kiçik sahibkarlıq müəssisələrinin sosial-iqtisadi əməliyyatda əhəmiyyətli əlavə dəyər yarada biləcəyi qlobal bilik iqtisadiyyat, yerli kənd təsərrüfatı iqtisadiyyatından və milli sənaye iqtisadiyyatından fərqli olaraq kiçik və sürətli təsərrüfat vahidlərinin qlobal paradoks reallığına uyğun olaraq daha səmərəli funksiyaları yerinə yetirə biləcəyi qəbul edilir.

Kiçik sahibkarlığın ölkə daxilində ümumilikdə istehsalın, xüsusilə sənayeləşmənin və kommersiya dinamizminin yayılmasında mühüm əhəmiyyəti var. Kiçik sahibkarlığın əhəmiyyətini vurğulamaq qlobal biznesin əhəmiyyətini inkar etmək demək deyil. Uzunmüddətli perspektivdə kiçik sahibkarlıq

müəssisələri orta və iri sahibkarlıq müəssisələrinin giriş və aralıq məhsullarının istehsalçılarına çevrilirlər.

Göründüyü kimi, kiçik sahibkarlıq müəssisələri, bütün dünyada iqtisadiyyatın və sosial həyatın əsas tikinti bloklarından biridir. Onlar bir ölkənin inkişafında, məşğulluğun yaradılmasında, iqtisadiyyatın güclənməsində çox mühüm rol oynayırlar. Kiçik sahibkarlıq müəssisələri iqtisadi və sosial quruluşda belə mühüm mövqedə olmasına baxmayaraq, hələ də beynəlxalq səviyyədə etibarlı tərifi verilməyib. Ümumi məzmunda kiçik sahibkarlığın tərifinin edilə bilməməsinin əsas səbəbi ölkə daxilindəki ölkələrin və ya regionların fərqli sənaye strukturları, texnoloji imkanları və inkişaf səviyyələridir.

Ədəbiyyat

1. Quliyev, C. B.(2011), Həyat səviyyəsi: yoxsulluğu törədən və azaldan sosialiqtisadi amillər. Bakı, Avropa, 235 s.
2. İsrafilov, H. A. (2010), Qloballaşma şəraitində istehlak kooperasiyasının təkmilləşdirilməsi istiqamətləri. Bakı, “Elm”, 452 s.
3. İbrahimov, İ. H. (2010), “Sahibkarlıq fəaliyyətinin tənzimlənməsi məsələləri”, Bakı, Səda nəşriyyatı, 248 s.
4. Mazilov, E. A., Kremin A.E. (2018), The role of small business in the socio-economic development of Russian regions: problems and trends // Problems of territory development.
5. Buchwald, E. M. (2016), Legal and institutional problems of the state policy of development and support of small and medium-sized businesses // Bulletin of the Financial University.
6. Liu, S. (2014). Small and medium business in the context of the globalization of the world economy // Bulletin of the GGTU im. P. O. Sukhoi,. - No. 2 (57).
7. Cimoli, M. Gabriel, P. (2011), Global growth and international cooperation: a structuralist perspective. Cambridge Journal of Economics, vol. 35, No. 2 (February), pp. 383–400.
8. Doner, Richard F. and Ross-Schneider, Ben (2016), The middle-income trap: more politics than economics. World Politics, vol. 68, Vol. 4 (October), pp. 608–644.
9. Felipe, J. (2012), Product complexity and economic development. Structural Change and Economic Dynamics, vol. 23, No. 1 (March), pp. 36–68.
10. Guzmán, M., (2018), José Antonio Ocampo and Joseph A. Stiglitz. Real exchange rate policies for economic development. World Development, vol. 110 (October), pp. 51–62.
11. Klein, R.W., (2012), Insurance Regulation and Challenge of Solvency II: Modernizing the System of U.S. Solvency Regulation. National Association of Mutual Insurance Companies.
12. Grace, M. F., (2010), The Insurance Industry and Systemic Risk: Evidence and Discussion. Working Paper, Georgia State University

Rəyçi: i.ü.f.d. Vəfa Mütəllimova

Göndərilib: 17.04.2022 Qəbul edilib: 04.05.2022

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/79/97-102

İlqar Bayraməli oğlu Əsgərli
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC)
magistrant
iqor636@gmail.com

KOMMERSİYA BANKLARININ İDARƏETMƏ VƏ TƏŞKİLATI STRUKTURU

Xülasə

Kommersiya bankları depozit adı və başqa adlar altında böyük kütlələrdən vəsait toplayan, bu resurslardan kreditləşmə və digər maliyyə əməliyyatlarında istifadə edən, əməliyyatları daimi təqib kimi həyata keçirən, iqtisadiyyatda qeyri-materiallaşdırılmış pullar yaradan maliyyə qurumları kimi müəyyən etmək olar. Kommersiya bankları pul vəsaitlərini, istiqrazları, bank kapitalını və kreditləri qiymətləndirən və bu funksiyalar müqabilində gəlir əldə edən qurumlardır. Bu təriflərə əsasən, kommersiya bankçılığı ən ümumi mənada bütün kommersiya fəaliyyətlərində iştirak edən banklara aiddir.
Açar sözlər: *kommersiya, banklar, təşkilat, struktur, hesab əməliyyatları*

Ilgar Bayramali Asgarli

Management and organizational structure of commercial banks

Abstract

Commercial banks can be defined as financial institutions that collect large sums of money under the guise of deposits and other names, use these resources in lending and other financial transactions, carry out operations as a constant harassment, and create intangible money in the economy. Commercial banks are institutions that value cash, bonds, bank capital and loans and earn income from these functions. According to these definitions, commercial banking in the most general sense refers to banks involved in all commercial activities.
Key words: *Commercial, banks, organization, structure, account operations*

Giriş

Kommersiya bankında ümumiyyətlə tapılan xüsusiyyətlər bunlardır:

• Depozitləri qəbul edir, biznes kreditləri yaradır və müvafiq xidmətlər göstərir,

• Müştərilərə müddətli depozitlər, tələbsiz depozitlər və əmanət depozitləri kimi müxtəlif hesab xidmətləri təqdim edir,

• Fiziki şəxslərə məxsus əmanətləri işlətməklə qazanc əldə etməyə çalışır,

• Onlar ilk növbədə biznesə kredit vermək və əmanətlərin toplanması ilə məşğul olurlar.

Bütün müəssisələrdə olduğu kimi banklarda da uğurlu nəticələr əldə etmək üçün yaxşı idarəetmə və təşkilati struktur tapılmalıdır. Effektiv və çevik təşkilati idarəetmə uğurun ən əsas şərtidir (Fərhadi P.O: 2018. s.14). İdarəetmə və təşkilati strukturlar bankların milli və beynəlxalq rəqabətdə üstünlüyünə böyük təsir göstərir. Bank təşkilatının uğurunu ölçmək üçün bankın resursları aşağıdakılara malik olmalıdır (Güney, 2012: 64.):

• **Aktivlərin keyfiyyəti:** Bankın təşkilatçılığı və idarə olunması yaxşı olarsa, verdiyi kreditlərin böyük hissəsi geri qayıdacaq, əks halda debitor borcların kreditlərə nisbəti artacaq və maliyyə strukturuna mənfi təsir göstərəcək.

• **Maliyyə strukturunun gücləndirilməsi:** uzunmüddətli perspektivdə ən vacib amildir, bunun üçün onun yaxşı aktiv keyfiyyəti və güclü kapitalı olmalıdır. Bu yolla bank qısa müddətdə böyük problemlər yaşamayacaq.

• **Dövrün mənfəətlə bağlanması:** biznes balansını mənfəətlə bağladığı halda özünü tənqiddən qoruya bilər. Bank işini anlayan biri üçün ətraflı araşdırmaya ehtiyac olmadan balansa baxaraq yoxlamaq asandır.

• **Pul vəsaitlərinin hərəkətində risk və gəlirlilik balansının təmin edilməsi:** banklarda nağd pulun hərəkətliliyi çox yüksəkdir. Banklar depozit qoyan müştərilərinin pul tələbini ödəyə bilməlidirlər. Banklar sektora, bölgəyə və müştəri qruplarına uyğun olaraq nə qədər likvid aktivləri və boş ehtiyatları saxlayacaqlarını tənzimləməlidirlər. Bunu ən uyğun şəkildə müəyyən edən rəhbərlik ən uğurlu hesab olunur.

• **Hər bir bank elə təşkil edilməlidir ki, müştərilərinə yüksək keyfiyyətli xidmət göstərə bilsin:** Çünki bütün ehtiyacları ödəyə biləcək vahid təşkilati struktur yoxdur. Bankların öz idarəetmə və təşkilati strukturları var. Bu strukturlar banklarda öz ixtisas sahələrinə görə fərqlənirlər. Xüsusi qanunlarla yaradılmış banklar istisna olmaqla, bütün banklarda məcburi idarəetmə işçiləri vardır. Bank təşkilatında ən sadə formada idarə heyəti, kredit komitəsi, baş müdir və onun köməkçiləri, şöbə müdirləri və onların köməkçiləri, filial müdirləri və onların köməkçiləri, xidmət rəisləri və dövlət qulluqçuları kimi idarəedici heyət var. Bu vəzifələrdə çalışan menecerlərin şəxsi uğurları korporativ uğur gətirəcək. Bugünkü idarəetmə yanaşmasında müvəffəqiyyətli olmaq üçün ilkin şərt; məlumatdan səmərəli və səmərəli istifadə etmək və bu məlumatı istənilən vaxt və istənilən yerdə əldə etmək. Bankların idarəetmə orqanları ali rəhbərlik, baş direktorluq və filiallardır.

Yuxarı İdarəetmə Təşkilatı. Kommersiya banklarında məcburi yüksək idarəetmə orqanları və köməkçi şöbələr mövcuddur. Bu orqanlar iyerarxik olaraq sıralandıqda ümumi yığıncaq, direktorlar şurası, kredit komitəsi, təftiş komitəsi, təftiş şurası və baş menecerdən ibarətdir.

Baş assambleya. Banklarda ali qərar qəbul edən orqan ümumi yığıncaqdır. İldə bir dəfə görüşürlər. Ümumi yığıncaq bu iclaslarda fəaliyyəti yoxlayır və direktorlar şurasının üzvlərini müəyyən edir. Bankın səhmdarları ümumi yığıncaqda iştirak edirlər. Ümumi yığıncaqda iştirak edən səhmdarların səlahiyyətləri, orqanların təyin edilməsi, maliyyə hesabatlarının təsdiqi, dividendlərin bölüşdürülməsi, ortaqlıq müqaviləsinə dəyişiklik edilməsi, kapitalın artırılması və ortaqlığın ləğvi haqqında qərar burada mövcuddur.

İdarəetmə heyəti. Ümumi yığıncaqdan sonra ən səlahiyyətli qərar qəbul edən orqandır və ümumi yığıncaq direktorlar şurasını təyin edir. İdarə heyəti, baş menecer daxil olmaqla beş nəfərdən az ola bilməz və prezident, bir və ya bir neçə vitse-prezident və üzvlərdən ibarətdir. Direktorlar şurası kreditlərin verilməsinə cavabdeh olan üç şuradan biridir və müəyyən məbləğdən artıq kreditlər üçün direktorlar şurasının razılığı tələb olunur. Eyni şəxs baş direktor və direktorlar şurasının sədri vəzifələrini yerinə yetirə bilməz. Direktorlar şurasının vəzifələri aşağıdakılardır.

• Bankın vizyon və missiyasının müəyyən edilməsi,
• Üst rəhbərliyin vəzifə və məsuliyyətlərinin müəyyən edilməsi,
• Kifayət qədər ixtisaslı kadrların təmin edilməsi və əmək haqqı siyasətinin müəyyən edilməsi,
• Kredit komitəsinin auditi,
• Əmanətçilərin hüquqlarını qorumaq üçün kifayət qədər kapitalın təmin edilməsi,
• Əhalinin banka inamını təmin etmək məqsədilə bank fəaliyyətinin gəlirli davam etdirilməsinin təmin edilməsi.

Kredit komitəsi. Ölkəmizdə qurulması qanuni olaraq məcburi olan və idarə heyətinin nəzarəti altında fəaliyyət göstərən bir qurumdur. Kredit komitəsi direktorlar şurası və bankın baş meneceri və ya onun müavini tərəfindən seçiləcək iki üzvdən ibarətdir. Kredit komitəsinin yekdilliklə qəbul etdiyi qərarlar bilavasitə icra olunduğu halda, səs çoxluğu ilə qəbul edilən qərarlar üçün direktorlar şurasının təsdiqi tələb olunur. İdarə Heyəti üzvlərinin hər birinin komitənin fəaliyyəti ilə bağlı hesabat, məlumat və hər cür nəzarət tələb etmək səlahiyyəti var idi. Banklarda kredit vermək səlahiyyəti direktorlar şurasına aiddir, lakin, idarə heyəti bu səlahiyyəti yazılı təkliflə kredit komitəsinə və ya ümumi müdirliyə verə bilər. Direktorlar şurası öz kapitalının maksimum 10%-ni kredit komitəsinə, 1%-ə qədər kredit vermək səlahiyyətini isə baş direktora həvalə edə bilər.

Kredit komitələrinin əsas vəzifələri iri kreditləri təsdiq etmək və ya rədd etmək, ümidsiz kreditlərə nəzarət etmək və bütün kredit portfelinin riskini minimuma endirməkdən ibarətdir.

Təftiş komissiyası. Təftiş komissiyası idarə heyətinin inzibati vəzifələri olmayan ən azı iki üzvündən təşkil edilir. Onlar ümumi yığıncaq tərəfindən seçilir. Banklarda nəzarət vəzifəsini yerinə yetirən ən yüksək və səlahiyyətli idarədir. Auditorlardan ibarət olan bu komitənin ən mühüm vəzifələrindən biri də

idarə heyəti adından daxili nəzarət, risklərin idarə edilməsi və müstəqil audit firmalarının fəaliyyətinə nəzarət etməkdir.

Müfəttişlik komitəsi. Banklar öz əməliyyatlarının qanunvericiliyə uyğunluğuna nəzarət etmək üçün kifayət qədər müfəttiş işə götürməyə borcludurlar. Müfəttişlik müfəttişlərdən ibarətdir və müfəttişlər təşkilatın başındadır. Onlar öz vəzifələrini baş menecer və ya direktorlar şurası altında yerinə yetirirlər.

Şəkil 1: Banklarda İdarəetmə Orqanları

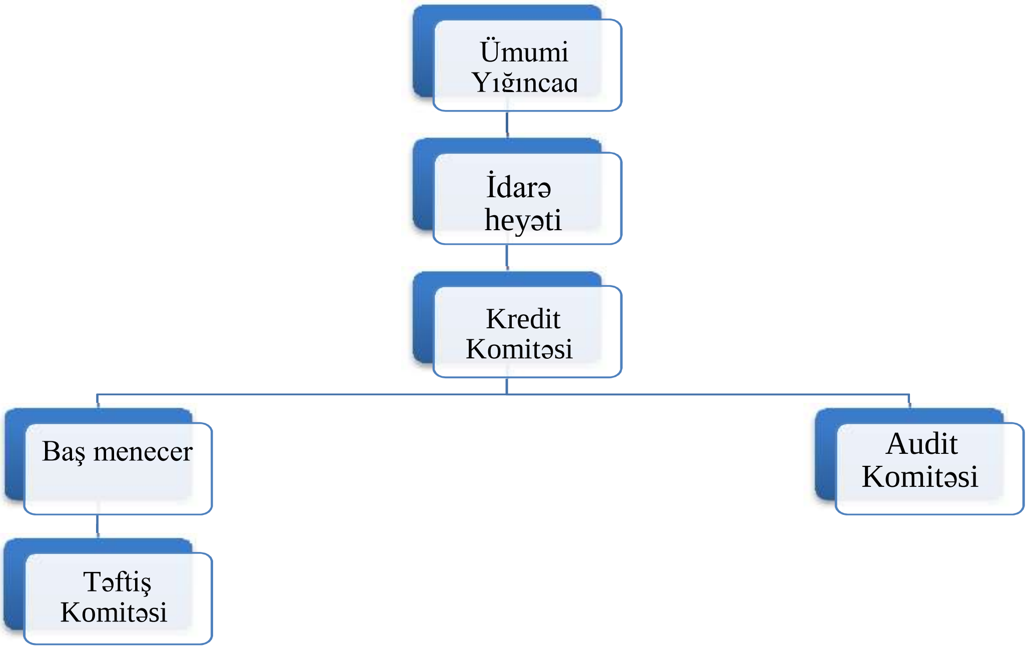

Mənbə: Yazıcı, M. Bankacılığa Giriş (Cilt 1). İstanbul: Beta Basım Yayım Dağıtım: 2011.s. 58

Kommersiya banklarının təşkilati strukturlarına daxil edilməli olan idarəetmə orqanlarından biri olan yuxarı idarəetmədə olması tələb olunan orqanlar və yardımçı bölmələr ierarxik şəkildə Şəkil 1-də göstərilmişdir. Bu formaya uyğun olaraq banklarda müşahidə şurası baş direktorun yanında işləyir, baş direktor və təftiş komissiyası isə kredit komitəsinə hesabat verir. Kredit komitəsi isə öz fəaliyyətini iyerarxik qaydada, direktorlar şurasının nəzarəti altında həyata keçirir, idarə heyəti isə ümumi yığıncaqdan asılıdır.

Şəkil 2: Qərargahın təşkilat sxemi

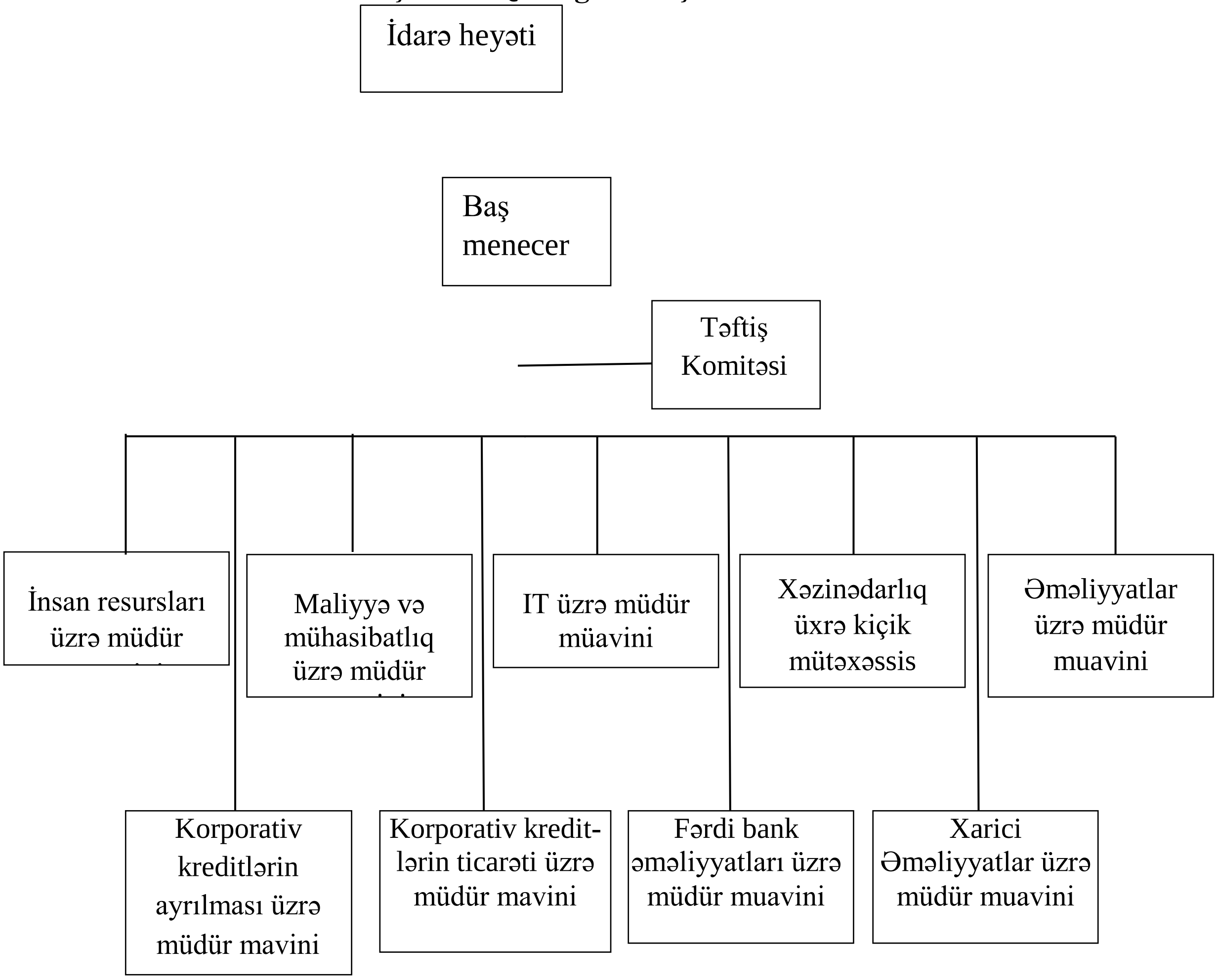

Bankların miqyası müxtəlifdir. Kiçik, orta və iri banklar var. Bu fərqliliyə görə baş müdirlik təşkilatları böyük fərqlər göstərir. Məsələn; Kiçik miqyaslı banklarda bir neçə departament baş direktorun köməkçisinə tabedir. İri banklarda isə hər bir şöbə üçün bir baş menecer köməkçisi olur. Bundan əlavə, Müfəttişlər Şurası bəzi banklarda baş direktora, bəzilərində isə idarə heyətinə hesabat verir. Orta ölçülü bankın təşkilati strukturu Şəkil 2-dəki kimidir.

Şəkil 2-də orta ölçülü bankların baş ofisinin təşkili sxematik şəkildə göstərilmişdir. Bu sxemə görə, baş menecer direktorlar şurasına hesabat verir. Müfəttişlər Şurası direktorlar şurasına və baş direktora hesabat verir. Orta ölçülü banklarda bütün baş menecer köməkçiləri birbaşa baş direktora hesabat verirlər. Baş menecer ilk növbədə bankların idarə edilməsinə görə direktorlar şurasına cavabdehdir. Kommersiya banklarında baş menecerlərin vəzifələri fərqli ola bilər. Baş idarənin vəzifələrini aşağıdakı kimi sıralamaq olar:

- Bankı təmsil etmək, əmr və qərarlar qəbul etmək,
- Filialların idarə edilməsi (açılış və bağlanma kimi),
- Bankın kredit sisteminin idarə edilməsi,
- Bankın qanunvericiliyə uyğun olaraq onlara verilmiş səlahiyyətlərdən ən səmərəli və sərfəli şəkildə necə istifadə edə biləcəyini müəyyən etmək.

Filial təşkilatları. Bank filialları banklara müxtəlif regionlarda müxtəlif növ müştərilərə xidmət göstərməyə kömək edən, yüksək rəhbərliyə aid olan bankların siyasətlərinə uyğun olaraq səlahiyyət və vəzifələri dəyişən mənfəət mərkəzləridir. Filial müdirləri filialların idarə edilməsinə cavabdehdirlər və hər bir bankda ən azı bir filial müdiri olmalıdır (Şendoğdu, A: 2011. s. 58.). Filial müdiri bankı ən yaxşı şəkildə idarə etmək potensialına malik olmalı və filialın gəlirliliyini artırmaq və filialı ən gəlirli filiallardan birinə çevirmək qabiliyyətinə malik olmalıdır. Bankların filial strukturları fərqlidir. Çünki

banklar öz baxışlarına, missiyalarına, ölçüsünə, iş həcminə və müştəri profillərinə görə müxtəlif filial təşkilatları yaratmışlar. Bunlar, korporativ, kommersiya, özəl, fərdi və qarışıq filiallardır.

Korporativ filiallar. Korporativ filiallar yalnız iri şirkətlərə xidmət edir və bu filialların yarandığı yerlər sənaye və ticarət şirkətlərinin cəmləşdiyi bölgələrdir. Onlar normal filiallar şəklində və mərtəbə bankinqi adlanan strukturlarda təşkil edilir. Mərtəbə bank strukturlarında əməliyyat şöbəsi var. Korporativ filiallar, iri şirkətlərə müraciət etsələr də, əmanətlər toplamaq və maaş verməklə resurslar da toplayırlar.

Korporativ filial təşkilatı Şəkil 3-də göstərilmişdir. Korporativ filiallarda nəzarətçi birbaşa filial müdirinə hesabat verir. Bundan əlavə, korporativ filiallarda ümumiyyətlə korporativ marketinq direktorları və əməliyyat direktorları var. Analitiklər və marketinq işçiləri korporativ marketinq direktorunun yanında işləyirlər. Valyuta, kreditlər və cari hesablar üzrə məsul şəxslər əməliyyat direktoruna tabedirlər, onların tabeliyində isə masa məmurları, mütəxəssis köməkçiləri və dövlət qulluqçuları olur.

Şəkil 3: Korporativ Filialın Təşkilat Diaqramı

Mənbə: Şendoğdu, A. Bankacılığa Giriş (Cilt 3). Konya: 2011. s.71

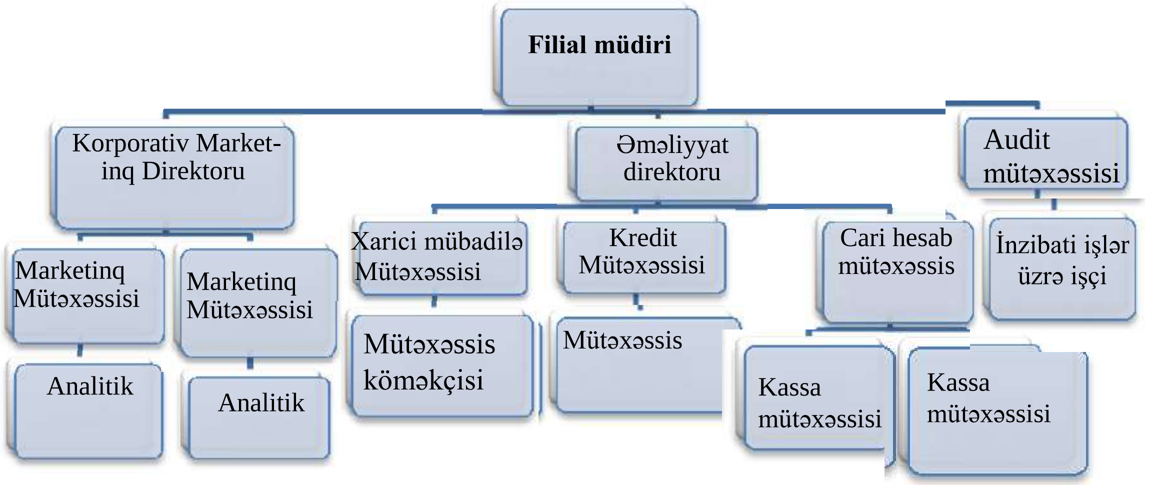

Kommersiya filialları ümumiyyətlə kiçik və orta müəssisələrə (KOS) xidmət göstərir və onların təsis yerləri KOS-ların cəmləşdiyi kiçik sənaye sahələridir. Filialın əməkdaşları kommersiya marketinqi və əməliyyatlar qrupundan ibarətdir.

Şəkil 4: Kommersiya filialının təşkilat qrafiki

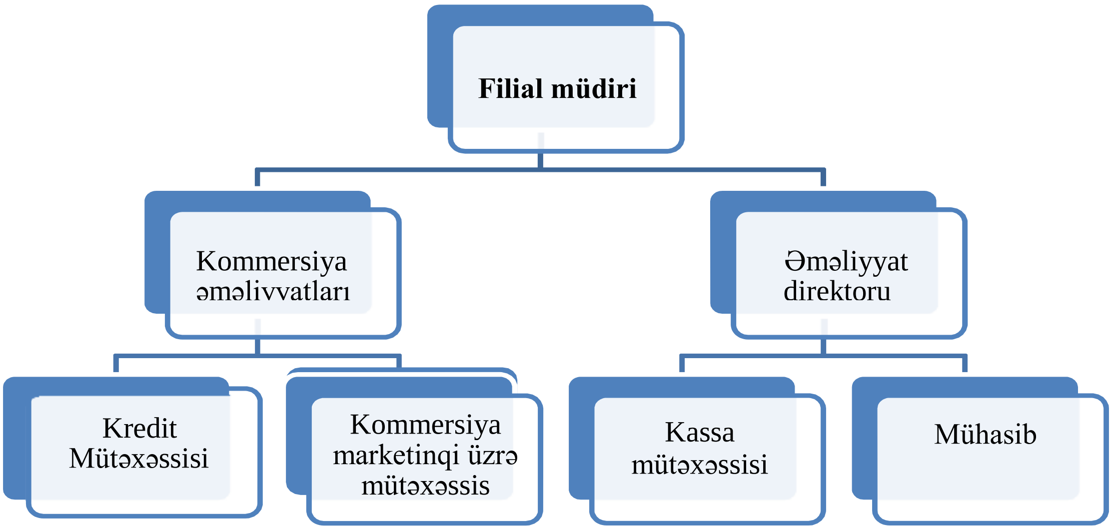

Mənbə: Müəllif tərəfindən, Fərhadi P.O. "Beynəlxalq kommersiya işi" (Ali məktəblər üçün dərslik). s. 82. əsasən qurulmuşdur

Kommersiya filiallarının təşkilati strukturu Şəkil 4-də göstərilmişdir. Bu quruluşa görə; kommersiya filialları kommersiya əməliyyatları və əməliyyat direktorlarından ibarətdir. Kassa və mühasibatlıqda çalışan işçilər əməliyyat direktoruna, kreditlər və kommersiya marketinqində çalışan işçilər isə kommersiya əməliyyatları direktoruna hesabat verirlər.

Özəl Bank filialları. Özəl Bank filialları böyük əmanətləri olan müştərilərə sürətli, keyfiyyətli və fərqli xidmət göstərməyi hədəfləyən filiallardır. Bu filiallarda, müştərilərin hər cür əməliyyatları (depozit, repo, seyf, kredit kartı) həyata keçirilir. Bundan əlavə, müştərilərin fond bazarını izləmək və ticarət etmək üçün sessiya otaqları var.

Özəl filiallarda filial müdirinə tabe olan üç şöbə var. Bunlar, özəl bank məsləhətçisi, investisiya məsləhətçisi və əməliyyat direktorlarıdır. Qiymətli kağızlar və fond bazarı ekspertləri investisiya məsləhətçiləri altında işləyirlər. Kassir, mühasib və əməliyyat məmuru əməliyyat direktoruna hesabat verir (Balabanov, 2014. s. 56.).

Fərdi filiallar. İnstitusional və kommersiya əməliyyatlarının çox olmadığı və ev tipli hesablaşmanın olduğu yerlərdə qurulur. Ayrı-ayrı filialların yaradılmasının məqsədləri: vəsait toplamaq yolu ilə bankın resurs strukturunu gücləndirməklə resursların dəyərini azaltmaq və fərdi kreditləri (məsələn, istehlak, nəqliyyat və mənzil kreditləri kimi) artırmaqla bankın kredit həcmini artırmaqdır. Bundan əlavə, ayrı-ayrı filiallarda valyuta şöbəsi yoxdur, bu şöbə ilə bağlı əməliyyatları səlahiyyətli köməkçi və ya məmur həyata keçirir. Fərdi filiallar marketinq və əməliyyatlar qrupundan ibarətdir.

Qarışıq filiallar. Bütün korporativ, kommersiya, fərdi və fərdi müştərilərə müraciət etdiyi üçün qarışıq filial adlanır. Xüsusi müştəri tipi yoxdur, onlar bütün müştərilərə xidmət göstərə bilən filiallardır. Ona görə də çalışan kadrların sayı digər sahələrə nisbətən çoxdur (Lavruşina. O.İ: 2016. s. 83.).

Qarışıq filial təşkilatı adı altında beş növ hakimiyyət birləşirdi. Bunlar korporativ, fərdi, kommersiya, özəl və əməliyyat direktorlarıdır. Korporativ, kommersiya, özəl və fərdi marketinq direktorlarının aşağı səviyyələrində ekspert və direktor köməkçisi var.

Əməliyyat direktorunun mühasibat uçotu, kreditlər, cari hesablar, təhlükəsizlik və valyuta mübadiləsi şöbələri var. Cari hesablar şöbəsinə kassa məsul şəxsləri; Valyuta departamentinin nəzdində ixrac, idxal və görünməyən əşyalar üzrə köməkçi mütəxəssislər çalışır.

Ədəbiyyat

1. Bağırov, M.M. (2014), Banklar və bank əməliyyatları" Dərslik. 2014, 470 s.
2. Cavadov, A.M. (2012), Kommersiya bankları məhsul və xidmətlərinə qiymət-qoyma. Bakı 542 s.
3. Əkbərov, M.Q. (2011), Elektron kommersiya /Ali məktəb tələbələri üçün dərs vəsaiti. Bakı: «İqtisad Universiteti» Nəşriyyatı, - 212 s.
4. Əliyev, M.F. (2014), Bankların inkişaf istiqamətləri. Monoqrafiya. Bakı, "Şərq-Qərb" Nəşriyyat evi, 120 s.
5. Fərhadi, P.O. (2012) "Beynəlxalq kommersiya işi" (Ali məktəblər üçün dərslik). s. 328.
6. Güney, A. (2012), Banka İşlemleri (Cilt 6). İstanbul: Beta Yayıncılık: 188 s.
7. Şendoğdu, A. (2011), Bankacılığa Giriş (Cilt 3). Konya: 119 s.
8. Yazıcı, M. (2011), Bankacılığa Giriş (Cilt 1). İstanbul: Beta Basım Yayım Dağıtım: 214 s.
9. Balabanov A.I. (2017), Banks and banking: Textbook for universities. - 2nd ed. - St. Petersburg: Piter, 259 p.
10. Vinogradov, S.V. (2010), State regulation of the creation of credit institutions: legal aspects // Journal of Russian law. 2010. No. 3. 123 p.
11. Lavrushina, O.I. (2017), Banking: Textbook: Finance and Statistics, 2016. 414 p.
12. Adizes, I.K. (2013), Corporate lifecycle management./ I.K. Adizes. - Moscow: Mann, Ivanov and Ferber, 499 p.

Rəyçi: i.ü.f.d. Elnur Sadıqov

Göndərilib: 27.04.2022 Qəbul edilib: 30.05.2022

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/79/103-109

Aytən Şirvan qızı Mirəliyeva
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC)
magistrant
miraliuva@mail.ru

BÖLGƏNİN İNKİŞAFI ÜÇÜN QARABAĞIN İNVESTİSİYA VƏ İNNOVATİV POTENSİALININ HƏYATA KEÇİRİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ

Xülasə

Azərbaycan Ordusunun 44 günlük müharibədə qazandığı şanlı və tarixi qələbə ilə əlaqədar olaraq bu torpaqların tezliklə bərpası və yenidən qurulması, məcburi köçkünlərin öz yurdlarına qayıtması və məskunlaşdırılması, rayonun gələcək sosial-iqtisadi inkişafı əsas mövzulardır. müzakirədən. Bütün bunlar çox mürəkkəb və bahalı prosesdir. Bu işə dövlət resurslarının səfərbər edilməsi ilə yanaşı, digər maliyyə mənbələrinin də cəlb edilməsi vacibdir və arzuolunandır.

Dövlət bu sahələrin inkişafı üçün bir sıra strategiyalar müəyyən etməli, müxtəlif müəssisələr və yeni investisiyalar cəlb etməli, bu istiqamətdə xüsusi planlar hazırlamalı, Qarabağ bölgəsinə qoyulan investisiyalara həm yerli, həm də xarici investorlar tərəfindən dövlət mühafizəsi və təminatları müəyyən etməlidir. Nəzərdən keçirdiyimiz dünya təcrübəsinə əsaslanaraq deyə bilərik ki, hərbi əməliyyatlar başa çatdıqdan sonra qarşıya qoyulan ilk məqsəd müharibə şəraitində olan ölkənin əhalisinin əsas ehtiyaclarını ödəmək, iqtisadiyyatı zəif olan regionun inkişafını təmin etməkdir.

Sənayenin innovasiyaya əsaslanan inkişafı elm və texnologiya potensialının gücləndirilməsi və təhsil imkanlarının genişləndirilməsi nəticəsində mümkün olacaqdır. İnkişaf etməkdə olan ölkələr məhsuldarlığa əsaslanan iqtisadi artıma nail olmalı və müqayisəli üstünlüklərə malik yeni sənaye sahələri yaratmalıdırlar.
Açar sözlər: *dövlət, inkişaf, sənayelər, sosial-iqtisadi inkişaf*

Ayten Shirvan Miraliyeva

Directıons for realizing the investment and innovatıve potentıal of Karabakh for the development of the region

Abstract

In connection with the glorious and historic victory of the Azerbaijan Army in the 44-day war, the speedy restoration and reconstruction of these lands, the return and resettlement of internally displaced persons, the future socio-economic development of the region are the main topics of discussion. All this is a very complex and costly process. In addition to the mobilization of public resources, it is important and desirable to involve other sources of funding in this work.

The state should determine a number of strategies for the development of these areas, attract various enterprises and new investments, develop special plans in this direction, determine state protection and guarantees for investments in the Karabakh region from both local and foreign investors.

Based on the world experience we have reviewed, we can say that the first goal set after the end of hostilities is to meet the basic needs of the population of a war-torn country, to ensure the development of a region with a weak economy.

The development of industry based on innovation will be possible as a result of strengthening the capacity of science and technology and expanding educational opportunities. Developing countries need to achieve productivity-based economic growth and create new industries with comparative advantages.
Key words: *state, development, industries, socio-economic development*

Giriş

İnnovasiya iqtisadi inkişafı və rəqabət qabiliyyətini təmin etmək üçün istehsal və idarəetmənin müxtəlif sahələrində yeni ideyaların, elmi biliklərin, texnologiyaların və məhsulların tətbiqidir. İnnovasiya yeni və ya təkmilləşdirilmiş məhsul (iş, xidmət), texnoloji proses, habelə innovasiya

nəticəsində ictimai münasibətlərin müxtəlif sahələrində təşkilati-texniki, maliyyə, iqtisadi və digər həllərdir.

Sənayedə iqtisadi artımı və tarazlığı təmin etmək üçün ilk növbədə daxili və xarici mənbələrin investisiya ehtiyaclarını ödəməyə çalışmalıdır. Beləliklə, sənayenin üzləşdiyi iqtisadi problemləri anlamaq və onları həll edə biləcək investisiyalar haqqında rəy formalaşdırmaq, onların həyata keçirilməsi üçün vasitə və mexanizmləri təkmilləşdirmək üçün sənayenin iqtisadi vəziyyətini investisiya ehtiyacı baxımından təhlil etməyə ehtiyac var. ideyalar. Sənayenin və innovasiya mühitinin mövcud texniki-texnoloji vəziyyətini yaxşılaşdırmaq, onun inkişafına nail olmaq üçün xarici investisiyalardan, texnologiyadan və daxili investisiya potensialından səmərəli istifadə tələb olunur. Sonuncu ölkənin digər sənaye sahələrinin gələcək inkişafı üçün çox vacibdir. Ona görə də bu problemin öyrənilməsi müasir reallıq kontekstində böyük praktiki əhəmiyyət kəsb edir.

İnvestisiya cəlb etməzdən əvvəl prioritet investisiya planı və region üzrə istiqamətlər çərçivəsində konkret strategiyalar hazırlamaq lazımdır. Belə ki, rayonun potensial resursları nəzərdən keçirilməli, regionların mövcud istehsal amilləri nəzərə alınmalı, dövlətdən və eyni zamanda özəl qurumlardan investisiya qoyuluşu üçün təkliflər paketi formalaşdırılaraq təqdim edilməlidir (Əzizova, 2012:23). İnvestisiyalar - gəlir və ya sosial fayda əldə etmək məqsədilə sahibkarlıq və digər fəaliyyət obyektlərinə qoyulan maliyyə vəsaitlərindən, habelə maddi və intellektual nemətlərdən ibarətdir.

Qarabağın mövcud geoloji vəziyyətini, iqlim şəraitini və potensial ehtiyatlarını nəzərə alaraq hansı sahələrin prioritet olduğunu müəyyən etmək olar: 1) Turizm - Qarabağın Kiçik Qafqazın dağlarında yerləşməsi, xüsusi potensial coğrafi yerləşməsi bu regionun inkişafı üçün əhəmiyyətli dərəcədə stimul verə bilər. turizmin inkişafı. Əslində Qarabağ bölgəsinin turizm potensialından əldə olunan gəlir bütövlükdə ölkənin turizm potensialından çox ola bilər. 2) Aqrar sahə - Rayonun əlverişli iqlim şəraitinə, eləcə də kənd təsərrüfatına yararlı torpaqlara aid olması kənd təsərrüfatının, bitkiçiliyin, tərəvəzçiliyin, eləcə də heyvandarlığın inkişafına böyük təkan verəcək. 7 rayonda kənd təsərrüfatına yararlı torpaqların ümumi sahəsi 535 min hektardır. 3) Mədənçıxarma sənayesi - qeyri-metal faydalı qazıntı ehtiyatları kəşf edilmiş Qarabağın işğal olunmuş ərazilərində mədənçıxarma və kimya xammalları, qiymətli zərgərlik məmulatları Qarabağ yataqları və bəzək daşları, o cümlədən ümumi ehtiyatı on milyon kubmetr olan mişar, üzlük və tikinti daşları, sement xammalı, bağlayıcılar, mineral boyalar, tikinti üçün xammal kərpic, beton üçün aqreqatlar və yol tikinti materialları kimi tikinti materialları ilə təmsil olunur. Bu sənayenin inkişafı müxtəlif növ məhsulların paralel istehsalına da xüsusi zəmin yaradır. 4) Enerji istehsalı. Qarabağ bölgəsində xüsusi əhəmiyyət kəsb edən çoxsaylı çaylar və su anbarları var. Burada tikiləcək elektrik stansiyaları ölkənin enerji təchizatının, eləcə də enerji ixracının müəyyən hissəsini öz üzərinə götürəcək. 5) Mineral sular. Qarabağ bölgəsində həm təbii, həm də müalicəvi mineral sular var. Bu suyun istehsalı, qablaşdırılması və marketinqi ən uğurlu investisiyalardan biridir. Eyni zamanda, bu suların müalicəvi istifadəsi rayonda müalicə turizminin inkişafına xüsusi təkan verəcək. 6) Baramaçılıq - Ümumiyyətlə, Qarabağ bölgəsinin cənub bölgəsində yerləşən rayonların əsas fəaliyyət istiqamətlərinə nəzər saldıqda. , baramaçılığın xüsusi gəlir mənbəyi olduğu müəyyən edilib. Bu baxımdan Zəngilan, Cəbrayıl, Qubadlı, Füzuli rayonlarında xüsusi barama-ipəkçilik mərkəzlərinin fəaliyyəti rayonun və ona bitişik ərazilərin inkişafına, əhalinin bu sahəyə mütəmadi cəlb olunmasına xüsusi təsir göstərəcək. şərabçılığın inkişafına zəmin yaradır. 7) Xalçaçılıq. Danılmaz faktdır ki, Qarabağ xalçaları həmişə dünyanın ən bahalı və keyfiyyətli xalçaları hesab edilib. Hətta dünya bazarında bir Cəbrayıl xalçasının qiyməti 150 min dollara yaxın idi. Sonrakı mərhələlərdə xalçaçılıq mədəniyyətinin və istehsalının davam etdirilməsi xüsusi gəlirli sahə kimi nəzərdən keçiriləcək. 8) Logistika sektoru. Türkiyənin yeni Bakı-Naxçıvan dəmir yolunun tikintisi, ölkənin Şərq-Qərb və Şimal-Cənub dəhlizlərinin kəsişməsində yerləşməsi, tarixi İpək Yolunun bərpası regionda mühüm logistika layihələridir. Dövlət bu sahələrin inkişafı üçün bir sıra strategiyalar müəyyən etməli, müxtəlif müəssisələr və yeni investisiyalar cəlb etməli, bu istiqamətdə xüsusi planlar hazırlamalı, Qarabağ bölgəsinə qoyulan investisiyalara həm yerli, həm də xarici investorlar tərəfindən dövlət mühafizəsi və təminatları müəyyən etməlidir. Bunun üçün hansı şərtlər lazımdır? • Qarabağ bölgəsində mümkün hərbi təhlükələrin aradan qaldırılması üçün ilk növbədə dövlət tədbirləri və təminatları nəzərdə tutulmalıdır; • Məsələnin mahiyyəti işğaldan qurtuluş zonasının yaradılması istiqamətində atılan addımlardır.Müharibədən sonrakı dövrdə Azərbaycan siyasi mübarizə ilə yanaşı, həm də iqtisadi

inkişafın strateji planını hazırlamalıdır; • İlk növbədə rayonun infrastrukturu qurulmalı, mühəndis kommunikasiyaları çəkilməli, yollar çəkilməli, eyni zamanda əhali üçün zəruri olan minimum infrastruktur layihələri həyata keçirilməlidir; • əhalinin köçürülməsini sürətləndirmək və təhlükəsizliyi təmin etmək; • Regionun resurslarına çıxış investorlar üçün açıq olmalıdır; • Bölgəyə sərmayə qoyanlar 10 il vergidən azad edilməlidir; • İstehsal layihələri üçün zəruri avadanlıq, xammal və müəyyən inventar idxal edilərkən gömrük rüsumları ləğv edilməlidir; • Dövlət əhəmiyyətli layihələrin həyata keçirilməsi prosesi özəl müəssisələrlə birgə həyata keçirilməlidir; • dövlət büdcəsindən və dövlət vəsaitindən investorlar üçün xüsusi subsidiyalar ayrılmalıdır; • Biznesin inkişafı üçün əlverişli biznes mühitinin yaradılması lazımdır; • Birbaşa xarici investisiyalara dövlət zəmanətləri yaradılmalıdır; • Bütün investorlar üçün bərabər imkanlar yaradılmalıdır; (9).

Prezidentin müəyyən etdiyi iqtisadi inkişaf modeli çərçivəsində işğaldan azad edilmiş Qarabağ torpaqlarında iqtisadi modelin əsas prinsiplərinə əsaslanan alternativ maliyyə kanallarından istifadə bu günün aktual məsələsi ola bilər. Bu gün dünyanın 92-dən çox ölkəsində aktivləri 3,2 trilyon dollar olan və illik artım tempi 10-15% olan 300-dən çox İslam maliyyə institutu fəaliyyət göstərir. Şirkətlərin Qarabağa sərmayə qoyması üçün İslam maliyyə alətlərinin seçilməsi onları ənənəvi maliyyənin yüksək xərclərindən və təzyiqlərindən xilas edəcək və investisiyaların inkişafı üçün alternativ maliyyə mənbəyi təmin edəcək. Bu kontekstdə Malayziya və Fars körfəzi regionunun təcrübəsini öyrənmək, Qarabağ üçün müvafiq infrastruktur və investisiya modellərini hazırlamaq lazımdır. İslam bankçılığı sahəsində 40 illik təcrübəyə malik Türkiyə ilə əməkdaşlıq iki ölkə arasında qardaşlıq münasibətlərini də gücləndirəcək. İslam iqtisadiyyatına artan marağı cilovlamaq üçün bu yaxınlarda nüfuzlu konsaltinq şirkətləri və reytinq agentlikləri mediada mövzu ilə bağlı analitik məqalələr dərc ediblər. İslam İqtisadi İnkişaf Mərkəzi Salaam Gateway qlobal informasiya mərkəzi ilə əməkdaşlıq edir. Bu gün İslam iqtisadiyyatı Azərbaycan üçün həmişəkindən daha vacibdir. Qarabağ regionunda irimiqyaslı meqalayihələri dəstəkləmək üçün alternativ maliyyə mənbələrinə ehtiyac var. İslam iqtisadiyyatının potensialından nə qədər tez istifadə etsək, sahibkarlarımız ondan bir o qədər tez faydalana bilər. Qarabağda bu imkanlardan yararlanmağın vaxtı çatıb. Region sahibkarlarının Qarabağın İslam bazarına çıxış imkanlarını genişləndirməklə kiçik və orta biznesin inkişafına güclü təkan vermək olar. Biz hesab edirik ki, Qarabağda İslam iqtisadiyyatının əsas hərəkətverici qüvvəsi qida və moda sənayesidir. Fikrimizcə, İslam maliyyə sektoru ilk növbədə maliyyə məhsullarına tələbi stimullaşdıra bilən iki sektorun (qida və moda) inkişafı üçün əlverişlidir. İslam iqtisadiyyatının əhəmiyyəti və "halal" sənayenin mövcudluğu bütün dünyada qəbul edilir. Halal brendi Qarabağ müəssisələrinin ən mühüm seqmentlərindən biri ola bilər. Onlar onu təhlükəsizlik, təmizlik və keyfiyyət üçün yeni standart kimi qəbul etmirlər. Xarici istehlakçılar halal məhsullara daha çox inanırlar. Özəl və transmilli şirkətlər də bu fürsətdən istifadə edirlər. Görkəmli çoxmillətli halal qida şirkətləri arasında Nestle (İsveçrə), Baskin-Robbins, Metro, Kraft, Gerber, McDonald's, KFC, Cargill, Nema Food Company, Midamar (ABŞ), Tesco (Böyük Britaniya), Alibaba-China, Namet var. Qida, Banvit - Türkiyə şirkətlərini Qarabağ bölgəsində işləməyə dəvət edə bilərik. General Electric və Goldman Sachs transmilli şirkətlər korporativ sukuk istiqrazları buraxırlar. Qarabağda fəaliyyət göstərən şirkətlər əlavə sukuk istiqrazlarından yararlana bilər.

Bundan əlavə, qanunvericilik, iqtisadi maarifləndirmə, alternativ maliyyə xidmətlərindən istifadənin genişləndirilməsi məsələlərini həll edə bilən "Alternativ maliyyə modelinin inkişafı üzrə Yol Xəritəsi" hazırlana bilər. Azərbaycan, Türkiyə və digər İslam ölkələrinin akademik dairələri ilə işçi qrupunun yaradılması, "Qarabağ iqtisadiyyatının inkişafında alternativ maliyyə modeli: imkanlar və perspektivlər" mövzusunda beynəlxalq konfransın təşkili məqsədəuyğundur.

Dövlətin diqqəti Azərbaycanın davamlı sosial-iqtisadi inkişafına, işğaldan azad edilmiş ərazilərin bərpasına yönəlib. Belə ki, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev ötən ilin yekunlarına dair müşavirədə qeyd etdi ki, torpaqlarımızın işğaldan azad edilməsi son otuz ilin ən mühüm tarixi hadisəsidir. Görüşdə işğaldan azad edilmiş ərazilərdə tikinti işlərinin aparılmasının zəruriliyi təsdiqlənib. Eyni zamanda, qədim yaşayış məskənlərimizdə tariximizi, mədəniyyətimizi, iqtisadiyyatımızı dirçəltmək üçün bu ərazilərə sərmayələrin və digər investisiyaların mərhələli şəkildə cəlb edilməsi mühüm vəzifə hesab olunurdu. İqtisadi İnkişaf Nazirliyi işğaldan azad edilmiş ərazilərin abadlaşdırılması və inkişaf etdirilməsində, ölkəyə yeni, yerli və xarici investisiyaların cəlb edilməsində

və xüsusilə bu rayonların iqtisadi potensialının qeyri-neft sektoruna cəlb edilməsində mühüm rol oynamışdır.

XXI əsrin birinci onilliyində sürətlə inkişaf edən və yayılan informasiya-kommunikasiya texnologiyaları, eləcə də yeni təkan almış qloballaşma prosesləri ölkələrin sosial-iqtisadi həyatına ciddi təsir göstərir (Qasımov və Nəcəfov, 2009:34). Bu mənada Azərbaycan da istisna deyil. Qlobal, planetar amillər həyatın demək olar ki, bütün sahələrinə - iqtisadi, sosial, siyasi, humanitar və mədəni və s. sahələrdə proseslərin axınına nüfuz edir. Eyni zamanda, hər bir ölkədə olduğu kimi, Azərbaycanda da regional (region ölkələri üçün səciyyəvi) və ya daxili faktorlar mövcuddur ki, onlar ictimai həyatın müxtəlif sahələrinin idarə olunmasında səmərəli dövlətin formalaşdırılması baxımından nəzərə alınmalıdır.

Dövrümüzün əsas amillərini şərti olaraq aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar.

1. Qloballaşma şəraitində innovativ fəaliyyətin keyfiyyətcə yeni səviyyədə intensivləşməsi ilə dünyada iqtisadi və iqtisadi proseslərin dəyişmə tempi, innovativ innovasiyaların surətinin çıxarılması, onların istehsalata tətbiqi misli görünməmiş sürətlə sürətlənir (Qiyasova, 2016: 23). Bu, faktiki olaraq qloballaşmanın "müsbət" təsiridir və getdikcə daha çox ölkəyə innovasiyalardan, qabaqcıl texniki standartlardan və yeni idarəetmə üsullarından faydalanmağa imkan verir. Proqnozlara görə, yaxın və orta perspektivdə dünya iqtisadiyyatının artımı məhz bu amillə şərtlənəcək.Gözlənilir ki, yaxın illərdə dünya ticarəti istehsaldan daha sürətlə artacaq, qloballaşma ilə bərabər regional inteqrasiya da genişlənəcək. Bu istiqamətdə beynəlxalq təşkilatların rolunun gücləndirilməsi gözlənilir.

2. Belə bir şəraitdə Azərbaycanın qarşısında duran əsas vəzifə qlobal inkişaf prosesində geriləmənin qarşısını almaqdır. Bunun üçün, ilk növbədə, iqtisadiyyatın karbohidrogenlərin ixracından hazırkı asılılığının aradan qaldırılması, dünya iqtisadiyyatının xammal əlavəsinə və texnoloji "kənar"a çevrilməsinin qarşısının alınması kimi mühüm məsələni diqqətdə saxlamaq lazımdır.

3. Özü ilə böyük imkanlarla yanaşı, böyük risklər də gətirən qloballaşma beynəlxalq səviyyədə istehsalın, ticarətin, kapital axınının və əmək miqrasiyasının liberallaşması tendensiyasını kəskin şəkildə artırıb. İnkişafın qeyri-müəyyən xarakterinin artdığı və dünyəvi iqtisadi dinamikanın müəyyən edilməsində həlledici rol oynadığı dünyanın güc mərkəzləri hesab edilən ölkələr sırasında Çin, Hindistan, Braziliya və s. necə - qoşuldu. Bu da öz növbəsində ticarət-iqtisadi münasibətlərə təsir edir, resursların yenidən bölüşdürülməsinə, eləcə də beynəlxalq rəqabətin artmasına səbəb olur.

Növbəti dövr dünya iqtisadiyyatının əsas mərkəzləri arasında tarazlığın dəyişməsi və bununla əlaqədar olaraq onun yenidən qurulması, regional iqtisadi birliklərin rolunun güclənməsi ilə xarakterizə olunacaq. Azərbaycan üçün bu, həm xarici iqtisadi inteqrasiya baxımından yeni imkanlar açır, həm də özünü yerli-regional dairədə aparmaqdan, iqtisadi münasibətlərdə iştirakdan faydalanmaqdan və sosial-iqtisadi inkişaf istiqamətində qlobal kontekstdə üstünlük təşkil edir.

4. Qloballaşmanın xarakterik xüsusiyyətlərindən biri mənfi yüklü iqtisadi proseslərin yayılması, eləcə də yeni texnologiyaların və innovasiyaların yayılması, eləcə də bu proseslərin qlobal iqtisadi inteqrasiyada iştirak edən ölkələri "ələ keçirmək" qabiliyyətidir. Bu mənada 2008-ci ildə başlayan və hələ də yeni dalğanı yaşayan qlobal iqtisadi böhranın əhatə dairəsi tarixən genişdir. Azərbaycan iqtisadiyyatı qlobal böhranı kifayət qədər hazırlıqla qarşılayıb, yüksək investisiya risklərinə və qonşu ölkələrdə baş verən devalvasiya dalğasının nəticələrinə baxmayaraq, beynəlxalq investisiyaların xalis profisitini və manatın sabitliyini qoruyub saxlamağa nail olub (Qasımzadə, 2016:89).

5. Hazırkı mərhələdə bəşəriyyətin qarşısında duran və hər bir ölkənin sosial-iqtisadi həyatına güclü təsir göstərən problemlərdən biri də bütün dünyada uzun illər davam edən sürətli sənayeləşmə nəticəsində ekoloji tarazlığın pozulmasıdır. Yerli və regional kontekstdə Azərbaycan üçün ekoloji problemlər əsasən Abşeron yarımadasında və Xəzər dənizində ekoloji nəticələr nəzərə alınmadan onilliklər ərzində qeyri-kamil neft hasilatı ilə bağlıdır. Bundan əlavə, ən böyük ekoloji problemlərdən biri ölkənin Ermənistan tərəfindən işğal olunmuş ərazilərində flora və faunanın kütləvi şəkildə məhv edilməsi, bu ərazilərdə genişmiqyaslı yanğınların baş verməsi olub.

Təsir əhalinin içməli su ilə təminatında problemlər yaradır. Bundan əlavə, Ermənistanın seysmik təhlükəli zonasında yerləşən texnoloji cəhətdən köhnəlmiş Metsamor AES bütövlükdə region üçün təhlükə mənbəyidir.

İqlim dəyişikliyi və qlobal istiləşmə planetar miqyasda ekoloji balanssızlığın təzahürü kimi təbii fəlakətlərə (çayların daşması, bütöv kənd və şəhərlər) gətirib çıxara bilən proseslərlə əlaqələndirilir.

Dövlət vəsaitlərinə qənaət etmək və investisiyaların səmərəliliyini artırmaq üçün yol nəqliyyatı, kommunal xidmətlər, ənənəvi və alternativ enerji istehsalı, miqrasiya və meliorasiya sistemləri kimi sahələrdə iqtisadi inkişafı təşviq etmək, habelə tərəfdaşlardan geniş istifadə etmək lazımdır. investisiyalarda dövlət və özəl sektordan (Hüseynov, 2009:22).

İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə xüsusi güzəştli iqtisadi rejimin tətbiqi məqsədəuyğun hesab edilmişdir. Bu işin uğurla həyata keçirilməsi üçün Qarabağın Dirçəliş Fondu yaradıldı. Belə ki, dövriyyəyə cəlb edilməsi 2021-ci il dövlət büdcəsindən ayrılan 2,2 milyard manatdan əlavə, ölkə sərvətinin - torpaq, meşə, su, faydalı qazıntılar, əmlak və mədəni sərvətlərin əsas kapitalının həcmini artırır. Qeyd edək ki, 2021-ci il BMT tərəfindən davamlı inkişaf üçün Beynəlxalq Yaradıcı İqtisadiyyat İli elan edilib. Azərbaycanın BMT-nin nümunəvi üzvü kimi bu təşəbbüsə qoşulması işğaldan azad edilmiş ərazilərdə davamlı iqtisadi inkişafı təmin etmək üçün investisiyaların cəlbini daha da artıracaq. Bu, işğaldan azad edilmiş ərazilərdə dayanıqlı inkişaf məqsədlərinin uğurla həyata keçirilməsində mühüm rol oynayacaq.

Hazırda Füzuli-Şuşa avtomobil yolunun və Bərdə-Ağdam dəmir yolunun tikintisinə artıq başlanılıb. İşğaldan azad edilmiş ərazilərin sənaye potensialı nəzərə alınaraq, artıq Füzulidə beynəlxalq hava limanının tikintisinə başlanılıb.Eyni zamanda, Horadizdən Zəngilana, oradan Qubadlıya, oradan isə Laçına gedən yolun tikintisinə hazırlıq gedir. . Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev qeyd etdi ki, işğaldan azad edilmiş rayonlarda 300-ə yaxın kənd, 5 şəhər, 4 qəsəbə və inzibati bina ilə yanaşı, 700 tarix və mədəniyyət abidəsi, 927 kitabxana, 800 mədəniyyət evi, 85 musiqi və incəsənət məktəbi, Ümumilikdə 22 muzey 100.000 eksponat, 4 rəsm qalereyası, 4 kinoteatr, 2 konsert zalı dağıdılıb. Qarabağın Dirçəliş Fondu onların bərpası üçün lazım olan çoxmilyardlı investisiyaların işini uğurla həyata keçirmək üçün yaradılmışdır.Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev işğaldan azad edilmiş ərazilərdə kəndlərin "Ağıllı kənd" konsepsiyası əsasında salınacağını qeyd etdi. İlk pilot layihə "Ağıllı kənd" həyata keçiriləcək. Bu yerlər düzgün qeyd edilməlidir. Əkin sahələri və əkin sahələrinə gedən yollar təmizlənməlidir. Zəngilan rayonunda "Ağıllı kənd" konsepsiyasının icrasına başlanacaq və bu konsepsiyanın həyata keçirilməsi üçün yerli və xarici investisiyalardan səmərəli istifadə olunacaq.

Xarici və yerli investorlar investisiya qoymaqla öz biznes maraqlarını qoruya və Azərbaycanın uzunmüddətli, dayanıqlı, sərfəli və təmiz enerji mənbələri ilə təmin edilməsində söz sahibi ola bilərlər. Bu bizim planımızdır. Kəlbəcər və Laçın rayonlarında külək enerjisi üçün böyük potensial var. Zəngilan və Cəbrayıl rayonlarının günəş enerjisinin artırılması üçün böyük potensialı var. Artıq ilkin araşdırmalar aparılıb və bu yolla biz generasiya güclərimizi, elektrik xətlərini bərpa etməklə Qarabağı "yaşıl enerji" zonasına çevirəcəyik. Beləliklə, yalnız Kəlbəcər və Laçın rayonlarında dağıdılmış və bərpa edilmiş stansiyaların generasiya gücü 120 meqavat olacaq.

Füzuli, Cəbrayıl, Zəngilan, Qubadlı, Laçın, Şuşa, Ağdam və Kəlbəcər rayonlarında ümumi uzunluğu 308 kilometr olan 110 kilovatlıq elektrik şəbəkəsinin və yeni yarımstansiyaların tikintisi nəzərdə tutulur. Eyni zamanda, "Xudafərin" və "Qız qalası" su elektrik stansiyalarının tikintisi nəzərdə tutulur. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin tapşırığı ilə işğaldan azad edilmiş torpaqlarda aqrar sahənin inkişafı istiqamətində mühüm tədbirlər həyata keçirilir. Belə ki, Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi və "Azərkosmos" ASC peykdən çəkilmiş görüntülər əsasında işğaldan azad edilmiş rayonlarda faktiki əkin sahələrinin xəritəsini tərtib edib. Bu torpaqlarda əkin sahələrinə, o cümlədən çoxillik bitkilərə aqrotexniki qulluq göstərilməsinə başlanılıb.Görünür, dövlət başçısının tapşırığına uyğun olaraq Qarabağ bölgəsində kənd təsərrüfatının inkişafı ilə bağlı başlanan işlər uğurlar vəd edir. Kəndlilərin kənd təsərrüfatı maşınlarına olan tələbatını ödəmək üçün onlara minlərlə maşın və mexanizm verildi, minlərlə damazlıq heyvan satıldı. Ötən il 3400-dən çox fermer mikrokredit alıb və bu il onlara veriləcək. Ümumiyyətlə, Prezident İlham Əliyevin "Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafın milli prioritetləri"nin təsdiq edilməsi haqqında sərəncamında qeyd olunur ki, əldə edilən iqtisadi səmərə, ilk növbədə, dövlətlərin mövcud iqtisadi potensialından tam istifadə etməyə şərait yaradacaq (10).

İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə "ağıllı şəhər" layihələrinin həyata keçirilməsi regiona innovativ, texnoloji sərmayələrin axınını sürətləndirməklə yanaşı, Qarabağda innovasiya mərkəzlərinin və texnoparkların yaradılmasında əsaslı rol oynayacaq.

"Ağıllı kənd" və "Ağıllı şəhər" informasiya toplamaq üçün müxtəlif elektron və rəqəmsal metodların və sensorların istifadə olunduğu ərazidir. Toplanmış məlumatlardan əldə edilən fikirlər aktivlərin və resursların səmərəli istifadəsinə yönəlib. Bu konsepsiyada əşyaların interneti, süni intellekt, Blockchain və s. texnologiyalar tətbiq edilir. Bu texnologiyalar əsasında müəyyən komponentlər formalaşır. Buna misal olaraq müəyyən yerlərdə elektrik enerjisi və su istehlakı ilə bağlı məlumatların elektron şəkildə toplanması göstərilə bilər. Nəticədə insanlar müəyyən proqram təminatından istifadə edərək öz kommunal xidmət tarixçələrini görə və ödənişlər edə bilərlər. Bundan əlavə, aidiyyəti dövlət orqanlarının bütün məlumat bazasında toplanmış məlumatlar əsasında optimallaşdırma işləri aparmaq imkanı var. Bütün bu elektron ərizə həm tibb, həm də nəqliyyata aiddir.

Xüsusilə ətraf mühitin mühafizəsi üçün simsiz hava monitorinqi sensor şəbəkələri vasitəsilə elektron xəritədə şəhərdə çirklənməni müşahidə etmək mümkündür. Ağıllı şəhərin digər şəhərlərdən fərqi bütün infrastrukturun elektronlaşdırılmasında və böyük məlumat bazasının yaradılmasındadır.Bu məlumat toplusuna əsasən şəhərdə xərcləmələrin səmərəliliyi və bütövlükdə əhalinin həyat keyfiyyəti təkmilləşdirilmişdir (11).

Müasir dünyada ağıllı şəhərlərin yaradılması qloballaşma və 4-cü sənaye inqilabının yaratdığı bir çox problemləri həll edə bilər. Şəhərləri daha davamlı, əhatəli və təhlükəsiz etmək də Birləşmiş Millətlər Təşkilatının davamlı inkişaf məqsədlərindən biri kimi müəyyən edilmişdir. Ağıllı Şəhər və Ağıllı Kənd texnologiyaları vətəndaşların sağlamlığını və rifahını yaxşılaşdırmaq potensialına malik olmaqla yanaşı, həm də iqtisadi inkişaf üçün yeni imkanlar açır.

Azad edilmiş rayonda ağıllı şəhər layihələrinin həyata keçirilməsi regiona innovativ, texnoloji sərmayələrin axınını sürətləndirməyə imkan verəcək, həmçinin növbəti illərdə Qarabağda innovasiya mərkəzlərinin və texnoparkların yaradılmasında əsaslı rol oynaya biləcək.

Bulud informasiya texnologiyalarından istifadə təkcə insan həyatını deyil, həm də ərazinin idarə olunmasını asanlaşdıra bilər. Yerli hökumətlər, bələdiyyələr, özəl müəssisələr və vətəndaşlar həyat keyfiyyətini yaxşılaşdıran daha yaxşı qərarlar qəbul etmək üçün bu elektron tətbiqlərlə real vaxt rejimində məlumat əldə edə, təhlil edə və idarə edə bilərlər.

Qeyd edək ki, işğaldan azad edilmiş ərazilərin müqayisəli üstünlükləri əsasında 4 rayon mərkəzi yaradılacaq.

Cəbrayılda logistika və ticarət mərkəzi, Şuşada mədəniyyət və turizm mərkəzi, Kəlbəcərdə istehsal və turizm mərkəzi, Ağdamda sənaye mərkəzi yaradılacaq. Ağdamda yaradılacaq sənaye mərkəzinə ilkin müraciətlər əsasında 33 kiçik istehsal və xidmət müəssisəsi, iri sənaye və qida müəssisələri daxil olacaq. Buraya 110 milyon manata yaxın investisiya qoyulacaq, 330 iş yeri açılacaqdır. Ağdamın strateji coğrafi mövqeyi, digər rayonlarla ünsiyyəti, insan resursları və infrastruktura çıxış imkanları rayonun gələcəkdə Qarabağın sənaye mərkəzinə çevrilməsi imkanlarını genişləndirir. Sahəsi 1500 hektar olan şəhərin ərazisi müasir şəhər kimi təqdim olunacaq, Ağdam isə Azərbaycanın dördüncü ən böyük şəhərinə çevriləcək. Ağdamın "ağıllı şəhər" konsepsiyasına uyğun salınması planlaşdırılır. Burada həmçinin xüsusi beynəlxalq standartlara və "ağıllı binalar" tipologiyasına uyğun binaların tikilməsi nəzərdə tutulur. Qeyd edək ki, Ağdam Azərbaycanın ən günəşli rayonlarından biridir. Son 50 ilə görə ilin 2/3 hissəsi günəşli sayılır. Bu onu göstərir ki, günəş enerjisinin potensialı böyükdür və ondan yaxşı istifadə etmək olar. Ona görə də binaların layihələndirilməsi zamanı bu məsələlər nəzərə alınacaq. Daha çox enerjiyə qənaət edən layihələrə üstünlük veriləcək.

Bu gün həm də fəxrlə deyə bilərik ki, Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi və bilavasitə nəzarəti ilə işğaldan azad edilmiş ərazilərdə Böyük Qayıdış naminə bütün zəruri tədbirlər həyata keçirilir, mənzil-məişət, sosial, yol və təsərrüfat infrastrukturu sürətlə bərpa olunur. Şübhəsiz ki, yaxın gələcəkdə Qarabağın və işğaldan azad edilmiş bütün ərazilərimizin dirçəlişinin, inkişafının şahidi olacağıq! (12).

Nəticə

Qarabağda tikinti işləri ilə bağlı artıq xarici şirkətlərlə konkret əməkdaşlığa başlanılıb. Belə ki, Azərbaycanın işğaldan azad edilmiş ərazilərində elektrik enerjisi infrastrukturunun yaradılması məqsədilə “Azərenerji” ilə İtaliyanın “Ansaldo Energia” şirkəti arasında qarşılıqlı əməkdaşlıq sahəsində tədarük müqaviləsi imzalanıb.

Türkiyədə 130 texnologiya şirkətinə dəstək verən Texnopark ilə Azərbaycan İnnovasiyalar Agentliyi arasında imzalanan mədəni və elmi əməkdaşlıq haqqında Memoranduma əsasən, Qarabağda Yüksək Texnologiyalar Parkı yaradılacaq. Parkda ən son “yumşaq” və “bərk” elmi tədqiqatların aparılması, həmçinin yüksək texnologiyalı cihazların istehsalı planlaşdırılır.

Azərbaycan və Macarıstan şirkətləri Macarıstan şirkətlərinin Qarabağda ərazilərin bərpasında iştirakını müzakirə ediblər. Macarıstanın Eksimbankı yenidənqurma proqramında iştirak etmək niyyətində olan macar şirkətləri üçün 100 milyon dollarlıq kredit xətti açıb. Müharibənin bir hissəsi olaraq Macarıstan minaların təmizlənməsi üçün 25.000 avro qrant təklif etdi.

İşğaldan azad edilmiş Qarabağda ərazilərin sistemli şəkildə bərpası və yenidən qurulması işləri aparılacaq, köçürmələrə başlanacaq, rayonun iqtisadiyyatı böyük potensialla inkişaf edəcəkdir. Böyük vəsait tələb edən və Qarabağı yenidən cənnət məkanına çevirəcək bu tədbirlərin maliyyələşdirilməsində ölkəmiz üçün beynəlxalq təcrübədən istifadə etmək faydalı ola bilər.

Ədəbiyyat

1. Atakişiyev, M., Süleymanov, Q. (2014), “İnnovasiya menecmenti”, Bakı: “Təfəkkür” nəşriyyatı, 324 səh.
2. Əzizova , G.A. (2012), “Dövlətin investisiya-innovasiya siyasəti”, Bakı: Elm, 314 səh.
3. Hüseynov, T.Ə. (2009), “Firma iqtisadiyyatı”, Bakı: Səda, 590 səh.
4. İnnovasiya fəaliyyətinin vergi tənzimlənməsi. Azərbaycanın vergi jurnalı.
5. Qasımov, F.H., Nəcəfov Z.M. (2009), “İnnovasiyalar: yaranması, yayılması və inkişaf perspektivləri”, Bakı, “Elm”, 416 səh.
6. Qasımzadə, C. (2016), “Azərbaycanda innovasiya siyasətinin effektivliyinin artırılması yolları”, Bakı, ADİU, 89 səh.
7. Qiyasova,Z.H. “İqtisadiyyatın davamlı inkişafı problemləri”, perspektivlər Beynəlxalq elmi konfrans, 2016, səh.32-37.
8. Quliyev,T. (2006), “Menecmentin (idarəetmənin) əsasları”, Bakı: Qərənfil nəşriyyatı, 591 səh.
9. economy.gov.az
10. http://unec.edu.az/application/uploads/2015/02/UE-2020.pdf.
11. science.gov.az
12. Report.az

Rəyçi: i.ü.f.d. Ləman Kaşiyeva

Göndərilib: 08.04.2022 Qəbul edilib: 29.05.2022

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/79/110-116

Aidə Rəşid Namazova
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC)
magistrant
namazovaaida5@gmail.com

KORONAVİRUS PANDEMİYASININ (COVİD-19) KİÇİK BİZNESƏ VƏ ONUN SOSİAL-İQTİSADİ NƏTİCƏLƏRİNƏ TƏSİRİ

Xülasə

COVİD - 19 virusunun pandemiyası zamanı ən çox zərər çəkmiş sahələrdən biri kiçik və orta biznes sahəsidir. Bir çox sahibkarlıq subyektləri böyük itkilər vermiş və fəaliyyətlərini dayandırmağa məcbur olmuşlar. Əlbəttə ki, bu ziyan ölkənin ümumi iqtisadi vəziyyətində də özünü göstərmişdir. Böyük böhran başladı, karantin tətbiqi və əksər yerlərin (restoranlar, ictimai əyləncə yerləri və s.) bağlanması səbəbindən işsizlik artdı. Kiçik və orta biznesin Sabit vəziyyəti son dərəcə vacibdir, çünki ölkənin xəzinəsinə gəlirlərin əksəriyyəti məhz oradan gəlir, o da vətəndaşların əksəriyyətini işlə təmin edir, onların varlığını təmin etmək üçün vəsaitlə təmin edir. Çünki güclü böhrandan sonra iqtisadiyyatı bərpa etmək praktiki olaraq mümkün deyil. Müəyyən yenilikləri, rəqəmsal texnologiyaları tətbiq etmək və fəaliyyət sahələrini rəqəmləşdirməyə məruz qoymaq lazımdır. Bu tədbirlər Firmanın rəqabət qabiliyyətini təmin etmək və mal və ya xidmətlərə tələbatın artırılması üçün vacibdir. Pandemiya bizim reallığımızın dəyişməsinə təsir etdi. Həyat dəyişib və indiki standartlara əməl etmək lazımdır. Həyatın və sahibkarlığın bütün sahələrində innovasiya texnologiyalarının müdaxiləsi olmadan keçməmişdir. Bir çox müəssisələr əməkdaşlıq etməyə başladı və bu ittifaqlar özlərini çox müsbət göstərdi. İndi demək olar ki, bütün problemlərini həll etmək mümkündür online.

Açar sözlər: *pandemiya, kiçik biznes, sosial-iqtisadi inkişaf, səmərəlilik, dövlət dəstəyi*

Aida Rashid Namazova

The impact of the coronavirus pandemic (COVID-19) on small businesses and its socio-economic consequences

Abstract

One of the areas most affected during the COVID-19 pandemic is small and medium-sized businesses. Many business entities suffered heavy losses and were forced to stop their activities. Of course, this damage has also shown itself in the general economic situation of the country. A big crisis began, unemployment increased due to the introduction of quarantine and the closure of most places (restaurants, places of public entertainment, etc.). The stable state of small and medium-sized businesses is extremely important, since most of the income to the country's treasury comes from there, and it also provides the majority of citizens with work, providing them with the means to ensure their livelihood. The state has taken various measures to provide all kinds of support on its part, because it is almost impossible to restore the economy after a severe crisis. It is necessary to introduce certain innovations, digital technologies and subject the areas of activity to digitalization. These measures are necessary to ensure the competitiveness of the company and increase the demand for goods or services.

Key words: *pandemic, small business, socio-economic development, efficiency, government support*

Giriş

Kiçik biznes dövlətin iqtisadi inkişafı, sabit artım və çiçəklənməsi baxımından mühüm amildir. O, həmçinin bütün dünyada əhali üçün işsizliyin işləməsi və azalması üçün əsas amillərdən biridir, çünki bu, vətəndaşların böyük bir hissəsini işlə təmin edir. Kiçik və orta sahibkarlıq iqtisadiyyatın çox zəif sektorudur, ən çox ətraf mühit amillərinə məruz qala bilər ki, bu da ümumi iqtisadi fəaliyyətdə o qədər də müsbət əks olunmayacaq.

Pandemiya bütün dünya ölkələrində kiçik və orta sahibkarlığa böyük zərbə vurmuşdur. Və əlbəttə ki, Azərbaycan Respublikasının iqtisadiyyatından yan keçmədi. Dövlət virusa yoluxmanın qarşısını almaq

məqsədilə öz əhalisinin təhlükəsizliyi üçün bir sıra məhdudlaşdırıcı tədbirlər görüb. Bu zaman müəssisələrin əksəriyyəti bağlanıb, xüsusilə də bu, ictimai iaşə yerləri və əyləncə və xidmət sahələrinə aiddir, onlar müflisləşmədən qaçmaq üçün onlayn fəaliyyətə keçməli oldular. Ən çox turist təşkilatları və aviauçuş müəssisələri asan olmadı, onlar bir müddət öz fəaliyyətlərini tamamilə dayandırdılar.

İşsizlik nisbəti əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır, bəzi müəssisələr borcların ödənilməməsi və bütün zərərin ödənilməsi səbəbindən bağlanıb, eləcə də işçilərin aylıq əmək haqqı, Kirayə otağı və bir çox digər səbəblər kimi müxtəlif ödənişlər üzrə xərclər.

Epidemiyanın respublikamız və bütün dünya ölkələri üçün nəticələri uzunmüddətli xarakter daşıyır, buna görə də kiçik biznes böhranlı vəziyyətdə bu problemi həll etməkdən.

Metodlar

Məqalədə nəzəri tədqiqat, statistik, iqtisadi və Sistemli analiz metodlarından, cədvəlli təsvir metodlarından və qrafik metodlardan istifadə olunmuşdur.

Təhlil

Kiçik biznes-iqtisadiyyatın ən əhəmiyyətli hissələrindən biridir, xüsusilə də dövlət üçün, çünki onsuz tam və ahəngdar şəkildə inkişaf edə bilməz. Kiçik və orta sahibkarlıq iqtisadi artım tempi, GSMH (ümumi milli məhsul), eləcə də onun keyfiyyəti və strukturu inkişafı kimi iqtisadiyyatın inkişaf strukturlarının əksəriyyəti müəyyən edir.

Kiçik və orta sahibkarlığın, demək olar ki, dünyanın bütün ölkələrində rolu və vəzifələri barədə danışarkən cəsarətlə demək olar ki, əsas növbədə tələb və təklifin tarazlaşdırılmasının xüsusi mexanizmi vasitəsilə iqtisadi konyukturanın tərəddüdlərini hamarlamaq; iqtisadiyyatın sağlam rəqabətədavamlı mühiti və onun inkişafı, əhalinin bilik, bacarıq və əməksevərliyindən tam istifadə etmək üçün motivasiya və stimul sistemi yaradan, maddi, kadr təşkilati və texnoloji resurslardan daha fəal istifadə etməyə imkan verən; Məişət, təşkilati və istehsalat xidmətlərinin şaxələndirilmiş və keyfiyyətli sisteminin formalaşdırılması; xeyli sayda yeni iş yerlərinin yaradılması, cəmiyyətin vacib təbəqəsinin – orta sinfin formalaşdırılması; iqtisadiyyatın innovasiya potensialının inkişaf etdirilməsi, təşkilatın, istehsalın, satışın və maliyyələşdirmənin yeni formalarının tətbiqi (Lubushin, Ionova, 2013).

Koronavirus epidemiyası, bildiyimiz kimi, qısa müddətdə bərpa olunmayacaq iqtisadi və sosial nəticələri daşıyan fəaliyyət sahələrinin pozulması sahəsində zirvəyə çatmışdır.

Kiçik sahibkarlığın əhəmiyyəti daha aydın şəkildə resurs, təşkilati, yaradıcı və sosial kimi daha səciyyəvi funksiyalarda öz əksini tapır. Çünki iqtisadi sistemin yeniləşməsini təmin edir, biznes tərəfdaşlarının (biznes iştirakçılarının) rifahını təmin edir və bütövlükdə cəmiyyət üçün fayda və faydalar əldə edir, bununla da sosial-siyasi cəhətdən sabitliyi təmin edir, rəqabət qabiliyyətinin və rəqabət münasibətlərinin yaranmasına imkan yaradır, təsərrüfat fəallığını artırır, bazarı mallarla və yüksək keyfiyyətli xidmətlərlə doldurur.

Kiçik sahibkarlıq ölkə iqtisadiyyatının inkişafında az rol oynamır və bunun üçün bir neçə səbəb var:

KOB-nin əhəmiyyətinin birinci və mühüm səbəblərindən biri ölkənin büdcəsinə vergi daxilolmalarıdır. Müəyyən hissənin müxtəlif təşkilatların mənfəətindən ayrılması hesabına kiçik sahibkarlıq büdcənin formalaşdırılmasında və doldurulmasında bilavasitə iştirak edir. Kiçik biznesin müsbət tərəflərindən biri də vətəndaşlar üçün yeni iş yerlərinin yaranmasıdır, əhalinin fəaliyyət qabiliyyətinin artırılmasıdır və bu yolla gəlirlərin artmasıdır.

İkinci səbəb kiçik biznes iqtisadiyyatın inkişafında mühüm sektordur. Kiçik müəssisələr ətraf mühitdə dəyişikliklərə yumşaq şəkildə uyğunlaşa bilir ki, bu da iri müəssisələrə aid edilə bilməz, çünki onlar bazarda dəyişikliklərə uyğunlaşırlar və bununla da kiçik biznesin çevikliyini və çevikliyini nümayiş etdirirlər.

Üçüncü səbəb sosial-iqtisadi sahədə roldur. Mb iqtisadi cəhətdən fəal əhalinin böyük hissəsini əhatə edir, əhalinin məşğulluq səviyyəsinə, işsizliyin azalmasına böyük təsir göstərir. Kiçik və orta müəssisələr ixtisaslaşmanın yüksək səviyyəsi səbəbindən hər bir müştərinin tələbinin xüsusiyyətlərini nəzərə alırlar.

Dördüncü səbəb kiçik biznes sayəsində yeni növ müxtəlif məhsul və xidmətlərin yaradılmasıdır ki, bu da elmi-texniki tərəqqinin inkişafına kömək edir. Beləliklə, istənilən dövlətin iqtisadiyyatının sabit və səmərəli işləməsi üçün dövlətin iqtisadi siyasətinin əsas istiqaməti kiçik sahibkarlıq subyektlərinin fəaliyyətinin inkişaf etdirilməsi və möhkəmləndirilməsidir. (Baqiyeva, Burova, 2020).

Kiçik müəssisənin böyüməsi və inkişafı iqtisadi tərəqqiyə mümkün olan hər şeyi təmin edir, diversifikasiyaya kömək edir və müxtəlif xərclərin maliyyələşdirilməsini təmin edir, məsələn, işsiz qalan vətəndaşların resurslarının təmin edilməsi, böhran vəziyyətləri və kiçik rəqabət qabiliyyəti. Kiçik və orta biznes özlüyündə ölkə iqtisadiyyatının və cəmiyyətinin inkişafını optimallaşdırmaq üçün böyük potensiala malikdir. KOB - da əsas fərqlərdən biri bütün mümkün resursların intensiv istifadəsi və onların miqdarının optimallaşdırılmasına və nisbətlərin ən səmərəli təmin edilməsinə daimi cəhddir. Bu o deməkdir ki, artıq avadanlığın, xammalın və materialların olması yolverilməzdir. Həmçinin iş sistemində əməkdaşların sayının artıq olması yolverilməzdir. Qısa zaman kəsiyində iqtisadiyyatın ən səmərəli göstəricilərinə nail olmaq üçün yuxarıda qeyd edilən məntəqələr ən mühüm amillərdən biridir. Kiçik müəssisələrdə regional yönümlü fəaliyyət onun inkişafında əsas istiqamətlərdən biridir. Kiçik biznes milli iqtisadiyyatın inkişafında əsas məqamlardan biridir. Yerli büdcənin bu böyük gəlirlər gətirir. MP Yerli hakimiyyət orqanları ilə əməkdaşlıqda kifayət qədər maraqlıdır, çünki KOM-ların inkişaf problemlərinin əksəriyyəti regional və yerli əhəmiyyətli məsələlərin həlli ilə bağlıdır.

Hökumət tərəfindən əlavə yardım biznesin uğurlu inkişafı və tərəqqisi üçün əsas amillərdən biridir. Çünki bunun hesabına kiçik müəssisələrin sayı artır, onların fəaliyyətinin səmərəliliyi artır və yeni işçi qüvvəsinin axını stimullaşdırılır. Son göstəricilərə görə, texniki tərəqqi və istehlakçıların tələbatının ödənilməsi kiçik müəssisələrin effektiv fəaliyyəti nəticəsində baş verir.

Dövlət tənzimlənməsi, kiçik və orta biznesin iki yolla həyata keçirilir: birbaşa və dolayı yolla. Onların hər birini ətraflı təhlil edəcəyik. Birbaşa dəstək ondan ibarətdir ki: yardıma ehtiyacı olan kiçik müəssisələrə dotasiya verilməsi; kiçik təşkilatların kreditləşdirilməsi üçün müəssisələr yaradılır; kiçik müəssisələrə kommersiya bankları tərəfindən verilən kreditlər üzrə faiz dərəcəsi üçün yuxarı hədlər müəyyən edilir və s. KOB-nin inkişafında dolayı dəstək bunlar kredit, vergi və qiymət siyasəti və digər şərtlər kimi inkişaf tədbirləridir. Yuxarıda sadalanan maddələr hələlik səmərəlilik baxımından kiçik nəticə verir, çünki bu, kiçik müəssisələr üçün sərfəli deyil.

Birbaşa dövlət dəstəyi Kiçik Biznes üçün qondarma "istixana təsiri" var. Başqa sözlə, "ikili təsiri" var. Bir tərəfdən, birbaşa dəstək kiçik müəssisələrə böhran zamanı müqavimət göstərməyə, müflisləşmədən qaçmağa və onların inkişafını stimullaşdırmağa kömək edir. Digər tərəfdən, bu dəstək müəssisənin təşəbbüs göstərməsində, müxtəlif innovasiyaların yaradılmasında səy göstərməsində və digər müəssisələrlə rəqabət qabiliyyətliliyi üçün yeni ideyaların seçilməsində stimulunu azaldır. Bu, KOBİ ' lerin iqtisadi azadlığını artıran və gücləndirən dolayı dəstəkdən fərqli olaraq məhsuldarlığın azalmasına gətirib çıxarır.

Böhran zamanı kiçik və orta müəssisələrə dövlətin (kredit, vergi və s.) dəstəyindən imtina etmək tövsiyə edilmir. Biznes fəaliyyətinin stimullaşdırılması ilə bağlı kifayət qədər məşğulluğun olmaması, dövlətin kifayət qədər yardımının olmaması ölkənin böhran vəziyyətində kiçik biznesin inkişafına mənfi təsir göstərə bilər. Hökumət tərəfindən zəif yardım kiçik biznesin daxili strukturunu pis tərəfə dəyişə, müəssisənin fəaliyyətinin passiv formasına təkan verə bilər.

Avropa ölkələrində kiçik müəssisələrin müşahidələrinə və inkişaf təcrübəsinə əsaslanaraq demək olar ki, bu subyekt rəqabəti stimullaşdıran ölkə iqtisadiyyatına böyük təsir göstərir, deməli, iri şirkətləri öz biznesinin inkişafında yeniliklər və yeni texnologiyalar etməyə, istehsalın səmərəliliyinin artırılmasına sövq edir. Buna əsaslanaraq belə qənaətə gəlmək olar ki, Avropa İttifaqının bütün iqtisadiyyatının səmərəliliyi kiçik müəssisələrin uğurlu fəaliyyətindən birbaşa asılıdır. Bu səbəbdən Avropa İttifaqı siyasəti çərçivəsində əsas məqsəd dövlətin və biznesin maraqları arasında tarazlığın yaradılması, sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişafı üçün yaxşı şəraitin təmin edilməsi, həmçinin kiçik müəssisələr arasında rəqabət qabiliyyətinin artırılmasıdır.

Kiçik və orta biznesin inkişafında Aİ-nin siyasətinin əsas istiqaməti kiçik müəssisələrin maliyyə təminatı, kiçik biznesin dəstəklənməsi sahəsində normativ bazanın, inzibati prosedurların sadələşdirilməsi, kiçik müəssisələrin maraqlarını təmsil edən assosiasiyaların Aİ-nin fəaliyyəti çərçivəsində qərarların qəbul edilməsində iştirakı, kiçik təşkilatların tədqiqat, innovasiya axtarışında, kadr hazırlığında yardım edilməsi, xarici bazarlara çıxmaq üçün rəqabət qabiliyyətinin artırılması, Avropa İttifaqı müəssisələri arasında əməkdaşlığın dəstəklənməsidir.

Hazırda Aİ ölkələrində dövlətin kiçik müəssisələrə dəstək infrastrukturunun işlənmiş modeli formalaşıb. Misal olaraq göstərmək olar ki, Avropa İttifaqına üzv olan bütün ölkələr kiçik müəssisələrin

inkişafının tənzimlənməsi və dəstəklənməsi üzrə həm dövlət, həm də özəl təşkilatların yaxşı inkişaf etmiş şəbəkəsinə malikdir. Bununla yanaşı, hər bir ölkədə kiçik biznesin inkişafı üzrə siyasət ai iqtisadiyyat, sənaye və ticarət nazirlikləri tərəfindən işlənilir, digər hökumət orqanları, məsələn, Məşğulluq Nazirliyi də kiçik müəssisələrin dəstəklənməsində iştirak edir, onlara məşğulluq, təlim, beynəlxalq ticarət, inkişaf və s. məsələlərdə köməklik göstərir. Dövlət müəssisələri, xüsusilə ticarət-sənaye palataları kiçik müəssisələrə cəlb olunmuş kadrların öyrədilməsi və artırılması, texnoloji məsləhətləşmələri, beynəlxalq ticarətin və əməkdaşlığın stimullaşdırılması, keyfiyyət sertifikatlarının verilməsi, kiçik müəssisələrin nümayəndələrinə işgüzar məlumatların verilməsi ilə məşğul olurlar. Avropada kiçik biznesin tənzimlənməsinin və dəstəklənməsinin əsas məqsədləri Aİ-nin vahid daxili bazarının möhkəmləndirilməsindən, kiçik biznesin aparılması üçün inzibati maneələrin aradan qaldırılmasından, qanunvericilik bazasının unifikasiyasından, həmçinin digər ölkələrlə daha dərin iqtisadi əməkdaşlıq üçün Aİ ölkələrinin qarşılıqlı fəaliyyətinin gücləndirilməsindən ibarətdir (Muxanova, 2015).

Sosial və iqtisadi nəticələrlə mübarizə üçün ayrılmış vəsait demək olar ki, xərclənib. Onlar kiçik sahibkarlığın vəziyyətini xeyli yaxşılaşdıra bilməyiblər. Sərt karantin tədbirləri iqtisadi inkişaf üçün ən dəhşətli zərərlər və böyük zərərlər daşıyır və buna əsaslanaraq, büdcə gəlirlərinin əhəmiyyətli dərəcədə azalacağı barədə cəsarətlə nəticələr əldə edə bilərsiniz. Lakin Prezidentimiz cənab İlham əliyev ilk növbədə karantin rejimindən əziyyət çəkən əhali, xüsusilə KOM-ların nümayəndələri, muzdlu işçi qüvvəsi, işsizlərin və əhalinin digər zəif təbəqələrinin nümayəndələri barədə düşündü. Əhali bilirdi ki, Prezident həmişə olduğu kimi, onları lazımi diqqətsiz qoymayacaqdır.

19 mart 2021-ci il tarixində cənab İ. Əliyev ölkə iqtisadiyyatına, makroiqtisadi sabitliyə, əhalinin iş qabiliyyətinə, biznes subyektlərinə virus epidemiyasının təsirinin azaldılmasından bəhs edən sərəncam imzalayıb. Fərma nın əsasında Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinə bütün bu tədbirlərin həyata keçirilməsi üçün bir milyard manat vəsait ayrılmışdır. Bundan başqa, koronavirusun respublikanın ayrı-ayrılıqda həyat sahələrinə təsirinin dərəcəsini müəyyən etmək və ideyaları hazırlamaq üçün dörd işçi qrupu yaradılmışdır ki, onların hər biri iqtisadiyyat, maliyyə, əmək, əhalinin Sosial Müdafiəsi nazirləri və Mərkəzi Bank sədrinin nəzarəti altında idi. Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinə infeksiondan sonra biznes mühitinin yaxşılaşdırılması və yüngülləşdirilməsi, iqtisadi tərəqqi tədbirlərinin dəstəklənməsi, fiziki və hüquqi şəxslər tərəfindən dəymiş zərərin məbləğinin təxmini hesablanması, dövlət tərəfindən kiçik və orta müəssisələrin saxlanılması, həmçinin müxtəlif istiqamətlərdə makroiqtisadi sabitliyin qorunması kimi bir neçə ideya təqdim olunmuşdur. Bu təkliflər hökumətin gələcək qərarlarına təsir etdi.

Pandemiya dövründə zərər çəkmiş müəssisələr dövlət tərəfindən maliyyə dəstəyi ilə dəstəklənib, onların köməyinə 358,2 milyon manat (dolların hazırkı məzənnəsi ilə təxminən 210,7 milyon dollar) vəsait ayırıblar. İqtisadiyyat Nazirliyinin verdiyi məlumata görə, subyektlərə iki istiqamət üzrə yardım göstərilmişdir: 1. Birinci istiqamət koronavirus infeksiyasının nəticələrindən ən çox zərər çəkmiş biznes subyektlərinin əməkdaşlarına əmək haqqının ödənilməsini tələb edirdi. Bu istiqamət üçün 246 mln manat ayrılıb.

2. Digər istiqamət, ümumi məbləği təxminən 112,17 milyon manat olan İP-lər üçün maliyyə yardımının təşkilidir. Onlara 2019-cu ildə ödənilmiş vergilərin qaytarılması da daxil edilmişdir.

Karantindən zərər çəkmiş subyektlərin saxlanılması üçün ümumilikdə, təxminən, 358,2 mln. manat xərclənib (15).

Azərbaycan Respublikasının kiçik və Orta Biznesin İnkişafı Agentliyi təcrübəsiz sahibkarlara və ya öz işini genişləndirmək istəyənlərə kömək edir.

Öz işini qurmaq və ya artıq mövcud olan işi genişləndirmək və inkişaf etdirmək niyyətində olan fiziki və hüquqi şəxslər yardım və dəstək üçün sahibkarlığın inkişafı üzrə Agentliyə, yaxud kiçik və orta biznesin "dostuna" müraciət etmək imkanına malikdirlər, öz növbəsində onlar da agentliklə əməkdaşlıq edirlər və hətta bu layihənin bir hissəsidir. Bu təcrübə artıq ölkəmizdə 12-dən çox şəhər və rayonda inkişaf etmişdir. İnkişafı dəstəkləmək və stimullaşdırmaq üçün kiçik və orta biznes sahibkarlarına müxtəlif xidmətlər göstərilir, məsələn, geniş və zəruri məlumatların təqdim edilməsi, əlavə ödənişsiz konsultasiyaların keçirilməsi, müxtəlif treninqlərin və tədbirlərin təşkili, hüquqların qorunması və s.

Dövlət müxtəlif dəstək göstərir, məsələn, ölkədə investisiya fəaliyyətinin genişləndirilməsi və təşviqi məqsədi ilə 2016-cı ildən İqtisadiyyat Nazirliyi tərəfindən sahibkarlara investisiyaların təşviqi haqqında sənəd verilir. Bu sənəd Vergi Məcəlləsi və "Gömrük tarifi haqqında"Azərbaycan Respublikasının Qanunu ilə müəyyən edilmiş güzəştlərin əldə edilməsi üçün əsasdır.

7 il müddətinə investisiyaların təşviqi sənədi sahibkarları torpaq və əmlak vergilərindən azad edir, həmçinin idxal olunan avadanlığı ƏDV və gömrük rüsumlarından azad etməklə, həmin dövr ərzində yalnız gəlir vergisinin və mənfəət vergisinin yarısını ödəməyə imkan verir.

Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsində "KOB klaster şirkəti" və "Kob klaster iştirakçısı"üçün bir sıra vergi güzəştləri nəzərdə tutulur. Belə ki, KOB klasteri şirkətləri 7 il müddətinə mənfəət, torpaq və əmlak vergisindən, həmçinin idxal olunan texniki və texnoloji avadanlıq və qurğulardan ƏDV-dən azad edilirlər. Bundan başqa, KOB klasteri iştirakçılarının kapital xərclərinə yönəlmiş gəlirlərinin bir hissəsi 7 il müddətinə vergidən azad olunur. Azərbaycan Respublikası kiçik və Orta Biznesin İnkişafı Agentliyi "KOB klaster şirkəti" və "Kob klaster iştirakçısı"şəhadətnamələri vermək səlahiyyətinə malik olan bir təşkilatdır (10).

Dövlət strukturları ilə kiçik sahibkarlıq arasında qarşılıqlı münasibətlərdən danışarkən, xüsusiyyətlərin siyahısını xarakterizə etmək olar. Qarşılıqlı münasibətlərin subyektləri Dövlət və qırmızı biznes fəaliyyət göstərir, öz növbəsində Obyektlər kiçik firmaların fəaliyyət şərtləridir.

Dövlətin kiçik bizneslə bağlı marağının bir neçə bəndini ayırmaq olar. Birincisi, iqtisadi aspekt (ümumi milli məhsulun artırılması, büdcənin artırılması, rəqabətin yaranması). İkincisi, siyasi aspektdir (siyasət, iqtisadiyyat və cəmiyyət sisteminin sabitliyini təmin edən orta sinfin yaradılması). Üçüncü aspekt sosial aspektdir, o, ölkədə işsizlik səviyyəsinin azaldılmasını, cəmiyyətdə əhali təbəqələri arasında bərabərsizliyin və əhalinin gəlir və rifahının yüksəlməsini ehtiva edir. Yuxarıda göstərilən subyektlər bir-biri ilə fərqlənir və müxtəlifdir. Sosial aspekt (əlamət) işçi qüvvəsini ehtiva edir. Hüquqi və ya siyasi aspekt müəssisə və kiçik sahibkarlığın inkişafı üçün daimi və adekvat şərtlərin formalaşdırılmasını nəzərdə tutur. İqtisadi mənfəət üçün məsuliyyət daşıyır, onun minimallaşdırılmış zərərlər və risklərlə artması, xərclərin azaldılması. Sahibkarlar üçün iqtisadi maraqlar birinci yerdədir. Göstərilənlər vergi dərəcələrinin aşağı salınması, Maliyyə və maddi fondlara çıxış, informasiya xidməti və kadr təminatı kimi müəyyən imtiyazların (üstünlüklərin) verilməsi kimi hakimiyyət orqanlarının hərəkətləri ilə sıx bağlı ola bilər.

Dövlət qurumları tərəfindən sahibkar cəmiyyətin məqsədlərinə, maraqlarına, tələbatına nail olmaq üçün təminat verməlidir: insanlar üçün lazım olan mal və xidmətlərin buraxılması vasitəsilə iqtisadi artımın təmin edilməsi, iş yerlərinin sayının artırılması və Vətəndaşların əmək fəaliyyəti üçün şərait yaradan yeni vakansiyalar yaratmaqla vətəndaşların məşğulluğunun təmin edilməsi. Hakimiyyət və biznesin maraqları üst-üstə düşərsə, aktiv qarşılıqlı fəaliyyəti nəzərə almaqla, kiçik müəssisələrə dövlət tərəfindən müəyyən nəticələr gətirməklə müntəzəm yardım göstərilə bilər.

Kiçik sahibkarlığın inkişafına dair dövlət siyasətinin uzunmüddətli məqsədlərinin əsas tədbirləri:

- Vergi baxımından da daxil olmaqla, maliyyə yükünün azaldılması;
- KOB subyektlərinin dəstəklənməsinə yönəlmiş tədbirlərin genişləndirilməsi (siyasi təsirin yayılması);
- Kommunal infrastruktur obyektlərinə sürətli və ucuz girişin verilməsi;
- Həm fərdi sahibkarın, həm də müəssisənin fəaliyyətində xərclərin azaldılması;
- Kiçik sahibkarlıq sahəsində qarşılıqlı fəaliyyətin xüsusiyyətlərini əks etdirən əmək qanunvericiliyinin təkmilləşdirilməsi;
- İnzibati maneələrin azaldılması;
- Maliyyə mənbələrinin əlçatanlığının təmin edilməsi;
- Mütəxəssislərlə məsləhətləşmə;
- Təlim, yenidən təlim, güzəştli əsaslarla kadrların ixtisasının artırılması üçün şəraitin yaradılması.

Azərbaycan Respublikasında bazar münasibətlərinin vəziyyətinin təhlili bir daha onu göstərir ki, dövlət dəstəyi kiçik və orta biznesin inkişafı üçün çox vacibdir.

Koronavirus dünya epidemiyası 2020-ci ilin əvvəlində bütün iqtisadiyyatı sarsıtdı. Bir çox təşkilatlar öz fəallıqlarını azaltmaq məcburiyyətində qalıblar, dövlət tərəfindən zərərçəkənlərə maliyyə dəstəyi verilib. Dünya İqtisadiyyat ekspertləri qeyd ediblər ki, 2020-ci ildə İkinci Dünya müharibəsindən sonra

ən ciddi iqtisadi böhran müşahidə olunub. Bəzi ölkələrin hakimiyyət orqanları şirkətlərə, ailələrə və ən həssas qruplara kütləvi maliyyə dəstəyini təmin etməyə çalışdılar. Ümumilikdə, 2020-ci ilin martından bəzi hesablamalara görə, bu məqsədlər üçün 12 trilyon dollara yaxın vəsait xərclənib. YUNKTAD-ın 19 noyabr 2020-ci il tarixli məruzəsində qeyd edildiyi kimi, COVİD-19 pandemiyasının iqtisadi nəticələri uzun müddət, xüsusilə də ən yoxsul və ən həssas sosial qruplar arasında hiss olunacaq, həmçinin qeyd edilir ki, 1988-ci ildə Asiyada maliyyə böhranından sonra ilk dəfə olaraq Ümumdünya yoxsulluq səviyyəsi artmağa başlayıb. (14).

Bizim zamanımızda müxtəlif tətbiqlər olmadan edə bilməzsiniz. Vətəndaşların smartfonlarına baxırsınızsa, bir neçə müxtəlif proqramı görə bilərsiniz, onların hər biri müəyyən bir məqsəd üçün nəzərdə tutulmuşdur (yemək sifariş etmək, telefonun vəziyyətini izləmək və s.). Əsasən, telefonda hər kəs ölkədə koronavirus vəziyyətini, infeksiya hallarını və ümumiyyətlə pandemiya vəziyyətlərini izləmək üçün bir tətbiqə malikdir. Son zamanlar smartfonu həddən artıq yükləməmək üçün onlardan bir neçəsini bir bütövə birləşdirərək "supersupryajenie" yaratmaq qərarına gəldik.

Əgər krasiyada "supersupryajenie" termini izah etsək - bu çoxfunksiyalı servislərin ayrı bir təbəqəsidir, hansılar ki, bir platformada vahid bütövə birləşdirilmişdir. Daha dəqiq bir izahat üçün belə deyə bilərsiniz: Bu, bir-birini tamamlayan xidmət tətbiqlərinin birləşməsidir. Məsələn, "volt" ərzaq çatdırılması üzrə əlavə və sizin Xidmətdən istifadə etdiyiniz istənilən bankın əlavəsi. Bu, həm alıcılar, həm də müəssisələr üçün faydalıdır. Alıcılar üçün bu, rahat və tezdir və şirkətlər üçün qarşılıqlı müştəri mübadiləsi və sərfəli mənfəətin yeri.

Ancaq bir şeyi qeyd etmək lazımdır ki, tətbiqlər yalnız böyük və məşhur Müəssisələr yaratmamalıdır. Əksinə, yeni başlayan şirkətlər üçün bu, özünü göstərmək və müştəri bazası ilə daha yaxından tanış etmək üçün parlaq bir fürsətdir. Başlanğıc üçün kiçik biznes çox güclü reklamın edilməsi şərti ilə çox sərfəli təkliflər təqdim edir. Məcburi qaydada müxtəlif bloqçular, reklamları (sosial) birləşdirmək lazımdır. şəbəkələr, vərəqələr, televiziya reklamları və s.)

Pandemiya zamanı maraqlı bir proses müşahidə edildi: iki kənar sahə bir araya gəldi və əməkdaşlığa başladı, əksəriyyəti uğurlu bir ittifaq oldu. Bu vaxta qədər bu sahə təkbaşına əla öhdəsindən gəlirdi, lakin belə dəyişikliklər maraq doğurur və nəyə görə də cəhd göstərməmək. Məsələn, Kitab və jurnalların satışı üzrə şəbəkələr mini-qəhvəxanaları açmışdır ki, alıcı oxu prosesində qəhvə və ya çayın fincanından həzz alsın.

"Ona" şirkəti 159 şirkətin 2020-ci ilin payızında sorğu təşkil edib ki, burada əsas məqsəd biznesin müxtəlif sektorlardan nə dərəcədə zərər çəkdiyini öyrənmək idi.

Belə ki, 44% qeyd edib ki, bu vəziyyət onların maliyyə dayanıqlılığına, xüsusilə də 65% - ə çatan kiçik və yeni başlayan müəssisələrə mənfi təsir göstərib, 59% - i iqtisadiyyatın yüksək texnoloji seqmentinə aid deyil (13).

Nəticə

Pandemia COVİD-19 olduqca qəddardır və həyat fəaliyyətinin bütün sahələrinə təsir göstərmiş, kiçik və orta biznes sektorundan da yan keçməmişdir. O isə ən çox zərər çəkmiş və uzun müddət ərzində ilk dəfə baş verən böyük böhranla üzləşmişdir. Virusun sürətlə yayılması səbəbindən hökumət izolyasiya tədbirlərinə və karantin tətbiqinə məcbur oldu. Bəzi müəssisələr fəaliyyətlərini uzun müddət dayandırmaq məcburiyyətində qaldılar, belə sahələrə Turizm, aviauçuşlar və quru səyahət aiddir. İctimai əyləncə üçün yerlər uzun müddət öz fəaliyyətini dayandırmışdır. Restoranlar və kafelər iflasdan qaçmaq və bu vəziyyətdən birtəhər yapışıb yaşamaq üçün onlayn fəaliyyətə keçdilər. Çalışırdılar köməyi ilə yemək çatdırılması Ev. Oldum getmək üçün böyük güzəştlər Bəli, itirmək deyil, öz müştəriləri. Amma bu iflas prosesini dayandırmadı. Firmalar gündən-günə bağlanırdılar və vətəndaşlar işsiz qalırdılar. İqtisadi vəziyyət getdikcə pisləşirdi, işsizlik haqqında daha çox şikayətlər olurdu, xalqın yaşamaq üçün vəsaiti yox idi. Vəziyyət dəhşətli görünürdü

Dövlət çıxılmaz vəziyyətdə qalmışdı. Bir tərəfdən, hökumət öz vətəndaşlarına yardım göstərməyə borcludur, hansılar ki, ona belə ehtiyac duyurlar. Digər tərəfdən, iqtisadi vəziyyət gündən-günə pisləşir və dövlət onun qarşısını almağa borcludur. İqtisadiyyatı bərpa etmək və yüksəltmək çox çətindir, qismən bərpa üçün illər tələb olunur. Amma eyni zamanda onlar öz xalqının sağlamlığı haqqında düşünməli, virusun yayılmasının məhdudlaşdırılması və yoluxmuşların sayının azaldılması üçün əllərindən gələni etməlidirlər.

Dayanıqlı və rəqabət qabiliyyətliliyi üçün müəssisələr yeni tədbirlər görməlidirlər və müştəriləri cəlb etmək və müştəri bazasını saxlamaq üçün yeni fikirlər təqdim etməlidirlər. Rəqəmsallaşdırma yenilikçi texnologiyalara ehtiyacı olan müəssisələrin köməyinə gəldi. Axı, bildiyimiz kimi, yenilikçi yeniliklər olmadan irəliləmək mümkün deyil. Ancaq bu prosedur üçün az miqdarda vəsait ayrılmalıdır. Təəssüf ki, hər bir firma bunu ödəyə bilməz. Ancaq bəzi sahibkarlar çox müdrik qərar qəbul etdilər. Onlar müxtəlif rəqəmsal texnologiyaları təqdim etdilər və bu innovasiyanın uzun illər ərzində onlara xidmət edəcəyini bildikləri üçün müəyyən miqdarda pul sərf etdilər. Biz 21-ci əsrdə yaşayırıq və tərəqqi yerində durmur. Təbii ki, alıcılar da yenilik tələb edirlər və onlar sabit müəssisələrdə bir sıra maraqlı olacaqlarmı?

Coronavirus pandemiyası bizim reallığımızı aşdı. Görünür, həyat əvvəlki kimi olmayacaq. Artıq ətrafdakı hər şey maksimuma qədər dəyişdi. Demək olar ki, bütün sahələr onlayn fəaliyyətə keçib və vətəndaşlar hər şeyi Onlayn etmək üçün istifadə edirlər.

Sonda qeyd etmək istərdim ki, epidemiya bizim həyatımıza yalnız mənfi nəticələr (xəstəliklər, insanların ölümü, böhran və s.) deyil, həm də müsbət dəyişikliklər (innovasiya, sahibkarlığın inkişafında böyük irəliləyiş və s.) gətirmişdir.

Ədəbiyyat

1. Gerber, M (2019), Kiçik biznes: illüziyalardan uğura doğru " Olympus-Biznes.
2. Gorfinkel, B. (2016), Popadyuk: Kiçik Biznes. Dərs vəsaiti . Knorus.
3. Daşkov və K. (2017) Kiçik biznesin fəaliyyətinin əsasları
4. Kiçik sahibkarlıq. Kiçik müəssisənin təşkili, inkişafı və idarə edilməsi: dərslik / elmi altında. Red. g. L. Bağıyeva, V. Y. Burova. — Moskva: ИНФРА-Cİ, 2020. — 582 s. — (Ali təhsil).
5. Təhsilin iqtisadiyyatı: rəqəmsal texnologiyalar şəraitində sahibkarlıq təfəkkürünün formalaşması: təhsil. müavinət / V. Y. Burov, S. V. Kaminskaya, N. V. Kapitonova [və s.]; Transbaikal. Dövlət. un - T.-Çita: zabu, 2019. – 133 s.
6. Sahibkarlığın əsasları: [3-cü hissə]: study. müavinət / V. Y. Burov; Transbaikal. Dövlət. un - T.-Çita: zabu, hissə 3. Kiçik biznes təcrübəsi. – 2018. – 284 səh.
7. Azərbaycan 2020: Gələcəyə baxış inkişaf konsepsiyası.Bakı. 29 dekabr 2012-ci il
8. www.ey.com
9. https://rus.azattyq.org/a/covid-19-has-hit-the-world-economy-hard-can-it-recover-in-2021/31001832.html
10. https://smb.gov.az/az
11. https://kobim.az/
12. https://apa.az/az/xeber/sahibkarliq / KOBIA-nin-vziflri-artirilib-569676
13. www.ey.com,2022
14. https://rus.azattyq.org/a/covid-19-has-hit-the-world-economy-hard-can-it-recover-in-2021/31001832.html,2020)
15. http://interfax.az/view/825376, 2021

Rəyçi: i.ü.e.d. Zahid Məmmədov

Göndərilib: 21.04.2022 Qəbul edilib: 01.06.2022

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/79/117-121

Turqut Mayis Hacızadə
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC)
magistrant
turqut041@gmail.com

HEYVANDARLIQ TƏSƏRRÜFATLARINDA MÜHASİBAT UÇOTUNUN NƏZƏRİ VƏ PRAKTİKİ ƏSASLARI

Xülasə

Heyvandarlıq təsərrüfatlarında mühasibat uçotu və auditin təşkili üçün ölkəmizdə mühüm addımlar atılır. Bu təsərrüfat sahəsində muhasibat uçotunun və auditin təşkilinin metodikasının və praktiki qaydalarının öyrənilməsi kənd təsərrüfatı və aqrar sahədə mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Müasir dövrdə heyvandarlıq təsərrüfatlarında resursların idarə edilməsi və şəffaflığın təmin olunmasında mühasibat uçotu və auditin rolu danılmazdır. Lazımı informasiya mənbələrinin araşdırılması və təhrif edilmiş mənbələrin aradan qaldırılması, həmçinin təsərrüfatda olan statistik rəqəmlər üzrə uçotun aparılması bu fəaliyyətin tənzimlənməsində lazımi faktorlardır. Heyvandarlıq təsərrüfatlarında uçot sənədlərinin hazırlanması, sənəd dövriyyəsinin təşkili və idarə edilməsi yaxşı mənimsənilmiş mühasibat uçotu prosesi əsasında mümkündür. Bunun üçündə ölkə regionları ərazilərində aparılan təsərrüfat təcrübələrinə nəzər salmaq lazımdır. Digər ölkə təcrübələrində hesab uçotu sənədlərinə nəzər yetirərək, ölkəmizdə tətbiq etmək daha effektiv olardı. Məhz mövzumuzun aktuallıq prinsipidə sırf heyvandarlıq təsərrüfatlarında mühasibat uçotunun və auditin təşkilidir.

Heyvandarlıqda əmək vəsaiti sərfi birinci növbədə amortizasiyanın hesablanması və təmir fonduna ayırmalar üzrə sənədlərdə qeyd olunur. Sənəd formaları bitkiçilikdə əsas vəsaitlər üzrə amortizasiya hesablandıqda və təmir fonduna ayırmalar aparıldıqda istifadə olunur.

Açar sözlər: *heyvandarlıq, təsərrüfat, mühasibat uçotu, amortizasiya, əmək*

Turgut Mayis Hajizade

Theoretical and practical basis of accounting in livestock farms

Abstract

Important steps are being taken in our country to organize the accounting and auditing of livestock farms. It is important to study the methodology and practical rules of accounting and auditing in this area of agriculture. In modern times, the role of accounting and auditing in the management of resources and ensuring transparency in livestock farms is undeniable. Investigation of necessary sources of information and elimination of distorted sources, as well as keeping records of farm statistics are necessary factors in regulating this activity. Preparation of accounting documents in livestock farms, organization and management of document flow is possible on the basis of a well-mastered accounting process. In all three, it is necessary to look at the economic practices conducted in the regions of the country. In the experience of other countries, it would be more effective to apply in our country, looking at the accounting documents. The principle of the relevance of our topic is the organization of accounting and auditing in livestock farms.

Labor consumption in livestock is primarily recorded in the documents on the calculation of depreciation and allocations to the repair fund. Document forms are used in plant growing when calculating the depreciation of fixed assets and making allocations to the repair fund.

Key words**:** *livestock, economy, accounting, amortization, work*

Giriş

Kənd təsərrüfatı milli iqtisadiyyatın ən mühüm sahələrindən biridir və bütövlükdə iqtisadiyyatın inkişafında mühüm rol oynayır. O, əsasən bir sıra sənaye sahələrini xammal və kənd təsərrüfatı məhsulları ilə təmin edir. Kənd təsərrüfatının qarşısında duran ən mühüm vəzifə: (Səbzəliyev, 2002)

- kənd təsərrüfatı istehsalının davamlı inkişafını və onun sabitliyini və rəqabət qabiliyyətini təmin etmək;
- Əhalinin xammala və ərzaq məhsullarına olan tələbatını tam ödəmək üçün bitkiçilik və heyvandarlıq istehsalının səmərəliliyini hərtərəfli artırmaq;
- kənd təsərrüfatı məhsulları üçün zəruri dövlət ehtiyatlarını yaratmaq lazımdır.

Kənd təsərrüfatında mühasibat uçotunun təşkilinə təsir edən əsas amil onun spesifik xüsusiyyətləri ilə bağlıdır ki, onlardan biri də istehsal prosesinin müddətidir. Məsələn, elə sahələr var ki, orada istehsal prosesi bu il başlayır və gələn il başa çatır. Bu, həmin sahələrdə yarımçıq istehsalla nəticələnir. Bundan əlavə, kənd təsərrüfatının bəzi sahələrində istehsal mövsümi xarakter daşıyır. (Əliyev, 2002)

Bu o deməkdir ki, il ərzində əmək ehtiyatlarından, kənd təsərrüfatı texnikasından, toxumdan, yemdən, mineral gübrələrdən və digər materiallardan qeyri-bərabər (müntəzəm) istifadə olunur. Bu da öz növbəsində yüksək istehsal ehtiyatlarının yaradılmasına gətirib çıxarır. Kənd təsərrüfatının mühüm xüsusiyyətlərindən biri də ondan ibarətdir ki, istehsaldan buraxılan məhsul və onun satışından əldə olunan gəlir nizamsız və fasilələrlə alınır. İl ərzində bütün məhsullar planlaşdırılmış maya dəyərinə gətirilərək satılır. Sənayedən fərqli olaraq istehsal edilmiş və satılan məhsulların faktiki maya dəyəri (ayda bir dəfə) yalnız ilin sonunda hesablanır və kənarlaşmalar müəyyən edilir, planlaşdırılmış maya dəyərinə düzəlişlər edilir, yəni faktiki maya dəyərinə və maliyyə nəticələrinə (mənfəət və ya zərər) gətirilir. Xalq təsərrüfatının kənd təsərrüfatı sektoru kommersiya təşkilatları qrupuna aiddir. Odur ki, bu sahədə mühasibat uçotu Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyi tərəfindən təsdiq edilmiş Kommersiya Təşkilatları üçün Milli Standartlarla tənzimlənir (bu barədə 3.9-cu sualda ətraflı məlumat verilmişdir). Kənd təsərrüfatında mövsümilik nəticəsində əmək obyektləri uzun müddət təbii proseslərə məruz qalır. Məhz buna görə də sənayedən fərqli olaraq iş vaxtı istehsal vaxtı ilə üst-üstə düşmür. Burada ilboyu qeyri-müntəzəm əmək sərf olunur, məhsul ilin müəyyən vaxtında yığılır. (Səbzəliyev, 2014)

Kənd təsərrüfatında mühasibat uçotunun ikinci fərqləndirici xüsusiyyəti il ərzində alınan məhsulların qiymətləndirilməsi ilə bağlıdır. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, məhsullar ilin plan maya dəyəri ilə qiymətləndirilir. Mühasibat uçotunun üçüncü xüsusiyyəti "Kənd təsərrüfatı məhsullarının toplanması üçün hazır məhsul" 204/2 adı altında əsas əmək əşyaları növlərinin (toxum, yem) və məhsulun əmtəə hissəsinin birləşməsidir. Bu da ondan irəli gəlir ki, toxum və xammal mənbəyi onların öz istehsalı olan məhsuldur. Hesabat sənədlərində bitki qalıqları təyinatından asılı olaraq ayrı-ayrı maddələrlə: yem, toxum və əkin materialları və satış üçün nəzərdə tutulmuş əmtəə məhsulları ilə aparılır. Mühasibat uçotunun dördüncü xüsusiyyəti məhsulun yığılması və tarlaya yüklənməsi, habelə onun yolda və anbarda hərəkəti zamanı nəzarəti qeyd edən sənədləşmə sistemi ilə xarakterizə olunur. Mühasibat uçotunun beşinci xüsusiyyəti heyvanların növlər və zootexniki (cins-yaş) qrupları üzrə onların geniş çoxalmasının və hərəkətinin uçotunun aparılması qaydasıdır. Kökəlmə və böyütmə mal-qaranın saxlanmasına çəkilən xərclər uçota alınır, heyvanların diri çəkisi hesablanır və bu proseslərə nəzarət etmək üçün çəki artımı hesablanır və əsas sürüyə ötürülən, satılan və saxlanılan mal-qaranın faktiki sayı hesablanır. (Terexova, 2008)

204/2 N- Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyi Kollegiyasının 30.01.2012-ci il tarixli qərarı ilə təsdiq edilmiş "Kommersiya təşkilatları üçün uçot planı"nda bitkiçilik və heyvandarlıq üzrə toxumların və yem və əmtəəlik məhsullarının uçotunun aparılması məqsədi ilə. .2017 No Q-01 "Kənd təsərrüfatı məhsullarının yığılması üçün hazır məhsul" sintetik hesabı nəzərdə tutulmuşdur. Kənd təsərrüfatı istehsalının əsas sahələri üzrə xərclərin uçotu üçün 202 Noli "İstehsal məsrəfləri" sintetik hesabı üzrə "Bitkiçilik" və "Heyvandarlıq" subhesabları açılır. Ümumi istehsal və ümumi təsərrüfat xərclərinin uçotu üçün 721 Noli "İnzibati xərclər" sintetik hesabından istifadə edilir. Kənd təsərrüfatında mühasibat uçotunun qarşısında duran vəzifələr aşağıdakılardır (Abbasov, Məmmədov, Cabbarov, 2017):

1. İstehsal ehtiyatlarından, kənd təsərrüfatı texnikasından, məhsuldar heyvanlardan və digər əsas fondlardan səmərəli istifadəyə nəzarət;
2. Kənd təsərrüfatı məhsullarının vaxtında qəbuluna və dövlətə satış planının yerinə yetirilməsinə nəzarət;
3. Kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı üzrə məsrəflərin uçotunun və faktiki maya dəyərinin hesablanmasının düzgün təşkili;

4. Maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələrinin düzgün müəyyən edilməsinə, mənfəətin bölüşdürülməsinə və büdcə qarşısında öhdəliklərin vaxtında yerinə yetirilməsinə nəzarət;
5. Hesabatların vaxtında hazırlanması və təqdim edilməsi.

Kənd təsərrüfatında mühasibat uçotunda olan fərqlərlə yanaşı, ümumi (oxşar) cəhətləri də vardır. Bunlara əsas vəsaitlərin, ehtiyatların, pul vəsaitlərinin, amortizasiya və inventarların uçotu daxildir. Eyni zamanda kənd təsərrüfatında ilkin sənədləşmənin vahid (müəyyənləşdirilmiş) formalarından, eyni hesabat formalarından, mühasibat uçotunun jurnal-order formasının eyni registrlərindən istifadə olunur. Bioloji aktivlərin uçotu müəssisənin istehsal-təsərrüfat fəaliyyətindəki rolundan və onun spesifik xüsusiyyətlərindən asılı olaraq Hesablar Planının birinci bölməsinin 13-cü maddəsində öz əksini tapmışdır. Bioloji aktivlərin müəssisə tərəfindən tanınması meyarlarına aşağıdakılar daxildir (Abbasov, 2009).

a) müəssisənin keçmiş hadisələrin yaratdığı aktivlərə nəzarət etmək imkanı;

b) aktivlə bağlı gələcək iqtisadi səmərələrin müəssisəyə daxil olması ehtimalı;

c) aktivin ədalətli dəyəri və ədalətli dəyəri etibarlı şəkildə ölçülə bilər.

Bu meyarlara cavab verən aktivlər ilkin dəyərlə uçota alınır.

Hesablar planının 13-cü maddəsi "Bioloji aktivlər" özündə aşağıdakı hesabları birləşdirir:

131 N-li "Bioloji aktivlərin dəyəri"

132 N-li "Bioloji aktivlər üzrə yığılmış amortizasiya və qiymətdən düşmə zərərləri "

131 N-li "Bioloji aktivlərin dəyəri" sintetik hesabında müəssisədə istifadə edilən bitkilərin və heyvanların hərəkəti haqqında ümumiləşdirilmiş məlumatlar əks etdirilir.

131 N-li "Bioloji aktivlərin dəyəri" sintetik hesabına aşağıdakı subhesablar açılır:

131.1 "Bitkilərin dəyəri"

131.2 "Heyvanların dəyəri"

131.1 N-li "Bitkilərin dəyəri" subhesabında bioloji aktiv kimi təsnifləşdirilən bitkilərin (şalban istehsalı üçün əkilmiş ağaclar, çay yarpaqlarının yığılması üçün əkilmiş çay kolları, üzüm istehsalı üçün əkilmiş üzüm tingləri meyvə istehsalı üçün əkilmiş meyvə ağacları və digər çoxillik əkmələr) dəyəri əks etdirilir.

131.2 N-li "Heyvanların dəyəri" subhesabında müəssisənin mülkiyyətində olan və bioloji aktiv kimi təsnifləşdirilən heyvanların dəyəri əks etdirir ki, bunlara da süd və ət istiqamətli mal-qara, yun və ət istiqamətli qoyunlar, quşlar, donuzlar, işçi heyvanları və s. daxildir.

132 N-li "Bioloji aktivlər üzrə yığılmış amortizasiya və qiymətdən düşmə zərərləri" hesabına aşağıdakı subhesablar açılır:

132.1 N-li "Bioloji aktivlər üzrə yığılmış amortizasiya" 132.2 N-li "Bioloji aktivlər üzrə qiymətdən düşmə zərərləri"

132.1 N-li "Bioloji aktivlər üzrə yığılmış amortizasiya" subhesabına aşağıdakı subhesablar açılır:

132.1.1 N-li "Bitkilər üzrə yığılmış amortizasiya"

132.1.2 "Heyvanlar üzrə yığılmış amortizasiya"

132.2 N-li "Bioloji aktivlər üzrə qiymətdən düşmə zərərləri" subhesabına aşağıdakı subhesablar açılır:

132.2.1 "Bitkilər üzrə qiymətdən düşmə zərərləri"

132.2.2 "Heyvanlar üzrə qiymətdən düşmə zərərləri"

Mühasibat uçotu subyektləri tərəfindən mühasibat uçotu memorial-order blankı, jurnal-order blankı və ya digər formalar əsasında əl ilə və ya avtomatlaşdırılmış rejimdə aparılır. Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyi Kollegiyasının 2016-cı il 18 yanvar tarixli Q-02 nömrəli qərarı ilə təsdiq edilmiş sintetik uçotun memorial-order forması müvafiq olaraq həyata keçirilir.

Kənd təsərrüfatı üzrə heyvandarlıq sahəsində nəzarətin zəruriliyi aşağıdakı amillərdən irəli gəlir (Abbasov, Məmmədov, Cabbarov, 2017):

- kənar təsirlərdən;
- daxili təsirlərdən.

Kənar təsirlərə aiddir:

- təbii-iqlim amilləri;

- resurslardan asılılıq;
- istehsalat-texniki potensialın mövcudluğu;
- bazar iqtisadiyyatı şəraitinə müvafiq olan idarəetmə vərdişlərinin aşağı olması.

Daxili təsirlərə aiddir:
- xərclərin səmərəli idarəeiməsi sisteminin olmamas;
- uçot və hesabatlılığın aşağı səviyyədə olması;
- zəif təsərrüfatdaxili nəzarət sistemi.

Belə bir şəraitdə müasir tələblərə cavab verməyə qadir olan idarəetmə və nəzarət üsul və formalarının tətbiqinə obyektiv ehtiyac yaranır. Bu, kənd təsərrüfatında mühasibat uçotu ilə bağlı bütün sahələrə - statistikaya, vergilərə və müstəqil auditə aiddir. (Abbasov, 2013)

Kənd təsərrüfatında heyvandarlıq sahəsində əsaslandırılmış idarəetmə qərarları qəbul etməyə imkan verən etibarlı məlumatlara çıxış yalnız müstəqil audit də daxil olmaqla müasir nəzarət sisteminin formalaşdırılması yolu ilə əldə edilə bilər. İqtisadiyyatın bu sahəsində auditin vacib hissəsi ondan ibarətdir ki, o, iqtisadiyyatın müşahidə edilməsi çətin olan bütün sektorunda şəffaflığı təmin edə bilər. Buraya ilk növbədə yardımçı və kəndli təsərrüfatlarının istehsal etdiyi məhsulların və pərakəndə, topdan, qeyri-formal məşğulluq, daşınar və daşınmaz əmlak, təbii ehtiyatlar (su və s.), xammal və ehtiyatlar (gübrələr, kimyəvi maddələr, toxumlar, ehtiyat hissələri və s.). Nəzarətin düzgün təşkili sahibkarlara bir tərəfdən idarəetmə məqsədləri üçün informasiya əldə etməyə, digər tərəfdən isə dövləti planlaşdırma, yardımçı resurslarla təminat, uzunmüddətli idxalı əvəzetmə strategiyalarının işlənib hazırlanması, ərzaq məhsulları ilə təmin etmək üçün zəruri olan məlumatlarla təmin etməyə imkan verəcək (Səbzəliyev, 2003).

Kənd təsərrüfatının inkişafının Azərbaycan iqtisadiyyatının prioritet sahələrindən biri olduğunu nəzərə alsaq, heyvandarlıqda icbari auditin tətbiqinin aktuallığı ön plana çıxır.

"Kənd təsərrüfatı kooperasiyası haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanununda nəzərdə tutulduğu kimi, kooperativlərin, yəni heyvandarlıq təsərrüfatlarının auditi "Auditor xidməti haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanununa uyğun aparılmalıdır.

Kooperativlərdə auditin aparılmasını aşağıdakılar zəruri edir: (Mahmudov, 2000)

- Qanunvericiliyin tələblərinin yerinə yetirilməsi;
- Rəhbərlik və mülkiyyətçi tərəfindən idarəetmə ilə bağl əsaslandırılmış qərarların qəbul edilməsinə imkan verən dürüst məlumatların əldə edilməsi;
- Maliyyə hesabatı istifadəçiləri (Dövlət, müvafiq icra hakimiyyəti orqanları, bank, sığorta və s. təşkilatlar) tərəfindən dürüst məlumatların əldə edilməsi;
- Audit zamanı aşkar edilmiş nöqsan və çatışmazlıqların aradan qaldırılması məqsədləri;
- Kooperativ üzvlərinin kooperativin maliyyə vəziyyəti, maliyyə nəticələri və gözlənilən dividendlər barədə məlumatlandırılması.

Heyvandarlıq təsərrüfatında auditin əhəmiyyəti aşağıdakılardan ibarətdir: (Abbasov, 2015)

• kooperativin fəaliyyətinin şəffaflığını yüksəldir;
• biznes tərəfdaşlarının kooperativlərə etimadını artırır;
• bütün maraqlı tərəfləri etibarlı uçot və hesabat məlumatları ilə təmin etməklə qərar qəbul etmə proseslərini optimallaşdırır;
• neqativ hallara qarşı qabaqlayıcı tədbirlər sistemi təşkil etməyə şərait yaradır.

Müstəqilliyini əldə etmiş respublikamız bazar iqtisadiyyatı astanasındadır. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində düzgün fəaliyyət göstərmək üçün ilk növbədə istehsalın artırılması, düzgün bölüşdürülməsi və istifadə edilməsi, bu proseslərin müşahidə və nəzarəti həyata keçirilməli, pozulmuş təsərrüfat əlaqələri bərpa edilməli, maliyyə-kredit mexanizmləri gücləndirilməlidir. Bütün bu proseslər təsərrüfat uçotunun köməyi ilə həyata keçirilir. Təsərrüfatın idarə edilməsi və nəzarəti üçün məlumatların əldə edilməsi təkcə müşahidə yolu ilə deyil, həm də müşahidə nəticəsində əldə edilmiş məlumatların rəqəmlərlə ifadə edilməsi yolu ilə həyata keçirilir. Bazar iqtisadiyyatının problemləri həll edilərkən əldə edilən göstəricilər yaranan mülkiyyət formalarında uçota alınmalıdır ki, onlardan istənilən vaxt iqtisadiyyatı idarə etmək üçün istifadə olunsun. Yeni mülkiyyət formalarının təsərrüfat fəaliyyətini təşkil edən ayrı-

ayrı hadisələrin müşahidəsi və uçotu onların kəmiyyət ifadəsini əks etdirir. Budda təsərrüfat uçotunun əsas məzmunudur (Bədəlov, 2017).

Bitkiçiliyin uğurlu inkişafı da öz növbəsində heyvandarlığın daha yaxşı inkişafına imkan verir. Heyvandarlıq əhalinin ən qiymətli ərzaq məhsulları olan ət, süd, yumurta və s. tələbatını təmin edir, yeyinti və yüngül sənayenin isə xammala ehtiyacı var. Heyvandarlıq da öz növbəsində məhsuldarlığı artırmaq üçün lazım olan üzvi gübrə ilə təmin edir (Əzizova, 2016).

Kənd təsərrüfatının bu həyati sahəsinin, yəni ictimai heyvandarlığın inkişafına, məhsuldarlığının artırılmasına həmişə böyük diqqət yetirilib.

Heyvandarlıqda qarşıya qoyulan vəzifələrin yerinə yetirilməsində heyvandarlıq xərclərinin və məhsul buraxılışının uçotunun səmərəli təşkili mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Nəticə

Hazırda respublikamızda mühasibat uçotu və audit xidmətinin inkişafında heyvandarlıq təsərrüfatının xüsusi çəkisi üstünlük təşkil edir. Mühasibat uçotu və auditin xidmətinin heyvandarlıq təsərrüfatlarından inkişafının təmini üçün bu sahədə yüksək ixtisaslı və peşəkar auditorların hazırlanması, auditin planlaşdırılmasının düzgün təşkilinin aparılması, sənədləşdirmənin və uçotun düzgün, tam və dolğun məlumatlarla yazılması, bu istiqamətdə əsaslı tədbirlər hesab edilir.

Beləliklə, audit müasir daxili nəzarət forması və müəssisənin daxili nəzarət sisteminin tərkib hissəsi olaraq aktivlərin və uçot məfhumlarının qorunmasını, əks etdirilmiş maliyyə-təsərrüfat əməliyyatlarının düzgünlüyünü, tamlığını, dolğunluğunu və müvafiqliyini, həmçinin vaxtında düzgün maliyyə hesabatının hazırlanmasını təmin edir və məqsədi müəssisənin idarəetmə sisteminin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsidir.

Ədəbiyyat

1. Abbasov İ.M., Məmmədov İ.A., Cabbarov A.S. (2017), "Mühasibat uçotu (sahələr üzrə)", dərslik, Bakı: Elm.
2. Abbasov Q. Ə. (2015), Mühasibat uçotunun nəzəriyyəsi", Bakı: Şərq-Qərb.
3. Abbasov Q. Ə. (2013), "Sıfırdan başlanan mühasibat ucotu" Bakı: Şərq-Qərb.
4. Abbasov Q.Ə. (2005), Mühasibat uçotunun nəzəriyyəsi. Bakı: BDU
5. Bədəlov Q. (2017), Auditin əsasları fənni", Bakı: Gənclik .
6. Əliyev R.B. "İqtisadi təhlilin nəzəriyyəsi", Bakı, 2002
7. Əzizova X.C. (2016), "Məhsulun maya dəyərinin kalkulyasiyası" dərs vəsaiti, Bakı, Elm, 242 səh.
8. Fətullayev R. (2015), "Beynəlxalq mühasibatlığa giriş", Bakı: Gənclik.
9. Mahmudov İ.M.,Zeynalov T.Ş., Quliyev F.M. (2000), İqtisadi təhlil, Bakı.
10. Səbzəliyev S. M. (2003), Maliyyə hesabatının beynəlxalq standartları", Bakı.
11. Səbzəliyev S. M., S. Ə. İbrahimova, Ə. İ. Daşdəmirov (2002), Mühasibat uçotunun nəzəriyyəsi" fənni üzrə test və tapşırıqların məcmuəsi, dərs vəsaiti.
12. Səbzəliyev S. M., Y. Mustafayev, N. Musayeva (2014), Mühasibat uçotu". Bakı: Elm.
13. Terexova V. A. (2008), "Maliyyə uçotu", Bakı: Elm

Rəyçi: i.ü.f. d. Niyazi İsmayılov

Göndərilib: 26.04.2022 Qəbul edilib: 28.05.2022

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/79/122-126

Fərid Müşfiq oğlu Qafurlu
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC)
magistrant
f.gafurlu@unec.edu.az

QARABAĞDA SƏNAYE MÜƏSSİSƏLƏRİNİN İNNOVATİV FƏALİYYƏTİ

Xülasə

Vətən müharibəsində ölkəmizin qazandığı qələbədən sonra işğaldan azad etdiyimiz ərazilərin iqtisadiyyatının dirçəldilməsinə ehtiyac yaranmışdır. Bu ərazilərin dirçəldilməsində ənənəvi üsullardan istifadə etmək məqsədəuyğun hesab olunmamalıdır, çünki həmin sahələrdə mövcud olan infrastruktur köhnəlib və əksər rayonlarda sıradan çıxmışdır. Odur ki, ərazinin iqtisadiyyatının dirçəldilməsi müasir üsullarla və innovasiyaların tətbiqi ilə həyata keçirilməlidir. Bu baxımdan hansı innovasiyalardan istifadə olunması aktual hesab olunur və bu tədqiqatda bu məsələlərin araşdırılması vacib məsələlərdəndir.

Məqalədə işğaldan azad olunmuş ərazilərdə sənayenin inkişafı prosesində həyata keçirilməli innovativ strategiyalar və bu ərazilərin bərpası prosesləri araşdırılmışdır. Cəmiyyətin maddi sferasında onun qəbulu, təkrar istehsalı və həyata keçirilməsi ilə bağlı olan innovasiyadan istifadə prosesi innovasiya prosesidir. İnnovativ proseslər elmin ayrı-ayrı sahələrində yaranır və istehsal sferasında başa çatır, onda mütərəqqi, keyfiyyətcə yeni dəyişikliklərə səbəb olur.

Açar sözlər: *II Qarabağ müharibəsi, işğaldan azad edilmiş ərazilər, innovasiya, strategiya, tikinti-sənaye potensialı*

Farid Mushfiq Gafurlu

Innovative activity of industrial enterprises in the liberated areas

Abstract

After the power gained in the war, there was a need to revive the economy of the liberated territories. It should not be considered expedient to use methods to revitalize these areas. Because the infrastructure used is outdated and out of order in the regions, therefore the revival of the economy of the area must be carried out by modern methods and the application of innovations. From this point of view, what innovations are considered relevant and it is important to study these issues in this study.

The article examines innovative strategies to be implemented in the process of industrial development in the liberated territories and the restoration of these territories The process of using innovation in the material sphere of society, which is associated with its adoption, reproduction and repair, is an innovation process. Innovation arises in different fields of science and ends in the sphere of production, then it leads to progressive, qualitatively new changes.

Key words: *II Karabakh war, liberated territories, innovation, strategy, constructional-industrial potential*

Giriş

Məhsulların (malların, xidmətlərin) çeşidini genişləndirmək və yeniləmək, keyfiyyətini artırmaq, onların istehsal texnologiyasını daha yenisini tətbiq etməklə daxili və xarici bazarlarda llsəmərəli istifadəsi üçün elmi tədqiqat və təcrübələrin nəticələrindən istifadə və kommersiyalaşdırılmasına yönəlmiş fəaliyyət innovasiya fəaliyyəti adlanır.

Təşkilatın innovasiya strategiyası şirkətin məhsullarının rəqabətqabiliyyətli statusunu artırmalı və yaxud saxlamalıdır. Qeyd etmək lazımdır ki, istər bütövlükdə milli iqtisadiyyatın, istərsə də ayrı-ayrı müəssisələrin hazırkı inkişaf mərhələsinin mahiyyəti son illərdə yerli və xarici ədəbiyyatda geniş işıqlandırılan “innovativ inkişaf” kimi kateqoriyanı əks etdirir. Eyni zamanda, müəssisənin innovativ inkişafı təkcə əsas innovativ proses deyil, həm də onun həyata keçirilməsi üçün zəruri olan amillər və şərtlər sisteminin, yəni innovativ potensialın inkişafıdır. Buna görə də deyə bilərik ki, müəssisənin

innovativ strategiyası müəssisənin innovativ inkişafı prosesinin məzmununu və əsas istiqamətlərini əks etdirməlidir. İnnovasiya fəaliyyətinə ayrılan vəsaitin müəssisənin fəaliyyətinin maliyyələşdirilməsinin ümumi həcmində xüsusi çəkisi onun rəhbərliyi tərəfindən fərdi qaydada müəyyən edilir və bir sıra amillərdən asılıdır, bunlardan müəssisənin sənaye mənsubiyyəti, müəssisənin əsas strategiyası və müəssisənin maliyyə resurslarının həcmini göstərmək olar.

Sənaye Müəssisələrində İnnovasiya Strategiyası

Müəssisənin innovativ strategiyası (innovativ fəaliyyət strategiyası) müəyyən məntiqi konstruksiya kimi xarakterizə edilə bilər ki, bunun əsasında müəssisə innovativ fəaliyyət sahəsində qarşısında duran əsas vəzifələri həll edir. Nəzərə almaq lazımdır ki, həm hər bir fərdi yenilik, həm də istehsal olunan hər bir məhsul (xidmət) üçün ciddi şəkildə fərdi strategiya və taktikalar mövcuddur. Eyni zamanda, müəssisənin innovativ fəaliyyətinin hərtərəfli baxışı həm spesifik strategiyaları, həm də innovasiyanın istehsalı və həyata keçirilməsinin müxtəlif aspektlərini əhatə edir. Bundan əlavə, müəssisədə innovativ fəaliyyətin həyata keçirilməsindən əldə edilən məsrəflərə və nəticələrə real qiymət vermək lazımdır (11).

Müəssisənin müdafiə və hücum innovasiya strategiyalarını ayırmaq adətdir. Müəssisənin qoruyucu innovasiya strategiyası bazar mövqelərini qorumağa və istehsal olunan məhsulların həyat dövrünü saxlamağa yönəldilmişdir. Öz növbəsində, bu strategiya çərçivəsində iki strateji alternativi ayırd etmək lazımdır: istehsal olunan məhsulların həyat dövrünü dəstəkləmək üçün texnoloji həllər; uzunmüddətli və qısamüddətli rəqabət üçün tədbirlər sisteminin əsaslandırılması və işlənib hazırlanması. Qeyd olunan alternativlər həm bir-birini istisna edir, həm də bir-birini tamamlayır, çünki onlar müəssisədə istehsal prosesinin davamlılığına və sabitliyinə kömək edir. Hücumedici innovasiya strategiyası, bazara daxil olmaq və ya diversifikasiya şəklində böyümə strategiyasını həyata keçirmək üçün yeni texnoloji həllər hazırlamaq məqsədi daşıyır. Əlbəttə ki, iqtisadiyyatın qabaqcıl sektorlarında hücumçu innovasiya strategiyası müdafiə xarakterli hesab edilə bilər, çünki məhsulların tez və vaxtında dəyişdirilməsi şirkətə bazardakı mövqeyini qoruyub saxlamağa imkan verir. Bundan əlavə, iri müəssisələr tərəfindən istifadə olunan müdafiə-hücum innovasiya strategiyası adlanan iki növ innovasiya strategiyasını birləşdirmək mümkündür (Tretyak, 2016: 5).

Müəssisələrin innovativ strategiyası prinsipcə yeni məhsulun (texnologiyanın) həyata keçirilməsi üçün tamamilə yeni bazarın yaradılmasına, rəqabət aparan təşkilatlardan mütəxəssislərin cəlb edilməsinə və digər təşkilatlarla birləşməyə (bəzən birləşərək, əldə etməyə) yönəldilə bilər. yüksək elmi-texniki potensiala və innovativ ruha malikdir. Praktiki innovasiyada bu tip strategiyaların kombinasiyası mövcuddur, ona görə də bu strategiyalar arasında resursların bölüşdürülməsi əsasında proporsiyaların müəyyən edilməsi vacibdir (Aqarkov, 2011: 73).

Əgər şirkətin strateji məqsədləri keyfiyyət xarakterli ola bilirsə, onda taktiki (cari) məqsəd və vəzifələr konkretdir və şirkətin funksional xidmətləri qarşısında qoyulan kəmiyyət vəzifələrini müəyyən edir. Ən vacib funksional strategiyalardan biri tədqiqat və inkişaf sahəsində strategiyadır (innovasiya strategiyası). Mikro və makromühitin şəraitindən asılı olaraq firma iki əsas innovasiya strategiyasından birini seçə bilər:

- passiv (adaptiv, müdafiə), bazardakı mövqelərini qorumağa və saxlamağa yönəlmiş;
- aktiv (yaradıcı, hücumçu), innovativ fəaliyyətin inkişafına və onun bazarda mövcudluğunun genişləndirilməsinə yönəlmiş (12).

Ümumiyyətlə, passiv strategiyanın mahiyyəti təşkilatda artıq qurulmuş strukturlar və fəaliyyət tendensiyaları (psevdo-innovasiyalar) çərçivəsində əvvəllər mənimsənilmiş məhsulları, texnoloji prosesləri və bazarları təkmilləşdirməyə imkan verən qismən əsas olmayan dəyişikliklərin həyata keçirilməsinə qədər azalır. Passiv strategiya növləri fərqləndirilir: qoruyucu, yenilikçi imitasiya, gözləmək, istehlakçı müraciətlərinə cavab vermək. Müdafiə strategiyası rəqiblərə qarşı mübarizə aparmağa imkan verən və ya bazarda rəqiblər üçün qəbuledilməz olan şərait yaratmağa və onların mübarizəni davam etdirməkdən imtina etməsinə töhfə verməyə, ya da öz istehsalını rəqabətqabiliyyətli məhsulların istehsalına yönəltməyə yönəlmiş tədbirlər kompleksidir. əvvəllər qazanılmış mövqeləri saxlamaq və ya minimuma endirmək. Zaman müdafiə strategiyasının uğurunun əsas amili hesab olunur. Bütün təklif olunan fəaliyyətlər adətən kifayət qədər qısa müddətdə həyata keçirilir, ona görə də gözlənilən nəticəni əldə etmək üçün təşkilat müəyyən elmi-texniki ehtiyata və sabit mövqeyə malik

olmalıdır. İnnovativ imitasiya strategiyası bazardan (istehlakçılardan) tanınmış rəqiblərin yeniliklərini kopyalamaq istəyinə yönəlmişdir. Strategiya lazımi istehsal və resurs bazasına malik olan firmalar üçün effektivdir ki, bu da təqlid olunmuş məhsulların kütləvi istehsalına və onların əsas tərtibatçı tərəfindən hələ mənimsənilməmiş bazarlarda həyata keçirilməsinə imkan verir. Bu strategiyanı seçən firmalar daha az inkişaf və tədqiqat xərclərinə məruz qalır və daha az risk alırlar. Eyni zamanda, yüksək mənfəət əldə etmək ehtimalı da azalır, çünki bu cür məhsulların istehsal xərcləri istehsalçının xərcləri ilə müqayisədə daha yüksəkdir, bazar payı nisbətən kiçikdir və təqlid olunan məhsulların istehlakçıları ona tamamilə təbii inamsızlıq yaşayır, brend ticarət adları ilə zəmanət verilmiş yüksək keyfiyyət xüsusiyyətlərinə malik məhsul almaq reputatlı istehsalçıların brendləri. İnnovativ imitasiya strategiyası istehsalçıya azad bazar seqmentində möhkəmlənməyə imkan verən aqressiv marketinq üsullarından istifadəni nəzərdə tutur. Gözləmə strategiyası xarici mühitdə yüksək qeyri-müəyyənlik və istehlakçıların innovasiya tələbi şəraitində risk səviyyəsinin minimuma endirilməsinə yönəlib. Strategiya müxtəlif ölçülü firmalar tərəfindən istifadə olunur. Beləliklə, böyük istehsalçılar kiçik bir innovator firmanın təklif etdiyi yeniliyin bazara çıxarılmasının nəticələrini gözləyirlər ki, bu firma uğur qazanarsa, kənara çəkilsin. Kiçik firmalar da kifayət qədər təchizat bazasına malik olsalar da, tədqiqat və inkişaf problemləri varsa, bu strategiyanı seçə bilərlər. Buna görə də onlar gözləməyi maraqlandıqları bazara daxil olmaq üçün ən real fürsət hesab edirlər. İstehlakçıya cavab strategiyası adətən sənaye avadanlıqlarının istehsalı sahəsində istifadə olunur. Bu strategiya iri şirkətlərin fərdi sifarişlərini yerinə yetirən kiçik ölçülü innovativ firmalar üçün xarakterikdir. Bu cür sifarişlərin (layihələrin) özəlliyi ondan ibarətdir ki, layihənin icrası ilə bağlı işlər əsasən sənaye inkişafı və innovasiyaların marketinqi mərhələlərini əhatə edir və ETİ-nin bütün əhatə dairəsi innovativ şirkət tərəfindən həyata keçirilir. Bu strategiyanı həyata keçirən firmaların xüsusi risk altında olduğu təsdiqlənmir, çünki xərclərin əsas hissəsi firmanın birbaşa iştirak etmədiyi innovasiya dövrünün son mərhələlərinə düşür. Oxşar strategiyanı müəyyən iqtisadi müstəqilliyə malik, konkret istehsal ehtiyaclarına tez cavab verən və təklif olunan korporativ sifarişlərin (daxili müəssisə) məzmununa uyğun olaraq elmi-texniki fəaliyyətlərini tez uyğunlaşdıra bilən iri korporasiyaların tədqiqat şöbələri də izləyə bilər (5).

Sənaye Müəssisələrinin İnnovativ Fəaliyyəti

Əsasən, təşkilatın innovativ fəaliyyəti məhsulların (xidmətlərin) rəqabət mövqeyini gücləndirməyə yönəldilmişdir. İnnovativ strategiyalar layihə, firma və korporativ idarəetmə üçün xüsusilə çətin şərait yaradır.

İnnovativ fəaliyyətdə fəal iştirak edən sənaye müəssisələri regionun innovativ inkişafının özəyini təşkil edir, çünki onlar təkcə tədqiqat və inkişafa deyil, həm də hər hansı məhsul, xidmət və ya işdə innovasiyaların real tətbiqinə imkan verirlər. Onlar innovasiyaların kommersiyalaşdırılması və yayılmasında, innovasiya infrastrukturunun inkişafında böyük rol oynayırlar. Bundan əlavə, onlar innovasiya üçün normativ bazanın dəyişdirilməsi istiqamətlərini müəyyən edirlər. Sənaye müəssisələrinin səmərəliliyinin meyarları hazır innovasiyaların sayı, innovasiyadan əldə edilən məsrəflərin və gəlirlərin səviyyəsi, innovasiya fəallığının artmasıdır (14).

Kiçik innovativ müəssisələr çox vaxt innovativ inkişaf siyasətini müəyyən edirlər, çünki onlar innovativ məhsullar bazarında tələb və təklifin dəyişməsinə çevik reaksiya vermək, innovativ ideyaları izləmək və həyata keçirmək və innovasiyalar uğurla həyata keçirildiyi təqdirdə yüksək effektivliyə nail olmaq iqtidarındadırlar (9).

Tədqiqat institutları (Rİ) bir qayda olaraq, innovasiya fəaliyyətinin ilkin mərhələsində işləyirlər, çünki onlar fundamental və tətbiqi tədqiqatları, eksperimental inkişafı, layihə və layihə sənədlərinin hazırlanmasını həyata keçirirlər. Eyni zamanda, innovasiya prosesinin bu mərhələlərinin səmərəliliyi əsasən onun istehsalda istifadəsinin və hazır innovativ məhsulların istehlakçıya çatdırılmasının mümkünlüyünü və effektivliyini müəyyən edir (10).

İnnovasiya prosesində texnoparklar xüsusi rol oynayır. Sənaye parkları torpaq, ofis sahəsi, avadanlıq, texniki vasitələr və bəzi biznes xidmətlərindən birgə istifadəyə əsaslanan firmaların birliyidir (4).

Sənaye şirkətləri milli innovasiya sisteminin əsas elementidir. Onların tədqiqat və inkişafa (R&D), innovativ layihələrə sərmayələrinin həcmi müvafiq sənaye sahələrinin texnoloji inkişafına həlledici təsir göstərmək üçün kifayət qədər əhəmiyyətlidir. Bu cür təsir mexanizmləri texnologiyaların ötürülməsi və

öz inkişaflarının kommersiyalaşdırılması, elmi-tədqiqat və innovativ məhsullar (işlər, xidmətlər) üçün sifariş, şirkətin fəaliyyət göstərdiyi bazarlarda rəqabət mühitinin yaradılması, digər müəssisələrin oxşar fəaliyyətə sövq edilməsi ola bilər. Sənaye şirkətlərinin texnoloji strategiyaları işlənib hazırlanarkən, resursların cəmləşəcəyi prioritet texnoloji sahələrin müəyyən edilməsində innovativ inkişafın hərəkətvericiləri kimi rolu nəzərə alınmalıdır (7).

Sənaye şirkətlərinin innovativ fəaliyyətini düzgün qiymətləndirmək lazımdır (8). Şirkətlərin innovativ fəaliyyətinin ölçülməsinə həsr olunmuş bir çox tədqiqatlar mövcuddur. Bununla belə, innovativ fəaliyyət səviyyəsinin ən tam qiymətləndirilməsinə imkan verən qiymətləndirmənin başa düşülməsi üçün vahid yanaşma hazırlanmamışdır. Ədəbiyyatda çox vaxt göstəricilərə əsaslanan yanaşmalar mövcuddur: Araşdırma və inkişaf xərcləri, patentlərin sayı, patent sitatları, bazara çıxarılan yeni məhsulların sayı və s. Bu tədqiqatın məqsədi sənaye şirkətlərinin innovativ fəaliyyətinin göstəricilərinin daha dərindən öyrənilməsi və sənaye müəssisələrinin innovativ fəaliyyətinin çoxölçülü məcmu qiymətləndirilməsinin formalaşdırılmasıdır. Belə bir göstəricinin formalaşdırılması şirkətlərin innovativ fəaliyyətinin daha informativ qiymətləndirilməsinə və onun innovativ davranışının transformasiyasına imkan verəcək (13).

İ. Pallister öz işində innovasiyanın ölçülməsi üçün ölçüləri də müəyyən edir və onları innovasiya prosesini xarakterizə edən göstəricilərə və şirkətin innovativ fəaliyyətini xarakterizə edən göstəricilərə bölür. Bununla yanaşı, Pallister qeyd edir ki, müxtəlif ölçmə mexanizmləri, giriş göstəriciləri və performans göstəriciləri şirkətin fəaliyyət göstərdiyi sənayedən asılı olaraq fərqlənəcək. Həqiqətən də, müxtəlif indikatorların istifadə olunduğu müxtəlif sənaye sahələrində şirkətlərin innovativ fəaliyyətlərinin effektivliyinin qiymətləndirilməsi ilə bağlı çoxlu araşdırmalar mövcuddur. Məsələn, Hansen və başqalarının araşdırması meşə təsərrüfatı sənayesinin menecerləri ilə müsahibə aparmış və innovasiyaların göstəriciləri və sürücülərini müəyyən etmişdir. İvanovanın tədqiqatı həm də meşə biotexnologiyası müəssisələrinin innovativ fəaliyyətinin performans göstəricilərinin müəyyənləşdirilməsinə həsr edilmişdir. Müəllif göstəriciləri özündə birləşdirən sistem təklif edir: innovasiyalar yaratmaq üçün istehsal imkanlarının mövcudluğu; hazırlıq proseslərinin vəziyyəti; maddi-texniki ehtiyatlarla təmin edilməsi; kadr potensialı.

Bu tədqiqatlar Pallisterin müxtəlif sənayelərdəki şirkətlərdə innovasiyaların və onların effektivliyinin ölçülməsi üçün müxtəlif mexanizmlərdən istifadə edilməsinin zəruriliyi haqqında irəli sürdüyü tezisin doğruluğunu təsdiq edir. Eyni nəticəyə B. Qlassman gəlir ki, o, innovativ səmərəliliyin qiymətləndirilməsi üçün vahid məlumat toplusunu müəyyənləşdirir və ondan müxtəlif sənayelərdəki bütün şirkətlər üçün istifadə edilə bilməyəcəyi qənaətinə gəlir. Buna görə də, Qlassman konkret sənaye sahələrində şirkətlərin innovasiya prosesinin xüsusiyyətlərini xarakterizə edən subyektiv ölçülərdən istifadə etməyi təklif edir və şirkətlərin ehtiyaclarına uyğun olaraq metriklərin seçilməsinə dair tövsiyələr verir (Yüzbaşeva, 2014: 257).

Nəticə

Nəticə etibarı ilə müxtəlif sənaye sahələrində olan müəssisələrdə innovasiyaları stimullaşdırmaq, innovasiyalar üçün ən əlverişli mühit yaratmaq üçün dövlət ilk növbədə motivasiya tədbirləri hazırlamalıdır ki, bunlar:

- ölkənin inkişafının innovativ yoluna keçid, gələcək inkişaf yoluna müəssisələrin innovativ fəaliyyətini formalaşdırmalı;
- innovasiya fəaliyyətinin birbaşa və ya dolayısı ilə maliyyə stimullaşdırılmasının prioritetləri, formaları və həcmləri təyin olunmalı(birbaşa investisiyaların, kreditlərin, vergilərin, amortizasiyaların və digər güzəştlərin köməyi ilə);
- onlar innovasiya proseslərində iştirak etməli, hüquqi, inzibati, texnoloji, lisenziyalaşdırma və marketinq məlumatlarının məlumat banklarını yaratmalı və bununla bağlı xidmətlər göstərməlidir.

Ədəbiyyat

1. Eskindarov, M. (2016), Operativ idarəetmənin innovativ texnologiyaları, Bakı: Elm.
2. Tretyak, L. (2016), Müəssisədə İnnovativ Fəaliyyətlər.
3. Aqarkov, S., Kuznetsova E., Qryaznova M. (2011) İnnovasiyaların idarə edilməsi və dövlət innovasiya siyasəti, Bakı: Elm
4. https://studref.com/604074/menedzhment/formy_organizatsii_innovatsionnoy_deyatelnosti
5. https://mebelsotis.ru/formy-organizacii-innovacionnoi-deyatelnosti-innovacionnaya-deyatelnost-ee-vidy-formy-i-vidy-innov/
6. Yüzbaşeva, G.Z. (2014), Azərbaycan Sənayesinin Yenidən Qurulması, Bakı: Elm.
7. http://unec.edu.az/application/uploads/2018/12/Abdullayeva-Fatim-.pdf
8. http://unec.edu.az/application/uploads/2019/10/N-sibli-Emin-brahim-o-lu.pdf
9. https://copat.gov.az/docs/Nesrler/AZE/Innovasiya/Eqli_Mulkiyyet_innovativ_inkisaf_kontekstinde.PDF?_t=1597825888
10. https://www.btx.az/media/files/32/file229.pdf
11. http://www.geostrategiya.az/news.php?id=97
12. https://hrclub.az/files/file/documents/document_hrclubaz_196.pdf
13. http://www.anl.az/down/meqale/adiu_elmixeb/2019/yanvar-mart/734965(meqale).pdf
14. http://www.untagsmd.ac.id/files/perpustakaan_digital_1/entrepreneurship%20Innovation%20and%20entrepreneurship.PDF

Rəyçi: i.ü.f.d. Əli Hacıyev

Göndərilib: 04.04.2022 Qəbul edilib: 25.05.2022

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/79/127-131

Ləman Vaqif qızı Dibirova
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC)
magistrant
lemandibirova9@gmail.com

DÖVLƏT VƏ YERLİ ÖZÜNÜİDARƏETMƏ ORQANLARI VƏ ONLARIN FƏALİYYƏT İSTİQAMƏTLƏRİNİN NƏZƏRİ VƏ METODOLOJİ ƏSASLARI

Xülasə

İnkişaf etmiş ölkələr üzrə tarixi təcrübə onu göstərir ki, ölkədə vətəndaşlara xidmət göstərən cəmiyyətin formalaşması, demokratiyanın təmin olunması, dövlətin hüquqi normalarını tənzimləmək məqsədilə mühim problemlər ancaq o halda həll oluna bilər ki, yerli özünüidarəetmə sistemi inkişaf etsin. Yerli özünüidarə etmə orqanlarının iş prinsipləri, funksionallığı, normativlərinin təsdiqi prosedurları nəzəri-metodoloji baxımdan əhəmiyyət kəsb edir. Demokratik hüquqi dövlət quruculuğunda, ölkə iqtisadiyyatının və sosial həyatının dinamik inkişafında, sabit sosial mühitdə yerli özünüidarəetmə orqanlarının müsbət rolu tam əsaslandırıla bilər. Yerli idarəetmə orqanlarının fəaliyyət rejimi öndə tutulmaqla tədqiqat prosesinin aparılması və siyasi baxımdan münasibətlərin tənzimlənməsinə dair təhlil və tədqiq aparılır. Bu sferaların yerli idarəetmə orqanlarında cəmləşməsi daha çox maraq kəsb edir. Ona görə də mərkəzləşmə siyasəti önəm kəsb edir və bu baxımdan fərqli fikirlər irəli sürülmüşdür. Məqalədə yerli özünüidarəetmə orqanlarınına müxtəlif nəzəri və metodoloji əsasları nəzərdən keçirilir.

Açar sözlər: *demokratiya, bələdiyyə, yerli özünüidaetmə, dövlət, nəzəriyyə*

Laman Vagif Dibirova

Theoretical and methodological bases of state and local self-government bodies and their areas of activity

Abstract

Historical experience in developed countries shows that important problems can be solved only in order to form a society that serves its citizens, to ensure democracy, to regulate the legal norms of the state, if the system of local self-government develops. The principles of work, functionality, approval procedures of local self-government bodies are of theoretical and methodological significance. The positive role of local self-government bodies in building a democratic state governed by the rule of law, in the dynamic development of the country's economy and social life, and in a stable social environment can be fully justified. An analysis and research is conducted on the conduct of the research process and the regulation of relations from a political point of view, with a focus on the mode of operation of local governments. Of particular interest is the concentration of these areas in local government. Therefore, the policy of centralization is important, and in this regard, different views have been put forward. The article considers various theoretical and methodological bases of local self-government.

Key words: *democracy, municipality, local self-government, state, theory*

Giriş

Yerli idarəetməni ifadə etmək, onun yerini xalqın idarə olunmasındakı rolunu bilmək üçün ilk növbədə özünüidarənin əsaslarını öyrənmək lazımdır. Yerli özünüidarəetmə sisteminin qurulmasının əhəmiyyəti vətəndaş cəmiyyətinin yerli demokratiyasının inkişafı yolu üçün birbaşa kömək edir. Yəni, bu, müasir demokratiyanın əsasını formalaşdırmağa təzahür yaradır ki, bu da demokratiyanın necə təsis olunması və cəmiyyətin formalaşmasında demokratiya dövrünü yaşayan vətəndaşlarımız üçün olduqca mühim əhəmiyyət kəsb edir. Ölkəmizdən savayı, beynəlxalq miqyasda da yerli idarəetmə orqanları da fəaliyyət göstərdiyini nəzərə alaraq, onun tarixi və inkişaf tendensiyalarını müəyyən etməyə çalışaq. Bildiyimiz kimi bələdiyyələr siyasi baxımdan sistemləşdirilməsi o qədər də sürətli getməmişdir. Burada

məsələ birtərəfli olmadığından, siyasi, sosial, iqtisadi və təşkilatçılıq amilləri də əsas yer tutur. Yerli idarəetmə və dövlət orqanlarını bütövlükdə təhlil etmək üçün nəzarət funksiyası qanunauyğun şəkildə təşkil olunur. Ədəbiyyatlarda onlar arasında baş vermiş sadaladığımız sferalar üzrə problemli məsələlər və onların həlli istiqamətləri barədə geniş şərh demək olar ki mövcud deyil. Çox vaxt bu problemlərə siyasi və sosialyönümlü baxılsa da, əfsuslar olsun ki baxış bucağı həmişə eyni olmur. Misal üçün yerli özünüidarə etmə orqanlarını nəzəri baxımdan ətraflı şəkildə analiz edən tədqiqat nümunələri yaxud üsulları yox səviyyəsindədir. Amma xarici ədəbiyyatlara nəzər salsaq görərik ki məlumat sayı və tədqiqat işi bu sferada olduqca yüksəkdir. Məhz çox vaxt bu səbəbdən müqayisəli təhlil apararaq məsələlərin həlli yolu təcrübi olaraq tapılır.

Əsas hissə

Yerli özünüidarəetməyə dair müasir baxış öz əksini XIX əsr alimlərinin əsərlərində idarəçilik haqqında irəli sürülmüş nəzəri fikirlər və ideyalarda tapmışdır. Belə ki, bu baxışların bir-birindən ciddi şəkildə fərqləndiyini qeyd etməliyik. Yerli özünüidarəni dövlətin tabeliyində olan, milli standartlara və mərkəzi hakimiyyətin siyasi istiqamətininin xüsusiyyətlərinə uyğun şəkildə əhaliyə xidmət edən mərkəzləşdirilməmiş idarəetmə forması nəzərdə tuturlar. Bəzi alim və mütəfəkkirlər isə icmanın yerli özünüidarəetmə konsepsiyasını nəzərə alaraq, yerli özünüidarələrin müstəqilliyini müdafiə edirlər. Digər alimlər icmanın yerli özünüidarəetmə konsepsiyasına sadiq qalaraq yerli özünüidarələrin müstəqilliyini müdafiə edirlər. Bu müstəqillik öz təsdiqini bu qurumların birbaşa olaraq xalq tərəfindən və ya onların iştirakı ilə formalaşdırılması azadlığında tapır. Sərbəstliyi səciyyələndirən amil yerli özünüidarəetmə orqanlarının şəxsi maliyyə resurslarına və hüquqi səlahiyyətlərinə (hüquqi şəxs kimi müqavilələr bağlamaq və məhkəmə çəkişmələrinə) malik olmasıdır (Yusifov, İsmayılov, 2016:12).

Qlobal miqyasda Avropa üzrə inteqrasiya prosesləri zamanı bələdiyyələrin, icra orqanlarının fəaliyyəti də digər inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələrlə demək olar ki eyni şəkildə gedir. Dövlətin idarə olunması zamanı, onun demokratikliyini təmin etmək, qeyri-millətlərdən ibarət olması yönündə, həmçinin subsidiar və birbaşa mərkəzdən idarə olunması istiqamətin addımlar atılması üçün islahatların təşkili aparılır (9).

Nəzəri baxımdan ölkə üzrə qeyri-mərkəzləşdirmə prosedurlarının inkişafı istiqamətində və yerli özünüidarə orqanlarının inkişaf tempində baş vermiş məsələlərlə bağlı məlumat yetərsizliyinin olması, tədqiqatın bu sahədə az aparılması ilə birbaşa bağlıdır.

Orta əsrlər Avropada icma hakimiyyətinin yaradılması və onun dövlət hakimiyyəti ilə əlaqəsi haqqında fikirlər artmağa başladı. İcma hakimiyyətinin inkişafı bilavasitə şəhər əhalisinin səyləri ilə bağlı idi. Burada ticarət və sənaye maliyyəsi formalaşmağa başladığı və feodalların təsirindən qurtulmaq, mülkədarların nəzarətindən çıxmaq üçün çalışırdı. Buna uyğun olaraq, hökumətdə icmanın ölçüsü ilə bağlı fikirlər yaranmağa başlayır. Beləliklə, icma hökumətdən əvvəl yarandı(İbrahimov, 2014:336)

Demokratiyanın əsas ünsürləridən biri kimi qiymətləndirilən yerli özünüidaetmə orqanlarının yaranması uzun tarixi inkişaf yolu keçmişdir. Yerli özünüidarəetmənin tarixi kökləri, bütün dünya xalqlarının ümumi maraqlarını əhatə edən məsələlərin həlli istiqamətindəki adət-ənənələrlə bağlıdır. Uzun illər Avropada ictimai, siyasi və iqtisadi hakimiyyət iki təbəqənin, ruhanilərin və zadəganların əlində cəmləşmişdi. Şəhərlərin yaranması və ticarətin inkişafı ilə formalaşan kommuna strukturları, ümumi xidmət ehtiyaclarını ödəmək üçün padşahlardan aldıqları imtiyazlarla yerli idarəetmənin əsasını qoydular. Vaxt keçdikcə kommuna idarələrinin gücünü itirməsi və mərkəzləşmiş milli dövlətlərin güc qazanması ilə yerli idarəetmələrin zəruriliyi müzakirə edilmiş və müxtəlif mütəfəkkirlər tərəfindən fərqli fikirlər irəli sürülmüşdür. J.J. Russo və İ. Kant şəhər və dövlət arasında yerli idarəetmə kimi ara qurumların girməsinin vacib olmadığını iddia edərkən, A.R.J. Turqot və C. Bentham dövlətlərin ümumi maraqları ilə fərdi maraqlar arasında körpü kimi düzgün şəkildə alt bölmələrin formalaşdırılmasının zəruriliyini müdafiə edirdilər (Səlimzadə, 2010:280).

Bələdiyyə termini ilk dəfə 1789-cu ildə Fransanın Təsis şurasında istifadə edilmişdir. Bu gün istifadə edilən "bələdiyyə" anlayışı Qədim Roma mənşəlidir və "municipe" sözündən-imperiyaya yeni birləşdirilən torpaqlar, qaynaqlanır. 1835-ci ildən etibarən Britaniyada bələdiyyə hüquqi şəxs kimi inkişaf etmişdir. Yerli özünüidarəetməyə müasir baxışın əsasını XIX əsr alimlərinin əsərlərində irəli sürülən nəzəri fikirlər təşkil edir. Maraqlı cəhət budur ki, bu fikirlər arasında əsaslı fərqlər mövcuddur.

Bəzi alimlər yerli özünüidarəetməni dövlətdən asılı olan və onun ümumi siyasi siyasətinə uyğun olaraq əhaliyə xidmət göstərən dövlət idaəetməsinin əks mərkəzləşmiş forması hesab edirlər. (İbrahimov, 2018: 384)

Dövlət hakimiyyətinin fərqli qolu olan yerli özünüidarə müvafiq dualizmlərin vasitəsilə müəyyən olunur. Digər baxımdan hüquqi nöqteyi-nəzərdən yerli idarəetmə orqanları təyin olunmuş sahə üzrə baxış keçirərək, onun idarəolunması prosesini icra edirlər. Burada əsas missiyanı bu orqanların vəzifəli və aidiyatı şəxsləri, onlara təhkim olunmuş qəsəbələrə, kəndlərə, şəhərlərə hüquq çərçivəsində dövlət nəzarətini bilavasitə həyata keçirirlər. Yəni burada yerli idarəetmə orqanları dövlətin tabeliyində olmasa belə, dövlətin verdiyi səlahiyyətdən istifadə hüquqlarına malikdir. Yerli özünüidarə etmə orqanları çoxşaxəli sosialyönümlü və siyasi məsələləri özündə birləşdirir. Bunu nəzəri baxımdan təriflərlə yaxud mülahizələrlə sonlandırmaq asan deyil (Yusifov, İsmayılov, 2016: 20)

Qlobal miqyasda Avropa üzrə inteqrasiya prosesləri zamanı bələdiyyələrin, icra orqanlarının fəaliyyəti də digər inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələrlə demək olar ki eyni şəkildə gedir. Dövlətin idarə olunması zamanı, onun demokratikliyini təmin etmək, qeyri-millətlərdən ibarət olması yönündə, həmçinin subsidiar və birbaşa mərkəzdən idarə olunması istiqamətin addımlar atılması üçün islahatların təşkili aparılır.

Burada əsas prinsip dövlətin yerli özünü idarə orqanlarının fəaliyyətini məcburi şəkildə Avropa qanunları çərçivəsində aparmaqdır. 1985-ci ildə aparılmış islahatlara görə Avropa ölkələrinin dövlət və yerli özünüidarə orqanları üzrə dünəndən bugünə qəbul olunmuş qərarlar, normativ-hüquqi aktlar arasında hədsiz sayda müxtəliflik olduğu nəzərə çarpır. Bu onlara verilmiş səlahiyyətlərə də birbaşa təsirini göstərir. (Ökmən, 2013: 200)

Müasir hüquq ədəbiyyatında ən çox xatırlanan “müstəqil hökumət”, “həvəskar hökumət” kimi fikirlər əsasən “azad icma” nəzəriyyəsindən qaynaqlanır. Bu nəzəriyyəyə görə, icmalar müstəqildir, dövlət tərəfindən qurulmur. Nəticədə icmalar öz vəzifələrini müstəqil şəkildə həyata keçirmək səlahiyyətinə malikdirlər. İcmaların təbii hüquqlarına əsaslanan “azad icma” nəzəriyyəsinin tərəfdarları hesab edirlər ki, insan hüquqlarına münasibətdə özünüidarə sosial azadlığın nəticəsidi(14).

Nəzəriyyədə demokratiyanın və bütövlükdə nümayəndəli idarəetmə formalarının, o cümlədən etnik azlıqların seçki hüququnun, yerli özünüidarəetmə orqanlarının seçilmə qaydalarının, dövlət orqanlarının icma səlahiyyətlərinə mane olmağının uyğunsuzluğu və s. xüsusiyyətləri də ifadə olunur.

Yerli özünüidarənin başqa bir nəzəriyyəsi “sosial xidmət” nəzəriyyəsi və ya “ümumrifah dövlət” nəzəriyyəsidir. Bu nəzəriyyələrin ümumi mənası ondan ibarətdir ki, dövlət xidmətlərinin təşkili, şəhər xidmətlərinin inkişafı mexanizmləri mövcuddur. Yerli hökumətlər iri sahibkarların maraqlarını təşviq etməklə sosial inkişafı təşviq edirlər. Odur ki, sahibkarlığın inkişafı müəyyən iqtisadi səlahiyyətlər, o cümlədən maliyyə, vergi və investisiya stimulları tələb edir. Belə olan halda şəhər rəhbərliyi yerli əhalinin rifahının yaxşılaşdırılması, sosial-iqtisadi, mədəni və s. problemlərin həlli yollarını təqdim edir (14)

XIX əsrdən etibarən plüralist demokratiya nəzəriyyəsinə dair irəli sürülmüş fikirlərə əsasən mərkəzləşdirilmə prosesi dövlət və yerli orqanlarda böyük önəm kəsb edirdi. Tədqiqat prosesini aparan elmi işçilər antimərkəzləşdirmə islahatına əsasən yerli idarəetmə orqanlarının vacibliyini bildirdilər. Tədqiqatçıların fikrincə ancaq yerli idarəetmə orqanları öz taleyini bərqərar edə bilirlər. Onların məqsədi yalnızca şəxsi azadlıqları və mənafelərini anlamaq üçün yardım göstərən siyasi əhəmiyyətli təşkilat yox, həmçinin fərdi kimliyini təsdiq edən vasitə qismində çıxış edirdilər. Yerli özünüidarə etmə orqanları demokratiklik yönündə inkişaf tempinə təsir göstərir və bu zaman modern dövrün tələblərinə cavab verən demokratiklik hökm sürür. Bu zaman istənilən azlığın özünü həyata keçirmə imkanları yaranır (Abdullayev, Həsənova, 2002:336).

Bu nəzəriyyələrin təhlilindən belə nəticəyə gəlmək olar ki, “azad icma” və “ümumi rifah dövləti” nəzəriyyələri şəhər hakimiyyət orqanlarının özünüidarəetmə hüququnun daha geniş şəkildə qəbul edilməsi baxımından ümumi nəzərdən keçirilməlidir. “Azad icma” nəzəriyyəsi mövcud yerli əhali ilə dövlət, o cümlədən müxtəlif etnik qruplar arasında birbaşa hakimiyyət bölgüsünə əsaslanan bir növ razılaşmanın nəticəsidir. Bu halda aşağıdan yuxarıya doğru yaradılması prosesi baş verir. “Ümumi rifah dövləti” nəzəriyyəsi vətəndaş cəmiyyətinin yaranması və onun mənşəyi, dili, dini, sosial və s. şəraitdən asılı olmayaraq hamı üçün bərabərliyə əsaslanan idarəetmə sistemi deməkdir(Yusifov, İsmayılov, Hüseyn :2016, 205).

XXI əsrdə meydana çıxan və Qərbi Avropada öz müqəddəratını təyinetmənin bərqərar olmasına bilavasitə təsir edən doktrinalardan biri də sosial xidmət nəzəriyyəsi idi. Nəzəriyyəyə görə, bələdiyyələrin qarşısında duran ən mühüm vəzifələrdən biri şəhərdə yaşayan insanlara yardım göstərməkdir. Şəhərin əsas məqsədi insanların həyatını yaxşılaşdırmağa kömək etməkdir. Yerli özünüidarəetmə təşkilatların bu funksiyanı səmərəli şəkildə yerinə yetirməsi üçün əsas tələb resursların və yüksək keyfiyyətli bacarıqların mövcudluğu, habelə adekvat dövlət dəstəyinin təmin edilməsidir.

Müasir ədəbiyyatda qeyd olunur ki, yerli özünüidarəetmə ərazi kollegiyalarına konkret məsələlərin həlli üçün öz maliyyə məhsullarından və resurslarından müstəqil istifadə etməyə imkan verən insan idarəçiliyinin formasıdır ki, bu da ərazi məclisi üzvlərinin ümumi mənafelərini qaydada və hüquqlarda əks etdirir .

Dövlət hakimiyyətinin fərqli qolu olan yerli özünüidarə müvafiq dualizmlərin vasitəsilə müəyyən olunur. Digər baxımdan hüquqi nöqteyi-nəzərdən yerli idarəetmə orqanları təyin olunmuş sahə üzrə baxış keçirərək, onun idarəolunması prosesini icra edirlər. Burada əsas missiyanı bu orqanların vəzifəli və aidiyatı şəxsləri, onlara təhkim olunmuş qəsəbələrə, kəndlərə, şəhərlərə hüquq çərçivəsində dövlət nəzarətini bilavasitə həyata keçirirlər. Yəni burada yerli idarəetmə orqanları dövlətin tabeliyində olmasa belə, dövlətin verdiyi səlahiyyətdən istifadə hüquqlarına malikdir.

Yerli özünü idarəetmənin dövlət nəzəriyyəsinin ilkin fikirlər alman hüquqşünasları Lourens Ştayn və Rudolf Qnayst tərəfindən formalaşmışdır. Sonralar nəzəriyyə inqilaba qədər bütün Rusiyaya yayıldı və görkəmli rus hüquqşünasları N.İ.Lazarevski, A.D.Qradovski, V.P.Bezabrazov tərəfindən işlənib hazırlanmışdır.

Əslində tarixi təcrübə göstərir ki, yerli özünüidarəetmənin müstəqilliyi onların nəzəri cəhətdən dövlət orqanları sisteminə daxil edilməməsi, dövlət orqanları qarşısında məsuliyyət daşıyıb hesabat verməməsi ilə deyil, bələdiyyələr üçün dövlət tərəfindən hakimiyyət səlahiyyətlərinin tanınması və onların öz funksiyalarını həyata keçirməsi üçün yetərincə maddi-maliyyə vəsaitlərinə malik olması ilə şərtlənir.

Bu nəzəriyyəyə görə, yerli idarəetmə bir növ yerli hökumət qurumudur. Bütün dövlət hakimiyyəti dövlətə məxsusdur və bu hakimiyyətin mənbəyi dövlət hakimiyyətidir. Bununla belə, mərkəzi hökumətdən fərqli olaraq, yerli idarəetmə orqanlarının özü dövlət məmurları tərəfindən deyil, hökumətdə xüsusi maraqları olan insanlar tərəfindən təyin olunan agentlər tərəfindən həyata keçirilir.

Dövlət nəzəriyyəsinə görə, muxtar təşkilatlar tərəfindən sərbəst şəkildə həll edilən yerli məsələlər hakimiyyət və onların mədəniyyət məsələlərindən heç bir fərqi yoxdur. Nəzəriyyəyə görə, bir sıra dövlət idarəçiliyinin yerli idarəetməyə verilməsində əsas məqsəd kompleks həllin həyata keçiril Bununla belə, qeyd etmək lazımdır ki, muxtariyyət doktrinasının məzmunu Avropa ölkələrində qanunların formalaşmasında mühüm rol oynamışdır və hazırda Avropa Yerli Özünüidarəetmə Xartiyasının çox hissəsi bu nəzəriyyəyə əsaslanır.

Nəticə

Bildiyimiz kimi bələdiyyələr siyasi baxımdan sistemləşdirilməsi o qədər də sürətli getməmişdir. Burada məsələ birtərəfli olmadığından, siyasi, sosial, iqtisadi və təşkilatçılıq amilləri də əsas yer tutur. Yerli idarəetmə və dövlət orqanlarını bütövlükdə təhlil etmək üçün nəzarət funksiyası qanunauyğun şəkildə təşkil olunur. Ədəbiyyatlarda onlar arasında baş vermiş sadaladığımız sferalar üzrə problemli məsələlər və onların həlli istiqamətləri barədə geniş şərh demək olar ki mövcud deyil. Çox vaxt bu problemlərə siyasi və sosialyönümlü baxılsa da, əfsuslar olsun ki baxış bucağı həmişə eyni olmur. Misal üçün yerli özünüidarə etmə orqanlarını nəzəri baxımdan ətraflı şəkildə analiz edən tədqiqat nümunələri yaxud üsulları yox səviyyəsindədir. Amma xarici ədəbiyyatlara nəzər salsaq görərik ki məlumat sayı və tədqiqat işi bu sferada olduqca yüksəkdir. Məhz çox vaxt bu səbəbdən müqayisəli təhlil apararaq məsələlərin həlli yolu təcrübi olaraq tapılır.

Çox vaxt yerli muxtariyyət tarixi keçmişdən, adət-ənənələrdən və sosial normalardan asılı olaraq ölkədən ölkəyə dəyişdiyi kimi, bu şərtləri nəzərə alan müxtəlif perspektivlər var. Azərbaycan Respublikasında həll yolu “Bələdiyyələrin statusu haqqında” Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına uyğun olaraq insan hüquqları nəzəriyyəsi və dövlət siyasətinin prinsiplərindən ibarətdir.

Digər formada tətbiq edilən bütün nəzəriyyələr konkret siyasi məqsədlər üçün yaradılmış və inkişaf etdirilmiş, bəziləri isə cəmiyyətin tələblərinə cavab vermədiyi üçün elmi və şərti məzmundan məhrum olmuşdur. İnsan hüquq və əsas azadlıqlarının müdafiəsində nəzəri göstərişlərin düzgün seçilməsi və

müvafiq qanunvericilik bazasının yaradılması, dövlətçiliyin möhkəmləndirilməsi zərurəti ilə bütün sahələrdə həqiqi yerli özünüidarəetmə sisteminin yaradılması; səmərəli yerli özünüidarəyə əsaslanan regional siyasətin işlənib hazırlanmasında cəmiyyətdə bazar münasibətlərinin inkişafında mühüm əhəmiyyət kəsb edir

Xüsusilə yerli özünü idarəetmə və dövlət strukturlarında dövlət idarəçiliyi arasında aydın fərq qoymağa çalışan bütün nəzəriyyərlər eyni nəticəyə gəlməyə çalışır: yerli özünüidarəetmə orqanlarının dövlət strukturlarına münasibətdə öz müqəddəratını təyin etməyə zəmanət verən başqa bir əlamət olmalıdır.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev, E, Həsənova S. (2002), Bələdiyyə hüququ, Bakı: Təhsil.
2. Avropa Şurası Yerli və Regional Hakimiyyətlər Konqresi.(2017), Yerli özünüidarə haqqinda avropa Xartiyası.
3. Azərbaycanda Yerli İdarəetmələr Və Yerli İdarəetmə Orqanlarının Maliyyə Strukturu.(2019) . Türkiyə : İqtisadiyyat, Biznes və Fiskal Tədqiqatlar Jurnalı, 1-ci cild, nömrə 3.
4. İbrahimov İ. (2014), Bələdiyyə idarəçiliyin beynəlxalq təcrübəsi, Bakı: Ziya.
5. İbrahimov, İ. (2018), Bələdiyyə idarəçiliyi, Bakı: Təbib.
6. Mərkəzi Hökumətlə Yerli Hökumətlər Arasında Tapşırıq Paylaşımı, İctimai Xidmətlərin Səmərəliliyi və Silifke Bələdiyyəsində Tətbiq.(2014), Karaman: Karamanoğlu Mehmetbey Universiteti Sosial Elmlər İnstitutu.
7. Ökmən, M., Elma F., (2013), Türk Dünyasında Yerli İdarələr. İstanbul: İmak Ofset.
8. Səlimzadə M.İ.(2010). Yerli özünüidarəetmə hakimiyyətinin əsasları: nəzəri və praktik məsələlər.Bakı: Elm və təhsil.
9. Səlimzadə M.İ., Xəlilov Q.R., (2010), YÖİ: anlayış, təcrübə, əməkdaşlıq, hüquqi əsaslar. Bakı: "Elm və təhsil".
10. Torpaq, Z, (2014), Yerli İdarələr. İzmir: Doqquz Sentyabr Universiteti İqtisadiyyat və İdarəetmə Fakültəsi Dövlət İdarəçiliyi bölməsi.
11. Yusifov, S, İsmayılov V,Hüseyn A. (2016) , Yerli Özünüidarəetmə Hüquqi və Maliyyə Əsasları, Bakı: "Ləman nəşriyyat poliqrafiya".
12. https://repository.mruni.eu/bitstream/handle/007/16179/Kostytsky.pdf?sequence=1&isAllowed=y
13. https://www.researchgate.net/publication/270736615_The_Historical_Roots_of_Local_Self-Government_in_Czech_and_Slovak_Republics
14. https://www.elibrary.az/docs/jurnal/jrn2014_649.pdf

Rəyçi: s.e.ü.f.d. Rəşad Məhərrəmov

Göndərilib: 12.04.2022 Qəbul edilib: 23.05.2022

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/79/132-138

Çinarə Rəhim qızı Nərimanova
Bakı Mühəndislik Universiteti
magistrant
chquliyeva@beu.edu.az
Natiqə Rəhim qızı Süleymanlı
Bakı Mühəndislik Universitet
magistrant
nsuleymanli@ beu.edu.az

KİMYA TERMİNLƏRİNİN MƏİŞƏT ÜSLUBUNDA ƏKSİ

Xülasə

Gündəlik mənaları olan kimyəvi terminlərin öyrənilməsi elmdə həmişə maraq dairəsində olmuşdur. Buna görə də bu məqalə seçilmiş 10 sözün həm elmi həm gündəlik mənalarının işlənməsini araşdırır. Araşdırma aparılarkən kimya elmi ilə yeni tanış olanların bu sahədə qarşılaşdığı problemlər də göz önünə alınmışdır. Kimya ixtisasına aid bilikləri ingilis dilində mənimsəməyə çalışan 20 öyrənəndən seçilmiş sözlərin mənaları soruşulmuşdur. Araşdırma nəticəsində aydın olmuşdur ki bu öyrənənlərin çox qismi sözlərin yalnız onların həyatlarındakı təcrübələrinə əsaslananaraq öyrəndikləri gündəlik mənalarına yiyələniblər. Bu sorğu zamanı qarşıya çıxan ikimənalı sözlərin elmi mənalarının nadir işləndiyi və elmi lügətin düzgün anlaşılmadığı kimi problemler ortaya çıxaraq bu məqalənin işlənməsinə zəmin yaratmışdır. Elmi və gündəlik mənaları bir-birindən fərqlənən sözlərin öyrənilməsindəki və anlaşılmasındakı nəzəri prespektivlər bu məqalədə dərinlikləri ilə öz əksini tapmışdır. Bu iş kimya ixtisasında dilin elmi rolundakı əhəmiyyətinə yeni baxış gətirmişdir.

Açar sözlər : *kimya, colloquial style, termin, elmi dil, öyrənən, məna*

Chinara Rahim Narimanova
Natiga Rahim Suleymanli

Reflecting of chemcal terms in colloquial style

Abstract

It has always been interesting to learn the meanings of chemistry terms in science and in daily language. So this article searches the usage of chosen 10 words in science and in daily life. During the investigation while writing this article the problems which new chemistry learners have encountered were also taken into consideration and analyzed. 20 students learning chemistry in English were asked the meanings of these chosen words. As a result of research it was clear that most part of the learners acquired the daily meaning of these terms based on their experience in life. The challenges such as the infrequent use of DMV and misunderstanding of scientific vocabulary appeared and laid the groundwork for writing this article. Theoretical perspectives on the study and understanding of the words with different scientific and everyday meanings are deeply reflected in this article. This work has brought a new approach to the importance of a language in chemistry.

Key words: *chemistry, daily language, science language, learners, meaning*

Giriş

Bir elmi oyrənərkən onu öyrənən səxslər həmin elmin dilini də oyrənməyə məcbur olurlar.Bəzi alimlər qeyd edirlər ki hər hansi elmi mənimsəməkdə onun yazıldığı dili bilmək tələbələrə kömək ətməklə yanaşı eyni zamanda tələbələrə çətinlik də yaradır. İngilis dilində kimya ixtisasına yiyələnmək istəyən tələbə və ya şagirdlər bir çox kimyəvi terminləri gündəlik danışıq dilindəki mənalarına ayğun olaraq istifadə etmək istəyirlər. Bu zaman həmin terminlərin əhatə olunduğu mövzunun mənimsənilməsində böyük problemlərlə qarşı qarşıya gəlinir. Həmin terminlərin gündəlik danışıq dilindəki mənaları ilə ayırd edilməməsi həm də onların gündəlik danışıq dilində oxşar mənalarda istifadə olunan lakin kimyəvi terminologiyada tamami ilə fərqli təriflərə və izaha malik olan sözlərin də

bir biriylə oxşar olduğunu düşünməyə gətirib çıxarır. Kimya sahəsində Qabel iddia edirdi ki tələbələrin kimya elmininin öyrənilmsi zamanı rastlaşdıqları problemlər mövzunun özündən çox kimyanın linquistik ifadə üsuluna bağlıdır (1, 213). Lüğətin öyrənilməsi elmin mənimsənilməsində qarşıya çıxan çətinliklər arasındadır. Belə ki tələbələr mütəmadi olaraq öz bacarıqlarından daha artığını öyrənmək məcburiyyətində qalırlar. Orta hesabla elm öyrənən tələbələr dil öyrənən tələbələrdən daha çox söz öyrənmiş olurlar. Tələbərə cətinlik yaradan məsələlərdən biri də bəzi sözlərin ikili məna daşımasıdır. Hansı ki bu cür sözlər (İMS) həm elmi məna daşıyır həm də gündəlik danışıq dilində işlənir. Həmin sözlər bir konteksdə ümumi məna, başqa bir konteksdə isə tamamilə fərqli elmi məna daşıyır. Aparılan araşdırmalara əsasən şagirdlər öyrəndikləri sözləri kimya sahəsində işlədərkən mücərrəd, çətin və tanış olmayan kimyəvi mənalarından daha çox danışıq dilində tanış olduqları mənanı seçməyə üstünlük verirlər.

İMS sözləri ilə aparılan son araşdırmalar göstərir ki tələbələr sözlərin danışıq mənasını müəyyən edə bildikləri halda sözlərin gündəlik mənası ilə elmi mənasını ayırd ətməkdə çətinlik çəkirlər. Ona görə də onların bu sözləri sinif otaqlarına gətirməsi onların öyrənməyinə mane olur (2, 245). IMSin yeni elmi mənalarının tətbiqinin tələbələr üçün niyə çətin olduğunu, sözlərin nə dərəcədə elmiliyini qorumağını və ya gündəlik danışıqda işlənən sözlərin kimya anlayışlarının öyrənilməsindəki təsirini araşdrmaq kimyanın öyrədilməsində dəyərli geniş imkanlar yaradır. Sözlərin elmiliyinin saxlanılması sözün hərfi mənasinin öyrənilməsi demək dəyil, sözün mənasını anlamaqdır. Sözlərin şifahi şəkildə mənalarının öyrənilməsi elmi ixtisas dilində elmi çalışmaların həllində tələbələrə faydalı olmaya bilər. Ona görə də tələbələr İMSin elmi mənalarının işlənməsini və onları anlamanı hər hansi bir elmi kontəksdə özlərinə uyğunlaşdırmalıdırlar (3,150).

Bu iş univərsitət tələbələri arasında kimya sahəsində mövcud olan İMSin araşdırılmasına böyük töhvə verir. Məqalədə seçilən sözlər (heat, energy, reaction, mass, solution, reduction, base, dense, temperature, work) tədris prosəsində tələbələrin qarşılaşdığı və çətinlik çəkdiyi sözlər siyahısından seçilmişdir. Tələbələr arasında keçirilən sorğuya əsasən İMS sözlərin mənimsənilməsində tələbələri 3 kateqoriyaya uyğun müəyyənləşdirmişmək olar.

1)Sözlərin yalnız gündəlik danışıq zamanı istifadə olunan mənalarını bilən tələbələr. Bu qrup sorğuda iştirak edənlərin 45% ni təşkil edir.

2)Sözlərin yalnız kimya sahəsində işlənən mənasını bilən tələbələr. Bu qrup sorğuda iştirak edənlərin 20% ni təşkil edir.

3)Sözlərin hər iki mənasını bilənlər (gündəlik danışıq və elmi mənası) . Bu qrup sorğuda iştirak edənlərin 35% ni təşkil edir.

Tələbədən sözün mənasını soruşduqda o ilk bildiyi sözü ifadə edirdi. Məsələn, "temperature" sözünü soruşduqda bir qisim tələbə bədən temperauturu dediyi halda digər bir qismi isə havanın temperaturu cavablarını verirdilər. Yenidən onlardan bu sözün elmdə hansı mənaya gəldiyini soruşduqda isə heç bir cavab deyə bilmədilər. Çünki onlar bu sözün elmi mənasını anlayışlar lüğətini oxumadan bilə bilməzlər. Deməli onlar artıq bu sözün elmi mənasını ayrıca öyrənməlidirlər.

Tələbədən "solution" sözünü soruşduqda onlar hər hansı problemin və ya riyaziyyatda hər hansı misal, məsələ, və ya tənliyin həllini düşünürlər. Lakin elmi öyrənənlər isə onun elmi mənasını da mənimsəyir.

Başqa nümunəyə baxanda da əks mənzərə ilə rastlaşmaq olar. Belə ki, tələbələr "dense" sözünün danışıq dilindəki mənasından daha çox elmi mənasını öyrəniblər. Bu araşdırmanı aparmadan öncə tələbələrin bu cür sözlərin daha çox elmi yoxsa danışıq mənalarını bildiklərini müəyyən etmək çətin olsa da bu cür sorğulardan sonra aydın olur ki, tələbələrin bir qismi sözlərin elmi mənalarını yanlış anlayıblar. Maraqlısı budur ki, bəzi tələbələr sözlərin elmi mənasını bilməsə də onları öyrənməkdə çətinlik çəkmirlər.

Bu şəkildə tələbələrdən ayrı ayrılıqda hər bir sözün elmi və gündəlik mənaları soruşularaq araşdırılmışdır. Bununla yanaşı bu məqaləni yazarkən tələbələrin İMSi öyrənərkən qarşılaşdığı problemlər də ön plana çəkilmişdir. İngilis dilini xarici dil kimi öyrənənlər dili yalnız sinif otağında öyrənir və onu sinif otağından başqa mühitdə işlətmədiyi üçün onlara ingilis dilini mənimsəmək üçün xeyli zaman lazım olur. Bu problem özünü elmi öyrənənlər arasında da göstərir. Eyni zamanda dərs zamanı bir terminin öyrənilməsinə ayrılan zamanın kifayət qədər olmaması onlarda bu sözlərin

öyrənilməsində marağı azaldır. Lakin bəzi tələbələr o sözləri bildikləri başqa sözlərə uyğunlaşdıraraq həmin sözlərin yadda qalmasını asanlaşdırırlar. Bəzən bir sözü öyrəndikdən sonra digər sözü ona uyğunlaşdıranda yanlış məna ortaya çıxır və tələbələr də yanlış öyrənmiş olurlar. Bundan başqa qarşıya çıxan problemlerdən biri də budur ki, tələbələrin elmi bazası zəngin olmadığı üçün onlar İMSin elmi mənalarını tam öyrənə bilmirlər. Bir qisim tələbələr də vardır ki, onlar elmi sözləri yalnız imtahan üçün öyrəndikləri üçün tez unudurlar. Hətta tələbələrin bir çoxu imtahana düşməyəcək sözləri ümümiyyətlə öyrənmirlər.

Bu məqaləni yazarkən bir neçə ingilis - azərbaycan, ingilis- ingilis və bəzi kimya lüğətindən istifadə edimişdir. Bu lüğətlərə əsasən bəzi sözlərin bir neçə mənası araşdırılıb. Həm də o sözlərin işlənmə yerini göstərmək üçün bəzi nümunə cümlə və ya ifadələr də verilib.

Heat /hi:t/- ılıq və ya isti olma halı, nəyinsə temperaturu, istilik dərəcəsi. How do you manage to work in this heat without air conditioning? Bu istidə kondisionersiz necə işləyə bilirsiz? Turn the stove down to a low heat. Sobanı aşağı dərəcəyə çevir.

- finalda kimin yarışacağına qərar vermək üçün keçirilən kiçik əhəmiyyətli yarış
- binanı isti saxlayan sistem . The heat has not been on yet in our building. Bizim binada istilik sistemi hələ qoşulmayıb (4,100).
- nəyisə isitmək, qızdırmaq . Bu mənası fel kimi işlənir. I always heat the water before giving it to my newborn child. Mən yeni doğulmuş uşağıma suyu hər dəfə isidib verirəm (5, 120).
- yüksək emosional vəziyyət, xüsusən həyəcan və əsəb halı.. You cannot think what to say in the heat of the moment. Sən gərgin və əsəbi olan dəqiqədə nə dediyini düşünə bilmirsən.
- isti hava. The heat in the city last year was not tolerable. Şəhərdəki keçən ilki isitilik dözülməz idi.
- ağızda yanma hissi yaradan ədviyyatın dadı. Chilly spice gives heat to soup which makes it more delicious (6, 112). Acı ədviyyat supa acılıq qatır və bu supu daha dadlı edir.
- nəyisə əldə etmək üçün bir şəxsin üzərinə düşən məsuliyyət və təzyiq. Now there is heat at university because of the exams. İndi universitetdə imtahanlara görə istilik var.

Istilik- Termodinamikada istilik anlayışı enerjinin bir sərhəddən başqasına nəqli kimi başa düşülür. İstilik dedikdə çox vaxt temperatur ilə səhv salınan mənalar başa düşülür. İstilik bir sərhəddən və ya bir madddədən başqasına keçdikdə hər zaman temperatur dəyişikliyi ilə müşaidə olunmur. (1, s. 43) İstiliyin enerji şəlində ötürülməsi maddənin halının dəyişməsi ilə də nəticələnir. Məsələn mayenin buxar halına keçməsi istiliyin enerji şəklində ötürülməsi ilə maddənin halının dəyişməsinə sübutdur. Fiziki kimyada termodinamika bölməsi istilik haqqında biliklərə yiyələnmək üçün elmi xarakterli məlumatlarla zəngindir. Termodinamikada istilik q (Q) hərfi ilə işarə olunur. Vahidi C/K (Coul/Kelvin) olaraq bilinir. Sistem üçün istiliyi xarakterizə etsək məsələn, q= -100 C yazsaq, bu o deməkdir ki 100 C enerji istilik şəklində sistemi tərk edir.

Energy /'enədʒi/- fiziki və əqli cəhətdən aktiv olmaq gücü və bacarığı. I do not have any energy to solve family problems any more (6, 82). Ailə məsələlərini həll etmək üçün daha *gücüm yoxdur.*

- fiziki və ya zehni fəaliyyət, iş üçün tələb olunan güc, səy və həvəs. It is good that she has still energy to work at the school although there is injustice here.
- işıq və istilik yaradaraq iş görə bilən elektrikdən və yanacaqdan alınan güc.

Külək enerjisi, günəş enerjisi, enerjiyə qənaət etmək, enerji istehlak etmək, enerji istehsal etmək, enerji t əminatı, enerji təchizatı, enerji xərcləri (5, 95).

Enerji- Iş görmək qabiliyyətidir. Enerji bədəndə iş görmək və ya onu qızdırmaq üçün bədənə və ya fiziki sistemə ötürülməli olan kəmiyyət xüsusiyyətidir. Eyni zamanda deyə bilərik ki, materiyanın hərəkət miqdarı meyarını təyin edən kəmiyyət də enerjidir. (2, s. 36). Enerji potensial, kinetik, istilik, elektrik, kimyəvi, nüvə və ya digər müxtəlif formalarda mövcud ola bilər. Enerji U hərfi ilə xarakterizə olunur və vahidi Coul-dur. Enerjinin bir növdən digərinə çevrilməsi təcrübi fiziki qanundur. Buna əsasən enerjinin saxlanması qanunları tərtib olunub termodinamikada işlənmişdir. Termodinamika fiziki kimyanın enerjinin bilavasitə istiliyin işə çevrilməsini və ya əksinə çevrilmələri öyrənən qoludur.

Temperature /ˈtem.Prə.Tʃə**r**/-bir yerin və ya əşyanın nə qədər isti, soyuq olduğunun dərəcələrlə ölçülməsi, yüksək, aşağı temperatur. Nakhchivan is the city with the lowest temperature in winter and the highest temperature in summer. Naxçıvan şəhəri qışda ən aşağı, yayda isə ən yüksək temperatur olan şəhərdir (5, 595).

- insan bədəninin istilik dərəcəsi . Covid 19 is the disease with undesecending temperature. Kovid 19 düşməy ən qızdırma ilə müşayiət olunan xəstəlikdir.
- hansısa vəziyyətdə emosiyalar, hisslər. The temperature of the debate increased as the opponents supported their arguments. Debat rəqiblər öz arqumentlərini əsaslandırdıqca daha da qızışdı.

Temperatur- bir maddə və ya obyektdə mövcud olan istiliyin dərəcəsi və ya intensivliyi, xüsusən müqayisəli miqyasda ifadə edilən və termometrlə və ya toxunma ilə müəyyən olunan kəmiyyətdir. Temperatur qızma dərəcəsini təyin edən parametrdir. Başqa sözlə deyə bilərik ki temperatur istilik şəklində olan enerjinin istiqamətini göstərir. Buna görə də temperaturu termodinamikada ümumi anlayış olaraq istilik tarazlığı və ya termodinamik tarazlıq vasitəsilə xarakterizə edirlər. Temperaturun beynəlxalq sistemdə vahidi Kelvin (K)-dir. Məişətdə və daha geniş istifadə olunan vahidi isə Selsi(°C) olaraq bilinir. Temperaturu təyin etmək üçün mütləq təmas lazımdır. Bununla da enerji istilik şəklində isti cisimdən soyuq cismə ötürülür. İstilik axınına səbəb olan hərəkətverici qüvvə temperatur fərqidir. (3, s. 16). Bu axının istiqaməti isə temperatur olaraq bilinir.

Enerji- Iş görmək qabiliyyətidir. Enerji bədəndə iş görmək və ya onu qızdırmaq üçün bədənə və ya fiziki sistemə ötürülməli olan kəmiyyət xüsusiyyətidir. Eyni zamanda deyə bilərik ki, Materiyanın hərəkət miqdarı meyarını təyin edən kəmiyyət enerjidir (2, s. 36). O, potensial, kinetik, istilik, elektrik, kimyəvi, nüvə və ya digər müxtəlif formalarda mövcud ola bilər. Enerji U hərfi ilə xarakterizə olunur və vahidi Coul-dur. Enerjinin bir növdən digərinə çevrilməsi təcrübi fiziki qanundur. Buna əsasən enerjinin saxlanması qanunları tərtib olunub termodinamikada işlənmişdir. Termodinamika fiziki kimyanın enerjinin bilavasitə istiliyin işə çevrilməsini və ya əksinə çevrilmələri öyrənən qoludur.

Solution/səˈluːʃn/- hər hansı problemin həlli. The solution of this problem requires a lot of time. Bu problemi həll etmək üçün çox vaxt lazımdır.

- məsələnin həlli, cavab. When you put the letters in the correct order you will find a solution. Hərfləri düzgün sıra ilə yazsan sən düzgün cavabı tapacaqsan.

Məhlul- iki və ya daha artıq komponentlərdən təşkil olunmuş birfazalı sistemdir. Yalnız bir birində həll olan zaman həmcinsli qarışıq əmələ gətirən sistemlər həqiqi məhlullar adlanır. Məhlul özlüyündə iki komponentdən ibarət olur. Həlledici və həll olan maddə. Bu iki komponent bir birindən miqdarlarına görə fərqlənir. Miqdarı daha çox olan komponent həlledici daha az olan komponent isə həll olan maddədir. Məsələn su və spirtin qarşısında su çox miqdarda olarsa bu zaman su həll edici olar. Spirt suda həll olar. Spirt miqdarca çox olduqda isə həll edici spirt olar və həll olan maddə su olacaqdır. Məhlullar kimyada nəzəri və praktiki olaraq çox böyük əhəmiyyət kəsb edən mövzudur.

Work /Wɜːk/- bir insanın sahib olduğu peşə, sənət. The payment in this work will be increased as the result of strike. Bu işdə maaş üsyandan sonra artırılacaq.

- insanın işini gördüyü yer. Nowadays people do their business partly at home or at work depending pandemic (5, 95). Bu günlərdə insanlar pandemiya olduğu üçün həm evdən həm işdən çalışırlar.
- görüləcək işlər, fəaliyyət. All necessary work must be done till the end of this year. Bütün vacib işlər il sonuna kimi görülməlidir.
- incəsənət adamının yaradıcılığı, yaratdığı əsər. This painting is considered one of the most popular works of the artist. Bu rəsm əsəri rəssamın ən məşhur əsərlərindən biridir.
- nəyisə hazırlamaq üçün istifadə olunan iş, güc. As a consequence of hard work, the students got high marks from all exams. Gərgin çalışma nəticəsində tələbələr bütün imtahanlardan yüksək qiymət aldılar.
- hər hansı fəaliyyət nəticəsində ortaya çıxan iş. Workers should be motivated to produce good work. Yaxşı iş əldə etmək üçün işçilər motivasiya edilməlidirlər.
- elmi araşdırma. The name of this work is compared with other works written earlier.

Onun məqaləsinin adı əvvəlki işlərlə müqayisə olunur.

- əmək, əziyyət . This magnificient building is the work of a good architect. Bu möhtəşəm bina yaxşı memarın əziyyətinin nəticəsidir.
- kiminsə görünüşünü dəyişmək üçün edilən cərrahi əməliyyat. Although some people do cosmetic surgery they do not admit what kind of work has been done on them. Bəzi insanlar estetik əməliyyat etdirsələr də, üzlərində hansı prosedurun görüldüyünü etiraf etmirlər (4.283). Bəzi insanlar estetik əməliyyat etdirsələr də, onun nə olduğunu etiraf etmirlər.
- pul qazanmaq üçün işləmək. When you want to work anywhere, firstly they ask your experience but sometimes it is meaningless to ask it to a new graduate. Hardasa işləmək istəyəndə yeni məzun olmuş şəxsdən təcrübənin soruşulması mənasızdır.
- hər hansı aparatın çalışması, işləməsi. Since my phone has not been working, I cannot contact with my friends. Telefonum işləmədiyi üçün dostlarımla elaqə saxlaya bilmirəm.Our smart Tv is not working so we must have it repaired. Bizim televizor işləmədiyi üçün onu təmir etdirməliyik.

İş – Cismə əks qüvvə F təsir edən müddətdə cismi d məsafəsinə qədər hərəkət etdirmək üçün tələb olunan enerjidir. İş bir qüvvəyə qarşı bir şeyi hərəkət etdirmək üçün tələb olunan enerjidir. Bir sistemin enerjisi iş və istilik kimi digər enerji ötürülməsi formalarına görə dəyişə bilər. Tutaq ki, cisim x istiqamətində sonsuz kiçik yerdəyişmə dx keçirərkən cismə F qüvvəsi təsir edir. Cism üzərində görülən sonsuz kiçik iş miqdarı F qüvvəsi kimi müəyyən edilir (4, s. 39). Belə də deyə bilərik ki iş, enerjinin makroskopik ötürülmə forması olub xarici parametrlərin dəyişməsi ilə əlaqədardır. İş enerjinin sistemə daxil olması və ya onu tərk etməsinin əsas yollarından biridir və onun vahidi Couldur(C). Və w hərfi ilə işarə olunur. Bir sistem iş gördükdə, sistemin daxili enerjisi azalır.

Reaction /Riˈækʃn/ - baş vermiş nəyinsə nəticəsində deyilən söz , davranış və ya hərəkət . Reactions to one event may be different depending on people. İnsanların hər hansı bir hadisəyə reaksiyası fərqli ola bilər.

- xüsusi yeməklərə və dərmana qarşı reaksiya. My little daughter has allergic reaction to nuts. Mənim balaca qızımın qoza alergiyası var.
- bəyənilmədiyinə görə insanların davranışında yaranan dəyişiklik. Her rebellious action was just reaction against her parents' divorce. Onun üsyankar davranışı valideynlərinin boşanmalarına qarşı olan reaksiyasıdır.

Reaksiya- Kimyəvi dəyişiklik və ya kimyəvi reaksiya zamanı bir və ya bir neçə növ maddə müxtəlif tərkibli yeni növ maddəyə çevrilir (5, s. 5). Maddənin tərkib və xassələrinin dəyişməsi ilə baş verən hadisəyə kimyəvi reaksiyalar deyilir. Kimyəvi reaksiyada, bir və ya bir neçə maddə, reaktivlər bir və ya bir neçə fərqli maddəyə, məhsula çevrilir. Bu maddələr ya kimyəvi elementlər, ya da birləşmələrdir. Kimyəvi reaksiya reaktivlərinin tərkib atomları reaksiya məhsulu kimi müxtəlif maddələr yaratmaq üçün yenidən təşkil olunur. Kimyəvi reaksiyaların baş verməsi üçün reaksiyaya daxil olan maddələr yani reagentlər bir-biri ilə təmasda olmalıdır. Kimyəvi reaksiyanın gedişi əmsallar və formullar vasitəsilə şərti olaraq göstərilir.

Mass /Mæs/- xüsusi forması olmayan maddə yığını. I saw a black mass over the mountain. Dağların üzərində qara kütlə gördüm.

- kütləvi, məhşur. mass media
- səliqəsiz əşyalar və insanlar toplusu. The essay contains a mass of words. İnşa səliqəsiz sözlər toplusundan ibarətdir.
- çoxlu, çoxluq. The main streets were full of masses of people. Əsas küçələr çoxlu insanlarla doludur.
- nəyinsə çəkisi, kütləsi. Mass of one potato is 80mgr.1 kartofun çəkisi 80qramdır.
- cəmiyyəti təşkil edən sadə insanlar toplusu. İt is difficult to win the support of the mass. Sadə kütlənin dəstəyini qazanmaq çətindir.
- cəmləşdirmək, çoxluğu bir arada toplamaq. Thousands of soldiers have massed to

the square to hold the parade devoted to the Victory of the 2nd Karabagh War. 2 ci Qarabağ müharibəsinin qələbəsinə həsr olunmuş parad nümayiş etdirmək üçün minlərlə əsgər meydana toplaşmışdır.

Kütlə - Kütlə cisimdəki maddənin miqdarını təsvir edir. Ətrafımızda olan hər bir şeyin kütləsi vardır. Hər bir maddə, element hətta elektronlar da özünə məxsus kütləyə sahibdirlər. Beynəlxalq sistemdə kütlənin vahidi 1 kiloqramdır (kq), bu kimyada əksər tətbiqlər üçün kifayət qədər böyük vahiddir. Kimyada tez-tez qramdan (g) istifadə edirik. Kimyada molyar kütlə, atom kütləsi kimi meyyarlardan çox istifadə olunur (11, 238).

Base /Beıs/- nəyinsə aşağı hisssəsi, dibi. I felt sharp pain at the base of my eyes. Göz dibimdə kəskin ağrı hiss etdim.

- insanın işlədiyi və ya yaşadığı, şirkətin işini idarə etdiyi əsas məkan. My company has its base in Baku but it also operates in other regions. Mənim şirkətimin əsas binası Bakıda olsa da o bölgələrdə də fəaliiyət göstərir.
- insanların əldə etdiyi dəstəyin toplandığı baza. This book helps me to get vocabulary base to speak English. Bu kitab mənə ingiliscə danışmaq üçün lüğət bazası yığmağa kömək edir (5, 95).
- base pay\salary. əlavə ödənişlər olmayan əsas maaş
- hər hansısa fikirdən yaranan yeni bir şey. This event gave the writer a base for his bestseller book.Bu hadis ə yazıçıya ən çox satılan əsərini yazmağa əsas Verdi.
- namərd, nanəcib, nankor. Tom was ignored by his schoolmates because of his base character.Tomun nankor xasiyyətinə görə sinif yolaşları onu saymadı.
- istinad etmək , əsaslanmaq. Whose novel is this film based on? Bu film kimin romanınına əsaslanır.
- yerləşmək. His TV channel is based in New York. Onun Tv kanalı Nyu Yorkda yerləşir.

Nəticə

Kimyada əsas elektron verən, proton qəbul edən və ya sulu məhlulda özündən hidroksid (OH-) ionları ayıran kimyəvi maddələrdir. Əsaslar su məhlulunda toxunanda sürüşkən, acı dadı olub, mühitin Ph dəyərini təyin edə bilirlər. İndikatorların (məsələn, qırmızı lakmus kağızını mavi rəngə çevirir) rəngini dəyişirlər. Duz əmələ gətirmək üçün turşularla reaksiya daxil olurlar və bir çox kimyəvi reaksiyalarda iştirak edirlər. Tərif orta məktəb dərsliklərində və ya daha sadə dilnən izah tələb etdikdə tərkibi bir və ya bir neçə hidroksid qrupu ilə birləşmiş metal atomu və ya müsbət yüklü atomlar qrupundan ibarət olan mürəkkəb maddələrə əsaslar deyilir kimi də aydınlaşdıra bilərik

***dense** /dens/*

- sıx. It is difficult to find the unknown animal trace in the dense forest. Sıx meşədə naməlum heyvan izini tapmaq çətin idi.
- axmaq. There are sometimes dense students at university. Bəzən universitetdə axmaq tələbələr olur.
- çox məlumat olduğu üçün anlaşılması çətin olan. This piece of writing is dense. Bu yazını anlamaq çətindir.

Sıxlıq- maddi maddənin vahid həcminin kütləsidir. Bir başqa sözlə maddənin kütləsinin onun həcminə nisbətinə bərabər olan kəmiyyətə deyilir. Beynəlxalq sistemdə sıxlığın vahidi kq/m3, kq/l. Hər bir maddənin özünə məxsus sıxlığı var. Bu maddələrin sıxlığı, nə onun kütləsindən, nə də həcmindən asılıdır. Suyun sıxlığı 1000 kq/m3 na bərabərdir. Sıxlıq ρ (ro) hərfi ilə işarə olunur. Maddənin həcmi və kütləsi məlum olduqda onun sıxlığını ρ=m/V düsturu ilə hesablamaq münkün olur. Maddənin sıxlığı təzyiqdən və temperaturdan asılı olaraq dəyişə bilir. Təzyiqdən asılılıq ən çox qaz halındakı maddələrin sıxlığına şamil olunur. Qazların təzyiqi artdıqda həmin maddələrin sıxlığı da artıq. Temperatur isə daha çox maye aqreqat halına malik olan maddələrə təsir edə bilir. Bu zaman temperaturun artması onların sıxlığının azalmasına səbəb olur.

Reduction /Rɪˈdʌkʃn/ - ixtisar. in academic writing reductions are not allowed. Akademik yazıdaixtisarlar yolverilməzdir (9, 238).

- kiçiltmə. My photo must be redcuted to fill in the application form for the vacany. Vakansiyaya müraicət üçün ərizə formunu doldurmaq üçün mənim şəklim kiçildilməlidir.
- azaltma. There is increase in some food products cost but some companies have reduced wages due to the pandemic. Bir çox ərzaqların qiymətində artım müşaidə olunsa da pandemiyaya görə bəzi firmalar əm ək haqqını azaldıb.
- güzəşt. Tələbələrə təhsil haqqlarının ödənməsində bəzi güzəştlər edildi.

Reduksiya- fiziki-kimya fənnində reduksiya sözü reduksiya prosesini əhatə edir. Kimyəvi reaksiya zamanı elektronun ötürülməsi ilə birlikdə baş verən elementin elektron qəbulu və yaxud da oksidləşmə dərəcəsini azalması hadisəsi reduksiya prosesini təsvir edir. Bu proses oksidləşmə-reduksiya reaksiyalarında daha çox öz əksini tapır. Reduksiyaedici elektron azalır. Reduksiya olunan atom isə elektron qəbul edir.

Nəticə

Araşdırmalardan sonra belə nəticəyə gəlmək olarki, elmi dili öyrənənlər gündəlik danışıq dilini öyrənənlərdən daha çox çətinliklərlə üzləşir. Çünki onlar sözün həm danışıq dilində həm də elmdə hansı mənaya gəldiyini bilməli, onlar arasındı fərqi anlamalı, həmin sözləri kontekse uyğun işlədə bilmək üçün sözün hər iki mənasını tam mənimsəməlidirlər (12.238). Bu cür çətinliklər araşdırıldıqdan sonra məlum oldu ki, elmi terminlərin öyrənilməsində yeni metodika tətbiq edilməlidir çünki akademik elmi terminlərin öyrənilməsi bütün cəmiyyətlərdə tələbələrdə ən çətin mövzulardan biridir. Ona görə də bu cür sözlərin öyrənilməsində müəllimlərin qarşılaşdığı yanlış anlaşılmalar və çaşqınlıqlar qaçınılmazdır və bu normal qəbul olunmalıdır. Bu problemlər yaşanmasın deyə öyrədiləcək sözlər, onların mənaları və öyrənənlərin yaşı, öyrənmə bacarığı nəzərə alınmalıdır. Bununla belə mütləqdir ki, tələbələrdə hələ də sözləri mənalarına görə işlətməkdə çətinlikləri olacaq.

References

1. Bakhtin M. (1981), The dialogic imagination: four essays, Austin: University of Texas Press.
2. Elements of Physical Chemistry, Fifth Edition, Peter Atkins and Julio de Paula
3. Elizabeth W. (2005), Cambridge Advanced Learner's Dictionary, Cambridge University Press.
4. Fiziki kimya I hissə E.İ.Əhmədov
5. Fundamentals of analytical chemistry (ninth edition), Douglas A. Skoog, Donald M.West.
6. Gabel D. (1999), Improving teaching and learning through chemistry education research: a look to the future, J. Chem. Educ.
7. General Chemistry: Principles and Modern Applications,10th ed, Ralph H. Petrucci
8. https://www.theidioms.com/
9. Ingiliscə –Azərbaycanca Lüğət A-Z ,Şərq-Qərb , Bakı, (2004)
10. John. S. M. and Edmund W. G. (1989), The Oxford English Dictionary, Oxford University Press.
11. Physical chemistry (fifth edition), Robert Silbey, Robert A. Alberty.
12. Physical Chemistry (Sixth Edition) Ira N. Levine.
13. Physical Chemistry (Third Edition) Robert G. Mortimer
14. Rosebery A. S., Warren B. and Conant F. R. (1992), Appropriating scientific discourse findings from language minority classrooms, Journal of the Learning Sciences.

Rəyçi: f.ü.f.d. Nərminə Əliyeva

Göndərilib: 12.04.2022 Qəbul edilib: 23.05.2022

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/79/139-144

Murad Mahammadali Aghayarov
Khazar University
master
magayarov@gmail.com

THE RELEVANCE OF NON-ALIGNED MOVEMENT AND THE ROLE ON THE SECURITY POLICY OF AZERBAIJAN

Abstract

The Non-Aligned Movement, created by a number of states to avoid confrontation between the two political and military poles during the Cold War, has now become one of the most important multilateral mechanisms involved in the regulation of international relations. The end of the inter-bloc struggle and the Cold War with the collapse of the Soviet Empire called into question the existence of the Non-Aligned Movement. Opinions were expressed that the organization, which had been successful in the struggle against colonialism and in maintaining its territorial integrity without joining military blocs, had lost its relevance and was inactive. However, the Non-Aligned Movement, with more than 120 members, has not lost its relevance in modern times and can serve as an effective platform against threats such as global climate change, terrorism, international peacekeeping and mass armaments. To play the role of a forum of cooperation between the members of the organization, which has an influential voice in the decision taken within the UN General Assembly.

The article discusses the historical past of the Non-Aligned Movement, its main principles, structure, relevance in modern times, the reasons for Azerbaijan's joining the movement, and its benefits.
Key words: *Non-Aligned Movement, Cold War, Third World, Azerbaijan,security*

Murad Məhəmmədəli oğlu Ağayarov

Qoşulmama hərəkatının aktuallığı və Azərbaycanın təhlükəsizlik siyasətində rolu

Xülasə

Soyuq müharibə dövründə iki siyasi və hərbi qütb arasında qarşıdurmadan qaçmaq üçün bir sıra dövlətlər tərəfindən yaradılmış Qoşulmama Hərəkatı hazırda beynəlxalq münasibətlərin tənzimlənməsində iştirak edən ən mühüm çoxtərəfli mexanizmlərdən birinə çevrilmişdir. Bloklararası mübarizənin Sovet imperiyasının süqutu ilə nəticələnməsi və Soyuq Müharibənin sona çatması Qoşulmama Hərəkatının mövcudluğunu sual altına qoyurdu. Müstəmləkəçiliyə qarşı mübarizədə və hərbi bloklara qoşulmadan ərazi bütövlüyünün qorunmasında uğurlu olan təşkilatın aktuallığını itirdiyi və fəaliyyətsizliyi ilə bağlı fikirlər deyilirdi. Lakin 120-dən çox üzvü olan Qoşulmama Hərəkatı müasir dövrdə də aktuallığını itirməyib və qlobal iqlim dəyişikliyi, terror, beynəlxalq sülhün qorunması, kütləvi silahlanma kimi təhdidlərə qarşı effektiv platforma rolunu oynaya bilər. BMT Baş Assambleyası çərçivəsində qəbul edilən qərarda təsirli söz sahibi olan təşkilat üzvləri arasında əməkdaşlıq forumu rolunu oynamaqdadır.

Məqalədə Qoşulmama Hərəkatının tarixi keçmişi, əsas prinsipləri, strukturu, müasir dövrdə aktuallığı, Azərbaycanın hərəkata qoşulmasının səbəbləri və onun gətirdiyi qazanclardan bəhs edilir.
Açar sözlər: *qoşulmama hərəkatı, soyuq müharibə, wçüncü dünya, Azərbaycan, təhlükəsizlik*

Introduction

The Asian-African Conference, held in Bandung, Indonesia, in 1955, was the first important step towards the creation of the Non-Aligned Movement. Six years after the Bandung Conference, the Non-Aligned Movement was formalized at the summit of 25 Heads of State and Government of Asian and African countries in Belgrade, the former Yugoslavia, on September 1-6, 1961.

Each member state must declare its commitment to the principles of the organization. The principles of membership in the Organization were adopted before the establishment of the Organization - in 1955 at a conference in Bandung, Indonesia(1). The Bandung Principles are:

1. Respect the purposes and principles of the UN Charter, as well as fundamental human rights and freedoms;
2. To respect the territorial integrity and sovereignty of States;
3. Recognize the equality of all races and peoples, regardless of their number;
4. Refrain from interfering in the internal affairs of other states;
5. To respect the right of every State to defend itself individually or collectively under the Charter of the United Nations;
6. To refrain from using collective defense measures to serve any special interests of the great powers;
7. To refrain from any action against the territorial integrity and political independence of another State, as well as from the use or threat of use of force;
8. To settle all international disputes peacefully in accordance with the UN Charter;
9. To promote mutual interest and cooperation;
10. Respect for justice and international obligations (2).

The organization does not have a permanent body and headquarters. NAM is managed by the President of the organization and the representative offices of the member States through the Coordination Office at the UN headquarters. The Bureau is the main body of a public organization operating on a permanent basis and regulating the internal coordination of the organization. The chairmanship of the movement rotates every three years between states from different regional groups.

Relevance of NAM

According to Sprote, today the Movement is an actual and dead union from the point of view of influence on world processes. The reasons are obvious, and there are several of them. Because world has become global, and many interstate barriers between countries on a global scale have simply lost their relevance. During the 1990s in the world, several poles have simultaneously formed, uniting around themselves separate states and relatively small groups of comparable geography, population or economic power and countries. Then this multitude was replaced by monopoly leadership of the USA in world affairs. The rapid development of scientific and technological progress and the elimination of ideological barriers have led to the strengthening of interconnection and interdependence and peace (Spröte, 2010:505).

Secondly, the Movement was unable to change priorities and adapt to the new world requirements, according to Srivastava (1992). The Non-Aligned Movement is gradually more and more intersecting in its spheres of activity with the Group of 77, which was originally created to solve the problems of the socio-economic bloc, has experience, clear structures and a budget and to lobby for economic priorities in developing countries. The problem was formally resolved through the creation of a Joint Coordination Bureau of the Movement and the Group of 77, which, although it meets as needed, does not really define any strategic tasks, concentrating its attention mainly on current operational issues. Yes, and logically and transferred from the economic dimension to the NAM was not flawless - almost all members of the Movement were automatically members of the Group of 77 (Srivastava, 1992:45).

Third, the nature of conflicts has changed. Let us remember the serious decrease in the degree of the Movement's influence on the peacekeeping processes and the resolution of conflicts in the zone of its influence, and in recent years there has been a serious split between the internal and the NAM regarding other important issues (Vieira, 2016:291).

Fourthly, the weakness of the NAM is caused by its structural lack of formation. Unlike the absolute majority of classical international organizations, including a number of forums in developing countries, the Non-Aligned Movement does not have a clear organizational structure. The Forum exists without financial contributions from member states, does not have its own secretariat, which together would allow and would carry out a minimum number of bureaucratic tasks, coordinate and structure its activities. According to Tarrosy, the number of working bodies of the Movement has been reduced to a minimum, only meetings at the highest and high levels, meetings of the Coordination Bureau and some working groups have been preserved (Tarrósy, 2005:159).

However, there are those who think differently about the Non-Aligned Movement. Non-non-aligned states were able to stay out of the competition between the blocs during the Cold War period and aimed

to provide economic development by taking advantage of this competition. States that are free of the costs of the rapid arms race have a chance to invest in economic development. The Non-Aligned Block, which is outside of both blocks, tried to be a balance between East-West Blocks (Willetts,1978:24).

According to Russet, it is not a wrong assessment that these states are not effective in world politics, or at least not as effective as the blocs. However, when viewed from a long-term perspective, the cooperation and common consciousness between them are developing in such a way as to reduce these differences and conflicts to the second plan in the future (Russett, 1966: 39).

According to Malhotra, in modern times, the organization tries to deal with changing problems and maintains its relevance. According to him, by calling the Non-Aligned Movement a third world, they are trying to transform it from an international organization to a regional one. The Non-Aligned Movement seeks to cooperate in new threats such as hunger, poverty, food insecurity, terrorism and illiteracy.

Non-Aligned Movement as a continuation of Azerbaijan's foreign policy

Before talking about Azerbaijan's membership in the Non-aligned Movement, it would be expedient to look at the foreign policy course from the restoration of our independence in 1991. The foundations of Azerbaijan's pragmatic foreign policy were laid by the deceased President Heydar Aliyev in the early 1990s and has become a "multi-vector" or "balanced" foreign policy strategy. Azerbaijan has managed to strike the right balance between the interests of both regional and foreign players. This multifaceted foreign policy course can be called a successful foreign policy course for Azerbaijan (Jafarov, 2021:2).

Azerbaijan is cooperating closely with neighboring countries and establishing good relations. In relations with Russia, one of the superpowers in the region, Azerbaijan cooperates in economic, political, military and cultural spheres, but Azerbaijan does not share the same position with Russia, nor does it prefer to be hostile to it, and thus can continue cooperation with this country. Disagreements between the two sides on a number of issues can also be observed over time. Among the recent events in the world, the Russian-Ukrainian war is noteworthy. Azerbaijan did not specifically support any country in this war, and called on both sides to resolve the issue through diplomatic means.

To better understand Azerbaijan's foreign policy, it may be useful to look at its security strategy and national security concept. The Military Doctrine, adopted in 2010, is important for understanding the basics of Azerbaijan's defense policy. As noted here, by formulating and implementing the defense policy of the Republic of Azerbaijan:

- observes the norms and principles of international law;
- strives for peaceful coexistence with all countries;
- try to establish the principles of equal partnership, mutually beneficial cooperation and good neighborliness in international relations;
- does not initiate military operations against any state, except in cases of aggression, as well as arising from its international legal obligations;
- rejects war as a means of undermining the independence of other states and as a means of resolving international conflicts;
- The right of the Republic of Armenia to use all necessary means, including military force, to restore its territorial integrity in accordance with the norms and principles of international law due to the occupation of part of the territory of the Republic of Azerbaijan and its refusal to liberate the occupied territories within the political settlement of the problem saves (3).

Azerbaijan prioritizes its national interest in making all foreign policy related decisions and is an active participant in international affairs by co-operating with global and regional powers. Azerbaijan sees joining any military bloc as a threat that could limit its national sovereignty. Therefore, it has no intention of joining NATO or the Collective Security Treaty Organization. Military cooperation is established through bilateral military agreements and military exercises are held with NATO (Gurbanov,2020:12).

In the 1990s, it was possible to see that Azerbaijan's relations with the West were developing very rapidly. This speed was observed even in the early 2000s. At the same time, one would think that Azerbaijan would become a member of NATO or sign the European Union's Eastern Partnership Act by further developing relations with the West. But this did not happen. When investigating the reasons for

this, several different approaches are chosen. According to the first hypothesis, the reason for Azerbaijan's close relations with the West was the desire to gain European support in resolving the Nagorno-Karabakh war. However, Azerbaijan, which could not succeed in this area and did not see Europe's support in resolving the issue, began to pursue a different policy. Although military cooperation with NATO and energy cooperation with the European Union continues, the issue of membership is not under discussion. The second approach is related to Russia's position. Georgia's and Ukraine's rapprochement with the West and Russia's tough stance have forced Azerbaijan to pursue a cautious policy. Therefore, it is possible to think that Azerbaijan is a member of the Non-Aligned Movement to officially demonstrate that it has no such intention.

Many think that membership in the Non-Aligned Movement is a continuation of Azerbaijan's national security policy. To better understand Azerbaijan's foreign policy, it may be useful to look at its security strategy and national security concept.

Azerbaijan's non-alignment allows it to move between ideologically opposed camps while remaining outside of their conflicts. As a result, Azerbaijan is better positioned to display strategic resolution when major powers' interests collide. Non-aligned, selective, or interests-based engagement is also required to maintain the ability to maintain a pragmatic relationship with the major powers, which gives Azerbaijan's foreign policy profile worldwide legitim.

It is possible to observe similar principles when paying attention to the principles of the Non-Aligned Movement. As mentioned earlier, non-alignment does not mean neutrality or renunciation of war. Only by membership did Azerbaijan show the whole world that it did not take an aggressive and aggressive position, but only tried to restore its territorial integrity. On the other hand, he did not try to join military unions.

Azerbaijan's election as a non-permanent member of the UN Security Council in 2012-2013 and its chairmanship of the Non-Aligned Movement (NAM), which unites 120 different members, further strengthened Azerbaijan's international prestige and propaganda. Azerbaijan has recently led important initiatives on issues of global and regional importance within the Non-Aligned Movement and the Turkish Council. Combining global efforts to combat COVID-19 has been one of the most pressing issues initiated by Azerbaijan within the Non-Aligned Movement, which resulted in the convening of a special session of the UN General Assembly in December 2020.

Azerbaijan has embarked on a balanced and diversified foreign policy that seeks to distance itself from all political and military blocs and integration initiatives. Azerbaijan has supported a pragmatic foreign policy that favors the development of good neighborly relations with its regional neighbors and the establishment of a proper balance in relations with its partners.

Thus, the success of Azerbaijan's foreign policy lies in its ability to look in many directions and assume its growing global role as chairman of the Non-Aligned Movement, a land of pragmatic partnership, Turkish origin, tolerance and interreligious dialogue. This delicate act of balancing is the essence of its multi-vector foreign policy, which is likely to remain in place in the near future.

Azerbaijan's membership in the Movement

On May 26, 2011, the Republic of Azerbaijan became a full member of the Security Council on the Indonesian island of Bali with the unanimous support of the Movement's member States.

Chairmanship of the Movement of the Republic of Azerbaijan (2019-2023):

On October 25-26, 2019, the Republic of Azerbaijan hosted the 18th Summit of the Heads of State and Government of the Movement in Baku. The event was attended by high-ranking representatives of 120 UN member states and 42 international organizations. With the Baku Summit, the chairmanship of the Movement passed to the Republic of Azerbaijan for 2019-2022.

Detailed information about the activities carried out under the chairmanship can be found on the website www.namazerbaijan.org .

After Uganda, which will become the next chairman of the Movement, announced that it could assume the chairmanship of the Movement with a delay of a year, the Member States decided that Azerbaijan would preside over the Movement for another year, taking into account the successful chairmanship of the Movement. He responded positively to this appeal, given his valuable experience of

effectively chairing the Movement in difficult times. Thus, the current chairmanship of Azerbaijan in the Security Council has been extended until 2023 (Shakaraliyev, 2015:12).

The meeting was attended by 25 heads of State and Government, 1 Vice President, 1 Deputy Prime Minister and 11 ministers from the member States of the Security Council.

The event was attended by Chairman of the 74th session of the UN General Assembly Tijani Mohammad-Bande, Director General of the World Health Organization G. Tedros Adhanom Ghebreyesus and Chairman of the African Union Commission Musa Faki Mahamat.

The event also featured video messages from UN Secretary-General Antonio Guterres and EU High Representative, Vice-President of the European Commission Joseph Borel.

As a result of the meeting, a Declaration of the Member States was adopted and a Working Group on Combating the COVID-19 pandemic was established. The Group is tasked with developing a unified database that would reflect the basic medical, social and humanitarian needs of Member States in the fight against the pandemic.

Special session of the UN General Assembly on combating COVID-19, initiated by the Non-Aligned Movement. Following the results of the summit of the Non-Aligned Movement on May 4, 2020, the President of the Republic of Azerbaijan, Mr. Ilham Aliyev, as Chairman of the Non-Aligned Movement, initiated the convening of a special session of the UN General Assembly on COVID-19 with the support of the majority of UN member States.

Azerbaijan contributes to the goals and principles of the Non-Aligned Movement by participating in meetings and conferences at various levels and strengthening bilateral relations with member countries. During the short period of our membership in the movement, the international community has become more aware of the Armenian-Azerbaijani conflict over Nagorno-Karabakh, and the organization's internal procedures and documents have consistently supported a solution to Azerbaijan's territorial integrity.

On April 5, 2018, the Non-Aligned Movement Ministerial Conference on "Promoting International Peace and Security for Sustainable Development" was held in Baku.

Today, the reality is that the Republic of Azerbaijan is committed to the spirit and principles of the Non-Aligned Movement. Our country pursues a foreign policy aimed at developing cooperation with all countries and a balanced policy without joining any military bloc. It is an indication of the Non-Aligned Movement's growing confidence in our country and the growing prestige of our state that, despite being a member for a short time, the member states unanimously supported Azerbaijan's chairmanship in this organization. Thus, on October 25, 2019, the XVIII Summit of Heads of State and Government of the Non-Aligned Movement was held in our country. The XVIII Summit is attended by heads of state and government of about 60 countries, as well as heads of international organizations. In total, the summit was attended by representatives of about 160 countries and international organizations.

Conclusion

The video conference conference of the Foreign Ministers of the UN member states held within the next session of the UN General Assembly on October 9, 2020 coincided with the next aggression of Armenia against our country, ie the 44-day Patriotic War. The Armed Forces of the Republic of Armenia attacked the positions of the forces and civilian settlements "and a Special Declaration was adopted under this item. In the Special Declaration, the member states of the Security Council expressed concern over the resumption of clashes between civilians and casualties in the Armenian-Azerbaijani conflict, reiterating their principled support for resolving the conflict on the basis of UN Security Council resolutions and emphasizing Azerbaijan's support for independence, sovereignty and territorial integrity. In the Declaration, the member states expressed their solidarity with the Republic of Azerbaijan on the basis of the principled position of the Movement.

The UN Security Council also held closed-door consultations on October 19, 2020 to discuss the situation in the Armenian-Azerbaijani conflict. As a result of the work and negotiations, the adoption of this draft statement, which contradicts the position of our country and does not reflect the reference to the resolutions of the Security Council on the conflict, was prevented.

References

1. Jafarova, E. (2021), "The success of Azerbaijan's multi-vectored foreign policy". The Tribune newspaper.
2. Gurbanov,i. (2020), "Relevance of Non-Alignment for Azerbaijan's Foreign and Security Policy", Caucasus Strategic Perspectives Vol. 1 • No. 1 • Summer 2020 Non-Aligned Movement and Its Perspective in International Affairs.
3. Russett, B. (1966), Discovering Voting Groups in the United Nations." American Political Science Review 60.2 327-39. JSTOR. Web.
4. Spröte, W. (2020), "Non-Aligned Movement and the UN." In: A Concise Encyclopedia of the United Nations, edited by Helmut Volger, 503-505. Leiden: Martinus Nijhof.
5. Srivastava, G. N. (1992), The Future of the NAM: How to Make the Movement Effective." In: Non-Aligned Movement: Its Future and Action Programme, edited by Bantarto Bandoro, 38-47. Jakarta: Centre for Strategic and International Studies, 1992
6. Şəkərəliyev, A. (2015), Heydər Əliyev ideyaları yaşayır və qalib gəlir // Xalq qəzeti. 14 iyun.-№ 127.-S.11.
7. Tarrósy, I. (2005),"Need for non-alignment in our global world? The Non-Aligned Movement Today and Tomorrow." Croatian International Relations Review (July-December 2005): 157-163.
8. Vieira, M. (2016), "Understanding Resilience in International Relations: The NonAligned Movement and Ontological Security." International Studies Review 18 (2016): 290- 311.
9. Willetts, P. (1978),. The Non-aligned Movement the Origins of a Third World Alliance. London: Pinter u.a.
10. http://anl.az/down/meqale/azerbaycan/2010/iyun/124735.htm
11. http://www.namstct.org/about.html
12. https://www.nti.org/education-center/treaties-and-regimes/non-aligned-movement-nam/

Rəyçi: s.ü.f.d. Elmar Mustafayev

Göndərilib: 16.04.2022 Qəbul edilib: 20.06.2022

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/79/145-150

Pünhan Nizami oğlu Quliyev
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC)
magistrant
guliyevpunhan@gmail.com

QARABAĞ İQTİSADİ RAYONUNDA TURİZMİN YARADILMASININ QARŞILAŞA BİLƏCƏYİ POTENSİAL PROBLEMLƏR VƏ ONLARIN HƏLLİ

Xülasə

2020-ci ildə Ali Baş Komandan İlham Əliyevin əmri ilə Azərbaycan Silahlı Qüvvələri 30 il erməni işğalı altında olan ərazilərdə əks-hücum əməliyyatlarına başlamış və sadəcə 44 gün ərzində tarixi Azərbaycan ərazisi olan Qarabağı işğaldan azad etmişdir. İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə müharibə bitər-bitməz, hətta bəzi yerlərində müharibə davam edərkən yenidənqurma işlərinə start verilmişdir. Təbii olaraq Qarabağ bölgəsinin işğalından sonra hökumət dərhal həmin ərazilərdə iqtisadi inkişafa nail olmaq üçün bir sıra tədbirlər həyata keçirməyə başlamışdır. Belə ki, bu tədbirlər çərçivəsində bir sıra ilkin planlar hazırlanmış və müvafiq dövlət icra orqanlarına təhvil verilmişdir. Həmən ərazilərdə iqtisadiyyatın inkişafına təkan verən iqtisadi sahələrdən biri də turizmdir və bu ərazilərdə turizmin inkişafı üçün böyük potensial mövcuddur.Tədqiqatın əsas məqsədi bu ərazilərdə turizmin yaradılması və inkişafı yolunda yarana biləcək problemləri təyin etmək və bu problemlərin potensial həll yollarını aydınlaşdırmaqdır.Bu tədqiqatda dünya ölkələrinin praktikasında işğaldan azad edilmiş ərazilərdə turizmin qarşılaşmış olduğu bəzi problemlərin, turizmin yenidən qurulmasını zamanı ortaya çıxa biləcək problemlərin və həmin dövlətlərin bu problemlərə hansı şəkildə yanaşması sayəsində həll yollarının ortaya çıxarılması vasitəsilə inkişafa nail olunmasını Qarabağ modeli üzərində hazırlanmasına toxunulmuşdur. Tədqiqatın nəticəsində işğaldan azad edilmiş ərazilərdə turizmin yaradılması zamanı dövlətin qarşılaşa biləcəyi bəzi əsas problemlər təyin edilmiş və onlara həll yolları təklif edilmişdir.
Açar sözlər: **i***şğaldan azad edilmiş ərazilər, turizm, Qarabağ iqtisadi rayonu, problemlər, turist*

Punhan Nizami Guliyev

Potential challenges facing the establishment of tourism in Karabakh economic region and their solutions

Abstract

In 2020, by order of Supreme Commander-in-Chief Ilham Aliyev, the Azerbaijani Armed Forces launched a counter-offensive in the territories that Armenian occupied 30 years ago, and liberated the historical Azerbaijani territory of Karabakh in just 44 days, and even reconstruction work began in some areas during the war. After the liberation of the Karabakh region, the government began to take some steps to achieve economic development in those areas. According to these measures, a number of preliminary plans were prepared and submitted to the relevant state executive bodies. One of the economic sectors that stimulates the development of the economy in these areas is tourism which is great potential for the development in these areas. The main purpose of the study is to find out potential problems in the establishment and development of tourism in these areas and to identify possible solutions to these problems. The study discusses some of the problems faced by tourism in the liberated territories in the practice of the world, the problems that may arise during the reconstruction of tourism and the development of solutions to these problems through the Karabakh model. As a result of the study, some of the main problems that the state may face in the establishment of tourism in the liberated territories were identified and suggested solutions.
Key words: *: liberated territories., tourism, Karabakh economic region, tourist*

Giriş

Turizm bir iqtisadi sahə kimi dünyada neft hasilatı və avtomobil istehsalından sonra ən çox gəlir gətirən üçüncü sahədir. Hal-hazırda Azərbaycanın iqtisadiyyatının böyük bir payını neft və qaz

hasilatından gələn xeyir tutur. Təbii ki, tək bir sahə üzərində fokuslanmaq iqtisadiyyatı daha zəif vəziyyətə gətirib çıxarır və bu da özlüyündə yetərli bir səbəbdir ki, Azərbaycan kimi rəngarəng landşaftı olan bir ölkədə turizm çox yaxşı inkişaf etdirilə bilər.

Qarabağ iqtisadi rayonunun ərazisinin işğaldan yeni azad edilməsi ilə burada turizm yenidən ölkə iqtisadiyyatının mərkəzində oldu. Yenidənqurma işləri sürətlə getməyə başladıldı. Tədqiqat işində işğaldan azad olunmuş ərazilərdə yenidənqurma və bərpa işlərinin təhlili nəticəsində burada turizmin yaradılması zamanı yarana biləcək problemlərin qiymətləndirilməsi aparılmışdır.

Qarabağ iqtisadi rayonu 7 iyul 2021-ci ildə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin fərmanı əsasında yenidən formalaşdırılmışdır. Bu iqtisadi rayona Xankəndi şəhəri, Şuşa, Ağdam, Ağcabədi, Tərtər, Xocalı, Bərdə, Fizuli və Xocavənd rayonları daxildir (ARPF, 2021). Bildiyimiz kimi Qarabağ iqtisadi rayonunun əksər əraziləri 30 illik bir müddət ərzində Ermənistanın işğalı altında qalmışdır. Bu da ölkənin bu ərazisinin daha az inkişafına gətirib çıxarmışdır.

Qarabağ iqtisadi rayonu erməni işğalı altında olarkən burada turizmdən həm iqtisadi həm də siyasi cəhətdən istifadə edilmişdir. Belə ki, Ermənistan sərt viza tələblərindən yan keçmək və viza almaq üçün sadələşdirilmiş prosedurlardan və ya vizasız gediş-gəlişdən qeyri-qanuni faydalanmaq üçün tabeliyində olan separatçı rejimin agentlərinə Ermənistan pasportları, o cümlədən diplomatik pasportlar verməklə onların xarici ölkələrə səfərlərini asanlaşdırır və təşkil edir. Səyahətlə bağlı hansı məqsədə çatmaqdan asılı olmayaraq, onlar beynəlxalq ictimaiyyəti çaşdırmaq və aldatmaq, diqqəti Ermənistanın Azərbaycan ərazilərinin güc tətbiqi, kütləvi vəhşilik, etnik təmizləmə yolu ilə davam etdirdiyi qanunsuz işğalından yayındırmaq kimi aşkar məqsəd güdürlər və beynəlxalq hüququn digər kobud pozuntularını 30 il boyunca ediblər. Bu cür səfərlər yalnız qanunsuz separatçı rejimin təbliğatına xidmət edir. Ötən illər ərzində baş verənlər göstərdi ki, erməni tərəfinin təxribatçı addımlarına adekvat reaksiya verilməməsi yalnız onun cəzasızlıq və yolverilməzlik hissinin artmasına kömək edir, Ermənistanı sülh prosesində öz güzəştsiz mövqeyini saxlamağa sövq edir. Ermənistan turizmi ilhaqçı siyasəti üçün bir alət kimi istifadə etməkdə davam edir. Xüsusilə, Ermənistan tərəfindən qeyri-qanuni separatçı qurumu təbliğ etmək və işğalın nəticələrini möhkəmləndirmək üçün maliyyə vəsaiti yaratmaq üçün turizmdən sui-istifadə edilirdi. Bir sıra hallarda beynəlxalq turizm yarmarkaları və digər tədbirlərdən geniş ictimaiyyəti çaşdırmaq üçün istifadə olunurdu. Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərini "turizm məkanı" kimi, xüsusən də bu ərazilərdə Ermənistan tərəfindən yaradılmış qanunsuz separatçı qurum haqqında köşklər yaratmaq və materialları yaymaqla təhrif olunmuş məlumatların təsiri altında bəzi turizm şirkətləri Dağlıq Qarabağ regionunu özlərinin tərkibinə daxil edirdilər, halbuki bu region Azərbaycanın beynəlxalq səviyyədə tanınmış ərazisidir. Nəticədə həssas vəziyyətdən xəbərsiz olan bəzi xarici vətəndaşlar işğal olunmuş ərazilərdə apardıqları bu cür "təbliğat kampaniyalarına" məqsədyönlü şəkildə aldanaraq bu təhlükəli plana sürüklənirdilər.

Hələ işğaldan əvvəl təkcə mədənçıxarma, metallurgiya, qida, emal, əczaçılıq, taxılçılıq sektorları ilə deyil, həm də Ermənistanın işğalı nəticəsində Azərbaycanın Yuxarı Qarabağ bölgəsində və ona bitişik ərazilərdə yaranan təhlükəsizlik problemləri, turizm və rekreasiya sahəsində geniş inkişaf potensialı, eləcə də bu rayonlarda ermənilər tərəfindən dağıdılmış infrastruktur indiki mərhələdə orada turizmin inkişafını mümkünsüz edir.

Təbii ki, Dağlıq Qarabağ bölgəsinin və ətraf rayonların turizm imkanlarından tam istifadə etmək yalnız üç əsas amil təmin edildikdən sonra mümkün ola bilər: təhlükəsizlik, əhalinin geri qaytarılması və infrastrukturun yaradılması.

Belə ki, müharibə bitməsinə baxmayaraq hələ də burada təhlükəsizlik tam həll olunmayıb. Minalardan təmizlənməmiş ərazilər təəssüf ki, 2 il vaxt ötməsinə rəğmən hələ də insanların ağır yaralanma və ölüm səbəbləri olur. Bir yandan isə Ermənistanın silahlı qüvvələri tərəfindən demək olar ki, hər gün atəşkəs pozulur. Bu da burada istər turizm, istərsə də yaşayış və infrastruktur qurmağa maneə olur.

Əhalinin geri qaytarılması da burada yaşana biləcək əsas problemlərdəndir. Belə ki, bundan ötrü əvvəlcə burada təhlükəsizlik tam təmin olunmalıdır. Buna isə ekspertlərin fikrincə təxmini 5-10 il vaxt tələb olunur. 44 günlük müharibədən öncə də ermənilərin dinc əhaliyə silahla atəş açdığının şahidi olurduq. Bu onların həm yaşamına, həm də təsərrüfatına ağır ziyan verirdi. Bu ərazilərə insanları yenidən geri döndərmək də ayrı bir problem təşkil edir. Qaçqın və məcburi köçkünlərin əksəriyyəti artıq

ya dövlət tərəfindən evlərlə təmin edilmiş ya da özləri bu məsələyə həll yolu tapmışdır (16). Yaşamağa evlərinin olmasından əlavə, artıq bu insanlar özlərinin social və iş həyatını digər şəhər və ya rayonlarda 30 il ərzində qurmuşdular və bu da onları bu ərazilərə geri döndərməkdə dövlət üçün problem yarada bilər.

Müharibənin ən çox zərər vurduğu məsələlərdən biri də infrastrukturdur. İnfrastruktur dedikdə burada yollar, elektrik enerjisinin verilişi, su və kanalizasiya, telefon və internet xətləri, məktəblər, xəstəxanalar və s. daxildir. Bunların da öz növbəsində həll edilməsi üçün hazırki iqtisadi vəziyyət nəzərə alınsa bir neçə onilliklər tələb oluna bilər. Ermənistanın burada 30 il ərzində yaratdığı infrastruktrun zəif səviyyədə olmasının özü də işi biraz daha çətinləşdirir.

Bütün bu yuxarıda sadalanan problemlər həll edilsə belə yenə də, bir sıra başqa problemlərin meydana çıxacağı məlum məsələdir. Qeyd etdiyimiz ki, Azərbaycanın turizm sənayesi kadrlarının hazırlanmasında geridə qalır və ixtisaslaşmış yerli turizm agentlikləri və tur bələdçiləri çox azdır. Bu qeyd etdiyimiz problem isə təkcə Qarabağ iqtisadi rayonuna deyil, bütün iqtisadi rayonlara şamil edilə bilər.

İstər Azərbaycanın istərsə də, Qarabağ iqtisadi rayonunun turizm sahəsində müsbət və mənfi cəhətlərindən danışmaq üçün ən yaxşı variantlardan biri bunu analiz etməkdir. Aşağıda göstərilən cədvəldə Azərbaycan turizm sahəsinin SWOT analizi göstərilmişdir.

Cədvəl 1. Azərbaycan turizminin SWOT analizi

Strenght (güclü tərəflər)	**Weakness (zəif tərəflər)**
Zəngin təbiət Xəzər dənizindən və vulkanik relyef formalarından Şərqə, Qafqaz dağlarına qədər. İpək Dövrünün strateji əhəmiyyətli nöqtəsində yerləşən, İslam, Xristian, Zərdüşti və digər mədəniyyətləri birləşdirən mədəniyyətə malikdir və tarixi binalardan tutmuş müasir memarlığa qədər geniş çeşiddə turizm resursları təklif edir. Böyük miqdarda neft pulları sayəsində otellər və konqres mərkəzləri kimi obyektləri modernləşdirib və Avroviziya və Avropa Oyunları kimi tədbirləri uğurla cəlb edir. Məsuliyyəti turizm sektoru ilə bağlı dövlət və özəl sektorları əlaqələndirmək və maraqlı tərəflər arasında əməkdaşlıq əlaqələrini gücləndirmək olan Turizm Şurasının mövcudluğu.	▪ Turistləri yerli məlumatlarla təmin etmək üçün təşkilatlar və imkanlar, məsələn, turizm məlumat Onun turizm resursları paytaxtı Bakının ətrafında cəmləşib və kənd yerlərində turizmin inkişafı geridə qalır. ▪ Kənd yerlərə ictimai nəqliyyat və nəqliyyat infrastrukturu zəifdir mərkəzləri (TIC) və turist cəlbedici xəritələr kimi materiallar yoxdur. Turizm sənayesi kadrlarının hazırlanması geridə qalır, ixtisaslaşmış yerli turizm agentlikləri və tur bələdçiləri çox azdır. Ölkədaxili hava yolları, dəmir yolları və avtobuslar kimi ictimai nəqliyyat daha zəifdir və inkişaf etməmişdir. 3-4 ulduz kimi orta səviyyəli otellər və biznes otelləri azdır.
Opportunities (fürsətlər)	**Threats (təhlükələr)**
Azərbaycan Avrasiyanın mərkəzində yerləşir və onu Avropa, Asiya, Rusiya və Yaxın Orta Şərq üçün potensial mərkəzə çevirir. Qafqaz regionunda yeganə müsəlman ölkəsi olduğu üçün digər Qafqaz ölkələrindən fərqli mədəniyyət və yeməklərə malikdir, ona görə də digər ölkələrdən fərqlənməklə və onlarla tərəfdaşlıq etməklə geniş çeşiddə turizm xidmətləri inkişaf etdirilə bilər.	Onun qonşusu, dənizə çıxışı olmayan Ermənistanla (Dağlıq Qarabağ) mübahisəli bölgəsi var. Ölkənin 2020-ci ildə müharibədə olması ölkəni digər dövlətlərin gözündə daha təhlükəli olaraq fikirləşmələrinə səbəb olub Azərbaycanın sənətkarlıq sənətləri və emal edilmiş kənd təsərrüfatı məhsulları qonşu Türkiyə və İrandan daha az tanınır və turizmlə əlaqəli sektor ümumilikdə cəlbedicilik və rəqabət qabiliyyətinə malik deyil.

Mənbə: Müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Qarabağ iqtisadi rayonunda turizmin yaradılması yönündə qarşılaşılacağı potensial problemlərə həll yolları və təkliflər

Çoxlu möhtəşəm mənzərələri, valehedici dağları, gölləri, düzənlikləri və dərələri, qədim tarixi və mədəni irsi ilə Qarabağ zəngin turizm potensialına malikdir. Gözəl bir təpənin üstündə yerləşən Şuşa şəhəri rayonun mədəniyyət paytaxtıdır. Şuşa muğamın beşiyidir, xalçaçılıq və dünya şöhrətli Qarabağ

atlarının yetişdirilməsi mərkəzidir - bütün bunlar YUNESKO-nun Qeyri-Maddi İrs Siyahısına daxil edilmişdir. Şuşa şəhərinin tarixi mərkəzinin YUNESKO-nun Ümumdünya Mədəni İrs Siyahısına daxil edilməsi prosesinə artıq başlanılıb - Şuşa 2001-ci ildən ilkin siyahıya daxil edilib.

Azərbaycanın işğaldan azad edilmiş ərazilərinin turizm potensialından istifadəyə dair ilkin araşdırmalar aparılır. Həmçinin Şuşaya yeni yolun çəkilməsi, azərbaycanlıların öz tarixi torpaqlarına qayıtması üçün Qarabağda bütün zəruri infrastrukturun həyata keçirilməsi istiqamətində genişmiqyaslı işlər sürətlə davam etdirilir. Təbii ki, işğaldan azad edilmiş ərazilərin tam bərpası vaxt aparacaq, çünki işğal 90-cı illərin əvvəllərindən davam edib və bu, bir çox mədəniyyət və tarixi abidələrin dağıdılmasına və ya zədələnməsinə səbəb olub. Bununla belə, dövlət qurumları müxtəlif turizm marşrutları və layihələri işləyib hazırlayır və bu da dəqiqdir ki, gəzinti, açıq hava fəaliyyəti, mədəni və dini irs obyektlərinə, şərab zavodlarına, parklara və muzeylərə, eləcə də bir çox digər turizm istiqamətlərinə səfərlər tezliklə burada populyarlaşacaq. Hazırda Qarabağın turizminə ən yaxşı investisiya Qarabağı dünyaya yeni turizm məkanı kimi tanıtmaq olar.Yerli rayonların inanılmaz təbiəti yerli yaylada yerləşən dağlıq relyeflərin, göllərin, mağaraların, mağaraların, alp çəmənliklərinin, dərələrin və dərin kanyonların olması ilə bağlıdır. Azərbaycan həmişə füsunkar, fantastik və füsunkar dağları ilə məşhur olub.

Canlılarla yanaşı, qədim bölgənin böyük potensialına və mədəni irsinə əsaslanan bir çox ekskursiya marşrutları da var. Tarixi, arxeoloji və memarlıq xarakteri kimi saysız-hesabsız görməli yerləri ziyarət etmək mümkündür. Güclü girintili dağlıq relyef yerli kənarların unikal və heyrətamiz təbiətini əvvəlcədən müəyyənləşdirir: dərin kanyonlar və gur dağ çayları ilə dərələr, alp çəmənlikləri, əsrarəngiz mağaralar və mağaralar, mənzərəli göllər ilə əvəzlənən şəffaf meşəlik dağ silsilələri (Məmmədov, 2010: 200). Dağlar isə unikal, fantastik, valehedici, sonsuz müxtəlifliyi və çox yönlüliyi ilə valehedicidir. Bundan əlavə, Qarabağda ekskursiya marşrutları üçün əla imkanlar var - bu, zəngin mədəni irsə malik qədim bölgədir, burada çoxlu sayda attraksionlar - memarlıq, arxeoloji, tarixi yerlər cəmləşmişdir.

Rusiya Federasiyası Prezidentinin, Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin və Ermənistan Respublikasının Baş nazirinin birgə bəyanatında göstərilən razılaşmalara uyğun olaraq, bu il noyabrın 10-da Moskva vaxtı ilə saat 00:00-dan etibarən. tam atəşkəs və Dağlıq Qarabağda bütün hərbi əməliyyatlar elan edilib. Azərbaycan hakimiyyəti 2020-ci ilin payızında silahlı münaqişə zamanı Bakının nəzarətinə keçmiş Dağlıq Qarabağ ərazilərinin yenidən qurulmasına 2,2 milyard manat (1,3 milyard dollar) ayırmağı planlaşdırır (12). Maliyyələşdirmə dövlət haqqında qanun layihəsində öz əksini tapıb. 2021-ci ilin büdcəsi ölkə parlamentinə təqdim edilib. Pul "şəhər və kəndlərin bərpasına" və müasir infrastrukturun, o cümlədən yolların, kommunikasiyaların, mənzillərin, sosial obyektlərin yaradılmasına sərf olunacaq. Bunu Azərbaycan Otellər və Restoranlar Assosiasiyasının (DAİR) İdarə Heyətinin sədri Samir Dübəndi deyib. Onun sözlərinə görə, Dağlıq Qarabağın böyük turizm potensialı var və işğaldan azad edilmiş ərazilərdə itirilmiş infrastruktur kommunikasiyalarının bərpası ilə biznes, o cümlədən turizmin inkişafı üçün əlverişli şəraitin formalaşacağı gözlənilir. Eyni zamanda, Qarabağda ekoturizm fəaliyyəti sürətlə inkişaf edəcək, çünki bu torpaqlar təbii sərvətlərlə zəngindir. Dübəndi deyir ki, dağlıq ərazini nəzərə alaraq müxtəlif növ ekstremal turizm, aqroturizm, kənd və “yaşıl” turizm, gəzinti, göbələk turları, quş müşahidəsi (quş seyri) və digər sahələri inkişaf etdirmək olar. Birbaşa ekstremal turizmin inkişafına toxunan assosiasiya rəhbəri qeyd edib ki, rafting, qayayadırmanma, alpinizm və s. növlərinin inkişafı nəzərdən keçiriləcək. Otellər və Restoranlar Assosiasiyası 2009-cu ildə təsis edilib və Azərbaycanda mehmanxana və restoran biznesinin maraqlarını dəstəkləyən və təşviq edən qeyri-kommersiya təşkilatıdır (15).

Müharibədən sonrakı dövrdə turizm iqtisadiyyatda prioritet sahələrdən biridir. Minlərlə tarixi, mədəni və təbii attraksionlar, infrastrukturun bərpası, investisiyaların cəlb edilməsi, iqtisadi və turizm yarmarkalarında və büdcə forumlarında iştirak, sənayenin sürətlə inkişafına töhfə verir. Hər il turistlərin sayı beş qatına çatır, çünki bu istiqamət və perspektivlər cəlb olunur. Əminliklə demək olar ki, bu ərazilər geniş turizm potensialına malikdir. Bu ərazilər təbii və texnogen ehtiyatlarla zəngindir. Yuxarıda göstərilənlərə istinad edərək əminliklə deyə bilərik ki, yaxın gələcəkdə bu rayonların ərazisində ekoturizm, o cümlədən qayayadırmanma və alpinizm, yaşıl turizm, maarifləndirici turizm, arxeoloji tur, müalicə turizmi, rekreasiya kimi fəaliyyətlər inkişaf etdiriləcəkdir. Hazırda minalardan təmizləmə işləri aparılır. İnfrastruktur işləri aparılmalıdır. Bu gün həmin bölgəyə hər hansı turun təşkilindən danışmaq tezdir. Əvvəlcə bu işlər görülməlidir. Ən əsası isə tarixi memarlıq abidələrinin

vəziyyəti öyrənilməlidir. Onlar yenidən nəzərdən keçirilməlidir. Bir sıra alimlər Qarabağda yerləşən tarixi abidələri tədqiq etsə də, üstündən 30 il keçib. Təbii ki, onlara yenidən baxılmalıdır. Onları bərpa etmək lazımdır. Gəzinti yolları çəkmək və işarələmək lazımdır. Turist xəritələrinin hazırlanması və digər işlər görülməlidir. Müxtəlif qurumlar və institusional strukturlar tərəfindən həll edilməli olan məsələlər var. Ümumiyyətlə, Qarabağ bizim üçün yeni turizm məkanına çevrilə bilər. Təkcə iki rayon deyil, bütün Qarabağ ərazisi yeni turizm məkanına çevrilə bilər. Bu ərazilərin təhlükəsizliyini təmin etmək lazımdır ki turistlər üçün oraya səfər təhlükəsiz olsun. Ümid edək ki, bütün alimlər Qarabağ ərazisini birgə təhlil edəcək, yeni turizm marşrutları, turizm məhsulları yaradacaqlar. Turizm sektorunda böhran aradan qaldırıldıqdan sonra bu məhsulları satmaqla biz çoxlu turist cəlb edilə bilər. Xüsusi yeni turizm növləri meydana çıxacaq. Misal olaraq bir sıra müharibə mərhələsindən keçmiş ölkələrin praktikasında da mövcud olan "dark turizm"-i göstərə bilərik (11). Turizmin bu növündə müharibənin yaratdığı dağınıqlar bəziləri saxlanılır və gələcəkdə turistlərə qələbə tarixi və nəticələri haqqında məlumatlar çatdırılır.

İqtisadi rayonun fiziki quruluşu bizə rahatlıqla deməyə imkan verir ki, burada həmçinin mağara turizmi, termal fəaliyyətlər, dağ turizmi, aqroturizm, trekkinq və botanika turizmi kimi bir sıra qeyri-adi turizm növlərini tətbiq və inkişaf etdirmək olar.

Nəticə

Azərbaycanın işğaldan azad etdiyi ərazilərdəki meşə, su və torpaq ehtiyatları kənd təsərrüfatının, emal sənayesinin və turizmin inkişafı üçün böyük imkanlar yaradır. Ən əsası isə işğaldan azad edilmiş ərazilərin iqtisadiyyatı bərpa olunacaq, yeni texnologiyalar tətbiq olunacaq ki, bu da iqtisadiyyatın məhsuldarlığının artmasına təsir göstərəcək.

Qarabağ iqtisadi rayonundakı turizmlə bağlı problemlərin həll yollarına aşağıdakı təklifləri göstərmək olar:

1. İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə vahid turizm mərkəzinin yaradılması;
2. Buraya daha çox polis və digər mühafizə orqanlarını cəlb edərək təhlükəsizliyi yüksək səviyyəyə çıxarmaq;
3. Minalı əraziləri təmizləməkdən ötrü xüsusi innovativ texnologiyaların alınması;
4. Terroristlərin bu ərazidə özbaşınalığını azaltmaq üçün bir sıra siyasi tədbirlərin həyata keçirilməsi;
1. Buradakı şəhər və rayonların yenidən salınması, infrastruktrun yaradılmasının sürətləndirilməsi;
2. Bu ərazidə otel və rekreasiya yerlərinin sayının çoxaldılması üçün yerli orta və böyük sahibkarlara lazımi şəraitin yaradılması;
3. Xarici investorların cəlb edilməsi ilə iqtisadi rayondakı turizmin inkişafını sürətləmdirmək;
4. Turizm sahəsində yüksək ixtisaslı və savadlı kadrların bu ərazilərdə turizm quruculuğu işinə cəlb olunması və s.

Tədqiqatın təcrübi əhəmiyyəti bizə onu deməyə imkan verir ki, onun əsas müddəaları, əldə edilən nəticələri, formalaşdırılan təklif və tövsiyələr respublika iqtisadiyyatında turizm sahəsinin genişləndirilməsində, turizm sahəsinin ayrı-ayrı alt sahələrində qeyd olunan strategiyalar və üsullar vasitəsilə turizm sahəsinin genişləndirilməsində, bu iqtisadi zonada turizm yerlərinin formalaşdırılmasında istifadə oluna, regional sosial-iqtisadi inkişaf planlarının, layihələrin, müxtəlif təyinatlı biznes-planların tərtib olunmasında, startapların, dəyər zənciri üzrə investisiya təşviqi sənədlərinin hazırlanmasında, dövlət-özəl tərəfdaşlığın inkişafı üzrə dəstək mexanizminin işlənilməsində, kompleks layihələrin dəyər zənciri üzrə inkişaf sxeminin formalaşdırılmasında, universitetlərdə menecment və turizm fənnlərinin tədrisində istifadə oluna bilər.

Ədəbiyyat

1. "Azərbaycan Respublikasında ixtisaslaşmış turizm sənayesinin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi, Bakı: 06 dekabr, 2017-ci il.
2. "Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsi", Bakı: 06 dekabr, 2017-ci il.

3. Azərbaycanın statistik göstəriciləri. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi. 2018. 800 səh.
4. Bilalov, B., Ç.G.Gülalıyev. (2015), Turizmin əsasları, Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti.
5. Əlirzayev, Ə.Q. (2010), Turizmin iqtisadiyyatı və idarə edilməsi" Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti.
6. Soltanova, H. (2015), "Azərbaycan Respublikasında Turizm və Onun İnkişafı". Bakı.
7. Məmmədov, N. (2010), Qarabağ təbiəti. Azərbaycan SSR Dağlıq Qarabağ bölgəsinin şəhər və rayonlarının tarixi. (XX əsrin 20-90-cı illəri). Bakı, «Təhsil», 200 səh.
8. Rəhimov, S.H. (2004), Turizm-ekskursiya işinin təşkili. Bakı "Mütərcim" .312 səh.
9. Yunis Hüseynov.(2018) QARABAĞ. Bakı. 336 səh.
10. http://anl.az/down/meqale/xalqqazeti/2021/avqust/753157(meqale).pdf, 2021.
11. https://az.trend.az/business/3500691.html , 2021.
12. https://azertag.az/xeber/Gelen_il_Qarabagin_berpasi_uchun_22_milyard_manat_vesait_ayrilacaq-1922052 , 2021.
13. https://cesd.az/new/wp content/uploads/2019/08/CESD_Paper_Tourism_2019.pdf, 2019.
14. https://monitoring.az/assets/upload/files/d53a6f3606f2ec987a4084ee6664380e.pdf, 2016.
15. https://president.az/az/articles/view/52389 , 2021.
16. https://president.az/az/articles/view/55465, 2022.
17. https://www.unwto.org/archive/global/event/scbp-cis-countries-and-georgia-i-workshop, 2011.

Rəyçi: i.ü.f.d. Azər Ağarzayev

Göndərilib: 07.04.2022 Qəbul edilib: 24.05.2022

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/79/151-157

Tamara Valeh qızı Süleymanova
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC)
magistrant
tamarasuleymanova96@gmail.com

BANK FƏALİYYƏTİNİN EFFEKTİVLİK GÖSTƏRİCİLƏRİ

Xülasə

Bank sektoru hər bir ölkənin iqtisadiyyatında mühüm rol oynayır. Kommersiya bankları müasir pul iqtisadiyyatının ayrılmaz hissəsidir. Bank fəaliyyətinin inkişafı və səmərəliliyinin artırılması bütövlükdə dövlət iqtisadiyyatının inkişafının əsaslarından biridir. Kommersiya banklarının aydın və düzgün fəaliyyəti həm bank sisteminin, həm də bütün iqtisadiyyatın fəaliyyətinin səmərəliliyini müəyyən edir. Azərbaycan Respublikasının maliyyə bazarının inkişafı maliyyə alətlərinin növlərinin çoxalması, bank sektoruna xarici bankların və investorların gəlməsi, bankların daha çox pul vəsaitləri əldə etməsi ilə nəticələnmişdir.

Açar sözlər: *bank effektivliyi, kapital üzrə gəlirliliyi, aktivlər üzrə gəlirlilik, xalis faiz marjası, maliyyə əmsalları*

Tamara Valeh Suleymanova

Efficiency indicators of banking activity

Abstract

The banking sector plays an important role in the economy of any country. Commercial banks are an integral part of the modern monetary economy. Development and increase of efficiency of banking activity is one of the bases of development of the state economy as a whole. Clear and correct operation of commercial banks determines the efficiency of both the banking system and the economy as a whole. The development of the financial market of the Republic of Azerbaijan has resulted in an increase in the number of types of financial instruments, the arrival of foreign banks and investors in the banking sector, and the acquisition of more funds by banks.

Key words: *banking efficiency, return on capital, return on assets, net interest margin, financial ratios*

Giriş

Bazar iqtisadiyyat şəraitində mühüm əhəmiyyətə malik maliyyə institutlarından biri də banklardır.

Bank əmanətləri qəbul edən, bu əmanətləri müxtəlif kredit əməliyyatlarında səmərəli şəkildə istifadə etməyə çalışan və ya əsas fəaliyyəti mütəmadi olaraq kredit almaq və ya borc vermək olan bir iqtisadi qurumdur.

Müasir dövrdə banklar iqtisadiyyatın mühüm və iri sektoruna çevrilsə də bank sisteminin əsas vəzifəsi real sektorun inkişafına və əhali rifahının yaxşılaşmasına xidmət etməkdir. Banklar əlverişli şərtlərlə əmanət və depozit qəbul edib və kredit verməklə maliyyə vasitəçisi rolunu oynayır ki, bu da iqtisadiyyatın normal fəaliyyətini təmin edir.

Bank qanunvericiliyi ilə təşkil edilən və tənzimlənən kredit təşkilatlarının fəaliyyətinin təşkili forması bank sistemi adlanır.

Təşkilati olaraq bank sistemi ya birpilləli (birpilləli), ya da ikipilləli (ikipilləli) ola bilər.

Bir pilləli sistemdə mərkəzi bank və kommersiya bankları eyni səviyyədədir, mərkəzi bankın bərabər agentləri və ya filialları kimi çıxış edirlər. Belə bir sistem iqtisadiyyatı inkişaf etməmiş ölkələrdə və ya totalitar rejimə sahib ölkələrdə olur.

İki pilləli sistem bütün bankların yuxarı və aşağı pillələrə bölünməsidir. Yuxarıda, birinci səviyyə, ölkədəki pul dövriyyəsinin təşkilatçısı və nəzarətçisi rolunu oynayan mərkəzi bankdır, ikincisi, müstəqil, lakin mərkəzi bank tərəfindən idarə olunan kommersiya banklarıdır. Belə bir

sistem çox sayda kommersiya bankı və mükəmməl bir mərkəzi bankı olan inkişaf etmiş ölkələr üçün tipikdir (Mişura, 2016: 56).

Ölkənin mərkəzi bankı bank sistemində əsas rol oynayır. Milli iqtisadiyyatın və bank sektorunun inkişafının sabitliyi onun fəaliyyətindən asılıdır.

Digər banklardan fərqli olaraq mərkəzi bankın əsas məqsədi mənfəət əldə etmək deyil. Mərkəzi bank pul və kredit əməliyyatlarını iqtisadiyyatın ehtiyaclarına uyğun tənzimləyərək günümüzün milli iqtisadiyyatında əvəzsiz rol oynayırlar.

Bank sisteminin əsas halqası olan Mərkəzi Bank dövlətin mərkəzi bankıdır və dövlət mülkiyyətindədir. Azərbaycan Mərkəzi Bankı kommersiya banklarının fəaliyyətinə lisenziya-laşdırma, tənzimləmə və nəzarət həyata keçirir.

Banklar bankının funksiyası çərçivəsində Mərkəzi Bank:

- ✓ kommersiya banklarının məcburi ehtiyatlarını saxlayır;
- ✓ məcburi ehtiyat normasını müəyyən edir;
- ✓ kommersiya banklarına kredit dəstəyi göstərir;
- ✓ banklararası hesablaşmaları təşkil edir və bank sisteminin hesablaşma mərkəzi kimi çıxış edir, yəni ölkənin ödəniş sistemini tənzimləyir;
- ✓ kommersiya banklarına nəzarəti həyata keçirir (lisenziyalar verir, hesabları yoxlayır, bank əməliyyatlarının normalarına riayət olunmasına nəzarət edir) (Mişura, 2016).

İnkişaf etməkdə olan bir çox ölkələrdə həyata keçirilən islahatlar çərçivəsində bank sistemləri struktur cəhətdən möhkəmlənərək ölkənin maliyyə strukturunun əsasını təşkil etmişdir. Bütün bunların fonunda bir çox keçid ölkələrində olduğu kimi, Azərbaycanda da bank sektoru maliyyə sistminin mühün elementlərindən biri olmuşdur.

Azərbaycanda bank sisteminin ilkin inkişafı 19-cu əsrin ikinci yarısında başlamışdır. Lakin Azərbaycanın bank sisteminin qanuni quruluşu 1991-cidə dövlət müstəqilliyini əldə etdikdən sonra başladı.

Ölkədə bank sisteminin inkişaf prosesini üç mərhələyə bölmək olar. Birinci mərhələdə Mərkəzi Bank sistemi 1990-1992-ci illər arasında formalaşmışdır. İkinci mərhələ-müstəqilliyin ilk illərdə ciddi iqtisadi böhranlar və inflyasiyanın yüksək səviyyəsi, hətta 1993 və 1994-cü illərdə hiper inflyasiya ilə xarakterizə olunurdu. 1994-cü ildə və ondan sonra bank sistemi makroiqtisadi sabitlik şəraitində yenidən qurulmağa və inkişaf etməyə başladı.

1991-1994-cü illərdəki iqtisadi böhran Azərbaycanın bank sisteminə ciddi ziyan vurdu. Buna baxmayaraq, sonrakı illərdə Azərbaycan iqtisadiyyatı neft sənayesindən gələn gəlirlərin töhfəsi ilə gücünü bərpa etməyə və iqtisadi sistemini yenidən qurmağa başladı. Neft istehsalının artması ilə iqtisadiyyatın genişlənməsi iqtisadiyyatda yeni bankların açılmasına səbəb oldu.

Bu gün banklar aktivlər, kapital və əhatə dairəsi üzrə digər maliyyə vasitəçilərini dəfələrlə üstələyirlər. Hazırda Azərbaycanda bazar prinsiplərinə əsaslanan inkişaf etmiş iki mərhələli bank sistemi mövcuddur. Birinci pillədə Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı, ikinci pillədə isə kommersiya bankları və bank olmayan kredit təşkilatları durur.

Müstəqil bir ölkə olaraq öz bank sisteminin inkişafında ilk mərhələ "banklar bankı" və ya Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankının yaradılması idi. 1992-ci ilin avqust ayında xüsusi bir qanun çıxarıldıqdan sonra Azərbaycanın mərkəzi bankı "Azərbaycan Milli Bankı" adı altında quruldu. Qanun Mərkəzi Bankı kredit, pul kütləsi, valyuta məzənnələri, ödənişlər, dövlət siyasətini həyata keçirən, ümumi bank sisteminə nəzarət edən ən böyük emissiyalı qurum elan etdi.

1992-ci il avqustun 15-dən Azərbaycanın milli valyutası olan manat dövriyyəyə buraxıldı. Həmin dövrdə ilk vaxtlar manatla yanaşı paralel olaraq, sovet rublu, həmçinin, rus rublundan istifadə olunurdu. 1993-cü il 22 noyabr tarixindən sovet və rus rubllları dövriyyədən çıxmağa başlamış və 1 yanvar 1994-cü il tarixindən manat ölkənin yeganə ödəniş vasitəsi olmuşdur (Aliyev X., Gasimov İ., 2014).

2000-ci ildən başlayaraq özəl bankların intensiv təkmilləşdirilməsinə, bank sisteminin dayanıqlığının gücləndirilməsinə və maliyyə vasitəçiliyi funksiyasının təkmilləşdirilməsinə mühüm şərait yaradıl-mışdır.

Azərbaycan Mərkəzi Bankı, ölkənin pul kütləsini, dövriyyə valyutasını tənzimləmək və ölkənin kommersiya banklarını tənzimləmək vəzifəsi alan Azərbaycanın mərkəzi bankıdır.

Mərkəzi Bank iqtisadiyyatın dövlət pul-kredit tənzimlənməsi orqanı kimi aşağıdakı hüquqlara malikdir:

- Milli valyutanın emissiyası;
- pul dövriyyəsinin idarə edilməsi;
- kredit təşkilatlarının fəaliyyətinin tənzimlənməsi və nəzarəti;
- valyuta tənzimlənməsi və nəzarəti;
- "banklar bankı" funksiyasının həyata keçirilməsi;
- rəsmi qızıl-valyuta ehtiyatlarının saxlanması; (Банковское Дело и Банковские Операции, 2021).

Azərbaycanda kredit təşkilatları, bazar iqtisadiyyatı olan digər ölkələr kimi iki pilləli bank sisteminin ikinci pilləsini təmsil edirlər.

2019-cü ildə ölkədə 30 bank fəaliyyət göstərirdi ki, 2020-ci ildə maliyyə dayanıqlığını itirmiş bankların 4-ün lisenziyası ləğv edilmişdi. Hər dörd bank üzrə əhalinin əmanətlərinin verilməsi əsasən təmin edilmiş, 24 mindən çox əmanətçiyə 615 mln. manat məbləğində əmanət geri qaytarılmışdır. Hal-hazırda ölkədə 26 bank fəaliyyət göstərir ki, bunlardan 2-si dövlət bankı – Azərbaycan Beynəlxalq Bankı və Azər Türk Bank, qalanı isə özəl banklardı. Bankın filiallarının sayı 486, şöbələrinin sayı 95, ATM-lərin sayı 2934 olmuşdur. Mart ayında bank sektorunda çalışan işçilərin sayı fevral ayına nisbətdə 0.9% (197 nəfər) artaraq 21031 nəfər təşkil etmişdir.

Cədvəl 1: Maliyyə bazarlarının iştirakçıları

	31.12.2019	31.12.2020	31.12.2021	03.2022
Bankların sayı	30	26	26	26
Dövlət bankları	2	2	2	2
Özəl banklar	28	24	24	24
Xarici kapitallı banklar	14	12	12	12
Bankların filiallarının sayı	509	455	479	486
Bankların şöbələrinin sayı	133	109	97	95
Bankların ATM-lərin sayı	2647	2715	2907	2934
Bank işçilərinin sayı	19460	18708	20329	21031

Mənbə: AMB Statistik Bülleten, www.cbar.az 03/2022

Kommersiya bankları mərkəzi banklar tərəfindən tənzimlənir. Mərkəzi banklar kommersiya banklarının nəzarətçiləri rolunu oynayır və bankların müəyyən edilmiş qaydalar çərçivəsində fəaliyyət göstərməsini təmin etmək üçün müəyyən qaydalar qəbul edirlər.

Azərbaycan banklarının inkişafına hər il Azərbaycan Mərkəzi Bankının ölkə hökuməti ilə birgə işləyib hazırladığı dövlət pul-kredit siyasətinin istiqamətləri və onun həyata keçirilməsi alətləri xüsusi təsir göstərir. İqtisadiyyatın maliyyə sahəsində mərkəzi mövqe tutan bank sistemi bazar mexanizminin təkmil olmaması, iqtisadiyyatda islahatlar və ölkə iqtisadiyyatının inkişafının hər bir dövrü üçün səciyyəvi olan digər hallar da daxil olmaqla, bir sıra şəraitlərdən irəli gələn iqtisadi risklərin təsirini cəmləşdirir. Bununla əlaqədar olaraq, bank sisteminin, onun tərkib hissəsi olan milli bankların dayanıqlıq səviyyəsi milli iqtisadiyyatın sabitlik səviyyəsini əks etdirir.

Azərbaycan iqtisadiyyatının bank sisteminin sabitliyinin təmin edilməsi baxımından xüsusi diqqət çəkən problemləri qeyd edək. 2020-ci il əsasən qlobal pandemiya elan edilən COVİD-19 virusu ilə mübarizə şəraitində keçmişdir. COVID-19 pandemiyası görünməmiş bir sağlamlıq və iqtisadi böhrana

səbəb oldu. Epidemioloji vəziyyətlə əlaqədar əvvəlki illərdən bəri azalmaqda olan qlobal ticarətin kəskin enişi, iş yerlərinin bağlanması və artan qeyri-müəyyənliklər qlobal iqtisadi aktivliyə mənfi təsir göstərmiş, qlobal əmtəə və maliyyə bazarları ciddi stress altında olmuşdur. Bütün bunlar Azərbaycan iqtisadiyyatına da birbaşa və dolayı təsir etmişdir. Həyata keçirilən məqsədyönlü siyasət və antiböhran tədbirləri pandemiyanın neqativ təsirlərini minimallaşdırmağa imkan vermiş, ölkədə makroiqtisadi və maliyyə sabitliyi təmin olunmuşdur.

Bank sistemi istər 2008-ci ildə, istərsə də 1930-cu illərdə həmişə böhranların mərkəzində olmuşdur, lakin bu dəfə vəziyyət fərqlidir, çünki indi sistemli sağlamlıq problemləri ilə bağlı bir böhranla üzləşirik. Əvvəlki böhranlarda banklar problemin bir hissəsi hesab olunurdusa, bu dəfə həll yolunun bir hissəsi olaraq qəbul edilir. Bu yanaşma koronavirus böhranındakı bankların rolunu artırır və bankların qəbul etdiyi strategiyalar bütün iqtisadiyyata təsir edir. Pandemiya dünya iqtisadiyyatını tamamilə dəyişdirdi və bir çox müəssisəyə böyük təsir etdi. Bank sistemi iqtisadi baxımdan əsas komponent olduğu üçün bu vəziyyətdə əsas rol oynayır. Son illərdə bank sistemi müştəri gözləntilərini və xərclərin azaldılması ehtiyacını ödəmək üçün yenidən tədbirlər gördü. COVID-19 pandemiyası, bank sistemində rəqəmsallaşmanı sürətləndirdi, baxmayaraq ki, pandemiya başlamazdan əvvəl də bankçılıqda yenilik və rəqəmsal strategiyalara ehtiyac var idi.

18 Avqust 2020-ci ildə Dünya Bankı Qrupunun üzvü olan Beynəlxalq Maliyyə Korporasiyası hökumətin fiziki və hüquqi şəxslərin, xüsusilə mikro, kiçik və orta müəssisələrin iqtisadi fəaliyyətinin stimullaşdırılması üzrə səyləri çərçivəsində ölkədə rəqəmsal ödənişlərin daxil edilməsi haqqında Azərbaycan Mərkəzi Bankı ilə müqavilə imzalayıb.

Müqavilə Beynəlxalq Maliyyə Koorparasiyasının Azərbaycanın maliyyə sektorunda innovasiyaların və rəqabətin artırılmasına kömək etmək səylərinin bir hissəsidir. Bu iş rəqəmsal maliyyə xidmətləri üçün gəlirliliyi artıra biləcək və özəl şirkətlərin böyüməsini dəstəkləyəcək infrastrukturun qurulmasını və eyni zamanda investisiyalar üçün bazarın açılmasını da əhatə edəcək. İş İsveçrənin İqtisadi Məsələlər Üzrə Dövlət Katibliyi ilə birgə həyata keçirilən Elektron və rəqəmsal maliyyə xidmətləri üzrə beynəlxalq maliyyə korporasiyasının layihəsi çərçivəsində həyata keçirilir. Layihə, ani ödənişlərin təkmilləşdirilməsini dəstəkləyəcək və müştərilərin bank xidmətlərinə elektron şəkildə, bank filiallarını ziyarət etmədən daxil olmalarına imkan verəcək və bu xidmətlərə girişi asanlaşdıracaq.

Elektron və rəqəmsal maliyyə xidmətləri müasir bir maliyyə sisteminin vacib elementləridir və pandemiya şəraitində daha da əhəmiyyət qazandı. Eyni zamanda Azərbaycanın bank sisteminin modernləşməsinə və daha çox investisiyalaşması üçün kömək edəcək. Bu iş xüsusilə bank filiallarının olmadığı ölkənin ucqar bölgələrində, az təminatlı insanlara fayda verəcək. Əməkdaşlığın məqsədi rəqəmsal maliyyə xidmətləri haqqında ictimaiyyətin məlumatlılığını və ölkədə maliyyə savadlılığını artırmaqdır (15).

Bank fəaliyyətinin effektivliyinin qiymətləndirilməsi göstəriciləri

Praktikada effektivlik gəlirlilik, dayanıqlılıq, etibarlılıq göstəricilərinin hesablanması ilə müəyyən edilir. Bütün bu göstəricilər bir-biri ilə sıx bağlıdır və maraqlı tərəflərin qərarına uyğun olaraq bankın qiymətləndirilməsini həyata keçirərkən nəzərə alınır.

Bank işinin effektivliyinin göstəricilərindən biri onun həyata keçirdiyi əməliyyatların gəlirliliyi və risklərin lazımi səviyyəsinə riayət etməklə mənfəəti maksimuma çatdırmaq qabiliyyətidir. Gəlirlilik bankın iqtisadi cəhətdən maliyyə və kommersiya sahələrində fəaliyyətinin müsbət məcmu nəticəsini əks etdirir. Öz fəaliyyətindən gəlirin maksimallaşdırılmasına ehtiyac bankın bütün xərclərini ödəmək, dividendlərin formalaşdırılması, həmçinin bankın öz kapitalının bankdaxili artım mənbəyinin yaradılması zərurətindən irəli gəlir.

Bankın və onun struktur bölmələrinin fəaliyyətinin təşkili prosesində əsas hədəf ən azı üç ən mühüm göstəriciyə – yüksək rentabelliyə, kifayət qədər likvidliyə və bankın təhlükəsizliyinə nail olmaqdır. Yüksək effektivlik ən çox xərclərin gəlirə nisbəti ilə qiymətləndirilir, bu zaman bank fəaliyyəti prosesində xərclərə qənaət etmək fikri üstünlük təşkil edir. Xərc elementləri nə qədər aşağı olarsa, kredit təşkilatının fəaliyyətinin son nəticələri bir o qədər müsbətdir. Bu zaman qənaətə yalnız əvvəlcədən məlum olan ayrı-ayrı xərc elementlərini azaltmaqla deyil, həm də təşkilati strukturların təkmilləşdirilməsi, onların məhsuldar fəaliyyətinin yaxşılaşdırılması vasitəsilə nail olmaq mümkündür.

Tədqiqatın məqsədi bank fəaliyyətinin səmərəliliyini ölçmək üçün istifadə olunan ənənəvi səmərəlilik göstəricilərini dəqiqləşdirmək və qiymətləndirmək və bankın fəaliyyətini ölçməkdə onların effektivlik dərəcəsini göstərməkdir. Araşdırmalar göstərirki, bir bankın fəaliyyətinin qiymətləndirilməsində ən çox istifadə olunan göstərici öz kapitalının gəlirliliyidir. Bank fəaliyyətinin əsas göstəriciləri bunlardır: effektivliyin ənənəvi və iqtisadi fəaliyyət göstəriciləri və bazar göstəriciləri (КПЭБ, 2020).

Hazırkı idarəetmə şəraitində banklar öz spesifik fəaliyyəti sayəsində aparıcı rol oynayırlar. Onlar milli iqtisadiyyatın bütün sahələri ilə sıx əlaqədə olaraq, bütövlükdə cəmiyyətin və iqtisadiyyatın inkişafına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərirlər. İstənilən bankın uğurlu fəaliyyəti idarəetmə qərarlarını qəbul etmək qabiliyyətindən asılıdır, bu da öz növbəsində banka likvidliyi, mənfəəti, bank risklərinin mənfi təsirindən müdafiəsini və bankın fəaliyyətinin yaxşılaşdırılması üçün mümkün ehtiyatların axtarışını təmin etməyə imkan verir (Havryliuk A. 2017).

Bir çox elm adamı, kapitalın gəlirliliyinin (ROE) və aktivlərin gəlirliliyinin (ROA) bir bankın gəlirliliyini təhlil etmək üçün vacib olduğuna söyləyir. Belə ki, J. Sinkeyə görə, "aktivlər üzrə gəlirlilik bankın mühasibat uçotu fəaliyyətinin tam göstəricisidir" (Havryliuk A. 2017).

Banklarda maliyyə təhlilinin əsas xüsusiyyəti ondadır ki, onun fəaliyyəti digər iqtisadi sistemlərə nisbətən onları əhatə edən proseslərlə daha çox əlaqəlidir. Bu səbəbdən banklarda maliyyə təhlilini həyata keçirməzdən öncə onu əhatə edən maliyyə-siyasi, işgüzar və iqtisadi vəziyyət təhlil edilməlidir.

Maliyyə əmsalları – müəssisəinin maliyyə vəziyyətini müxtəlif nöqteyi-nəzərdən təhlil etməyə imkan verən nisbi göstəricilərdir. Müəssisənin ən vacib sahələrinə diqqət yetirməyə və fərqli müəssisələrin fəaliyyətini müqayisə etməyə imkan verir. Ən çox istifadə edilən iki maliyyə əmsalları kapitalın gəlirliliyi (ROE) və aktivlərin gəlirliliyidir (ROA): (С. И. Крылов, Учебное пособие, 2016).

Kapital üzrə gəlirlik (ROE) - xalis gəlirlərin səhmdar kapitalına nisbəti kimi hesablanır. Əmsal bankın gəlir əldə etmək üçün öz kapitalından nə qədər effektiv istifadə etməsini göstərir.

ROE = Xalis Mənfəət / Kapital;

Aktivlər üzrə gəlirlik (ROA) - xalis gəlirlərin ümumi aktivlərə nisbəti kimi hesablanır. Əmsal bankın gəlir əldə etmək üçün öz aktivlərindən nə qədər effektiv istifadə etməsini əks etdirir.

ROA= Xalis Mənfəət / Aktivlər.

Bankın gəlirliliyi onun iqtisadi, maliyyə və kommersiya fəaliyyətinin ümumi müsbət nəticəsidir. Bankın gəlirləri dividendlərin səviyyəsini, kapital artımını, passiv və aktiv əməliyyatların inkişafını təyin edən, mənfəət təşkil edən bütün əməliyyat xərclərini qarşılayır.

Bank sisteminin inkişaf etdiyi müasir şəraitdə respublikanın bank sənayesinin kapitallaşdırılması ən mühüm vəzifələrdən biridir və onun erkən həyata keçirilməsi mövcud və gələcək problemlərin aradan qaldırılmasında etibarlı qarant rolunu oynayacaqdır.

Ölkədə iri bankların yaradılması, ölkənin sənaye gücünün möhkəmləndirilməsi və dünya birliyində onun mövqeyinin gücləndirilməsi məqsədi daşıyan bank və sənaye kapitalının inteqrativ prosesinin təmin edilməsi üçün ilk növbədə bank sisteminin əsaslı bazasının artırılması tələb olunur. Bank sistemində kapitalın daim artması milli iqtisadiyyatın müsbət dinamikasının qorunub saxlanılması üçün vacib şərtidir. Fəaliyyətin daha da inkişaf etdirilməsi üçün perspektivi olmayan problemli bankların restrukturizasiyası və ləğv edilməsi, habelə görülən digər təsirli tədbirlər son nəticədə bank sisteminin məcmu kapitalının artan dinamikasını təmin etməyə qadirdir.

Son illər də innovativ texnologiyaların inkişafı təkcə bank sektoru üçün deyil, həm də ölkənin maliyyə sektorunun informasiya vektoruna çevrilmişdir. Məlumdur ki, informasiya axınlarının formalaşması müxtəlif istifadəçilərə ötürülən məlumatların şəffaflığından, sürətindən və həcmindən asılıdır.

Mövcud innovativ yanaşma, bank layihələrinin və xidmətlərinin siyahısının genişləndirilməsi, həmçinin kommersiya bankında müştəri xidmətlərin təkmilləşdirilməsi üçün müəyyən şərtlər yaradır ki, bu da ümumiyyətlə bankların səmərəliliyinin səviyyəsini və inkişaf perspektivlərini müəyyən edir. Bank xidmətlərinin və bir sıra məhsullarının keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması təkcə onların inkişafına deyil, həm müştərilər üçün, həm də bankın özü üçün informasiya əldə etməyin şəffaflığına əsaslanır.

2020-ci il qlobal pandemiyanın elan olunduğu COVİD-19 virusu ilə mübarizə ilə yadda qaldı. Pandemiyanın sürətlə yayılması qlobal iqtisadiyyata, beynəlxalq maliyyə və əmtəə bazarlarına mənfi

təsir göstərmişdir ki, xarici iqtisadi şəraitin pisləşməsi ilk növbədə tələbin və neftin qiymətinin aşağı düşməsinə səbəb olmuşdur. Azərbaycan da pandemiyadan müəyyən dərəcədə zərər çəkən ölkələr sırasında olub. Həmin dövrdə neftin qiymətinin sürətlə aşağı düşməsi və büdcə gəlirlərinin yarıdan çoxunun neft hesabına olması bu effekti daha da gücləndirdi. Məqsədyönlü siyasət və böhran əleyhinə tədbirlər pandemiyanın mənfi nəticələrini minimuma endirmiş, ölkədə maliyyə və makroiqtisadi sabitlik təmin edilmişdir.

2020-ci il 19 mart tarixində Azərbaycan Respublikası Prezidentinin imzaladığı və Nazirlər Kabinetinin təsdiq etdiyi böhran əleyhinə plana əsasən ölkənin iqtisadiyyatına, makroiqtisadi sabitliyinə, məşğulluq məsələlərinə və sahibkarlıq fəaliyyətinə mənfi təsir göstərən amillərin azaldılması məqsədilə dövlət büdcəsindən 1 milyard manat ayrılmışdır (16).

Beynəlxalq Valyuta Fondunun koronavirus böhranının həlli ilə bağlı siyasət fəaliyyət planında bildirilir ki, səhiyyə təminatçıları, mərkəzi banklar, maliyyə, tənzimləyici və nəzarət orqanları tərəfindən vaxtında və qətiyyətli qərarlar pandemiyanın iqtisadi təsirini minimuma endirməyə əhəmiyyətli dərəcədə kömək edə bilər.

Bu kontekstdə virusun iqtisadi təsirini yumşaltmaq üçün mərkəzi banklar tələb və inamı artırmalı, maliyyə vəziyyətini yüngülləşdirmək üçün real iqtisadiyyata kredit verilməsini dəstəkləməli və likvidliyi artırmalı, əhaliyə və şirkətlərə maliyyə dəstəyi göstərməlidir. Maliyyə sabitliyinin qorunması, tənzimləyici və nəzarət tədbirləri, bank sisteminin davamlılığı ilə iqtisadi fəaliyyət arasında tarazlığın təmin edilməsi atılacaq addımlar sırasında olmalıdır.

Banklar iqtisadiyyatın vacib bir dayağıdır və qəbul etdikləri idarəetmə strategiyaları pandemiyadan sonra iqtisadiyyatın canlanmasına təsir edəcək.

Nəticə

Tədqiqat zamanı ümumi bank sistemini və ölkə iqtisadiyyatındakı rolunu təyin etdik və eyni zamanda milli iqtisadiyyatın inkişafı üçün əhəmiyyətini qiymətləndirdik. Ölkənin bank sektorunun effektivliyinin artırılması üçün görülən tədbirlər milli iqtisadiyyatın şaxələndirilməsinin və ümumilikdə Azərbaycan Respublikasının daha da inkişafının açarıdır.

Azərbaycanın bank sektorundakı tənzimləyici və hüquqi bazanın xüsusiyyətləri müəyyən edilmişdir. Müvafiq qanunların əsas müddəaları verildi. İqtisadiyyata kredit verilməsi baxımından bank sektorunun ölkədəki iqtisadi artıma təsirini təyin etdik. Kredit həcmlərinin ətraflı statistikası Azərbaycan Mərkəzi Bankının rəsmi mənbələrindən verilir. Ölkənin bank sistemi tam təhlil edildi.

Bank sistemi hər bir dövlətin iqtisadi sisteminin təkmilləşdirilməsinin ən mühüm tərkib hissələrindən biridir. Bank fəaliyyətinin səmərəliliyi kommersiya bankının və onların bütün mənfəətlilik səviyyələrinin, passivlərin və aktivlərin keyfiyyətinin, dayanıqlığının əldə edilməsi kimi başa düşülməlidir.

Beləliklə, kommersiya bankının fəaliyyətinin səmərəliliyi təkcə onun fəaliyyətinin nəticələri deyil, həm də bankın elmi cəhətdən əsaslandırılmış fəaliyyət strategiyasının (Bankın əhəmiyyətinə və dəyərlərinə görə sıralanmış fəaliyyət məqsədləri sisteminin) formalaşdırılması və onun həyata keçirilməsi prosesinə nəzarət üzərində qurulmuş səmərəli idarəetmə sistemidir.

Bank sahəsində mövcud vəziyyətinin təhlili, son hadisələrin xüsusilə də COVID-19 pandemiyasının ölkənin bank sektoruna necə təsir etdiyini göstərdi.

2020-ci il Azərbaycanın digər sahələri kimi bank sektoru üçün də çətin dönəm olmuşdur. Həm ilboyu davam edən pandemiya dövründə karantin rejiminin iqtisadi aktivliyi minimuma endirməsi, həm də sentyabr ayının sonunda başlayan və 44 gün davam edən ikinci Qarabağ müharibəsi dövründə fövqəladə vəziyyətin elan edilməsi bank sektoruna təsirini göstərmişdir. Bu səbəbdən bankların iqtisadiyyata töhfəsi daha da məhdudlaşmış, gəlirlərin azalması nəticəsində əhalinin bank resurslarına çıxışı çətinləşmişdir.

Ölkənin bank sektorunda pandemiya dövrünə yeni yanaşmalar tətbiq edilməlidir. Pandemiya dövrünün yaratdığı risklər və maneələr, mövcud reallıqlar, bank sistemində tətbiq ediləcək yeniliklər nəzərə alınmaqla, vətəndaşların bank sisteminə olan inamının və müştərilərin məmnunluğunun daha da artmasına kömək edəcəkdir.

Ədəbiyyat

1. "Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankı haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanunu, 10 dekabr 2004-cü il
2. "Banklar haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu, Bakı 16 yanvar 2004-cü il
3. Alıyev, X., Gasımov I., (2014), "Bankıng in Azerbaıjan Economy: Conventıonal or Islamıc Bankıng? Article-January 2014
4. AMB statistik bülleten (03.2022)
5. Bəşirov, R.A. (2016), Bank işi. Bakı, "MBM.
6. Bağırov, M.M. (2003), Bank işi və Bank fəaliyyəti. Bakı: Elm
7. Bankaçılıq və Sərmayə Piyasası (2021), Araşdırmaları Dərgisi - Türk Bankaçılıq Sistemində Karlılıq Üzərində Etkili Olan Faktorların Bəlirlənməsi
8. Bankovskoe delo i bankovskie operatsiiy (2021), 572 s.
9. Havryliuk, A. (2017), Indicators of effective bank performance
10. Mişura, L.Q., (2016), Bankovskoe delo. Sank-Peterburq, 65 s.
11. Tarxanova, E.A., (2015), Bankovskoe delo. 304 s.
12. https://www.cbar.az/
13. https://www.stat.gov.az/
14. https://pressroom.ifc.org/all/pages/PressDetail.aspx?ID=17767
15. https://president.az/az/articles/view/36228

Rəyçi: i.ü.f.d. Anar Paşacanov

Göndərilib: 17.04.2022 Qəbul edilib: 22.05.2022

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/79/158-164

Aydın Muraz Musayev
Azerbaijan State University of Economics (UNEC)
master
aydın.mm.project@gmail.com

THE IMPACT OF FINANCIAL CENTERS ON THE DEVELOPMENT OF GLOBAL FINANCIAL MARKETS

Abstract

Today, as a result of financial globalization, the borders that distinguish international financial markets are being erased, financial markets where controls and restrictions are removed are open to international competition, international capital flows are gaining ground, and the role of new corporate finance investments in financial markets is growing. Against the background of the economic crises of the last decade, the possible impact of the banking crises on both the US and the European Union on the global financial architecture and the future goals of transnational banking has become very important.

The relevance of the dissertation is against the background of globalization and regionalization trends in financial markets, transnational banking, the situation in financial markets in the context of the global financial crisis, and the improvement of institutional and functional regulatory mechanisms of the global financial architecture.

Key words: *global market, world financial market, financial centers, financial assets, national economy*

Aydın Muraz oğlu Musayev

Maliyyə mərkəzlərinin qlobal maliyyə bazarlarının inkişafına təsiri

Xülasə

Bu gün maliyyə qloballaşması nəticəsində beynəlxalq maliyyə bazarlarını fərqləndirən sərhədlər silinir, nəzarət və məhdudiyyətlərin aradan qaldırıldığı maliyyə bazarları beynəlxalq rəqabətə açıqdır, beynəlxalq kapital axınları geniş vüsət alır və yeni korporativ maliyyə sərmayələrinin bu sahədə rolu böyükdür. Son onillikdə baş verən iqtisadi böhranlar fonunda bank böhranlarının həm ABŞ, həm də Avropa İttifaqında qlobal maliyyə arxitekturasına və transmilli bankçılığın gələcək hədəflərinə mümkün təsiri çox vacib olmuşdur.

Dissertasiya işinin aktuallığı maliyyə bazarlarında qloballaşma və regionallaşma meylləri, transmilli bankçılıq, qlobal maliyyə böhranı şəraitində maliyyə bazarlarında vəziyyət, qlobal maliyyə arxitekturasının institusional və funksional tənzimləmə mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi fonundadır.

Açar sözlər: *qlobal bazar, dünya maliyyə bazarı, maliyyə mərkəzləri, maliyyə aktivləri, milli iqtisadiyyat*

Introduction

The formation of a new global situation and value system has laid the groundwork for the emergence of trends and tendencies in general development trends that differ from previous periods in terms of content and realization. Reflecting the quantitative results of current trends and a new qualitative state, globalization, especially economic globalization, has created a different and very dynamic global situation that is unprecedented in social history.

Against the background of economic globalization, the important trends observed in the world economy can be grouped as follows:

1. Global value chain: Rapidly changing production characteristics and presentation patterns of services;
2. Production and economic growth trends "sliding" from West to East;
3. Continuous fluctuations and central changes in financial markets and investment movements;
4. Multipolar world order: changing roles and rules;
5. Transverse and long-term integration of the international trade system and the new rules of the international trade system and the adequacy of trade routes to dynamic (mobile) changes;

6. Global disintegration processes and increasing “decentralization” nationalization tendencies;
7. Transformation of the global economic system into a new formation: Deepening of the epoch of knowledge or digital economy;
8. Recessions observed in the global economic system and the deepening of the geography of financial and economic crises, etc.

The author uses "globalization" in the sense of integrating several different market sectors, mainly focusing on TMCs, mainly as a purely market phenomenon. As an alternative to this approach, the German sociologist K. Ome in his book "World without Borders" (1990) noted the scale of the process, noting that it is not only related to the market. The mechanisms and strategies of economic development of individual national economies are becoming meaningless, "global" firms (where the author directly refers to Transnational Companies) are beginning to appear, which are considered to be more effective and, if possible, powerful actors on a global scale.

As can be seen from the above considerations, globalization, especially the process of economic globalization, manifests itself in the form of multidimensional, multi-layered, and multi-faceted systemic emergence (Afşar, 2004:55).

Financial markets are markets in which financial assets circulate. The modern world financial market, by its economic nature, reflects the mechanism of accumulation and redistribution of financial resources between countries, regions, industries, and individual economic entities on a competitive basis.

Financial market:

- mobilizes temporarily free capital from various sources;
- effectively distributes accumulated free capital among its numerous end-users;
- determines the direction of more efficient use of capital in the investment sphere;
- Carries out experienced mediation between buyers and sellers of financial instruments;
- Accelerates capital turnover ie contributes to the activation of economic processes.

In a broad sense, world financial markets are spheres of market relations that ensure the accumulation and redistribution of monetary capital between states. In a narrow sense, the world financial markets are the stock market, ie the securities market. The functions performed by the world financial markets are the continuation and development of the functions of the national financial markets. World financial markets provide:

- provides a mechanism for the transfer of resources between countries;
- allows to reveal the interaction of buyers and sellers of financial resources, the profitability of financial assets and, accordingly, transactions in different currencies;
- Attracting additional investors by re-selling existing financial assets, which increases market liquidity;
- Accelerates the process of transnationalization of not only the industry but also financial capital (Wheatley, 1988:109).

There are several classifications of global financial markets based on different criteria. Depending on the object of the transaction, the world financial markets unite several interrelated segments. These include foreign exchange markets, debt capital markets, stock and insurance markets, and gold markets.

Table 1: The structure and participants of world financial markets

National participants	The structure of markets	International participants
Corporations	Including foreign exchange markets,	International corporations.
Banks and specialized credit and financial institutions, including insurance companies.	eurocurrency market	**International banks, TMBs, specialized credit and financial institutions, including insurance companies.**

Stock and commodity exchanges.	Debt capital markets:	**Large stock and commodity exchanges. International monetary and financial organizations**
	a) money market;	
	b) capital market;	

Source: North, 1973, The Rise of the Western World: A New Economic History. Cambridge UK: Cambridge University Press.

In addition to the above classification, the following world financial markets are distinguished:

• Closed markets - access to those markets is limited; open markets - any participant can enter.

• Permanent markets – here, using the available space, equipment, information technology, transactions can be made at any time; irregular markets, such as auctions, etc.

• National, regional, and world markets by scale (Aksoy, Tanrıoven, 2007:45).

From a functional point of view, the world financial markets are a set of national and international world markets that provide the accumulation and redistribution of financial resources through a system of banks and other financial institutions to ensure the process of reproduction in the world brain. At the same time, the modern world financial market is not a simple mechanical sum of national and international markets, but a complex that takes into account the whole system of complex direct and indirect economic relations between them. Although some features of individual markets (eg, regional or individual financial instrument markets) remain, the process of capital inflows as a whole has gradually led to the formation of a single trading system with currencies, credit resources, and a high correlation index of stock indices. leads to the formation of new segments of world financial markets. From an institutional point of view, this is a set of banks, specialized financial and credit institutions, and stock exchanges where the movement of world financial flows takes place.

Institutions, which are one of the fundamental factors of economic development, express the rules of the "game" in the relations of the state, market, and society. At the same time, these rules form "confidence" in the economy. "Quality" institutions;

i) ensure that all members of society have equal access to economic opportunities;

ii) allows for a fair distribution of resources and

iii) protects the rights of economic agents.

In the economic literature, institutions are divided into different groups according to a) degree of formality b) hierarchical structure and c) spheres.

According to North, institutions consist of formal and informal institutions, which are formed in writing and formed by the historical, ethnic, geographical, and cultural features of the society. Williamson classified institutions according to a hierarchical structure. Thus, according to this approach, informal institutions based on social structure and historical traditions form the basis of the hierarchical structure of society (North, 1973: 23-25).

Analyses

The world's financial centers are places where international currency, credit, financial transactions, securities and collateral agreements are implemented, and where banks and specialized credit and financial institutions are concentrated.

The main function of international financial centers is to ensure the most efficient transfer of financial funds from suppliers to those in need globally or regionally.

Financial centers are evolving from what is emerging in certain cities in each country. For the country in which they are located, these financial centers are considered national financial centers. As a rule, the main part of operations in the financial, currency and credit markets of any country are national operations. Only some of them are international. The main function of these markets is to ensure the efficient transfer of financial funds (funds) from those who offer them to those in need.

There are four types of financial transactions in the world's financial centers.

- Providing funds to the local borrower by a local investor and depositor for the first type of transactions;

- Provision of financial funds by local investors to the foreign borrower for the second type of operation;
- The third type of transaction involves the transfer of funds from foreign investors and depositors to a local borrower.
- The last - the fourth type of operations includes the provision of funds by foreigners operating in the market to other foreign citizens - borrowers.

Even in the most developed financial centers of the world, the share of the latter operation is very small. All types of financial transactions are carried out in the world's largest financial centers, such as London, New York and Tokyo. However, other financial centers (such as Paris, Frankfurt, Geneva, Zurich, Amsterdam, Singapore, and Hong Kong) are financial centers that carry out only two or three of these operations. Examples of centers for foreign financial transactions are Luxembourg, the Cayman Islands, the Netherlands Antilles, the Bahamas, and Bahrain (Ağır, 2010:78).

LFB conducts transactions with various electronic platforms:

- Stock Exchange electronic Trading Service - SETS - It is LFB's leading electronic calling platform. Transactions are carried out here with shares of various indices FTSE100, FTSE250, Exchange investment funds, exchange investment products, as well as listed companies (Sonila, 2005:55).
- SETSqx-Stock Exchange electronic Trading Services - quotes and crosses - It deals with assets with less liquidity than SETS.
- SEAQ is a non-electronic price bidding platform of LFB, where market makers offer transaction services on AIM securities and fixed interest markets. It is important for 2 market makers to participate in the sale of securities in the SEAQ system. This system operates 24 hours a day. In this system, agreements can be signed during informal hours.

LFB members are divided into 4 groups:

- broker-dealer firms - their main function is to fulfill the instructions of investors when buying and selling securities;
- market maker - to evaluate the securities identified during the business day;
- brokers of dealers - intermediaries between market makers;
- stock exchange money brokers.

The analysis of indices for this market segment allows us to make the following generalizations:

- Financial Times Stock Exchange 100 Index (FTSE 100 Index) - a share index of the 100 companies with the highest capitalization listed on the London Stock Exchange. As of September 2016, the market value was 1.7 trillion. pounds. It was established in 1984.
- FTSE 250 Index - is calculated on the basis of the share of companies ranked 101st and 350th on the London Stock Exchange. This index is calculated and published in real-time. In September 2008, the market value was $ 161 million. The value of the index in August 2015 amounted to 342 million pounds. rose to a pound. It was established in 1984 (Volosovych, 2006:120).
- FTSE 350 Index - an index calculated on the basis of firms with a large capitalization level of 350 on the LFB, which includes the FTSE 100 and FTSE 250 indices.
- FTSE SmallCap Index - is calculated based on the capitalization of companies ranked 351st and 619th on the LFB.
- FTSE All Share Index - The Aggregate Stock Index is based on the capitalization of 627 firms listed on the LFB.

The New York Financial Center is one of the largest centers of foreign exchange trading in the world, both in terms of currency turnover and the number of currency units circulating there. In the New York international market, currency trading is carried out by both intermediaries and independent traders who act at their own expense. There are also financial centers in the United States in Chicago, Boston, San Francisco and New Orleans (Wei, 2000:89).

They connect the US financial markets with the world financial markets through three channels. These include financial institutions, transnational corporations and the securities market.

The New York Stock Exchange (NYSE) was founded in 1792 and is the world's oldest stock exchange. It also accounts for more than a third of the world's securities transactions. NYFB members are divided into the following categories according to their activities: broker-commissioner; broker working in the hall; stockbrokers; specialists.

This was due to the fact that at that time, the Japanese authorities began to draw on and cite capital, technology, and production and management practices from Western European countries and the United States. The Tokyo Stock Exchange was established in 1878 and gained the status of an international stock exchange only in 1960-1970. This happened at a time when Japan was recognized as the world's second-largest industrial superpower as a result of the "Japanese economic miracle." Tokyo's international financial center began to take shape in the 1980s when it finally became Japan's largest currency holder. It was then that the country liberalized the yen and opened its doors to foreign capital inflows. After this event, the Tokyo financial center further developed and took a leading position in the world (Muhammet, 2002:110).

The Tokyo Stock Exchange accounts for 80% of the country's stock turnover. The main buyers and sellers of this stock exchange are institutional owners of securities. The main method of trading on the Tokyo Stock Exchange is an open binary auction (Rodrik, 2002:43).

Indexes

- NASDAQ-100 (^ NDX) - is based on 107 securities issued by the 100 largest non-financial firms listed in the NASDAQ. The weights of securities in the index are formed in accordance with the capitalization indicators.
- NASDAQ Composite (^ IXIC) is an index based on stocks and other securities listed on NASDAQ. Together with the Dow Jones Average and the S&P 500, it is one of the most-watched indices in the US stock markets. It was established in 1971 with the participation of 50 companies.
- Dow Jones Industrial Average (DJIA) - includes the 30 largest companies in the United States. Rather, it shows the positions of these companies in the stock market during a trading session. It was first prepared on May 26, 1896 (Theodore, 2009:35).
- Standard & Poor's 500 (S&P 500, or S&P) is an index that includes the market capitalization of the 500 largest companies listed on the NYSE and NASDAQ. The market value in February 2017 was 21.4 trillion. dollars.

Table 2: A statistical picture of the rating of international financial centers

	Stock exchange *	Market capitalization ($ billion)	Age	Number of listed companies
1	NYSE	19 223	224	2400
2	NASDAQ	6831	45	3058
3	London	6187	215	3041
4	Tokio	4485	138	2292
5	Shanghai	3986	26	1041
6	Hong-Kong	3325	125	1866
7	Euronext (France)	3321	16	1299
8	Toronto	2781	155	1524
9	Shenzhen	2285	29	1420
10	Frankfurt	1766	431	3769
11	Bombey	1682	141	5749
12	Indian National Stock Exchange	1642	24	1696
13	SIX Sweden	1516	21	262
14	Australian Stock Exchange	1272	29	2166

15	**Korea Exchange**	**1251**	**11**	**2030**
16	**NASDAQ Nordic**	**1212**	**13**	**564**
17	**JSE Limited**	**951**	**128**	**472**
18	**Madrid**	**942**	**185**	**175**
19	**Taiwan**	**861**	**55**	**758**
20	**BM&F Bovespa (Brasilia)**	**824**	**126**	**365**

Resource: According to the data for April 2019.

The Paris Stock Exchange is one of the most popular markets in the world. According to the data, 1,500 securities of 63,000 giant French companies are registered here. The main condition is that the annual turnover of each of them is not less than 500 million francs. However, it is also a natural consequence of the development of the world debt capital market, as well as a sign that developing countries are entering the structure of the world economic system and the international division of labor. Specialization in the types of international financial and credit operations between financial centers dates back to the 70s of the last century. Thus, within Western Europe, the London financial center is known, above all, for the euro, gold, stock prices, futures transactions. Frankfurt-on-Main and Zurich financial centers differ in traditional long-term debt. The Luxembourg Financial Center specializes in medium-term and short-term operations (Quliyev, Mahmudov, 2011:79).

At present, such a situation has developed in different regions of the world. Singapore plays the role of a fundraising market in the region. Hong Kong is known around the world as the largest market for syndicated lending. Bahrain is a major hub in the Middle East for short-term loans, as well as foreign exchange, gold, and insurance markets. The financial centers of the Cayman Islands and Bermuda, which are aimed at providing services in Latin American countries, are now recognized around the world as giant international insurance markets.

Conclusion

In terms of maturity, financial markets are divided into a money market with instruments with a maturity of 1 year and a capital market with a maturity of financial instruments with a maturity of more than 1 year. Money markets allow commercial banks and companies of various profiles to adjust the liquidity of their assets. The methods of adjustment can be different: placement of quotes, lending and purchase, and sale of securities. The main purpose of operations in capital markets is to obtain maximum return on the identified risk in the medium and long term.

In addition, they separate the primary and secondary financial markets. Initial placement or issuance of financial instruments occurs in primary markets. Subsequent purchase and sale of relevant instruments are carried out in secondary markets.

From an organizational point of view, the world financial market is divided into unorganized markets and organized markets or exchanges, where transactions are carried out directly or through intermediaries (Huseyn, 2010:43).

At the same time, there is a need to characterize the groups of countries to which the financial markets belong, which highlights the need to further specify the issue.

Emerging financial markets have a number of characteristics, including:

- High risk, such as political risk, application of currency restrictions, increased tax burden, privatization, illegal seizure of property, etc. risks;
- Lack of stability. The exchange rate, the interest rate is quite sharp and fluctuates frequently;
- Lack of advanced form of risk insurance;
- Insufficient infrastructure development;
- Lack of a unified information system;
- The legal framework governing operations is in its infancy;
- Sellers of funds to intermediaries operating in the financial market

lack of trust by, etc.

The economic literature shows that the following conditions are important for becoming an international financial center:

1. Protection of economic freedom and private property. Freedom of financial market, activity, consumption, savings, and investment;
2. Availability of favorable financial institutions with the ability to direct capital investments and savings;
3. Presence of a stable currency that ensures domestic economic stability (balance) and has won the trust of foreign investors;
4. Availability of active, comprehensive mobile-complex markets;
5. Special financial knowledge and availability of qualified human capital;
6. Improvement of market conditions and availability of appropriate legal and social environment, etc.

References

1. Afşar, M. (2004), Finansal Küreselleşme ve Türk Bankacılık Krizleri Üzerine Etkisi, T.C. Anadolu Üniversitesi Yayınları, №1558, 6 (2), 143-171.
2. Ağır, D.H. (2010), Türkiye'de Finansal Liberizasyon ve Finansal Gelişme İlişkisinin Ekonometrik Analizi, Ankara, BDDK, 258.
3. Aksoy, A., Tanrıoven, C. (2007), Sermaye Piyasası Yatırım Araçları ve Analizi, 3. Baskı, Gazi Kitapevi, Ankara, 521.
4. Hüseyin, E., (2010), Türkiye’de Finansal Liberalizasyon ve Finansal Gelisme liskisinin Ekonometrik Analizi, Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurumu Kitapları, Ankara, Kitap №8, 236.
5. Quliyev, N.R., Mahmudov, M.M. (2011), “Beynəlxalq Maliyyə Münasibətləri”, Bakı, Şərq, 214.
6. Muhammet, A. (2002), Küresellesmenin Finansal Piyasalar Üzerindeki Etkileri Ve Türkiye Finansal Krizler-Beklentiler, Dıs Ticaret Müstesarlıgı, Dıs Ticaret Dergisi, Ekim Yıl:7, Sayı:26, 1-26.
7. Rodrik, (2002), The primacy of institutions, NBER Working Paper.
8. Sonila, B. (2005), Internatinal Financial Integration, Western Michigan University, Michigan, p.21-24.
9. Theodore, L. (2009), The Globalization of Markets, https://hbr.org/1983/05/the- globalization-of-markets.
10. Volosovych, V. (2006), Internatinal Financial Integration, Policies, and Institutions, University of Houston, Houston, 1-7.
11. Wei, S.J. (2000), How Taxing is Corruption on International Investors? Review of Economics and Statistics, 82 (1), 1-11.
12. Wheatley, S. (1988), Some Tests of Internatonal Equity Integration, Journal of Financial Economics, 21, 177-212.
13. www.oecd.org İƏİT rəsmi web səhifəsi
14. www.worldbank.org Dünya Bankının rəsmi web səhifəsi
15. www.wto.org Dünya Ticarət Təşkilatının rəsmi web səhifəsi

Rəyçi: i.ü.f.d. Sofiyeva Ofeliya

Göndərilib: 01.04.2022 Qəbul edilib: 14.05. 2022

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/79/165-169

Toghrul Sahib Hummatli
Azerbaijan State University of Economic (UNEC)
master
toghrulhummetov@gmail.com

ECOTOURISM AND MEDICAL TOURISM PERSPECTIVES IN THE EAST ZANGEZUR REGION

Abstract

The abundance of natural resources required for development of tourism sector demonstrates that Azerbaijan's regions have the exact ability to play a crucial role in environmental protection and socio-cultural development, as well as driving economic growth through ecotourism and medical tourism. Recently liberated Karabakh region's distinctive worth is examined primarily in terms of Azerbaijan's ecotourism and medical tourism potential. On the basis of available literature, a research was undertaken on the current situation of ecotourism and medical tourism in the East Zangezur region, the territory's historical significance, and especially its future potential. The medicinal potential of the region, as well as mineral springs, a diverse flora and fauna, and other natural features, are well recognized and should be investigated. The vast potential of the for the development of ecotourism and medical tourism has a significance impact in order to determine both this sector’s itself and its’ implication on the economy of Azerbaijan.

***Key words**: tourism, ecotourism, medical tourism, Azerbaijan.*

Toğrul Sahib oğlu Hümmətli

Şərqi Zəngəzur regionunda ekoturizm və tibbi turizmin perspektivləri

Xülasə

Turizm sektorunun inkişafı üçün tələb olunan təbii sərvətlərin bolluğu onu göstərir ki, Azərbaycanın regionları ətraf mühitin mühafizəsi və sosial-mədəni inkişafda həlledici rol oynamaq, o cümlədən ekoturizm və müalicə turizmi vasitəsilə iqtisadi artıma təkan vermək üçün geniş imkanlara malikdir. Bu yaxınlarda işğaldan azad edilmiş Qarabağ bölgəsinin özünəməxsus dəyəri ilk növbədə Azərbaycanın ekoturizm və müalicəvi turizm potensialı baxımından nəzərə çarpmaqdadır. Mövcud ədəbiyyat əsasında Şərqi Zəngəzur regionunda ekoturizm və müalicə turizminin hazırki vəziyyəti, bölgənin tarixi əhəmiyyəti, xüsusən də gələcək potensialı ilə bağlı araşdırma regionun potensialının, o cümlədən mineral bulaqlar, müxtəlif flora və faunas, həmçinin digər təbii xüsusiyyətlərinin önəmini göstərir. Ekoturizmin və müalicəvi turizmin inkişafı üçün böyük potensialın sayəsində həm bu sahənin, həm də Azərbaycan iqtisadiyyatına təsirinin müəyyən edilməsindəki təsirinin əhəmiyyətini göstərir.

***Açar sözlər:** turizm, ekoturizm, müalicəvi turizm, Azərbaycan*

Introduction

Medical tourism differs in terms of meaning in the past and present. In the past, only the rich people traveled to developed countries for treatment, today the middle class prefers developing countries for low-cost and high-quality treatment. Although health tourism has been important for centuries, the globalizing world has become synonymous with the development of information technology and mass culture with the slogan "as old as prehistory and as current as tomorrow". In the last century, health tourism has become popular within the competitive conditions in the sector. Countries that want to take place in the international market are also competing to compete. Health tourism has recently become a very important phenomenon due to its economic return. Today, many patients travel for health tourism to find treatment opportunities. Nowadays, people want to have different experiences besides being able to travel comfortably. Reasons such as long waiting times in their own countries, out of coverage of insurance, high prices have pushed people to go to different countries. In the 90s, when ecotourism and medical tourism began to be expressed more frequently, people whose education level increased and who reached a certain level of economic prosperity became more sensitive to the environment and

health. However, the high environmental awareness and protectionist approach to nature significantly increased the demand for ecotourism . Ecotourism, with its approach that protects the environment and supports conservation, is seen as a development strategy used to generate income for the local people. Ecotourism supports economic development by ensuring the sustainable use of protected areas, creating employment for local people, and using the income obtained in the same place (Jalani, 2012:78). Due to the favorable climate and terrain of Karabakh, different types of tourism can be developed, especially ecotourism and medical tourism. The importance of ecotourism and medical tourism in the economy and what needs to be done to develop this sector was revealed. It emerged that the sustainable development of tourism in the region is inextricably linked to its potential, such as climatic conditions, topography, minerals, and the proportion of forest land.

Global tendency and prospects for the development of ecotourism and medical tourism

As globalization continues, some known destinations around the world become popular tourism areas, while others are less known and remain undeveloped (Dologlou and Katsoni, 2016:89). Popular areas are mostly evaluated for mass tourism, unknown or less known places are gaining new value. Popular areas are mostly evaluated for mass tourism, unknown or less known places are gaining new value. There are differences from country to country, social and cultural structure, race and gender about the experiences of tourists or what they want to experience, and this situation may vary over time. In parallel with the economic, political, and technological developments in the world, the preferences of individuals are also changing significantly. These changes are also observed in the tourism sector and the participation of individuals in mass tourism is decreasing compared to the past, and their orientation towards environmentally sensitive tourism activities intertwined with nature is increasing (Cool, 2006:56). In particular, the tendency of third world countries to alternative tourism has started to reduce mass tourism, which has a negative socio-cultural and environmental impact, and has started to be a factor in directing the people of developed countries to alternative tourism activities.

Historical and socio-economic factors affecting the development of ecotourism and medical tourism in the East Zangezur region

When the historical process of tourism activities of Azerbaijan is examined, it is seen that there are many changes. Especially due to the occupation of Karabakh by Armenia and the economic bottlenecks and socio-economic problems experienced in the first years of the country's independence, there were some negative fluctuations in tourism activities and the number of tourists. The state of war in the country has an important role in these negative situations. decision of Heydar Aliyev on August 27, 2002, on the "Development of Tourism in the Republic of Azerbaijan 2002-2005", the state program came into force, the investments in the development of tourism were spent on important places, the improvement of roads and infrastructure, etc. A certain amount of progress has been made in the sector (Musayev, 2017:89).

Tourism Sector and Balance of Payments

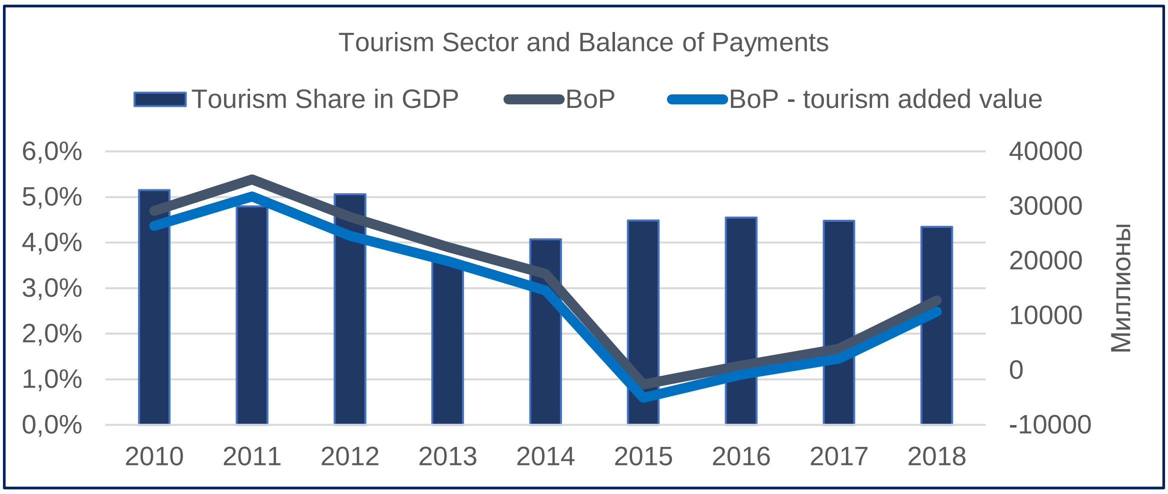

Source: compiled by the author based on the data from Azerbaijan Statistical Information Service (https://www.azstat.org/portal/tblInfo/TblInfoList.do;JSESSIONID=BD12FB0F4E5AB13A1DF988BF6BCD66AB#994_024)

As it can be discerned from the chart above, the share of tourism in the total output is modest and ranges from 3% to 5% throughout the histogram.

The chart above illustrates the merits of tourism industry in mitigating the balance of payment deficits and bolstering up the balance of payment surpluses. Two parallel lines represent two variables, namely balance of payment (the upper line) and balance of payment without the gross output of tourism industry.

Certain regions of the Karabakh khanate were covered with dense forests and fertile gardens, and most of them were valuable and rare trees. Poplar, pine, maple, oak, linden, and other species of trees were widespread. Pear, cornel, and crab apple trees were also found in the forests. The population used the forests both for construction and for fuel. (Abdullayev, 2005: 54)

Kalbajar and Lachin regions, in general, are regions with great ecotourism and medical tourism potential in the Karabakh region. The charming nature of the Kalbajar region, which is part of the Kalbajar-Lachin economic region, makes it an ideal place for winter and health tourism, in addition to traditional tourism, and also allows for its development. According to the flora of the region, it is almost dominated by deciduous forests, beech, oak, and hornbeam, and the fauna is dominated by species such as roe deer, mountain goat, brown bear, eagle, squirrel. Before the occupation by the Armenians, there were two huge sanatoriums in the Istisu settlement of Kalbajar. On average, more than 60,000 people were treated and rested each year. Istisu mineral water in Kalbajar was used to treat both external skin and other defects, as well as complications and problems in internal organs. The existing relief here and the construction of wings and similar facilities create conditions for the organization of walks. (Abbasov, 2013:45)

Assessment of the potential development resources of ecotourism and medical tourism of the East Zangezur region

Even people from different parts of the country came here for rest and treatment long before the Soviet Union came to power, and famous all-union health resorts and recreation centers were built thereafter. During the 30 years of occupation, the Armenian invaders methodically destroyed these objects. Restoration, rebuilding and creating new, even better and more modern ones is the paramount task for the regeneration of the rich tourism potential of the liberated territories.

Thermal Tourism is a type of medical tourism in which patients can take advantage of geothermal springs for their health as well as relaxation in attractive locations. The presence of many mineral waters in the region will allow the development of this type of tourism. New hospitals and sanatoriums need to be built for rehabilitation, which will attract not only citizens of the Republic of Azerbaijan but also foreign tourists.

The strategic roadmap of tourism industry of Azerbaijan has a deliberate focus on the development of both ecotourism and medical tourism. In the strategic roadmap, it is stated that the Ministry of Culture and Tourism will collaborate with Ministry of Ecology and Natural Resources to review the options available for the further development of the ecotourism in Azerbaijan and utilize its full potential. In the strategic roadmap of tourism of Azerbaijan, the advantages of health and eco-tourism, which will help to develop tourism in the region, are explored. With these types of tourism, a large number of tourists can be attracted. Large sanatoriums can be opened where people will rest and be treated. And for nature lovers and those who prefer eco-friendly products, then ecotourism will be ideal. People will be able to rest, but at the same time not to harm the environment. All tourists will find something to their liking.

In 1974, the Bashitchay State Reserve was formed in the Zangilan district. It covered 100 hectares and was primarily responsible for protecting rare plane trees. There are other trees and plants such as the Caucasus Mountain, mountain almond, and long-leaved oak, in addition to plane trees. The reserve also has animals including the wild cat, white hedgehog, henna partridge, and striped kaftar. The natural regeneration and growth of plane trees thrive under these climatic circumstances. Gubadli State Reserve was formed in 1969 in the districts of Lachin and Gubadli. The reserve's goal is to safeguard the wildlife of these places, particularly roe deer, wild boar, pheasant, and other animals and birds, which span 20,000 hectares in the northern part of Gubadli region and the southern portion of Lachin region. (http://eco.gov.az/index.php?pg=102)

The airports in Lachin and Zangilan, which are set to be developed in the near future, will be crucial for our country. These airports, according to experts, are built to take advantage of tourism prospects and serve as logistical hubs. Lachin airport, in particular, will be Azerbaijan's tallest airport. The airports in Lachin and Zangilan that will be developed are strategically important. The airport at Lachin, in particular, will be the country's highest. There is a tentative plan to build an airport in Lachin, and the land has been set aside for it. The significance of this location is that this airport will allow air travel not only to Lachin, but also to the Kalbajar region's land. The airport in Zangilan will not only contribute to the growth of tourism, but will also function as a major international logistics hub. The development of the Lachin airport would contribute the Lachin-Kalbajar highway network.

Agriculture, particularly cattle, was the backbone of the region's economy. Even after the occupation, these lands can become one of the region's most important economic growth sectors by establishing sheep, cattle, and beehive farms. At the same time, it is critical to make the most of agriculture's agricultural and crop potential. Because the Parity Index has always been positive for Lachin, it provides a wide foundation for realizing this potential. Lachin, like Kalbajar, contains a diverse range of minerals, including mercury, sawdust, face stone, building stone, clay, sand-gravel, pumice, vermiculite, volcanic ash, agate, and jade, which boosts the region's economic potential, according to the economist. Because both regions are close together, a single development may be used in the post-production processing of resources, increasing profitability of the region. (13)

Conclusion

In the periods when tourism first started to develop, the tourism sector was handled with its economic development and employment-providing benefits. This situation has created negative social, environmental, and cultural effects over time. With the accommodation establishments, infrastructure services and other social facilities built for the visitors, the local people have been displaced and their lifestyles have changed. In addition, with the increase in the number of tourists, natural life was negatively affected and threatened animal life. The sustainability of the tourism sector can only be achieved by preserving and using the historical, natural and cultural values specific to the regional and local areas that are the source of tourism. With the importance of tourism, environmental relations and health awareness of world population, the sustainability discussions brought the concept of ecotourism and medical tourism to the agenda and became popular. Due to the favorable climate and terrain of Karabakh, different types of tourism can be developed, especially ecotourism and medical tourism. The importance of ecotourism and medical tourism in the economy and what needs to be done to develop this sector was revealed. It emerged that the sustainable development of tourism in the region is inextricably linked to its potential, such as climatic conditions, topography, minerals, and the proportion of forest land.

References

1. Abasov, İ., (2013), “Azərbaycanin və Dünya Ölkələrinin Kənd Təsərrüfatı”, Bakı, Şərq-Qərb, s. 148
2. Abdullayev M., (2005), “Xanlıqlar və rus müstəmləkəçiliyi dövründə Şimali Azərbaycanda aqrar münasibətlər”, Bakı, Adiloğlu, 2005, s.232
3. FINCA Azerbaijan. (2022). https://finca.az/en/apply-for-loan/. Retrieved from finca.az: https://finca.az/en/apply-for-loan/
4. Gonchavles, J. (2019). Resource efficiency in tourism Human Development Report. Azerbaijan. UNDP, p.190
5. International Trade Administration. (2021). Azerbaijan - Country Commercial Guide. Retrieved from https://www.trade.gov/country-commercial-guides/azerbaijan-market-challenges
6. Jeffrey, O., Jalani A., (2009), Local people’s perception on the impacts and importance of ecotourism in Sabang, Palawan, Philippines, file:///C:/Users/toghr/Downloads/Local-_Peoples_Perception_on_the_Impacts_and_Impor%20(1).pdf

7. Muhammet, A. (2002), Küresellesmenin Finansal Piyasalar Üzerindeki Etkileri Ve Türkiye Finansal Krizler-Beklentiler, Dıs Ticaret Müstesarlıgı, Dıs Ticaret Dergisi, Ekim Yıl:7, Sayı:26, 1-26.
8. Musayev, V. (2017). Azerbaijan Economic Reforms Review, Strategic Roadmap on production and processing of agricultural products in the Republic of Azerbaijan, p.16
9. Natali, D., Katsoni V., (2016), Ecotourism in Protected Areas, A Literature Review, p.198
10. Stephen M., Managing for visitor experiences in protected areas: Promising opportunities and fundamental challenges, (2006), https://www.researchgate.net/publication/292601904_Managing_for_visitor_experiences_in_protect-ed_areas_Promising_opportunities_and_fundamental_challenges/link/61d99688da5d105e552951d7/download
11. www.eco.gov.az
12. www.agro.gov.az
13. https://www.agro.gov.az/az/heyvandarliq/atciliq/qarabag-at

Rəyçi: i.ü.f.d. İnarə Rzayeva

Göndərilib: 01.05.2022 Qəbul edilib: 23.05. 2022

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/79/170-176

Javidan Natig Badalov
Azerbaijan State University of Economics (UNEC)
master
badalovcavidan@gmail.com

EFFECTS OF THE COVID-19 PANDEMIC ON THE TOURISM INDUSTRY

Abstract

The article is devoted to the current issue of 2020 on the impact of the COVID-19 pandemic on the tourism industry in general, Azerbaijan in particular, and overcoming this crisis, taking into account the main aspects and goals of sustainable development. There is a close relationship between epidemics and tourism. Although it may be possible to move diseases from the country where they occur to other regions due to tourism movements, with the spread of the epidemic, measures taken to prevent the risk of transmission may adversely affect tourism movements. The COVID-19 pandemic is different in terms of its effects and spread for the world economies that have witnessed many epidemic outbreaks before. The COVID-19 pandemic, which has spread rapidly all over the world starting in China, has created economic shocks for all industries, but its impact on the tourism industry has been quite significant compared to other industries.

With the introduction of national and international travel restrictions imposed by countries, tourist movements have stopped, and the tourism industry has faced a sudden and indefinite crisis before the season. Considering all these effects, in this part of the study, the measures and predictions taken were included and then an assessment was made in terms of the impact of the epidemic on the tourism industry. Rare events, such as short-term epidemics, natural disasters, political and economic crises, can negatively affect the development of tourism in the short or long term. Among them, epidemics have reduced the development of tourism in the regional sense before COVID-19.

***Key words**: tourism, COVID-19, industry, measures, pandemic impact*

Cavidan Natiq Bədəlov

COVID-19 pandemiyasının turizm sənayesinə təsiri

Xülasə

Məqalə COVID-19 pandemiyasının ümumilikdə turizm sənayesinə, xüsusən də Azərbaycana təsiri və davamlı inkişafın əsas aspektləri və məqsədləri nəzərə alınmaqla bu böhranın aradan qaldırılması ilə bağlı 2020-ci ilin cari buraxılışına həsr olunub. Epidemiyalarla turizm arasında sıx əlaqə var. Turizm hərəkətləri səbəbindən xəstəliklərin baş verdiyi ölkədən başqa bölgələrə daşınması mümkün olsa da, epidemiyanın yayılması ilə bulaşma riskinin qarşısını almaq üçün görülən tədbirlər turizm hərəkətlərinə mənfi təsir göstərə bilər.

COVID-19 pandemiyası daha əvvəl bir çox epidemiya hallarının şahidi olmuş dünya iqtisadiyyatları üçün təsirləri və yayılması baxımından fərqlidir. Çindən başlayaraq bütün dünyaya sürətlə yayılan COVID-19 pandemiyası bütün sənayelər üçün iqtisadi sarsıntılar yaratsa da, onun turizm sənayesinə təsiri digər sənaye sahələri ilə müqayisədə kifayət qədər əhəmiyyətli olmuşdur. Ölkələr tərəfindən tətbiq edilən milli və beynəlxalq səyahət məhdudiyyətlərinin tətbiqi ilə turist hərəkətləri dayanıb və turizm sənayesi mövsüm öncəsi ani və qeyri-müəyyən böhranla üzləşib. Bütün bu təsirləri nəzərə alaraq, araşdırmanın bu hissəsində görülən tədbirlər və proqnozlar daxil edilmiş və daha sonra epidemiyanın turizm sənayesinə təsiri baxımından qiymətləndirmə aparılmışdır. Qısamüddətli epidemiyalar, təbii fəlakətlər, siyasi və iqtisadi böhranlar kimi nadir hadisələr qısa və ya uzun müddətdə turizmin inkişafına mənfi təsir göstərə bilər. Onların arasında epidemiyalar COVID-19-dan əvvəl regional mənada turizmin inkişafını azaldıb.

Açar sözlər: turizm, *COVID-19, sənaye, ölçü, pandemiyanın təsiri*, *tədbirlrə*

Introduction

A pandemic has been declared by the World Health Organization since March 11. Undoubtedly, tourism is one of the areas most affected by the epidemic. Travel restrictions and social isolation are among the first measures taken to include COVID19.

With the introduction of voluntary and compulsory quarantine applications around the world, travel has come to an end and there has been a sudden break in the tourism industry. Various measures have been taken to overcome the crisis in tourism.

The tourism sector requires special experience and knowledge with its scale, investment, organization, management dimensions, as well as its backward and forward dependence and versatility. In addition, the necessity to follow technology closely is one of the distinguishing features of the sector.

However, it is an undeniable fact that the tourism sector is a rapidly developing sector when compared to other sectors. The fact that it has become an economic and mass phenomenon in the globalizing world and its positive effects on the national economies have brought the economic importance of the tourism sector to the fore.

There are various indicators showing the economic importance of the tourism sector. For example, in the tourism sector, spending on various goods and services by coming to the country or region where those products are located in order to benefit from tourism products creates a "waterfall" effect in the economies hosting tourism. For example, expenditures that start on the front of touristic supply factors such as taxis, hotels, restaurants, and then gradually spread to other areas of the economy.

This situation causes the tourism sector to have the characteristics of a sector that has a significant exchange of inputs with other sectors of the economy. For this reason, the tourism sector is both affected by the development in other sectors and contributes to the development of other sectors. In the economic development process, this interrelationship is included in the concept of structural dependency in theory and shows the importance of a sector in economic development. The tourism sector is an important sector that provides a solution to the unemployment problem of that country as well as providing foreign currency inflow to a country.

Method

Within the framework of financial globalization, transnational lending and investment trends in the world economy were identified, the Transnational Banking Rating for 2016 was given, and the adequacy of anti-crisis strategies was assessed. In addition, the causes of financial and economic crises and the effectiveness of preventive measures have been systematized.

Research Model

Tourism is characterized as an invisible export in terms of balance of payments. The reason why it is defined in this way is that it earns foreign currency by selling goods and services to visitors. For this reason, tourism shows more advantageous features compared to other export sectors. Because the export realized through tourism differs from the export of goods and services to a foreign country due to reasons such as the consumer coming to the goods and services subject to export and the absence of travel expenses. These differences are the possibility of obtaining foreign currency in a short time with a small amount of imports in the tourism sector, and the natural, historical and cultural values of the country for some products that cannot be exported, making the sector a source of foreign currency by creating a foreign market through tourists. Tourism, as an industry with close human interaction, has undoubtedly witnessed some long-term changes since COVID-19. Effective preparation of the industry for this transformation, even if COVID-19 loses its impact, will make it more resistant to future epidemics. Tourism has become an important global economic activity, especially after the Second World War. Today, tourism accounts for 8% of global output and 10% of employment alone, with a growth rate of 4-5%. In addition, tourism affects more than 135 sectors with a high multiplier effect, contributes to the balance of payments by generating foreign exchange earnings, launches many leading industries such as transport, trade, construction, health and finance. In addition to the economic impacts of tourism, there are many social, cultural and political impacts that are not covered by this study. Although tourism is an important global economic sector, it is quite sensitive to crises in any country or region of the world.

Due to the fact that the demand for tourism has a deferred structure, it has a very sensitive image against security problems, economic crisis and health problems. Tourism is also a non-storage product,

so it cannot be stored for future sale like physical goods. Today, rooms, chairs and tables that are not reserved cannot be sold later. With the exception of a few past examples (such as the 2008 economic crisis), the crises have had regional effects and have reached a level that will have a limited impact on global tourism movements.

Given the impact and speed, it is difficult to say that the global tourism industry has faced a crisis like COVID-19 in the past. The impact of COVID-19 is expected to be seven times more devastating than the 2008 financial crisis.

Undoubtedly, what distinguishes COVID-19 from other epidemics is its direct and sudden impact on tourism due to its rapid and widespread spread, the uncertainty of the infection process and treatment, as well as compulsory travel measures. As in China, most of the world's travel has been postponed or canceled before borders closed. In addition to these short-term effects, the fact that COVID-19 will cause the largest economic crisis in history raises other uncertainties about the duration and intensity of the effects.

As tourism is partly a luxury consumer tool, it is expected to be one of the first to be affected by the pandemic and one of the last to recover with a portable structure. Due to wider and stricter travel restrictions than other epidemics, tourism in the world has stopped and travel has been restricted in many countries, except in emergencies.

During the pandemic period, many airlines and tour operators ceased operations, and many accommodation establishments had to close. These large-scale **r**estrictions affecting the entertainment and leisure industries have resulted in disruptions to the global supply chain.

Unlike the atypical pneumonia and Mers epidemics, COVID-19 has spread rapidly around the world after China. The epicenter spread first to Europe and then to the United States, causing more deaths in China.

Since the announcement of the pandemic by the World Health Organization in March, the number of countries implementing additional measures in the field of health, which significantly hinders international traffic, has increased.

The World Tourism Organization set up a Crisis Committee on March 25 to review the impact of the epidemic on the aerospace, maritime and tourism sectors and propose innovative solutions for recovery.

WHO also supported the committee as a technical advisor. As the committee developed the situation, it became part of the global coordination organization by holding regular virtual meetings to evaluate and promote the recommendations.

In addition, the committee notes that since small and medium enterprises account for 80% of the world sector, the social impact of the crisis could become a serious problem for the international community, and this could go beyond tourism in the country.

In general, crisis and risk management systems should be among the goals to be achieved in this process, such as overcoming and keeping them alive, strengthening the capital structures of enterprises and making them more sustainable.

Analyses

Tourism is an important area of socio-economic activity and makes a significant contribution to the state budget revenues of many countries. According to the World Travel & Tourism Council (WTTC) data, which represents the international tourism industry, the contribution of tourism to the global economy in 2019 amounted to $ 9.1 trillion, or 10.4% of world GDP (https://wttc.org/Research/Economic-Impact). Council estimates the travel and tourism industry accounts for 330 million work places worldwide (1 in every 10 work places worldwide). In early 2020, all countries were covered by a pandemic of a new type of coronavirus, COVID-19, announced by the World Health Organization. Tourism is one of the global industries most affected by the economic impact of the pandemic (Aburumman, 2020).

Traditionally, the tourism and recreation industry is affected by external shocks – for example, events occurring in specific host countries can lead to a large-scale redistribution of trips to other resort regions. However, such powerful shocks as COVID-19 pandemic can paralyze the world tourism market for an indefinite period. Along with the epidemics of viral and infectious diseases, exogenous factors that depress the global hospitality industry can also include military conflicts and terrorist threats, climate

change and natural disasters, abrupt price changes of the oil and oil products, currency fluctuations, financial and economic crises, etc. (Bayeva & Knobel, 2020).

Today, tourism and related industries are experiencing an unprecedented decline due to the coronavirus pandemic. Many experts in tourism state that the current crisis associated with the new virus is the worst for the industry since 1950. Thus, according to the UNWTO, the annual figures for tourism in 2020 had declined by 73% on the average compared to 2019. The slowdown was observed in almost all regions of the world (Fig. 1).

Figure 1: YTD changes by region, 2020 (%)

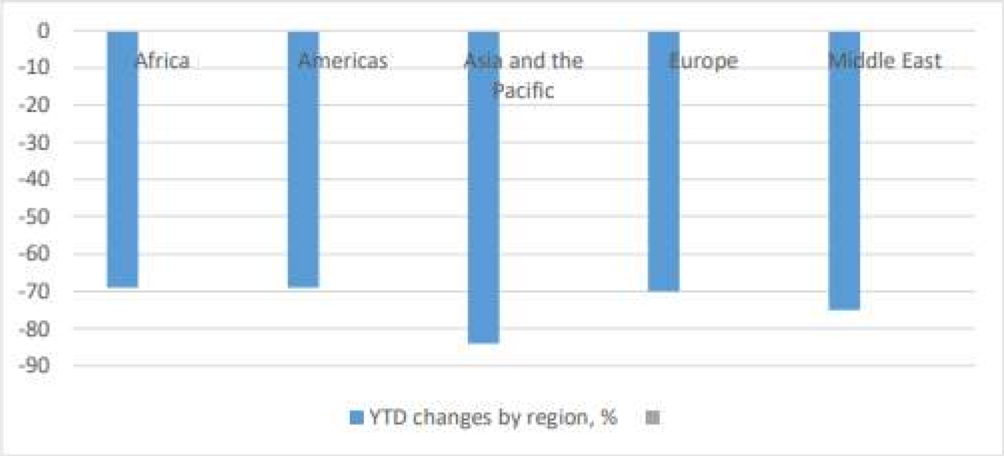

Source: https://www.unwto.org/international-tourism-and-covid-19

As it follows from the above graph, Asia and the Pacific suffered the most, with an annualized slowdown in tourism of -84%, followed by the Middle East (-75%), Europe (- 70%), Africa (-69%) and Americas (-69%). The Asian region was the first to feel the impact of the new virus, accompanied by travel restrictions, and sometimes a complete lockdown, in addition, this region was the most active in terms of tourist flows. We consider the change in tourism indicators in 2020 by months (Fig. 2).

Figure 2: YTD changes by month, 2020 (%)

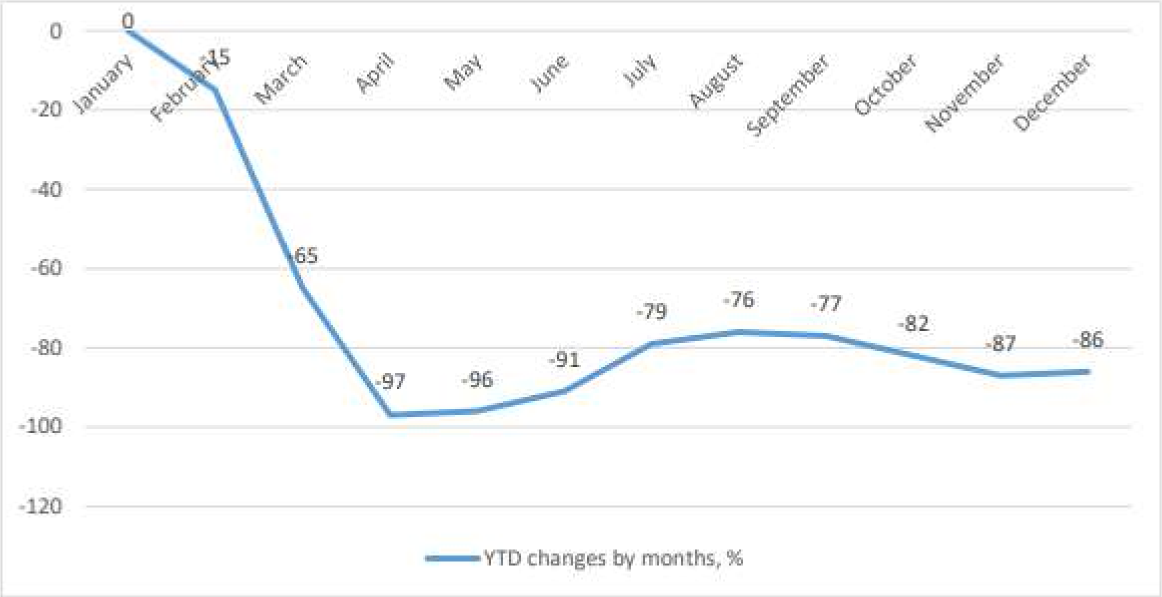

Source: https://www.unwto.org/international-tourism-and-covid-19

As it follows from the graph, the maximum slowdown in tourist figures was observed in AprilJune 2020, which is due to the imposition of strict restrictions by a number of countries and the air spaces shut-down. We will notice that along with tourism, passenger air transportation also faced global revenue losses. So, according to the site (https://www.statista.com/statistics/106679/coronavirus-airlines-passenger-revenue-region/), total revenue losses of passenger air transportation in 2020 amounted to $370 billion, including revenue losses for individual regions were as follows: Asia-Pacific region - $120 billion, Europe - $ 100 billion, North America - $88 billion, Latin America - $26 billion, the Middle East - $ 22 billion, Africa - $ 14 billion. In assessing the loss of tourism due to COVID-19, the WTTC notes that the sector has lost 4.5 trillion US dollars, while the contribution of tourism to Total GDP was 5.5% (4,671 billion US dollars), that is 4.9% less than in 2019.

As elsewhere in the world, the pandemic has caused great damage to the tourism sector of Azerbaijan. The first case of infection in the country was registered in February 2020. The first infected with the virus were citizens of the country who arrived from Iran, and after confirming cases of infection, it was agreed the country's border with Iran should be closed for two weeks. Naturally, at the time, it was not yet clear how dangerous and contagious the virus was, and no one could predict how long this situation would last. In early March has been a ban on imports of Iranian products into the country, and in all educational institutions located in the country, a week vacation was announced to ensure the safety of the population and prevent the spread of the virus, and later the period was extended until March 27. On March 12, in our country the first case of death from a new coronavirus was confirmed. On March 14, social isolation measures began to take effect in our country, mass events were banned, appeals to people with the slogan “Stay at home” were made, the land and air borders of the country were temporarily closed (Hajiyeva, 2021: 45).

The number of people infected with the COVID-19 virus in our country is reflected in Table 1. Also note that the first information about the number of infected people in Azerbaijan was published on the website of the World Health Organization (WHO)
(https://www.worldometers.info/coronavirus/country/azerbaijan/) on March 24 of 2020 (15 people).

As it shown in the Table, the number of infected people began to grow from October and reached its peak in December (on December 13, the highest daily number of infections so far was recorded – 4451 people). At present, with the number of 328.159 people infected (12 may 2021), Azerbaijan ranks 53 among 221 countries (the number of deaths was 4726, the number of survivors was 309771, the number of active cases was 13662). In general, if we look at the graph of the daily number of infections in our country, we can observe that the process is of wavy (cyclic) nature ()

The graph shows three waves, the smallest of which is observed in May-August 2020, the largest wave-in October 2020-January 2021, and a relatively average wave - in March-May 2021. Tourism plays a key role in the economy of Azerbaijan and has significant potential for development (Hajiyeva&Teymurova, 2019). The COVID-19 pandemic has significantly affected the tourism sector and, since March 2020, has led to a serious decline in this area. According to statistics, 686.3 thousand people from 155 countries visited Azerbaijan in January-September 2020 (3.5 times less than in the same period last year). In order to prevent the spread of coronavirus infection, the imposition of a restrictive regime at the state border between the Republic of Azerbaijan and neighbouring states, as well as temporary restrictions on the travel of citizens in most countries of the world, led to a sharp decline in the number of arrivals to our country from April to September 2020, and trips were carried out mainly for non-tourist purposes. Unfortunately, currently, full statistical indicators for 2020 have not been published, so the analysis covers January to September. For the analysis, we will consider the data provided by the State Agency for Tourism of the Republic of Azerbaijan for 2020.

January 2020 was successful for tourism, compared to the corresponding indicator of 2019, the number of tourists arriving in Azerbaijan increased by 18.1% and amounted to 226,200 people, and the most tourists came to our country from Russia (+20.5%), Georgia (+14.6%), the Middle East (+20.8%), Turkey (+12.1%) and Iran (+26.5%). The increase in the flow of tourists, also, continued in February, which is not very suitable for travel. The number of tourists coming to the country in this month, increased by 15.8%, the majority of them came from Georgia -59,000 people (+11.4%) and Russia - 55,000 people (+23.3%). The number of tourists coming from Turkey was 23,600 (+5.9%), from the

Middle East - 16,900 people (+11.2%), from Iran - 13400 people (+22.9%). The highest growth is observed in the number of tourists from Russia and Iran**.**

The World Travel and Tourism Council (WTTC) provided its recommendations for the recovery of the tourism industry:

1) Overturn of travel recommendations and bans on non-essential international trips that prevent traveller insurance.

2) Adoption of global health and safety protocols, provision of travel safety guarantees to travellers.

3) Adoption of a rapid test and tracking strategy, which helps to contain the spread of the virus.

4) Closer collaboration between the public and the private sector to ensure a standardized and global approach to the crisis.

5) Continued government support for the sector in terms of tax incentives and liquidity incentives, as well as measures to protect employees

Conclusion

As a result, past epidemics have particularly affected the regions where they occur, but not as much as COVID-19 worldwide. The most important difference that distinguishes COVID-19 from other endemic diseases is its rapid and effective spread.Since its inception and in all countries where the disease has been declared a pandemic, the number of infections has increased rapidly. Countries have closed their borders, and voluntary and compulsory quarantine applications have been intensified as part of the measures. Businesses were closed and the supply chain was disrupted. In short, COVID-19 has had economic, social and psychological effects around the world. Tourism was also one of the first and most affected sectors of the epidemic.

Due to quarantine applications, travel was completely suspended and psychologically affected individuals postponed or canceled their vacation plans. Ongoing uncertainty over the epidemic and the possibility of a second wave have led to various scenarios related to tourism. However, even if the epidemic is completely eradicated in the short term, it will undoubtedly create lasting changes in the tourism sector. Although developments will change as the impact of the epidemic continues, it will undoubtedly continue to affect tourism.

References

1. Sarami, P. (2020), “The role of the transportation system in the development of the tourism industry in developing countries”, Indian Journal of Scientific Research, Vol. 11, Issue 1, 455.
2. Wörndl, W., Koo, C., Jason, L. and Stienmetz. (2021), “Information and Communication Technologies in Tourism 2021”, Proceedings of the ENTER 2021 eTourism Conference, January 19-22, 544.
3. Ammirato S. and Alberto, M.F. (2020), “Tourism Breeding Environment: Forms and Levels of Collaboration in the Tourism Sector”, PRO-VE 2013: Collaborative Systems for Reindustrialization, 524.
4. Agrawal, A. (2021), “Sustainability of airlines in India with Covid-19: Challenges ahead and possible way-outs”, Journal of Revenue and Pricing Management volume 20, 457-472
5. Stankov U & Gretzel U. (2020), “Tourism 4.0 technologies and tourist experiences: a human-centered design perspective” Information Technology & Tourism, volume 22, 488.
6. Hajiyeva, L.A. (2021), The tourism sector of Azerbaijan in the pandemic conditions: existing problems and future prospects. Construction economics and management, Baku, №4, 2020.
7. Ibn-Mohammed, T., Mustapha, K.B., Godsell, J., Adamu, Z., Babatunde, K.A., Akintade, D. and Acquaye, A., Fujii H., Ndiaye M.M., Yamoah F.A, Koh S.C.L. (2021) A critical analysis of the impacts of COVID-19 on the global economy and ecosystems and opportunities for circular economy strategies. Resources, Conservation & Recycling, Volume 164, January 2021, 105169. Retrieved from https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC7505605/
8. Kostin, K.B. and Khomchenko, E.A. (2020), Impact of the COVID-19 pandemic on the global economy. Journal of international economic affairs, Volume 10, Number 4.

9. Kvirkvelia, N. and Tsitsagi, M. (2021), Impact of COVID-19 on tourism in Georgia-an overview. Georgian Geographical journal, Vol.1 (1) 27-33. Retrieved from https://www.researchgate.net/publication/351450494
10. World Travel and Tourism Council, https://wttc.org/Research/Economic-Impact
11. UNWTO, https://www.unwto.org/international-tourism-and-covid-19
12. UNWTO, https://www.unwto.org/global-and-regional-tourism-performance
13. https://www.worldometers.info/coronavirus/country/azerbaijan/
14. https://tourism.gov.az/uploads/documents/statistic/_report
15. https://www.statista.com/statistics/1106679/coronavirus-airlines-passenger-revenueregion
16. https://www.worldometers.info/coronavirus/country/.

Rəyçi: i.ü.f.d. İnarə Rzayeva

Göndərilib: 02.04.2022 Qəbul edilib: 20.05. 2022

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/79/177-184

Sinan Diyar Cəfərzadə
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC)
master
sinanjafarzade@gmail.com

QARABAĞ İQTİSADİ RAYONUNUN DAVAMLI İNKİŞAFININ TƏMİN EDİLMƏSİNİN PRİORİTETLƏRİ

Xülasə

İşğaldan azad olunmuş torpaqlara geri dönəcək olan insanların rifah dərəcəsi və təhlükəsiz yaşam vəziyyəti başlanğıc növbədə təmin etmək və Qarabağ zonasını respublikamızın ən parlaq diyarlarından birinə çevirmək ən başlıca prioritetlərdən biridir. Bu iqtisadi zonada davamlı inkişafa keçid prosesini, işğaldan azad edilmiş ərazilərin bərpa edilməsi və tərəqqisi, alternativ enerji növlərindən istifadə, həmin iqtisadi rayon ərazisində həmçinin qeyri-neft sektorunun tərəqqi tapması və başqa faktorlar aid oluna bilər. Ölkəmizin rəsmi dövlət dairələrinin Qarabağ iqtisadi regionu barədə hazırladığı hesabatları, beynəlxalq maliyyə idarələrinin sənədləri, analiz və tövsiyyələri, eləcə də xarici tədqiqatçıların və alimlərin əsərləri həmin tədqiqatın məlumat bazasını təşkil edir. Qarabağ iqtisadi zonasının iqtisadi tərəqqisinə, imkanlardan asılılığın ən az dərəcəyə salınmasına, qeyri-neft sferasının davamlı tərəqqi prosesinə, alternativ enerji növlərindən istifadə faizinin çoxaldılmasına, turizm sferasının inkişafını təşkil edir. Elmi məqalədə yer alan elmi iddaların, nəticələrin və məsləhətlərin etibarlılığı həm ümumi elmi, həm də spesifik tədqiqat üsullarından istifadə, təmsil edilən məlumat dəstəyi və tədqiqat nəticələrinin tətbiq edilməsi elmi yenilik və praktiki nəticələri təşkil edir.

Açar sözlər: *Dayanıqlı inkişaf, yaşıl iqtisadiyyat, alternativ enerji*

Sinan Diyar Jafarzadeh

Priorities for sustainable development of Karabakh economic region

Abstract

One of the main priorities is to ensure the well-being and safe living conditions of the people who will return to the liberated lands, and to turn the Karabakh region into one of the brightest lands of our republic. This economic zone can include the transition to sustainable development, the restoration and development of liberated territories, the use of alternative energy sources, the development of the non-oil sector in the economic zone, and other factors. Reports on the Karabakh economic region prepared by the official state circles of our country, documents, analysis and recommendations of international financial institutions, as well as works of foreign researchers and scientists form the database of this research. It contributes to the economic development of the Karabakh economic zone, minimization of dependence on opportunities, the process of sustainable development of the non-oil sector, increasing the use of alternative energy sources, and the development of tourism. The reliability of the scientific claims, results and advice contained in the scientific article is the use of both general scientific and specific research methods, the support of the represented information and the application of research results constitute scientific innovation and practical results.

Key words: *Sustainable development, recovery process, analysis*

Giriş

Azərbaycan işğaldan azad olunan torpaqları regionun ən inkişaf etmiş torpaqlarından birinə çevirməyi özü üçün ən ali məqsəd hesab edir. İşğaldan azad olunan ərazilərin yüksək təbii sərvətə sahib olması qarşıya qoyulan məqsədə nail olmağa şərait yaradır. Bu, ərazilər gələcək zamanda qonşu dövlətlərlə iqtisadi cəhətdən əlaqələr qurmaq məqsədilə mühüm tranzit zonasına çevriləcək. Nəticə etibarı ilə region dövlətləri arasında ticarət əlaqələri daha da artacaqdır. Bu baxımdan da işğaldan azad olunan ərazilərdə lazımi infrastrukturun qurulması yalnız Azərbaycan üçün yox, həm də qonşu ölkələr üçün mühümdür. Nəqliyyat işlərinin, həmçinin aeroportların tikilməsi Qarabağa öz turizm imkanını reallaşdırmağa şərait yaradacaq. Son nəticə etibarı ilə ölkəmizin turizm sferasının tərəqqisinə öz töhfəsini vermiş olacaqdır. Bu, nəinki ölkə iqtisadiyyatının tərəqqisinə şərait yaradacaq, həm də qeyri-

neft sferasının tərəqqisinə əhəmiyyətli dəstək göstərəckdir.Tərəqqi bu ərazinin hərtərəfli inkişafına töhfə göstərərək Ermənistanın işğalçı siyasəti ilə bu günə kimi istifadə edilə bilməmiş imkanların tam gerçəkləşməsinə gətirib çıxaracaqdır. Qarabağda davamlı formada iqtisadi tərəqqinin təmin olunması bu zonada davamlı sülh prosesin qoruyacaq və zərərli münaqişələrin təzədən meydana gəlməsini əngəlliyəcək.

II Qarabağ Müharibəsinin ölkəmizin şanlı ordusunun zəfəri ilə sonlanması işğal edilmiş ərazilərimizin azad edilməsi ilə bərabər eləcə də erməni vandallarının bu torpaqlarımızda etdiyi dağıntıların bütövlükdə üzə çıxmasına və beynəlxalq sferada nümayiş etdirilməsinə imkan verdi. Millətimizin yaddaşına həkk olunan unudulmaz və şanlı hadisələrdən biridə ölkəmizin ərazi sərhədlərini yenidən bərpa edərək qurması olmuşdur. Xalqımız ərazi tamlığını bərpa edərək diplomatik və həmçinin hərbi sferada mühim və geniş miqyasda qələbəyə nail oldu. Həmin torpaqlara qayıdacaq olan kəslərin rifahı və təhlükəsiz yaşam durumu ilk olaraq yaradılmalı və Qarabağ zonasını dövlətimizin ən parlaq yerlərindən birinə döndərməkdir. Bu səbəbdən də, Böyük Qayıdış adlı layihə çərçivəsində tez bir zaman ərzində təzədən bərpa prosesi başlanmışdır. Yenidən qurma prosesi başlanğıc olaraq müəyyən mərhələlərdən ibarət hesab edilir. Başlanğıc mərhələdə dövlət büdcəsindən ayrılacaq olan vəsaitlər bir neçə sfera üçün, əsas maddi istehsal sektorlarına, sənayeyə, enerji-qaz təsərrüfatı, su təchizatı və həmçinin rabitə və telekommunikasiya sistemləri qurulacaqdır. İşğaldan azad olunan torpaqların ölkənin iqtisadi və sosial sferasında tarixi mövqeyi bərpa olunmalıdır. Yeni sahə iqtisadi fəaliyyət prosesinin aparıcı həlqələrindən birinə dönməli və dövlətin başqa regionlarına müvafiq tərəqqi səviyyəsinə malik olmalıdır. Ərazinin dayanıqlı tərəqqisi, orada təbii imkan bolluğu və əldə olunan tarixi imic həmin torpaqlara sərmayə qoyulmasına şərait yaradacaqdır. Möhkəm təməl üzərində yaradılmış yaşayışı qarşılamaqla həmin ərazilərin dövlət üzrə iqtisadi fəaliyyətdə tutduğu mövqeyini işğaldan əvvəl olan duruma çatdırmaq və onu davamlı formada artırmaq mümkündür. Həmin əməliyyatda zəruri stimullara əsas olaraq fərdi təşəbbüslərin hərtərəfli təşviq olunması, həmçinin dövlət-özəl tərəfdaşlığının tərəqqisi mühüm hadisədir.İşğaldan azad olunan torpaqların formalaşma prosesi və inkişaf olunmasında, vahid iqtisadi zonanın qurulmasında və torpaqların əlaqəli tərəqqi mexanizmlərinin müəyyən olunmasındadır.

Davamlı inkişaf prosesi Birləşmiş Millətlər Təşkilatının mühüm paradiqmasıdır. Davamlı inkişaf prosesinin konsepsiyası 1987-ci il Bruntlqand Komissiyasının Hesabatında “gələcək nəsillərin öz ehtiyaclarını qarşılamaq imkanlarına zərər vermədən bu günki ehtiyaclara uyğun inkişaf” formasında təsvir olunmuşdur. Davamlı inkişafın 4 ölçüsü mövcuddur - cəmiyyət, ətraf mühit, mədəniyyət və iqtisadiyyat - bunlar müxtəlif yox, bir-biri ilə əlaqəlidir. Davamlılıq, həyat durumunun yaxşılaşdırılması məqsədilə ətraf mühit, sosial və iqtisadi mülahizələrin taraz hal gəlməsi gələcək barədə düşünməkdən ötrü paradiqmadır. Misal üçün, firavan cəmiyyət cəmiyyətinin vətəndaşlarını qida və şərait, təhlükəsiz baxımdan içməli su və təmiz hava ilə qarşılamaq məqsədilə sağlam ətraf mühitə arxalanır. İnsanın ehtiyaclarını qarşılamaq məqsədilə və insan həyatının keyfiyyətinin artırılması, inkişafı həyati baxımdan əhəmiyyət kəsb edir. Yəni, başlıca səbəb olaraq daha təsirli və ətraf zonaın bütün istifadə olunmasına əsaslanmalıdır insanların qeyri-kafi imkanları, misal üçün, təbii, insan yaxud iqtisadi şərait. Davamlılığı anlamaq məqsədilə kimsə üç mühüm sahəni nəzərdə tutmalıdır

Davamlı İnkişaf prosesi ətraf mühitlə qırılmaz formada əlaqəlidir. İnsanların bütün fəaliyyətlərinə görə ətraf mühitə birbaşa ehtiyacı olduğu üçün, onun mühafizə olunması və düzgün idarə edilməsi beynəlxalq birliyin durumunu zəbt edən ən vacib məsələdir. Bundan sonra aydın oldu ki, insan cəmiyyətlərinin mühüm artımı ilə bərabər, planetin də mühüm bir məhvi oldu. Azərbaycan regionun istifadə edilməmiş potensialına dayanaraq Qarabağı sülh və təhlükəsizlik dövrünə çevirir. Planetdə tolerantlıq və multikulturalizmin ən gözəl növlərindən birinə təşəbbüs edən ölkəmiz, həmçinin 2-ci Qarabağ müharibəsinin dağıntılarından sonra Qarabağın xristian və müsəlman irsini təzədən qurmaq planlarını qeyd etmişdir.Başqa sözlə anlaşılsa, davamlı inkişaf prosesi – zonanın potensialının dinamik formada formalaşdırılması, agentlərin geniş yenidən istehsala motivləşdirilməsi, rəqabət bacarığının çoxaldılması və bu əsasda gələcək dövr insanların imkanlarından istifadə etməmək şərti ilə tədrici olaraq əhalinin yaşam tərzinin yüksəldilməsi mərhələsidir. Cəmiyyətin yaxud dünya dövlətlərinin dayanıqlı inkişafı deyən zaman isə kəskin sürətdə sarsıntılar və qəzalar , fəlakətlər olmadan stabil və gözlənilən tərəqqi anlaşılır. Davamlılıq və davamlı inkişaf idarə oluna bilən prosesdir və bu prosesi tənzim etmək məqsədilə obyektiv və subyektiv işlər, alqoritm və texnologiyalar vardır. Bu baxımdan davamlı inkişaf mərhələsinin idarə edilə bilməsi kəmiyyət və keyfiyyət dəyişikliklərinin gerçəkləşdirilməssini nəzərdə saxlayır ki, bu dəyişikliklərin ən ali məqsədi ətraf mühitə ziyan verə biləcək təsirlərin minimuma

endirilməsi şərti ilə sosial və iqtisadi sahədə daha böyük səviyyəyə çatmaqdan, əhalinin lazımi tələbatını daha dolğun qarşılamaqdan ibarətdir .Davamlı inkişafın 3 mühüm məqsədi mövcuddur:

- İqtisadi artım – artım və innovasiyaları dəstəkləmək məqsədilə rəqabətədavamlı iqtisadiyyat yaratmaq və tərəqqi tələblərinin aydınlaşdırılması, sonra bağlılığı.
- Ətraf mühitin mühafizəsi – təbii və formalaşmış ətraf mühitimizin qorunma prosesinə və yaxşılaşdırılmasına töhfə verməklə bərabər, həmçinin biomüxtəlifliyin formalaşmasına, təbii resurslardan düzgün istifadə olunmasına, tullantıların və çirklənmənin ən aşağı səviyyəyə salınmasına, iqlim dəyişikliyinə uyğun duruma gəlmək və azalmağa yardım etmək, həmçinin aşağı karbonlu iqtisadiyyata qlobal cəhətdən keçid prosesi.
- Sosial inklüzivlik - bu günki və gələcək şəxslərin ehtiyaclarını qarşılamaq məqsədilə tələb edilən mənzil təchizatını qarşılamaqlar güclü, canlı və sağlam qurumların dəstəklənməsi; və cəmiyyətin ehtiyaclarını özündə cəmləmiş və onun sağlamlığını, sosial və mədəni durumunu dəstəkləyən mühüm yerli xidmətlərlə böyük keyfiyyətli formalaşma qurmaqla.

Azad olunan torpaqlarda gerçəkləşdiriləcək enerji siyasətinin başlıca məqsədi isə bu torpaqları “Yaşıl Enerji” sahəsinə çevirməkdir. Bu səbəbdən də azad olunan torpaqlarda energetika sferasında görüləcək işlər zamanı bərpa edilə bilən enerji növlərindən istifadəyə və ekoloji baxımdan təmiz texnologiyaların tətbiq edilməsinə üstünlük verilir. Bu isə öz növbəsində enerji imkanlarından daha düzgün formada istifadə olunmasına şərait yaradacaqdır. Elektrik stansiyalarının əsaslı formada yenidən qurulmas də həmin məqsədlərin gerçəkləşdirilməsinə şərait yaradacaqdır.Enerji sferası bərpa müddətində qarşıda duran əsas vəzifələrdən biri də işğaldan azad olunan torpaqlarda enerji strukturunun yaradılması və enerji təhlükəsizliyinin qarşılanmasıdır. Mühüm məqsəd azad olunan ərazilərdə ən yeni standartlara uyğun gələn enerji sisteminin qurulması və dövlətin ümumi olaraq enerji sisteminə inteqrasiya olunmasıdır. Və bunun nəticəsidir ki, “Azərenerji” və “Azərişıq” tərəfindən Şuşa istiqamətinə 2 elektrik enerjisi xətti qurulmuşdur. Həmin xətlərlə bərabər “Azərişıq” tərəfindən işğaldan azad olunan torpaqlarda spesifik dövlət əhəmiyyətli yerlərin elektrik enerjisi vasitəsilə təchiz olunmasının təcili təmin edilməsi üçün “Azərişıq Qarabağda” proyekti reallaşdırılır. Eyni zamanda azad olunan torpaqlarda var olmuş su elektrik stansiyalarının da bərpa edilməsi və təzədən qurulması reallaşdırılır. Müharibə müddətində Ermənilər azad edilən torpaqlarda var olan kiçik yararlı avadanlıqlarını qırıb aparıb, götürə bilmədiklərini məhv edib və ya partladıblar. Sonunda azad olunan torpaqlarda olan SES-lər yararsız hala gəlmişdir düşmüşdür. Bu səbəbdən də bu stansiyaların bərpa edilməsi reallaşdırılır. Laçının Güləbird stansiyasında istehsal edilən elektrik enerjisi Qubadlı zonasının Xanlıq ərazisini, Laçının öz ərazisinin cənub sahələrini və stansiyaya yaxın məkanlarda olan başqa infrastruktur proyektlərini elektrik enerjisi ilə qarşılayır. Bu səbəbdən də işğaldan azad edilmiş torpaqlarda infrastrukturun qurulması və nəzərdə saxlanılan başqa işlərin gerçəkləşdirilməsi cəhətdən həmin stansiya böyük əhəmiyyət kəsb edir. Başqa zaman isə Suqovuşanda olan “Suqovuşan-1” və “Suqovuşan-2” məkanlarında də əsaslı təmir layihələri gerçəkləşdirilir, Cəbrayıl ərazisindəki “Xudafərin” və “Qız qalası” stansiyalarının tikinti işi gerçəkləşdirilir və Füzuli ərazisində olan “Şükürbəyli” yarımstansiyasının da təzədən bərpa edilməsi nəzərdə saxlanılır(Babayev, 2020). Şəhər və kəndlərin təzədən bərpası ilə əlaqəli diqqət çəkən əsas başlıca isə bu əməliyyatda “Ağıllı şəhər” və “Ağıllı kənd” konsepsiyalarından istifadə olunmasının nəzərdə saxlanılmasıdır. Həmin konseptlərin tətbiq edilməsi şəhərsalma aparılan zaman dünyanın ən öncül vasitələrinin tətbiq olunmasına və dünyanın öncül texnoloji firmalarının ölkəmizə cəlb olunmasına şərait yaradacaqdır. Daha sonra həmin praktika başqa şəhər və kəndlərdə də tətbiq oluna bilər. Həmin konseptlərin tətbiq olunması bir sıra üstünlüklər yaradacaqdır. Həmin üstünlüklərə dayanıqlı formada iqtisadi tərəqqinin təmin olunması, mövcud şəraitdən səmərəli qaydada istifadə olunması, ətraf mühitin müdafiəsi, səmərəli nəqliyyat sisteminin yaradılması, daha təhlükəsiz icmaların təkmilləşdirilməsi, səmərəli dövlət orqanlarının təmin olunması və xidmət səviyyəsinin artırılması daxilidr. Bərpa zamanı xarici ölkə və firmaların iştirakı ölkəmizin işğaldan azad olunmuş torpaqlarında bərpa işlərinin reallaşdırılmasına xarici dövlətlər və firmalarda də böyük maraq edirlər və həmin yöndə təkliflərini önə sürürlər. Britaniya dövləti də bərpa zamanı Azərbaycana yardım etməkdə maraqlı olduğunu göstərmişdir. Britaniya firmalarının daha artıq maraq göstərdiyi sferalara texnologiya sferası "Ağıllı“ və "Yaşıl“ şəhərlərin qurulması, bərpa edilən enerji sənayesi, minalardan azad olma və mədən sənayesi daxildir. Ölkəmizdə artıq ayrı-ayrı proyektlərdə iştirak edən Britaniya qeydiyyatına sahib “Anglo Asian Mining” fəaliyyətini azad olunan torpaqlarda genişləndirmək arzusundadır. Bundan əlavə artıq Britaniya firmaları Füzulidə minaların

azad olunmasına, şəhərsalma və infrastrukturun tərəqqisi prosesi layihələrinə cəlb olunubdur. Azad olunan torpaqların bərpa olunmasında maraqlı olan başqa dövlət isə Macarıstandır. Artıq həmin yöndə müəyyən proyektlər icra olunur. Belə ki, Macarıstan dövlətinin Eksim Milli Bankı ərazilərin bərpa prosesinə qatılmaq istəyən Macarıstan firmaları üçün 100 milyon dollar civarında kredit xətti açıq elan etmişdir. Bir neçə dost dövlətlər işğaldan azad edilmiş torpaqlarımızın bərpası zamanı iştirak etmək arzusunda olduğunu qeyd etmişdir. Dölətimizdə dost dövlətlər ilə həmin sahədə əməkdaşlıq etmək niyyətini bildirmişdir. Artıq Qarabağda quruculuq işləri sferasında xarici dövlətlərin şirkətləri ilə konkret olaraq əməkdaşlığa start verilmişdir. Azərbaycan və Macarıstan macar firmalarının Qarabağda torpaqların bərpa edilməsinə iştirak etməsini istəmişlər. Macarıstanın "EximBank"ı rekonstruksiya proqramı çərçivəsində iştirak etmək niyyətində olan macar firmaları üçün 100 milyon dollar civarında kredit xətti açılmışdır. Müharibənin verdiyi fəsadların aradan qaldırılması daxilində Macarıstan torpaqlarının minalardan azad olunması işlərinə 25 min avro hədiyyə təklif edib. Böyük Britaniya Qarabağın azad olunan torpaqlarının minalardan azad edilməsi işlərində ölkəmizə yardım edə biləcəyini qeyd etmişdir (11). Qeyd olunan dövlətlər ilə bərabər şirkətləri yenidənqurma işlərinə investisiya yatırmaqda maraqlı sayılan dövlətlər İsrail, Yaponiya və İran daxildir.

İşğaldan azad olunan ərazilərimizdə eləcə də sosial infrastrukturun yaradılması və bir sıra idarələrin qurulması nəzərdə saxlanılıb. Buna nümunə formasında , dövlətimizdə reabilitasiya idarələrinin artırılması və bununla bərabər müasir standartlara cavab verməsini göstərmək mümkündür. Orada əlilliyi olan kəslər və habelə sağlamlıq baxımında məhdud olan azyaşlıların müalicəsi məqsədilə yeni mərkəzlərin bünövrəsinin atılması nəzərdə saxlanılır. Orada həmçinin təbii imkanlar ilə zəngin olduğuna görə onlardan da böyük miqdarda istifadə edilməs nəzərdə saxlanılır (11, 12).

İqtisadiyyat və Energetika nazirliklərindən alınan informasiyaya uyğun olaraq, hazırda bu zonaların azad olunmasından sonra "yaşıl enerji" sahəsinin yaradılması məqsədilə bərpa edilən enerji növlərindən istifadəyə özəl investisiyaların cəlb olunması məqsədilə investorlarla müzakirələr ediləcəkdir. Bundan əlavə, beynəlxalq təşkilatlar Dağlıq Qarabağ və ətraf zonalarda "yaşıl enerji" zonasının qurulması ilə əlaqəli çağırışları müsbət dəyərləndirib və həmin regionda əməkdaşlığa maraq da ifadə edilib (8). Bununla da, ölkəmizin işğaldan azad olunan torpaqları bu regionların davamlı təkmilləşməsi məqsədilə yeni imkanlara sahib "yaşıl enerji" sahəsinə çevriləcəkdi ("İqtisadiyyatın davamlı inkişafı: problemlər, perspektivlər" Beynəlxalq elmi konfrans, 2016, Bakı). Təsadüfi deyil ki, ölkəmiz xüsusilə Dağlıq Qarabağ və onun ətraf zonalarında "yaşıl enerji" sahəsinin qurulmasına yüksək dəyər verir. Çünki, ölkə başçısı İlham Əliyev 2021-ci il may ayının 3-də II Qarabağ müharibəsi müddətində həmin torpaqlar erməni işğalından azad olunduqdan sonra "yaşıl enerji" zonasının qurulması barədə sərəncam imzalayıb. Dövlət Energetika Nazirliyi və Yaponiyanın TEPSCO firması ilə dövlətimizin işğaldan azad olunan torpaqlarda "yaşıl enerji" sahəsinin qurulması barədə haqqında saziş imzalayıb ("İqtisadiyyatın davamlı inkişafı: problemlər, perspektivlər" Beynəlxalq elmi konfrans, 2016, Bakı).Layihə eləcə də beynəlxalq praktikanın, regional enerji tələbatının və enerji təchizatının tədqiq edilməsini, eləcə də bərpa edilən enerji imkanlarının şəbəkə inteqrasiyasını nəzərdə saxlanılır (8).

Ölkəmizin bərpa edilən enerjidən istifadə etmək məqsədilə də böyük imkanları var. Ölkənin bərpa edilən enerji növlərinin potensialını nəzərdə tutaraq, 2030-cu ilə kimi bərpa edilən enerjinin ümumi investisiya potensialında payını 30%-ə qədər çatdırmaq artırmaq istəyi vardır. Bərpa edilən enerji imkanının varlığı yaşıl enerji sahələrinin həlledici elementidir. Qarabağ və onun ətraf zonası günəş və külək enerjisi ilə daha zəngindir. Burada 4000 meqavatdan artıq günəş enerjisi imkanının və təxminən təqribi meqavat külək enerjisi imkanının var olduğu təxmin olunur. Kiçik su elektrik müəssisələrinin inventarına da start verilib. Başlanğıc məlumatlara əsasən, işğal müddətində 20-yə qədər bu cür stansiya yararsız hala düşmüşdür. Bundan başqa, su elektrik stansiyalarının inşası ilə paralel formada, azad olunan bütün başqa torpaqlarda bərpa edilən enerji növlərinin və sahələrinin müəyyən olunması prosesinə başlamaq məqsədilə artıq dəqiq tədbirlər edilmişdir.Sonda işğaldan azad olunan torpaqlar yaxın zamanda "yaşıl enerji" zonası formasında təyin ediləcəkdir. Külək enerjisi Kəlbəcər və Laçın ərazilərində, günəş enerjisi isə Zəngilan və Cəbrayılda mühüm imkanlara sahibdir. Qarabağın dağlıq zonasında küləyin orta illik sürəti təqribi olaraq 100 metr hündürlükdə saniyədə 7-8 metr formasında geniş ərazilər var. Mənfur qonşularımız ilə həmsərhəd olan Kəlbəcər və Laçın ərazilərində küləyin orta illik sürəti təqribi olaraq saniyədə 10 metri ötür. Qarabağ düzünün cənub zonası - Füzuli, Cəbrayıl və Zəngilan əraziləri yer səthinə düşən günəş radiasiyasının həcminə uyğun olaraq Naxçıvan MR

torpaqlarından sonra II yeri tutur. Orada bir kvmetr üfüqi səthə düşmüş günəş radiasiyası il ərzində 1600-1700 kilovatsaat olur (8).

Bundan əlavə, Qarabağ Azərbaycanın yerli su mənbələrinin 25%-qədərini təşkil edir, Tərtər, Bazarçay, Həkəri çaylarından və bu çayların dərələrindən elektrik enerjisi istehsalı məqsədilə istifadə perspektivləri diqqət çəkir. Bununla bərabər, Kəlbəcər ərazisində 3093 m3/gün, Şuşa ərazisində isə 412 m3/gün termal su ehtiyatı mövcuddur. Bu torpaqlar azad olunduqdan sonra istilik növlərindən enerji məqsədilə istifadə şəraiti də araşdırılır. Qarabağ zonasında də kömür ehtiyatları mövcuddur. Belə ki, Tərtər zonasının Çardağlı kəndi ərazisi 8,5 mln ton kömür ehtiyatına sahibdir. Ümumi götürdükdə, Azərbaycan "yaşıl" iqtisadiyyata keçidl ilə əlaqəli qlobal tendensiyanı tez zamanda tutmağa cəhd edir. Ümumi olaraq isə, "yaşıl enerji" adı ilə tanınan praktika bütün dünyada geniş yayılmışdır və ölkədə də uğurlu hesab edilir. Buna nail olmaq məqədilə dövlətimizdə ev təsərrüfatlarının elektrik şəbəkələrinə texniki baxımdan qoşulmasının xüsusiyyətlərinin araşdırılması, elektrik enerjisi sisteminə qoşulma mexanizminin işlənib qurulması formasında bəzi hazırlıqlar görülməlidir.Qarabağ zonası alternativ və bərpa edilə bilən enerjii yüksək enerji imkanına sahibir. Təbii ki, başlanğıc olaraq su ehtiyyatlarına sahib ən vacib rayonlardan biri hesab edilir. Azərbaycanın təqribi yerli su yataqlarının 24%-qədərini bura təşkil edir. Orada nəhəng su elektrik stansiyaları mövcud olmuşdur ki , nümunə formasında Tərtər ərazisində yerləşən "Tərtər" və bununla bərabər "Sərsəng" su anbarını misal göstərmək olar hansıki bu su anbarı Tərtərçayın üzərində inşa edilmişdir. Günəş enerji imkanına görə isə Qarabağın cənub zonası-düzənlik sahələri əhatə edir (10).

Bu regionda bərpa edilən enerji cənnətinə çevrilmək imkanı çox yüksəkdir. Agentlik "Azərbaycan Qarabağı Bərpa edilən Enerji Mərkəzinə necə çevirir" adlı məqalədə yazmışdır ki, Dağlıq Qarabağda bu tip bərpa edilən enerji layihələrinin reallaşdırılması məqsədilə ölkənin yanacaqlardan əldə olunan elektrik enerjisindən asılılığını kiçiltmək üçün ilə reallaşdırılan baxışın bir növüdür. Bu günə qədər Azərbaycanın elektrik enerjisi istehsalı prosesində bərpa edilən enerjinin payı 8 % keçir. Bununla yanaşı, dövlətin Energetika Nazirliyi 2030-cu ilə kimi həmin rəqəmi ən azı 30 %-ə qədər çatdırmaq arzusundadır. "Dağlıq Qarabağ torpaqları 4000 MVt-dan artıq günəş enerjisi və 500 MVt-a kimi külək enerjisi istehsal etmək potensialına sahibdir. Bundan başqa, ölkənin yerli su ehtiyatlarının 25 % Dağlıq Qarabağdan qaynaqlandığını nəzərdə tutsaq, həmin, su elektrik stansiyalarının inşasında yerli çaylardan istifadə etmək məqsədilə optimal sahədir. Qeyd olunmuşdur ki, bu tip elektrik stansiyası ölkəmizə nəinki öz enerji tələbatını qarşılaya bilər, hətta artıq olan elektrik enerjisini Xəzər dənizi ilə qonşu ölkələrə sata bilər. Qeyd olunmuşdur ki, beynəlxalq korporasiyalar ölkəmizin yaşıl enerji istehsalının yüksəlişi layihəsinə qoşulma prosesində maraqlı olduqlarını deyiblər. Çünki, BP və respublikamız Dağlıq Qarabağ ərazisində günəş elektrik stansiyası inşa edir. Ölkəmizin coğrafi mövqeyi və unikal təbiətinin bərpa edilən enerjinin inkişafı məqsədilə optimal olduğunu nəzərdə tutsaq, ölkəmizdə yaşıl enerji istehsalının kəskin sürətdə artırılması məqsədinə çatmaq mümkündür. BP ilə yeni müqavilə ölkəmizin işğaldan azad olunmuş torpaqlarında "yaşıl enerji" sahəsinin yaradılmasına yardım edəcək və dövlərin 2030-cu ilə kimi karbon emissiyalarını 35 % az hala salmaq öhdəliyinə və BP-nin 2050-ci ilə kimi "xalis sıfır emissiya" firması ilə olmaq strategiyasına müvafiqdir. Ölkə başçısı İlham Əliyev bir müddət öncə demişdi ki, generasiya gücləri və elektrik təmini xətləri yenidən bərpa edilməklə Qarabağ "yaşıl enerji" zonasına dönəcəkdir (9).

Fərmana əsasən, ölkəmizin işğaldan azad olunan torpaqlarında "yaşıl enerji" zonasının qurulması üzrə uyğun konsepsiyanın və baş planın qurulması məqsədilə ixtisaslaşmış beynəlxalq konsaltinq firmasının cəlb olunması üçün 2 milyon 363,4 min AZN ayrılsın. Buradan irəli gələn tapşırıqların icra edilməsi, eləcə də işğaldan azad edilmiş torpaqlarda "Yaşıl Enerji Zonası"nın qurulması ilə bağlı Konsepsiyanın və Baş planın hazırlanması məqsədilə ixtisaslaşmış beynəlxalq məsləhətçi firmanın cəlb olunması barədə Energetika Nazirliyi və Yaponiyanın firması arasında saziş imzalanmışdır. Müvafiq zaman müddətində müqavilə daxilində nəzərdə saxlanılan tədbirlər reallaşdırılmış və bunun sonluğu olaraq "Yaşıl Enerji Zonası"nın qurulması üzrə Konsepsiya sənədi təsdiqlənmişdir. Konsepsiyada ayrı-ayrı ssenarilər tətbiq olunmaqla torpaqların inkişaf modelləri qurulmuş, ümumi daxili məhsulun artım göstəricisi və əhalinin məskunlaşması qrafikinə uyğun enerji tələbatı təxmin edilmi. və ayrı-ayrı enerji təchizatı variantları dəyərləndirilmişdir. Həmçinin, Baş planın qurulması yönündə də işlər davam olunur. "Yaşıl Enerji Zonası"nın qurulmasına aid tapşırığın icrası daxilində işğaldan azad edilmiş torpaqlarda günəş, külək, biokütlə, termal, geotermal və başqa bərpa edilən enerji potensialının araşdırılması, ərazilərin koordinatlarının təyin edilməsi üçün, habelə var olan imkanlardan istifadə

olunmaqla külək və günəş enerji stansiyalarının, eləcə də su anbarlarında, göllərdə, kiçik çaylarda SES inşa edilməsi ilə enerji təchizatının təmin edilməsi yönündə araşdırmalar edilməkdədir (8).

İşğaldan azad olunan torpaqlarda Azərbaycanın daxili su ehtiyatlarının təxminən 25%-i toplanıb və bu da təqribi olaraq illik 2.56 milyard kumetr qədərdir. Xüsusən qeyd etmək gərəkdir ki, işğaldan azad olunan torpaqlarda günəş enerjisi proyektləri reallaşdırmaq məqsədilə əlverişli şərait var. Çünki, Zəngilan, Cəbrayıl, Qubadlı və Füzuli torpaqlarında müşahidə olunan günəş radiasiyası Naxçıvan MR-da görülən günəş radiasiyasından sonra respublikamız üzrə ən əlverişli II ərazidir. İlkin müşahidələr sayəsində əlverişli günəş radiasiyanına sahib uyğun ərazilər müəyyən olunmuşdur. İşğaldan azad olunan torpaqlarda günəş enerjisi potensialı 7200 MVt-dan çox dəyərləndirilir. Edilən ilkin araşdırmalar, günəş enerjisi proyektlərinə görə topoqrafiya, iqlim durumu, şəbəkəyə yaxın olma, enerji istehsalı imkanı, nəqliyyat infrastrukturu və başqa texniki amillərin müqayisəli formada analizi əsasında Cəbrayıl və Zəngilan torpaqlarının ərazisi məqsədəuyğun hesab olunmuşdur. İşğaldan azad olunan torpaqlarda – xüsusi ilə də Laçın və Kəlbəcər ərazisinin dağlıq zonalarında əlverişli külək potensialının varlığı, başlanğıc araşdırmalara uyğun müəyyən olunmuşdur. Analizlər həmin torpaqlarda külək enerjisi potensialının 2000 MVt civarında olmasını göstərir. İşğaldan azad olunan torpaqlarda geotermal enerji növlərinin varlığına aid öncəki zamanlarda uyğun elmi araşdırmalar edilmişdir. Geotermal enerjidən adətən elektrik enerjisi istehsalı,istilik enerjisi təmin olunması və turizm-balneoloji məqsədlərdən ötrü istifadə olunur. İlkin anaizlər göstərir ki, Kiçik Qafqazın dağlıq zonalarında geotermal yerlər var. Başlanğıc müşahidələrə uyğun olaraq, həmin potensialdan uyğun olaraq istilik təmin olunması və balneoloji məqsəddən ötrü istifadə daha vacibdir(8).

Almaniyanın mərkəzi Volfhagen ərazisində artıq enerjinin təqribi olaraq 100%-ni bərpa edilən mənbələrdən istehsal edir. 2008-ci ildən başlayaraq şəhər 2015-ci ilə kimi var olan məişət elektrik enerjisini yerli bərpa edilən enerji mənbələri hesabına qarşılamağı qarşısına məqsəd qoymuşdur və külək ferması və günəş enerjisi parkı inşa etmək qərarına gəlib. Volfhagen bu gün günəş və külək ikilisindən istifadə edərək, var olan istilik və elektrik ehtiyaclarını ödəmək məqsədilə yerli bərpa edilən mənbələrdən bəs qədər enerji istehsal edir. Şotlandiya bərpa edilən enerji üzrə dünya birincisi sayılır və illərdir ki, öz hədəflərini görür yaxud artıqlaması ilə davam edir. Onun 2015-ci ilə görə hədəfi elektrik enerjisinin 50%-ni bərpa edilə bilən enerji mənbələrindən əldə etmək idisə və ölkə qeyd olunan ildə bu rəqəmi 59%-ə çatdırdı. Bu cəmi 2017-ci il ərzində 68%-ə, 2018-ci il ərzində isə təqribi olaraq 75%-ə artırdı və ölkə indiki dövrdə bu ilin sonuna kimi 100%-ə qədər çatmaq istiqamətindədir. Külək enerjisi Şotlandiyanın ən mühüm istehsalçısıdır və 2019-cu ilin I yarısında demək mümkündür ki, 10 milyon meqavat-saat istehsal olunur. Ancaq bu, Şotlandiya və İngiltərənin şimal zonasında bütün evləri enerji ilə qarşılamaq məqsədilə kifayət edərdi. Dövlətin ən iri külək ferması 450.000 evə görə kifayət qədər enerji istehsal etmək təqdirindəndir və daha da böyük ferma yoldadır. Dəniz Yaşıl Külək Enerjisi Fermasının tikinti işinə görə 2022-ci ildə başlaması reallaşdırılır və sonlandıqda bir milyon ev üçün bəs qədər bərpa edilən enerji istehsal edə biləcək (7)

“Ağıllı kənd” və “Ağıllı şəhər” proyekti dünyanın bir sıra dövlətlərində tətbiq olunmaqdadır. Həmin konsepsiyalar ölkəmizdə, ümumilikdə dünyada gerçəkləşən texnoloji şəraitə, qlobal innovasiya yönümlü proyektlərin tətbiq olunması məqsədilə drayver rolunda çıxış edəcək. Qeyd etmək lazımdır ki, “Ağıllı kənd” və “Ağıllı şəhər” proyektləri bir sıra dövlətlərdə və şəhərlərdə icra edilir. Bunlara misal formasında Sinqapur, London, Nyu-York həmçinin Amsterdam kimi meqapolisləri gətirmək mümkündür. Diqqət edildikdə anlayacağımız nüanslardan biri odur ki, həmin şəhərlər həm də turizm mərkəzlərindən biri hesab edilir. Bu o anlama gəlir ki, “Ağıllı kənd” və “Ağıllı şəhər” proyektləri gələcək zamanda Qarabağın gözəl guşələrinin dünyada daha da tanış olmasına yardım edəcək. Bu gün böyük fəxr hissi ilə demək mümkündür ki, “Ağıllı kənd” və “Ağıllı şəhər” proyektləri Qarabağda, işğaldan azad edilmiş torpaqlarda realizə olunmaqdadır və bu, bizim üçün qürur yeridir (6). Hal-hazırda hər yerdə kənd təsərrüfatında artıq əl əməyindən istifadə olunmasına minimuma salıb, aqrar sferada daha çox müasir texnikalardan istifadə edilir. Sahələrin dərmanlanması dronlar ilə gerçəkləşdirilir, məhsul yığımı müasir texnikalar vasitəsilə görülür, su imkanlarından qənaətlə istifadə məqsədilə yeni suvarma sistemlərindən istifadə edilir. Ən mühümü bütün həmin proseslər bir mərkəzdən idarə olunur, texnologiyaların tətbiq olunma imkanlarına qənaət etməyə, məsrəfləri optimallaşdırmağa, gəlirləri artırmağa şərait yaradır. “Ağıllı kənd” layihəsi bərpa ediləcək kəndlərimizə qayıdacaq kəslərin həyat durumunun yaxşılaşmasında, aqrar sahə ilə məşğul olan kəslərin “ağıllı kənd təsərrüfatı” sisteminə inteqrasiya prosesində vacib rol oynayacaq. “Ağıllı kənd” konsepsiyasına uyğun olaraq, prosesin

elektronlaşdırılması istehsal şəraitini artırır. "Ağıllı kənd" suvarma sistemindən başlamış torpağın əkilib-becərilməsinə, məhsulun yığılmasına qədər avtomatlaşdırılmış, bir mərkəzdən idarə edilə bilən və bütün platformanın bir yerdə idarə edildiyi sistemdir, həm də ən öncül texnologiyalar və texnotransferlərin tətbiq olunmasını nəzərdə saxlayır. Həmin sistemin kənd infrastrukturunun başqa sahələrinə - alternativ enerji növlərinə və yeni nəqliyyat sisteminə inteqrasiyası prosesi "Ağıllı kənd"in konsepsiyasını yekunlaşdıracaq (5)

Dünya praktikası onu göstərir ki, müharibədən sonra olan bərpa, quruculuq, yenidənqurma prosesləri müəyyən vəsait və müddət tələb edir. Bu isə qaçılmaz haldır, mühümdür, zəruridir. Həqiqətən də, dövlətimizdə görülən iqtisadi islahatlar, edilən işlər xüsusilə sahibkarlığın, biznesin formalaşması hər zaman ğlkə başçımızın diqqətində olmuş, diqqətdən kənarda olmamış və uğurlar əldə olunmuşdur. Bu cəhətdən, Qarabağ zonası, onun bol torpaqları həm yerli sahibkarlar, yatırımcılar, iş adamları, eləcə də xarici dövlətlərin yatırımlarından ötrü əlverişli və faydalı sayıla bilər. İşğaldan azad edilmiş torpaqlarda bərpa, yenidənqurma prosesi, yeni infrastrukturun qurulması yönündə görülən işlərdən birincisi, əlbəttə ki, əraziləri minalardan dəqiqliklə azad etmək, yaşayış və həyata uyğun olan mühüm yeni infrastrukturun yaradılmasıdır. Bunlarla bərabər, kənd təsərrüfatı ilə bağlı yeni fəaliyyət sektorlarının, xidmət, ticarət, tikinti, nəqliyyat və s. sferalarının qurulması və formalaşması vacib əhəmiyyət kəsb edir. Həmçinin görüləcək işlər dəqiqləşdirilməli, dəyən ziyan və bu ziyanların həlli istiqamətində həm dövlət tərəfindən görülən işlər, həm də cəlb olunan yatırımçılar dəqiq müəyyən olunmalıdır. Əlbəttə, istehsal sferalarının tərəqqi etmə intensivliyi artdıqca bu müddətdə xidmət, ticarət sektorlarının da dinamik tempi yüksələckdir. Həmin dinamik iqtisadi parametr yüksəldikcə da əhali üçün təzə iş yerlərinin açılması ümid kəsb edir ki, bu da müsbət sonluq hesab edilir. Xüsusilə zonalarda kənd təsərrüfatı ərazilərindən olan məhsulların istehsalı bunu deməyə əsas yaradır ki, bu sektor iqtisadi fəaliyyət mənbələrindən biri olacaq. Belə ki məcburi köçkün və qaçqın düşmüş insanlarımız, soydaşlarımızın geri qayıtması cəhətdən məşğulluğun təmin olunması da mühüm problemlərdə biri olacaq. Bu cəhətdən, işğaldan azad edilmiş zonalarda kənd təsərrüfatının dinamik formalaşması dəqiq sistemləşdirilmiş formada reallaşdırılmalıdır. Bəli, qeyd edilən və görüləcək proseslərin siyahısını davam etdirmək mümkündür. Bu gün ölkəmizdə doğma vətənimizdə həyat rəngarənləşir, insanların rifah durumu yaxşılaşır, həm mərkəzdə, həm də zonalarda yeni-yeni sosial proyektlərə qədəm qoyulurs, tikilən yeni binalar, nəhəng körpülər, rahat magistrallar və s. müstəqil dövlətimizin getdikcə artan iqtisadi qüdrətinin nümunəsidir (Kaşiyeva, 2021: 56).

Nəticə

Tədqiqat nəticəsində əldə olunan nəticə və tövsiyyələr Qarabağ iqtisadi zonasının iqtisadi baxımdan inkişafına, imkanlardan asılılığın minumuma salınmasına, qeyri-neft sektorunun davamlı formada inkişaf prosesinə , alternativ enerji növlərindən istifadə dərəcəsinin artırılmasına, turizm sahəsinin canlanmasına və işsizlik səviyyəsinin azaldılması məqsədilə istifadə edilə bilər. Məcburi köçkünlərin sahib olduqları doğma məkanlarına "Böyük Qayıdış"ı ,yenidən o torpaqlara dönməsi "Azərbaycan 2030: Sosial-iqtisadi inkişafın Milli Prioritetləri" layihəsinin başlıca tərkib hissəsi sayılır ki, bununla da Davamlı İnkişaf Məqsədlərinə müvafiq vətəndaşların Azərbaycanın müharibədən zərər çəkmiş torpaqlarına davamlı formada köçürülməsində birinci sütuna çevrilir.

Ölkəmizin ərazi bütövlüyünü bərpa olunduqdan sonra özünün tam yerüstü , yeraltı və təbii imkanlarının , eləcə də insan faktorunun vahid sahibinə çevrildi.Bu cür olan təqdirdə çağdaş və gələcək nəsillərin maraq dairəsi naminə dövlətin sahib olduğu bütün imkanlardan ətraf mühiti müdafiə etmək şərtilə səmərəli qaydada istifadə edərək bunların hər vahidindən max. nəticə əldə olunmaqla davamli formada inkişafa nail olunması respublikamızda yaxın gələcək üçün müəyyən edilmiş iqtisadi strategiyanın ən vacib xəttini təşkil etməlidir. Birinci olaraq , strategiyaların içərisindən ən optimal variantı seçilməli və onun gerçəkləşdirilməsi məqsədilə ehtiyac olan imkanlar aydınlaşdırılmalıdır və onlar cəld olmaqla davamlı formada inkişafı təmin etmək məqsədilə vaxtaşırı yeniləşməli və düzəliş olunmalıdır.

Bununla da davamlı formda inkişaf konsepsiyasının məntiqi anlamı mövcud olan ehtiyatlardan səmərəli qaydada istifadə , ətraf mühitin müdafiə olunması, indiki və gələcək nəsillərin həyat səviyyəsinin yaxşılaşdırılması şərtilə insanların hər hansı tələbatının optimal dərəcədə qarşılanması və ekoloji inkişafı anlaşılır.Qarabağ iqtisadi zonasında respublikamızın davamlı inkişaf konsepsiyası mühüm dərəcədə rol oynayacaqdır.

Ölkəmizin ərazi bütövlüyünün təmin edilməsi vətəndaşlarımızın çoxəsrlik tarixində möhtəşəm səhifələrdən biridir . Dövlət sərhədlərini yenidən bərpa etmək ilə Azərbaycan xalqı son bir əsr ərzində hərbi və diplomatik sferada ən böyük uğura nail oldu. Qələbənin əbədiləşdirilməsi məqsədilə öz doğma ərazilərindən köçkün düşən insanların doğma yurdlarına qayıdışı təmin edilməlidir. Bu Böyük Qayıdış vətəndaşlarımızın işğaldan azad olunan torpaqlarda dayanıqlı məskunlaşmasında və həmin torpaqların ölkənin iqtisadi fəaliyyətinə qoşulması üçün bir körpü olacaq.

Əvvəlki zamanlarda olduğu qədərilə, işğaldan azad olunan torpaqlara qayıdan insanların təhlükəsiz formada yaşayışı təmin olunmalı, həmin region dövlətin ən abad zonalarından birinə çevrilməlidir. Yeni həyatın dayağı olan layiqli yaşayışın bərpası məqsədilə bütün sferalarda quruculuğa nail olunmalıdır. Bu, stimullar əsaslanaraq və dövlət-özəl tərəfdaşlığının formalaşması daxilində reallaşdırılmalıdır.

Hər baxımdan təhlükəsiz və əlverişli həyat durumunun qurulması vətəndaşların əbədi məskunlaşması məqsədilə mühüm əhəmiyyət daşıyacaq. Bu səbəbdən yeni torpaqlarda layiqli yaşayış təmin olunmalı, yeni infrastruktur yaradılmalı, rahat həyat tərzi və yeni xidmətlərə əlçatanlıq olmalıdır. Zonanın iqtisadi imkanlarından səmərəli qaydada istifadə edilməklə, əhalinin məskunlaşma dərəcəsəinin işğaldan öncəki duruma çatdırılması təmin olunmalıdır. İşğaldan azad olunan torpaqlarım ölkənin iqtisadi və sosial sahələrində tarixi rolu bərpa olunmalıdır. Yeni bölgə iqtisadi fəaliyyətin mühüm həlqələrindən birinə dönməli və ölkənin başqa regionlarına müvafiq inkişaf səviyyəsinə sahib olmalıdır. İşğaldan azad edilən Qarabağda torpaqların sistemli formada bərpa və yenidənqurma işləri gerçəkləşdirəcək, əhalinin məskunlaşdırılmasına start veriləcək, böyük potensiala sahib zonanın iqtisadiyyatı formalaşdırılacaq. Son olaraq, Respublikamızın və cəmiyyətinin, xarici tərəfdaşların da iştirakı vasitəsilə bərpa və yenidənqurma prosesi uğurla icra olunacaq.

Ədəbiyyat

1. Kaşiyeva, F. (2021), İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə infrastrukturun bərpası, Unec ekspert
2. “İqtisadiyyatın davamlı inkişafı: problemlər, perspektivlər (2016), Beynəlxalq elmi konfrans, 2016, Bakı: Elm.
3. Qasımlı, V., Vəliyev Z., Hümbətov M., Hacıyev Ş., Nəsibova G . (2013), Yaşıl İnkışaf – Enerji Səmərəliliyi və Alternativ Mənbələr . Bakı: Elm.
4. Babayev, E.Ə. (2017), “Alternativ və bərpa olunan enerji mənbələri,onlardan istifadənin ekolojiiqtisadi nəticələri” - Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti – 77 səh.
5. https://vergiler.az/news/social/12002.html
6. https://sabahinfo.az/posts/detail/qarabag-zonasi-agilli-seherler-agilli-kendler-konsepsiyasi-olacaq-1646068218
7. https://blog.technavio.org/blog/renewable-energy-success-europe
8. https://minenergy.gov.az/az/alternativ-ve-berpa-olunan-enerji/azerbaycanda-berpa-olunan-enerji-menbelerinden-istifade
9. https://apa.az/en/xeber/azerbaijan_energy_and_industry/Garabaghs-alternative-energy-potential-to-be-clarified-334530
10. https://science.gov.az/az/news/open/15789
11. sosial.gov.az/post_391204
12. https://blog.technavio.org/blog/renewable-energy-success-europe

Rəyçi: i.ü.f.d. Günay Pənahova

Göndərilib: 04.04.2022 Qəbul edilib: 02.05.2022

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/79/185-190

Aynur Humay qızı Bayramlı
Azərbaycan/ Bakı
drastic_remedy@mail.ru

İNGİLİS DİLİNDƏ OMONİMLƏRİN STRUKTUR-SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Xülasə

Məqalə ingilis dilində omonimlərin struktur-semantik xüsusiyyətlərinin öyrənilməsindən bəhs edir. Bu məqalədə omonimlik anlayışı verilir və omonimlərin təsnifatı, omonimlərin yaranmasının əsas səbəbləri, ingilis dilində omonimiyin xüsusiyyətləri nəzərdən keçirilir. Təhlil əsasında belə qənaət əldə edilir ki, omonimiya hadisəsi ingilis dilində kifayət qədər tez-tez rast gəlinən və çətin bir hadisədir və omonimlər də istənilən dili zənginləşdirə və bəzəyə bilir, belə tələffüz əsasında sözlərdən çoxlu sayda söz birləşmələri yaratmağa imkan verir.
Açar sözlər: *omonimlik, dilçilik, lüğət tərkibi, terminlər, söz formaları*

Aynur Humay Bayramlı

Structural semantic features of homonyms in English

Abstract

The article deals with the study of structural- semantic features of homonyms in the English language. This article gives the concept of homonymy and considers the classification of homonyms, the main reasons for the appearance of homonyms, the features of homonymy in the English language . Based on the analysis, it is concluded that the phenomenon of homonymy is a fairly frequent and difficult phenomenon in the English language, and homonyms are also able to enrich and decorate any language, allow you to create a large number of puns based on such pronunciation of words.
***Key words*:** *homonymy, linguistics, vocabulary, terms, word forms*

Giriş

Müasir ingilis dilində omonimlik hadisəsi geniş şəkildə işlənib. Bu fenomen bir çox dilçiləri onun problemlərini öyrənməyə və ingilis dilində omonimləri təsnif etməyə cəlb edir. Lakin, omonimliyin tədqiqinin uzun müddət davam etməsinə baxmayaraq, hələ də omonimlərin ümumi qəbul edilmiş tərifi, bu sahədə müəyyən edilmiş terminologiya yoxdur. Bu işin aktuallığı bir neçə məqama səbəb olur. Yeni omonim mənaların meydana çıxması müasir ingilis dilinin, xüsusən də onun danışıq qatında inkişafının əsas tendensiyalarından biridir ki, bu da öz növbəsində müasir informasiya texnologiyalarının inkişafı və canlı nitqin sadələşdirilməsi ilə dəstəklənir. İşimizin əhəmiyyətini aşağıdakı bu səbəblərlə sübut etmək olar:

a) Sözlərin omonimlərinin öyrənilməsi hal-hazırda lesikologiyanın inkişaf edən sahələrindən biridir.

b) Omonimlər dilin sadələşdirilməsinin ümumi tendensiyasını əks etdirir.

c) Omonimlərin mənaları müasir informasiya texnologiyalarının inkişafı ilə sıx bağlıdır.

d) Omonimlərin tədqiqi və polisemantik sözlərlə differensiyası hələ də kifayət qədər araşdırılmır və bu problem hələ də öz tədqiqatçısını gözləyir. Bu məqalə bu problemi nisbətən araşdırmaq üçün cəhddir.

Səs və yazılış baxımından eyni olan, lakin məna, yayılma və mənşəcə fərqli iki və ya daha çox sözlər *omonimlər* adlanır. Termin yunan omonimindən (homos 'eyni' və onoma 'ad') əmələ gəlmişdir və beləliklə, məna fərqi ilə birlikdə adın eyniliyini çox yaxşı ifadə edir (Abayev,1981:183). Səs formasında eyni , lakin mənaca başqa olan sözlər ənənəvi olaraq omonimlər adlandırılır (Smirnitsky,1977:39). Dil formasının dərk edilməsi prosesində omonimliyin dilçilərin müxtəlif fikirlərinə əsaslanan tərifləri mövcuddur.

Dil mürəkkəb sistemdir, ona görə də bu əlaqə heç bir təbii dildə həyata keçirilmir. İ.V. Arnold qeyd edir ki, bir neçə əlaqəli məna eyni nitq hissəsi daxilində eyni səs qrupu ilə əlaqələndikdə, sözlər bir-biri

ilə mənalara görə yox, bir forma ilə əlaqəli olduqda polisemantik adlanır - belə ifadələr omonimlər adlanır (Arnold, 1959: 182). Omonimlər lap qədimdən dilçilərin diqqətini cəlb etmişdir. V.V. Vinoqradov qeyd edir ki, omonimlik probleminə "linqvistik tədqiqatın müxtəlif sahələrindən geniş çeşidli linqvistik anlayışlarda böyük əhəmiyyət verilir" (Vinogradov, 1977: 3).nO, belə bir fikri ifadə edir ki, omonimliyə olan diqqət dil universalisi olmaqla omonimliyin dilin səviyyələri üçün xarakterik olması və onda mövcud olan sistem münasibətlərini əks etdirməsi ilə bağlıdır (Vinogradov,1977: 18).

Omonimlik bir çox dillərdə mövcuddur, lakin ingilis dilində bu, birhecalı sözlər arasında xüsusilə tez-tez baş verir. Oksford İngilis Lüğətində verilmiş 2540 omonim siyahısında 89% birhecalı sözlər və yalnız 9,1% iki hecalı sözlərdir. Morfoloji quruluşuna görə daha çox birmorfemli sözlərdir. Bir çox sözlər, xüsusən də yüksək tezlik dərəcəsi ilə səciyyələnən sözlər bir-birilə məna cəhətdən əlaqəli deyil. Əksinə, bir simvol, bir qayda olaraq bir neçə fərqli məna verməyə xidmət edir. Bu fenomenin bir neçə simvolun bir mənaya uyğun gəldiyi sinonimliyin əksi olduğu hesab edilir (Akhmanova, 1972: 63).

Gənc filoloqun ensiklopedik lüğətində qeyd edildiyi kimi, "hesab olunur ki, omonimiya linqvistik ünsiyyətdə, insanların bir-birini başa düşməsində əngəl törədir (Canon, 1986:275).

Doğrudan da, *can-can və ya knows - nose* sözlərinə rast gəldikdə biz başa düşə bilmərik ki, söhbət konserv qutusundan, yoxsa can-modal feildən gedir, knows-"bilmək" və ya "nose" Azərbaycan dilinə tərcüməsi olan bir isimdən burundan gedir". Həmçinin nitqdəki ifadələr az hallarda tək-tək istifadə olunur – və digərlərilə birlikdə kontekst təşkil edirlər. Kontekstdən hansı mənanın işləndiyini anlamaq daha asandır: *He left the house to his son. O, evi oğluna buraxdı. (Evi oğluna qoyub.) The house on the left belongs to my aunt. Soldakı ev xalamındır. (Soldakı ev xalamındır.)*

Tələbələr danışarkən və daha çox öz ana dilində oxuyarkən, nə qədər omonimlərin istifadəsinə diqqət yetirsələr də, xarici dil öyrənərkən eyni dil formasının fərqli ola biləcəyinə rast gəldikdə mənanı dərk edərkən bir o qədər onlar çətinliklərlə üzləşir.

Şifahi nitqin müəyyən dərəcədə anlaşılmaması problemi ilə qarşılaşdıqda, biz tez-tez özümüzə sual veririk ki, nə baş verir? Söz ehtiyatı yaxşıdır, qrammatikanı bilirik, amma nədənsə təhlükənin nə olduğunu başa düşmürük. Belə bir fərziyyə yaranır ki, bu problemin mənbəyi fenomen ola bilər - omonimlər, ingiliscə (homonyms), yəni omofonlar (homofons) və omoqraflar (homographs). Omonimlik sözlərin, ümumilikdə isə müxtəlif məna daşıyan işarələrin, səs birləşmələrinin və söz birləşmələrinin qrafik, eyni zamanda fonetik üst-üstə düşməsidir. Omonimlər tələffüzü və yazılışı eyni olan (yaxud bu cəhətlərdən birində eyni olan), lakin mənalarına görə fərqlənən sözlərdir, məsələn:

1. bank - sahil;
2. bank- bank(əmanət saxlanılan yer)
3.top –zirvə
4. top – uc,üst (Dubenets, 2004:20).

İngilis dilinin lüğət tərkibi bu cür cütlərlə, eləcə də söz qrupları ilə zəngindir. Əsasən, sözlər təsadüf nəticəsində omonimləşir: omonimlərin əsas hissəsi bu sözlərin tarixi fonetik inkişafı ilə əlaqədar yazılış və tələffüzü (yaxud hər iki cəhəti) ilə üst-üstə düşür. Ünsiyyət prosesində omonimlərdən istifadə bir-birini anlamaqda bir sıra çətinliklər yarada bilər

Omonimlər aşağıdakı mənbələrə malikdir:

a) sözlərin inkişafı zamanı məruz qaldığı fonetik dəyişikliklər. Bu prosesin nəticəsində əvvəllər başqa cür tələffüz edilən sözlər eyni səs formalarını inkişaf etdirə və beləliklə omonimləşə bilər (məsələn, ikinci sözdəki ilk k hərfi tələffüz edildiyi üçün köhnə ingilis dilində *night-gecə və knight-cəngavər* omonim deyildi, OE. kniht (müq. OE nihi). Daha mürəkkəb forma dəyişikliyi başqa bir cüt omonimləri bir araya gətirdi: *to knead -yoğurmaq (OE cnēdan) və to need-ehtiyac duymaq (OE nēodian)* (gnatieva, 2018: 14).

b) qrammatik omonimlərin meydana gəlməsinə səbəb olan konversiya (məsələn, *iron-dəmir →to iron- ütüləmək, work- iş→to work- işləmək və* s.); c) qısalma omonimlərin sayını artıran digər bir söz quruculuğu növüdür (məsələn, *fan-fanat*, n. "bir növ idmanın və ya aktyorun, həvəsli pərəstişkarı" mənasında fanatik sözündən yaranan qısaltmadır. Onun omonimi Latın dilindən götürülmüş fan sözüdür ki, bu da sərin hava axını yaratmaq məqsədilə yüngülcə yelləmək üçün alət deməkdir. Bir növ parça bildirən *rep* ismin üç omoniminə malikdir: *repertory -rep, n., representative-nümayəndə - rep, n., reputation-reputasiya -rep, n.);*

d) alınmalar omonimlərin başqa bir yaranma səbəbidir. Alınmış söz fonetik uyğunlaşmasının son mərhələsində ya doğma söz, ya da başqa alınma şəklində dublikat ola bilər (*ritus lat. → rite n. – write-yazmaq v. – right-sağ sifət; pais OFr - piece-parça, n. – pettia OFr –peace- sülh n.);*

e) səs təqlidi ilə yaranan sözlər digər sözlərlə də omonim cütləri yarada bilər (məsələn, *bang, n. "a bang- yüksək, ani" - bang, n. "alın üzərində daranmış saç saçağı"; mew, n. . "pişiy miyoldaması" – mew, n. "a sea gul" – mew, n. "toyuqları kökəltmək üçün yer" – mews "Londonun mərkəzində balaca terraslı evlər* Mənşəyinə görə omonimlər həm *tarixi* , *həm də etimoloji* olaraq bölünür. *Tarixi omonimlər* çoxmənalılığın parçalanması nəticəsində yarananlardır; onda bir çoxmənalı söz iki və ya daha çox sözə bölünəcək (*to bear- dözmək (терпіти) – to bear-əynində olmaq (народити); pupil (учень-şagird) – pupil(зіниця)). Etimoloji omonimlər* müxtəlif mənşəli sözlərdir ki, onlar səs və ya imla cəhətdən bir-birinə bənzəyir (həm yazılıb, həm də eyni şəkildə səsləndirilə bilər).

Fərqləndirici xüsusiyyətinə görə omonimlər aşağıdakılar kimi təsnif olunur:

a) Eyni nitq hissəsinə mənsub, lakin leksik mənaca fərqlənən: *seal(möhür) – to seal (plomblamaq, möhür vurmaq);*

b) leksik və qrammatik mənalarına görə fərqli olan leksiko-qrammatik: *rose (qalxmaq feilinin keçmiş zamanı) – rose (роза);*

c) bir sözün qrammatik cəhətdən fərqli formaları: *boys-oğlanlar –boy's- oğlanın – boys'-oğlanların.*

A.İ.Smirnitski omonimləri iki sinfə ayırır: tam və natamam omonimlər.

Tam omonimlər bütün formalarına görə eynilik təşkil edən sözlərdir: bu tam omonimdir: *bank (bank) – bank (çay, göl sahili*). Natamam omonimlər bəzi formalarına görə eynilik təşkil edir (bu tip omonimiya müxtəlif leksiko-qrammatik siniflərə aid olan sözlərə xasdır): *seal (möhür) – to seal (möhürləmək)* (Smirnitsky,1977: 89-90).

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, formasına uyğun olaraq omonimlər omofonlara, omoqraflara və mütləq omonimlərə bölünür. Omofonlar, adlarından göründüyü kimi, eyni səs formasına malikdirlər, lakin yalnız semantik baxımdan deyil, həm də qrafik baxımdan fərqlənirlər (məsələn, *night (gecə) - knight (cəngavər), piece (parça) - peace (sülh), scent (aroma) - sent (sent) - göndərilmiş (göndərmək)* və s. Homoqraflar, əksinə, qrafik olaraq üst-üstə düşür, lakin fərqli oxunur (məsələn, *bow- (əyilmək-bau), bow - yay [bou] , lead [li: d] (aparıcı) - lead [led] (qurğuşun)* və s.).

Mütləq omonimlər, məsələn, semantikası ilə fərqlənən ümumi səs və qrafik formaya malikdirlər:

I.Arm – qol

II. Arm(s) – silah, silahlar;

I. Bay – körfəz ;

II. Bay – aralıq, niş;

III. Bay – hürmək;

IV. Bay – qara quyruqlu , sarı-qırmızı rəngdə at növü;

V. Bay – dəfnə, dəfnə ağacı;

VI. Bay – bənd.

Omonimlərin formal tərəfinin üst-üstə düşmə dərəcəsi bizə bütün parametrlərdə uyğun gələn tam omonimləri (*look-baxış – to look-baxmaq*) və qismən, yalnız bəzi söz formalarında uyğun gələn *(rose-gül) və ya rose-rise* feilinin 2-ci forması qalxmaq) , başqa söz formaları,əsasən də ismin cəmi və felin məsdəri omonim deyil; oxşar misal olaraq *saw- görmək felinin keçmiş zaman və saw –mişar-ismin təki).* Natamam omonimlərin (onlara bəzən "homoformlar" da deyilir) ingilis dilində sayı çoxdur (12).

Omonimlərin leksik, qrammatik və leksiko-qrammatik omonimlər kimi növləri ayırd edilir. Leksik omonimlər qrammatik cəhətdən eyni, leksik cəhətdən isə fərqlidir, . Qrammatik omonimlərdə semantik birlik var, lakin onlar müxtəlif nitq hissələrinə aiddir, bununla da onlar polisemantik sözdən fərqlənir. Leksik-qrammatik fərqlər həm qrammatik, həm də leksik xüsusiyyətlərə aiddir. Arnold.İ.V. bütün omonimləri omofonlara və omoqraflara bölür, lakin uyğun omonimlərin daha dolğun təqdim etmək üçün onları 12 sinfə ayırmağı təklif edir: (Arnold,1959: 96).

1. Orijinal forması eyni, lakin müxtəlif paradiqmalara malik olan natamam omonimlər (*light-işıq, isim, -light-yüngül, sifət,*);

2. Ayrı-ayrı söz formaları eyni olan, lakin əsli olmayan natamam omonimlər (*might-güc,qüdrət, isim, .,(might- may-modal feilinin 2 ci forması*);

3. Eyni nitq hissəsinə mənsub, birinci formada fərqli, lakin başqa formada üst-üstə düşən sözlər. (*Axe(balta) – axes-(baltalar), axis(ox) -axes;*

4. Eyni ilkin formaya malik müxtəlif leksik anlam, müxtəlif hallarda eyni qrammatik məna.

5. Leksik və qrammatik mənaca fərqli olan, lakin dəyişməz xidmət sözləri olduğundan paradiqma baxımından fərqli olan sözlər (*for-üçün, ön söz, birlik (üçün));*

6. Tam omonimiyanın ən tipik növü fərqli leksik mənadır, lakin omonimlər eyni nitq hissəsinə aiddir (*spring-bahar – spring-sıçrayış, – spring-bulaq,);*

7. Omonimlərin leksik mənasında ümumi komponentin olması (*before (əvvəl) - ön söz, before (əvvəl) - zərf, before (əvvəl) - bağlayıcı);*

8. Daha çox eyniliyə malik söz cütləri. Bir polisemantik sözün variantları hesab edilə bilər;

9. Dönüşüm yolu ilə alınan omonimlər (*eye (göz) isim - eye (nəzərdən keçirtmək, feil).* Alınmış sözün mənasını ilkin sözün mənası məlum olduqda təxmin etmək olar;

10. Ayrı-ayrı nitq hissələrinə aid olan və formalarından biri ilə üst-üstə düşən sözlər. Onların oxşarlığı ümumi nüvəyə əsaslanır *(thought, (fikir) n. - thought(düşünmək feilinin keçmiş zamanı);*

11.Forma fərqi ilə birləşən həm leksik, həm də qrammatik mənada oxşarlıq;

12. Əsasən qoşa cəmli, mənaca bir qədər müxtəlif isimlərdən ibarət kiçik söz qrupu (*brother - qardaş -brothers(qardaşlar), brother-qardaş – brethren- (rahiblər)).*

Bu təsnifatda müəllif uyğun omonimlərlə bağlı halları ətraflı formada araşdırır, çünki bu qrup dildə çox saydadır. Həm də mütləq omonimlərin tərifinin özü müxtəlif variantların mövcudluğundan xəbər verir və mütləq omonimlik hadisəsinin sonrakı tədqiqi üçün imkan yaradır (Dubenes, 2020:33).

Aparılan linqvo-etimoloji təhlil zamanı məlum olmuşdur ki, ingilis dilində omonimlərin sayının artmasına daha çox latın və fransız dillərindən alınmaların əhəmiyyətli təsiri vardır. Alınmalar səbəbindən omonimlərin 30,7%-i ingilis dilində meydana çıxıb. Omonimlərin 28,7%-i morfoloji cəhətdən isim və fel formalarının üst-üstə düşməsi və konversiya yolu ilə yaranmışdır. İngilis dili tarixinin müxtəlif dövrlərində qeydə alınan fonetik proseslər omonim vahidlərin 19,5%-nin meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur. Tədqiqatın nəticələrinə görə omonimlərin 6,6%-i abbreviatura səbəbindən yaranıb və sözün abbreviaturası omonimliyə gətirib çıxarıb, başqalarında isə iki qısaldılmış söz omonimləşib. Affiksasiya və mürəkkəbləşmə kimi söz əmələ gətirmə prosesləri omonimlərin 4,6%-ni əmələ gətirmişdir. Polisemiyanın dağılması (polisemantik sözün semantik strukturundan aralıq əlaqələrinin yox olması, yeni mənaların sözün semantik strukturunun qalan hissəsi ilə əlaqəni itirərək müstəqil vahidə çevrilə bilməsi) geniş məna kəsb edən amillərdən biridir.

Omonimliyin daha yaxşı başa düşülməsi üçün aşağıdakı nümunələrə diqqət yetirək:

Can - (konserv qabı)- can -(modal feil)

Wreak - (intiqam) - reek(pis qoxu)

Soul - (qəlb) - sole(yalnız)

Route - (marşrut)- root - (sözün kökü)

Sent - (to send feilinin keçmiş zaman forması) - scent - (aromat)

Cell-(hüceyrə)- sell(satmaq)

Flat-(mənzil)- flat-(hamar) və s.

Bəzi alimlərin fikrincə hazırda ingilis dilində omonimlər bütün lüğət fondunun təxminən 16-18%- ni təşkil edir. İngilis dilində bu fenomenin belə intensiv inkişafı bir sıra səbəblərlə bağlıdır. Lakin sözlərin etimologiyasını öyrənən elm adamları tərəfindən araşdırıldığı kimi, başqa dillərdən alınmalar ingilis omonimiyasının inkişafına təsir göstərir. Bu cür alınmaların əksəriyyəti dəyişir. Nəticədə tez-tez fonetik dəyişiklər baş verir (15).

Omonimlərin əmələ gəlməsinin keyfiyyətcə fərqli səbəbi söz əmələ gəlməsi və əsasən də konversiyadır, bunun nəticəsində nitqin bir hissəsi olan söz, hərəkəti ifadə etməyə başlayır. İngilis dilində isim və feil çox vaxt eyni dil formasında ifadə olunur: *drink-içki – to drink-içmək, sup-dəstək – sup- şam yeməyi yemək, dance-rəqs – to dance-rəqs etmək, look-baxış – to look-baxmaq, clap-alqış – to clap- əl çalmaq.* Bunlar leksik-qrammatik omonimlərdir, nitqin bütün hissələrinin sonu olmayan dillər üçün xarakterikdir və bu zaman söz sırası semantik yükə malik olur. Omonimlərin təxminən 28%-i ingilis dilində konversiya üsulu ilə əmələ gəlir. Əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, dili öyrəndikcə biz omoqraflara və ya omofonlara rast gəlirik ki, bunlarla omonimlər arasında çaşqınlıq yaranır. *Omonimlər*

-tələffüz və yazılış cəhətdən eyni olsa da müxtəlif mənaya malikdirlər. Məsələn: *can - (konserv qabı) - can – (modal feil-bilmək), lean-(söykənmək) - lean - (arıq).*

Omofonlar – tələffüzü bir, lakin yazılış və mənası müxtəlif olan sözlərdir. Məsələn: *whole- (bütöv)-hole-(deşik), knew- (bilirdi)- new-(təzə).Omoqraflar* isə yazılışı eyni olan, lakin tələffüzü və mənası fərqli olan ifadələrdir. Məsələn: *entrance- (giriş)- entrance-(heyran etmək), lead-(rəhbərlik etmək)-lead-(donuz balası).*Omonimlərlə yanaşı öyrənilən digər söz qrupu çoxmənalı sözlərdir. Söz ilkin mənasını qoruyub saxlamaqla əlavə məna çalarları qazanırsa və bu mənalarda ilkin mənanın izləri qorunub saxlanırsa, o, çoxmənalı söz hesab olunur. Omonim sözlərdə məna əlaqəliliyi prinsipi gözlənilmir. Son zamanlar omonimiyanın tədqiqinin diqqət mərkəzində saxladığı aktual və hələ də həllini tapmamış məsələlər sırasında polisemiya və omonimiyanın əlaqəsi və qarşılıqlı əlaqəsi məsələsidir, yəni omonimliklə polisemantik sözlərin semantik strukturundan omonimlərin seçilmə meyarları məsələsi. Bu problemə həsr olunmuş ingilis dilində mövcud olan əsərlər sözün semantik sərhədlərini təyin etmək üçün vahid metodologiyanın olmamasının parlaq nümunəsidir. Tanınmış meyarlar: söz yaradıcılığı, sinonimlərin əvəzlənməsi, uyğunluğun müxtəlif təbiəti, "aralıq əlaqə" üsulu, ümumi invariant məna meyarı və digərləri istisnasız olaraq bütün hallarda universal və məqbul hesab edilə bilməz. Bu, leksikoloji tədqiqatda və xüsusən də leksikoqrafik praktikada əhəmiyyətli çətinliklər yaradır, çünki polisemantik sözü - tək işarə kimi və ya iki və ya daha çox işarə kimi - omonimləri təsvir etmək çətinliyi ilə məhz izahlı və ikidilli lüğətlərin tərtibçiləri üzləşir.

Omonimliyə və çoxmənalılığa münasibətdə əsasən iki baxış var. Birinci baxışa görə, omonimlər eyni səslənən, uzun müddət formaca fərqli olan və yalnız inkişaf prosesində müxtəlif fonetik və ümumi təsadüfi səbəblərə görə ümumi səsləşmədə bir-biri ilə üst-üstə düşən sözlərdir. Bərabər material və səs formasının müxtəlif məzmunu da polisemiya kimi qəbul edilir. Digər baxışa görə, omonimlərə ya tarixən fərqlənən sözlər qohumluq təşkil edir, lakin bəzi hallarda fonasiyada müəyyən edilmiş tarixi səbəblərə görə, ya da polisemantik sözün müxtəlif mənaları bir-birindən fərqləndiyi üçün onun maddi forması "qırılır" iki və ya daha çox yeni söz yaranır. Dildə omonim və ya çoxmənalı sözlərin yaranması labüddür. Bunun başlıca səbəbi dilin imkanlarının məhdudluğu, təcrübənin isə nəhayətsizliyidir. Məsələn, ingilis dilində *"eye",* Azərbaycn dilində "*göz"* çoxmənalı sözlərdir: "*insanın gözü, heyvanın gözü, səhərin gözü, bulağın gözü", "the eye of a person" – insanın gözü, "the eye of the needle" – " iynənin gözü"," the eye of the city" – şəhərin gözü* və s.

Çoxmənalılıq (multiple meaning) eyni leksik vahidin malik olduğu mülküdür.. Məhz bu xüsusiyyət çoxmənalı sözü omonimdən fərqləndirir. Məsələn, "*bank"* sözü "*bank*$_1$" – (*əmanət bankı)*; "*bank*$_2$*"* – *(çay kənarı)* mənalarında aşkar leksik omonimlərdir, çünki fərqli məfhumları bildirirlər.

Nəticə

Araşdırmalardan belə nəticəyə gəlirik ki, müasir İngilis dilində omonimlər problemi hazırda çox aktualdır. Omonimlik sahəsində bəzi problemli sual mövcuddur ki, onlardan da başlıcası omonimlərin və çoxmənalı sözlərin fərqləndirilməsi problemidir. Omonim problemi ilə bir sıra məşhur dilçilər məşğul olmuşlar. Omonimlik problemi hələ də ətraflı araşdırılmasını gözləyir. İşin perspektivlərindən danışaraq, ümid edirik ki, bu məqalə məktəb, lisey və ali təhsil kolleclərində həm ingilis dili müəllimləri, həm də tələbələr tərəfindən tətbiq olunmaq üçün öz layiqli yolunu tapacaqdır.

Ədəbiyyat

1. Arnold, I.V. (1986).The English Word M. High School pp. 143-149.
2. Arnold, I.V. (1959). Lexicology of Modern English. M. Higher School. pp.212-224.
3. Abayev, V.I. Homonyms. T. O'qituvchi 1981 pp. 4-5, 8, 26-29.
4. Akhmanova, O.S. (1972). Lexicology: Theory and Method. M. pp. 59-66
5. Canon,G. (1986). Historical Changes and English Word formation: New Vocabulary items. Nyuyork, p.284.
6. Dubenets, E.M. (2004). Modern English Lexicology (Course of Lectures), Moscow State Teacher Training University Publishers. pp.17-31.
7. Ignatieva, T.S. (2018). Ways of the emergence of homonymy in the process of conversion on the examples of English and Chuvash languages. Bulletin of the Chuvash University. No. 4.

8. Jespersen,O. (1983). Linguistics. London, pp. 395-412.
9. Smirnitsky, A.I. (1977). Homonyms in English M. pp.57-59,89-90.
10. Longman Lexicon of Contemporary English. Longman. 1981pp. 23-25.
11. Vinogradov, V.V. (1977). Lexicology and lexicography. Selected works. Maskva: pp. 119-122.
12. Internet: http://www.wikipedia.com/English/articles/homonymy.htm
13. Internet: http://www mpsttu.ru/works/english philology/
14. Dubenes E.M. (2020). Kurs leksiy i plani seminarskix zanyatiy po leksikoloqii anqliyskoqo yazika. htm
15. Internet:http://www.freeessays.com/english/M.Bowes Quantitative and Qualitative hom, 2019.

Rəyçi: fil.ü.f.d. Leyla Xanbutayeva

Göndərilib: 13.04.2022 Qəbul edilib: 17.05.2022

TƏBİƏT ELMLƏRİ

NATURAL SCİENCES

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/79/191-196

Yasin Qaibqulu oğlu Gözəlov
Heyvandarlıq Elmi-Tədqiqat İnstitutu
gozelov.yasin@mail.ru
Mübariz İslam oğlu Əliyev
Heyvandarlıq Elmi-Tədqiqat İnstitutu
mubariz.eliyev1957@mail.ru
Mahirə Qəzənfər qızı Qurbanova
Heyvandarlıq Elmi-Tədqiqat İnstitutu
qurbanovamahire1971@mail.ru
Leyla Arif qızı Ələkbərova
Heyvandarlıq Elmi-Tədqiqat İnstitutu
arifalakbarov@bk.ru

YERLİ QARAMALIN VƏ YERLİ X SİMMENTAL MƏLƏZLƏRİNİN MƏHSULDARLIQ GÖSTƏRİCİLƏRİNİN MÜQAYİSƏLİ ÖYRƏNİLMƏSİ

Xülasə

Əhalinin heyvandarlıq məhsullarının xüsusən də, mal ətinə olan tələbatının ödəmək məqsədi ilə Respublikamızda xeyli işlər görülür. Bu məqsədlə xarici ölkələrdən ətlik və südlük istiqamətli məhsuldar qaramal cinsləri Holşteyn-friz, Şvis, Simmental, Aberdin-Anqus, Hollavey, Şarole və kimi cinsləri gətirilir və yetişdirilir.

İnkişaf etmiş cəmiyyətlərdə olduğu kimi, Respublikamızda kənd təsərrüfatı sahələrində o cümlədən, iri buynuzlu maldarlıq sahəsində məhsul istehsalı elmi-texniki tərəqqinin müasir tələblərə uyğun şəkildə yəni, intensiv əsaslarla həyata keçirilir.

Heyvandarlığın intensiv üsullarla inkişaf etdirilməsi, bu sahədə çalışan alim və mütəxəssislər qarşısında duran ən vacib bir məsələdir. Çünki əhalinin ən vacib və keyfiyyətli zülalı olan ət, süd və digər bu kimi ərzaq məhsulları məhz heyvandarlıq sahəsində əldə edilir. Ona görə də Azərbaycan xalqını kifayət qədər ekoloji baxımdan təmiz heyvandarlıq məhsulları ilə təmin etmək üçün elmi araşdırmalara böyük ehtiyac var. Bu məqsədlə müxtəlif yetişdirilmə metodlarından istifadə olunur.

Nəzərə alsaq ki, xarici ölkələrdən məhsuldar cins inəklərin gətirilməsi uzun müddət davam edə bilməz, ona görə ki, xaricdən gətirilmiş cinslərin Respublika ərazisində uyğunlaşma qabiliyyəti nisbətən aşağı olduğu üçün həmin heyvanlar müəyyən fəsadlarla rastlaşırlar. Bu isə onların iqtisadi səmərəliliyini aşağı salır. Ona görə də Respublikamızda mövcud olan yerli cinslərin məhsuldarlıq göstəricilərinin artırılması və cins tərkibinin yaxşılaşdırılması üçün dünya təcrübəsində sınaqdan keçirilmiş biotexnoloji üsullardan istifadə etmək məqsədə uyğun hesab edilir.

Açar sözlər: *mələzlər, süd məhsuldarlığı, tez yetişkən, cins tərkibini yaxşılaşdırması, intensiv saxlanma, yeni tip, törədicilərin toxumu*

Yasin Gozalov Gaibgulu
Mubariz Aliyev Islam
Mahira Gurbanova Gazanfar
Leyla Alakbarova Arif

Comparative study of productivity indicators of local cattle and Local X simental hybrids

Abstract

A lot of work is being done in the country to meet the needs of the population in livestock products, especially beef. For this purpose, productive breeds of beef and dairy cattle such as Holstein-Friesian, Swiss, Simmental, Aberdeen-Angus, Hollaway, Charolais and Limousine are imported and bred.

Intensive livestock development is one of the most important issues facing scientists and specialists working in this field. Because meat, milk, eggs and other such food products, which are the most important and high-quality protein for the population, are obtained in the field of animal husbandry. Therefore, there is a great need for scientific research to provide the people of Azerbaijan with environmentally friendly livestock products. Different options are used for this purpose.

As in developed societies, the production of agricultural products in the Republic, including in the field of cattle breeding, is carried out in accordance with the modern requirements of scientific and technological progress, ie on an intensive basis.

Given that the import of productive breeds of cows from abroad cannot last long, because the ability of imported breeds to adapt to the territory of the republic is relatively low, these animals face certain complications. This reduces their economic efficiency.

Therefore, it is considered expedient to use biotechnological methods tested in world practice to increase the productivity of local breeds and improve the sex composition existing in our country.

Key words: *rituals, milk productivity, quickly maturing, improving the composition of the breed, intensive care, new type, the seed of the perpetrators*

Giriş

Dövlətimizin həyata keçirdiyi məqsədyönlü siyasət nəticəsində Azərbaycanda aqrar sahə özünün yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoyub. Proqramın əsas məqsədi ölkədə yeni təsərrüfatçılıq modellərini tətbiq etməklə heyvanların cins tərkibini yaxşılaşdırmaq, məhsuldarlığı artırmaqdır. Proqramın yerinə yetirilməsi nəticəsində heyvan mənşəli məhsulların istehsal həcmi artacaq, yem ehtiyatları, örüş və otlaq sahələri daha səmərəli istifadə ediləcəkdir. Məhsuldarlığın artması fermerlərin gəlirlərinin artmasına, onların maddi rifah halının yaxşılaşmasına da şərait yaradacaqdır.

Hazırda Respublikamızda heyvandarlıq məhsuldarlığına görə tələbat insan sayına görə 84 kiloqramdır. Ölkədə əhalinin ətə olan tələbatı 820 min tondur. İndiki şəraitdə il ərzində adam başına 29-34 kq ət istehsal olunur. Xaricdən gətirilən əti də buna əlavə etsək bu rəqəm 41 kq çatır. Hesablamalar göstərir ki, Azərbaycanın ümumilikdə 68700 tonluq ət idxalının 23800 tonunu mal əti təşkil edir.

İnsanların illik südə olan tələbatı orta hesabla 238,6 kq-dır. Südə görə ozünü təmin etmə səviyyəsi isə 90,9 % -dir. Göründüyü kimi biz yenə də 9,0%-ə qədər xarici idxaldan asılı qalırıq (1).

Araşdırmalar onu deməyə əsas verir ki, biz heyvanların baş sayını artırmaqla ümumi istehsal olunan südün miqdarını artırırıq. Odur ki, mövcud heyvandarlıq təsərrüfatlarında damazlıq işinə, heyvanların qiymətləndirilməsinə xüsusi fikir verilməli, hər inəkdən daha çox süd almağın yolları araşdırılmalıdır. Bunun üçün iribuynuzlu heyvandarlıqda biotexnoloji üsullardan istifadə etməklə mövcud heyvan genofondunun məhsuldarlıq göstəricilərini artırmaq olar.

Birincisi, naxırın cins tərkibinin yaxşılaşdırılması üçün, Respublikaya damazlıq məqsədi ilə xarici ölkələrdən yüksək məhsuldar cins heyvanlarının idxal olunmasıdır.

İkincisi, naxırın cins tərkibinin yaxşılaşdırılması üçün təsərrüfatlarda mövcud olan aşağı məhsuldar heyvanların biotexnoloji üsullardan istifadə etməklə, yüksək məhsuldar cins buğaların toxumu ilə mayalandırılmasıdır (Abbasov, 2011: 640), (Anoxin, 2005: 33), (Antipov, 2009: 70-72).

Əhalinin heyvandarlıq məhsullarına artan tələbatı, yerli malqara ödəmir çünki, yerli qaramal xırda və az məhsuldar, ancaq südünün yağlılıq faizi çox olur. Təbii iqlim şəraitinə və təsərrüfat şəraitinə olduqca

yaxşı uyğunlaşır, ona görə də Respublikamızda yetişdirilən yerli qaramalı yüksək məhsuldar Şvis, Simmental və Qara-ala cinsli buğaların toxumları ilə yaxşılaşdırmaq məqsədə uyğundur.

Bu məqsədlə, 2016-cı ildən başlayaraq Göygöl rayonu Mollacəlilli kəndində yerləşən kəndli fermer təsərrüfatında elmi tədqiqat işi aparılır. Qarşıda qoyulan məqsəd, təsərrüfatımızda mövcud olan az məhsuldar yerli cinslərin məhsuldarlıq göstəricilərinin artırılması və cins tərkibinin yaxşılaşdırılması üçün, ətlik-südlük istiqamətli Simmental cinsinin toxumu ilə mayalandırmaq və dördüncü nəsl mələz heyvanlar almaq, nəticədə yüksək məhsuldar mələz inəklərdən ibarət damazlıq naxır yaratmaqdır.

Simmental cinsi dünyada ən qədim cinslərdən biri hesab edilir. Azərbaycan ərazisinə Simmental cinsi ilk dəfə 1903-cü ildə gətirilmiş, yerli şəraitdə artırılmışdır (şəkil 1). Sonralar yerli qaramalın damazlıq və məhsuldarlıq keyfiyyətlərinin təkmilləşdirilməsi məqsədilə çarpazlaşdırma aparılmış və yerli malın məhsuldarlıq keyfiyyətinin yüksəldilməsində mühüm rol oynamışdır. Eyni zamanda bu cinsdən intensiv yemləmədə də geniş istifadə edilir. İnəklərin canlı kütləsi 550-650 kq, buğaların canlı kütləsi isə 900-1200 kq olur. Qapalı komplekslərdə Simmental cins inəklərdən laktasiya dövründə 3,5-4,0% yağlılığında 6000-8500 litr süd almaq mümkündür (Abbasov, Mehdiyev, Ruşanov, Nəcəfova, Turabov, 2011: 315). Buzovlar doğulduqda 38-40 kq olur. Ətin keyfiyyəti yüksək olur, kökəldilmiş cöngələr 18 aylıqda 650-700 kq canlı kütləyə catır və ətin keyfiyyəti yüksək olur. Yerli şəraitdə dözümlü olur, yaxşı adaptasiya olunurlar (Gözəlov, 2019: 294).

Birinci nəslin mələzləri öz Simmental həmyaşıdlarına nisbətən 450 kq-dan artıq süd verirlər. Simmental cinsi, hazırda dünyanın bir çox yerlərində geniş yayılmasına görə ən aparıcı cins hesab olunur (Polyançev, Afanasev, 2012: 400).

Şək.1. Simmental cins inək və Simmental cins buğa

Tədqiqat işində 20 baş yerli inəklər götürülərək həvəsə gəlmə zamanı Simmental buğalarının toxumları ilə mayalandırılmışdır (şəkil 2). Aparılan elmi tədqiqat işi ***M.V.Nazarov, E.A.Qorpinçenko, B.V.Qavrilov (2018) "Kənd təsərrüfatı heyvanlarının süni mayalandırılması"*** metodikasına uyğun həyata keçirilmişdir (Nazarov, Qorpinçenko, Qavrilov, 2018: 138).

Simmental cinsi ♂ **x** ♀ Yerli cins

1. F_1 (50-50 %)

F_1 Simmental cinsi

♀ **x** ♂

2.F_2 (25-75 %)

F_2 Simmental cinsi

♀ **x** ♂

3.F_3 (12,5-87,5%)

F3 Simmental cinsi

♂ **x** ♀

4.F_4 (6,25-92,75 %) – Yeni tip

Şək.2. Yerli qaramal cinslərinin simmentallaşdırılması sxemi

Təcrübə zamanı F_1 nəsl 3 aylıq mələzlərin boy və inkişafı yerli buzovla müqayisəli şəkildə öyrənilmişdir (şəkil 3; cədvəl 1).

Şək.3. Buzovların bədən ölçülərinin götürülməsi

Cədvəl 1.Yerli və mələz buzovların bədən ölçüləri göstəriciləri

S/s	Göstəricilər	Yerli buzov, sm	F_1 nəsl mələz buzov, sm
1	Cidov hündürlüyü	80	99
2	Bədənin duz uzunu	82	101
3	Bədənin çəp uzunu	94	120
4	Döş qucumu	92	126
5	İncik qucumu	12	16
6	Canlı kütləsi, kq	110	135

Tədqiqat nəticəsində aydın olur ki, alınan birinci nəsl F_1 mələz buzov, daha erkən yetişir və möhkəm konstitusiyaya malik olur (cədvəl 2). Yetişdirmə zamanı heyvanlara uyğun qidalanma və saxlanma şəraiti yaradılarsa, onların məhsuldarlıq və digər faydalı göstəriciləri valideyn formalarından xeyli üstün olur ki, bu da carpazlaşma zamanı yaranmış olan heterozis hadisəsi nəticəsində baş verir (Korovko, 2009: 114), (Burenin, 2016: 310).

Cədvəl 2. Yerli ana mal və F_1 nəsl ana malın bədən ölçülərinin müqayisəli göstəriciləri, sm

S/s	Bədən ölşüləri, sm	F_1 nəsl ana mal *İn.№809210*	Yerli ana mal *İn.№1080116*
1	Cidov hündürlüyü	134	115
2	Sağrı hündürlüyü	137	121
3	Döş qucumu	175	167
4	Döşün eni	40	38
5	Bədənin çəpuzunu	160	153
6	Arxanın eni	47	38
7	Alının eni	24	20
8	Alının uzunluğu	48	45
9	İncik qucumu	20	17

Heyvanların yemləndirilməsində yemləmənin təşkilinin əhəmiyyəti böyükdür. Yemləndirmə bir qayda olaraq tam qiymətli olmalı yəni, normaya uyğun olaraq heyvanların qida maddələrinə olan ehtiyyacını ödəməlidir (Daşkovski, 2009: 10-12), (Dankvert, Caparilze, 2010: 2-5).

Odur ki, təcrübə və nəzarət qrupunda olan heyvanlar gün ərzində eyni yemlərlə yemləndirilmiş və 1 başa 36 kq yem nəzərdə tutulmuşdur (cədvəl 3).

Cədvəl 3. Gün ərzində inəklərin yem payı, kq

Yem adı	Miqdarı	Dəyəri, man.
Arpa yarması	2,0	1,0
Buğda kəpəyi	4,0	1,20
Pambıq şrotu	1,50	0,54
Qarğıdalı yarması	0,50	0,25
Yonca otu	8,0	1,60
Yaşıl ot	20,0	2,0
Cəmi:	36,0	6,59

1 ay ərzində süd sağımına nəzarət edilmiş, alınan nəticələr müqayisə edilmişdir (cədvəl 4, şəkil 4).

Cədvəl 4. Alınan nəticələrin müqayisəli göstəriciləri

S\s	Göstəricilər	Yerli malda, 2 baş üçün	Mələz malda, 2 baş üçün	Fərq
1	1 ay ərzində yeyilən yem, kq	2160	2160	-
2	1 ay ərzində sağılan süd məhsuldarlığı, litr	422,2	1494,6	1072,4
3	Yemin dəyəri, man	395,28	395,28	-
4	1 litr südün satış qiyməti, qəp.	55	55	-
5	Süd satışından 1 ay ərzində əldə edilən gəlir, man	232,21	822,0	589,79

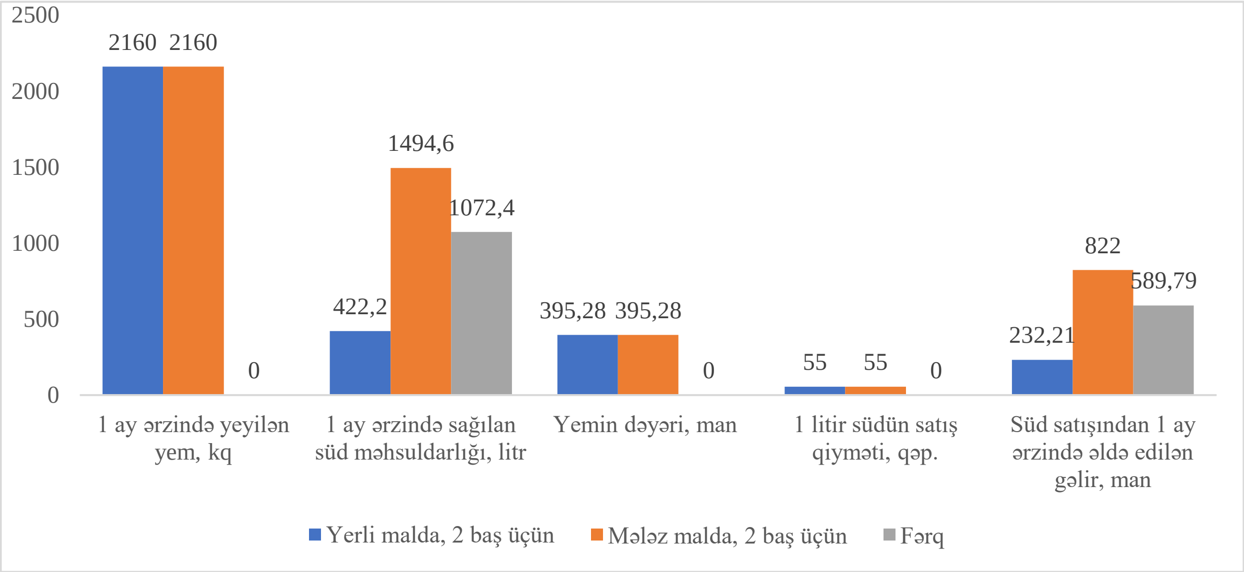

Şək.4. Alınan nəticələrin müqayisəli göstəriciləri diaqıraması

Nəticə

1. Tədqiqat zamanı 1 ay ərzində yerli maldan 422,2 lt, mələzlərdən isə 1494,6 lt süd sağılmışdır.

2. 1 ay ərzində yerli heyvanların yediyi yemin dəyərini həmin heyvanlardan alınan südün satışından alınan gəlir ödəmir. Burada 163,0 man. ziyan olmuşdur. Lakin mələz heyvanlarda bu göstəricidə 426,72 man. xeyir olmuşdur.

3. Mələz heyvanlardan ay ərzində yerli heyvanlara nisbətən 1072,4 litr artıq süd alınmışdır və 589,79 man. artıq gəlir əldə edilmişdir.

Ədəbiyyat

1. Agriculture of Azerbaijan. Statistical collection Baku :, 9 issues. Small business. 2020, 654 p.
2. Abbasov, İ.D. (2011), Food security and priority areas of agriculture. Baku :, “Science and education”.
3. Anokhin, N. (2005), Iuvencae Holsteinized variae genotypes. // Animal agricultura in Russia. M.: OOO Animal Husbandry, №6, p.33.
4. Antipov, V.A, Sapunov A.Ya, Turchenko A.N, Basova N.Yu. (2009), Problemata accommodationis de importatis pecoribus lacticiniis. // Bulletin of the Russian Academy of Agricultural Sciences. M.:, Media Sphera, №5, p.70-72.
5. Abbasov, S.A, Mehdiyev M.A, Rushanov A.A, Najafova G.K, Turabov U.T. Livestock. Part I, Ganja :,(2011), Ganja Polygraphy OJSC, 315 p.
6. Gozalov, Y.Q.. Animal information book. Ganja :, STAR printing house, 2019, 294p.
7. Polyantsev, N.I, Afanasiev A.I. (2012), Obstetrica, gynecologia et biotechnologia
8. reproductionis animalis. Petropoli:, Lan, 400 p.
9. Korovko, V.I. (2009), Technologiae modernae pro vitulis obtinendis et conservandis. Adhortatio scientifica et practica pro longinquo studiosorum specialitatis studiorum "Zootechnicis" et "Medicinae Veterinariae", studiosorum provectioris exercitationis pro zooengineis et veterinariis. Ussuriysk:, Academiae Agricultural Primorsky State, 114 p.
10. Burenin, N.L. (2016), Enchiridion Animalis Husbandry. Moskva: Kolos.
11. Nazarov M.V. (2018), Gorpinchenko E.A, Gavrilov B.V. Artificialis inseminatio pecudum: artem. Beneficium. Krasnodar: KubGAU.
12. Dashkovsky I. (2009), Russia principale mundi importator est carnium et butyrum. // dux pecorum artifex. M.: "Panorama" Moscow. No. 1.
13. Dankvert A.G, Dzhaparidze T.G.(2010), Lactis planities sumptio est salus gentis.
14. // Lacticiniis et bubulis bubus admissae. M.: "Press Russiae", №2, p.2 - 5

Rəyçi: t.ü.f.d. Aidə Əsgərova

Göndərilib: 09. 04.2022 Qəbul edilib: 26.05.2022

İÇİNDƏKİLƏR

HUMANİTAR VƏ İCTİMAİ ELMLƏR
HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

Hörmət Qəmbərəli Cavadova, Gülzar Qəmbərəli Xanbabayeva
Müasir pedaqogikanın metodoloji problemləri 7
Ramazan Əzizxan oğlu Eyyubov, Səbinə Elman qızı Əzizova,
Şəhribani Əskər qızı Manafova, Dilarə Məmməd qızı Məmmədova
İbtidai siniflərdə kəmiyyətlərin ölçülməsinin öyrədilməsi metodikası 13
Sərvinaz Məmmədhəsən qızı Xanlarzadə, Vüqar Mikayıl oğlu Sədiyev
Şuşa şəhərinin turistik potensialının təhlili 20
Ulvi Alafsar Mammadov
Transformation and discuption of the sustainability of natural ecosystems
as a result of antropogenic impacts 25
Ulkar Yagub Aliyeva
The importance of business communication 30
Shafag Alafsar Nasibova
Business and academic communication in tourism 36
Ülviyyə Tofiq qızı Yusubova
Numerativ söz və ifadələrin funksional üslublardakı yükü 41
Rəsmiyyə İsrayıl qızı Əmiraslanova
Süni intellektin tətbiqi ilə informasiya təhlükəsizliyi risklərinin
qiymətləndirilməsi metodikası 50
Gunay Elshan Bahmanli
Suggestions on work to be done in Karabakh region in the framework of
sustainable development 55
Rübabə Elsəvər qızı Həsənli
1950-1990-cı illərdə alınma sözlərin tədqiqi ilə bağlı məsələlər 59
Fərid Azər oğlu Rüstəmli
Bələdiyyə fəaliyyətinin formalaşması 64
Elvin Elçin oğlu Mirzəyev
Pul-kredit siyasətinin inkişafında bankların rolu və kreditləşdirmənin iqtisadi
mahiyyəti və elektron bankçılığın inkişafı 72
Nurbəy Vahid Fərzəliyev
İbtidai və antik dövrlər dini abidələrinin bədii tərtibatı 77
Khavar Ali Babayeva
History, types and role of insurance in the economy 82
Ülkər Aydın qızı Möhnətova
Sığorta şirkətlərinin kapitalının formalaşma mənbələri və
qiymətləndirmə xüsusiyyətləri 87
Leyla Qabil qızı Məmişova
Qlobal dünya iqtisadiyyatında kiçik sahibkarlığın sosial və iqtisadi əhəmiyyəti 92
İlqar Bayraməli oğlu Əsgərli
Kommersiya banklarının idarəetmə və təşkilati strukturu 97
Aytən Şirvan qızı Mirəliyeva
Bölgənin inkişafı üçün Qarabağın investisiya və innovativ potensialının həyata
keçirilməsi istiqamətləri 103
Aidə Rəşid Namazova
Koronavirus pandemiyasının (COVID-19) kiçik biznesə və onun
sosial-iqtisadi nəticələrinə təsiri 110

Turqut Mayis oğlu Hacızadə
Heyvandarlıq təsərrüfatlarında mühasibat uçotunun nəzəri və praktiki əsasları 117
Fərid Müşfiq oğlu Qafurlu
Qarabağda sənaye müəssisələrinin innovativ fəaliyyəti 122
Ləman Vaqif qızı Dibirova
Dövlət və yerli özünüidarəetmə orqanları və onların fəalliyyət istiqamətlərinin
nəzəri və metodoloji əsasları 127
Çinarə Rəhim qızı Nərimanova, Natiqə Rəhim qızı Süleymanlı
Kimya terminlərinin məişət üslubunda əksi 132
Murad Mahammadali Aghayarov
The relevance of Non-Aligned Movement and the role on the security
policy of Azerbaijan 139
Pünhan Nizami oğlu Quliyev
Qarabağ iqtisadi rayonunda turizmin yaradılmasının qarşılaşa biləcəyi potensial
problemlər və onların həlli 145
Tamara Valeh qızı Süleymanova
Bank fəaliyyətinin effektivlik göstəriciləri 151
Aydın Muraz Musayev
The impact of financial centers on the development of global financial makets 158
Toghrul Sahib Hummatli
Ecotourism and medical tourism perspectives in the east Zangezur region 165
Javidan Natig Badalov
Effects of the COVID-19 pandemic on the tourism industry 170
Sinan Diyar Cəfərzadə
Qarabağ iqtisadi rayonunun davamlı inkişafının təmin edilməsinin prioritetləri 177
Aynur Humay qızı Bayramlı
İngilis dilində omonimlərin struktur-semantik xüsusiyyətləri 185

TƏBİƏT ELMLƏRİ
NATURAL SCİENCES

Yasin Qaibqulu oğlu Gözəlov, Mübariz İslam oğlu Əliyev,
Mahirə Qəzənfər qızı Qurbanova, Leyla Arif qızı Ələkbərova
Yerli qaramalın və yerli X simmental mələzlərinin məhsuldarlıq
göstəricilərinin müqayisəli öyrənilməsi 191

İmzalandı: 17.06.2022
Kağız formatı : 60/84
H/n həcmi: 21,25 ç.v.
Sifariş: 533

"ZƏNGƏZURDA" çap evində çap olunub
Redaksiya ünvanı: Bakı şəh., Mətbuat prospekti, 529-cu məh.
Tel.: +994 50 209 59 68
+994 55 209 59 68
+994 12 510 63 99
e-mail: zengezurda1868@mail.ru